ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՔ

ԲԱՍՔԱԼԱՅ

1[Պակաս]

ՑՈՒՑԱԿՎԱԾ է 1961 թ.

V

Գ-26

~~20087~~

ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՔ
ԲԱՍՔԱԼԱՅ

Ի ՎԵՐԱՅ

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ
ԵՒ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ՆԻՒԹՈՑ

ԵՒ ՅԱՊԱՑՈՅՑ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ
ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ
ՀԱՒԱՏՈՑ

ԱԶԱՏ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ
ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՊՐՈՒՍԱՑԻՈՅ ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ
ՉԱՄՈՒՐՃԵԱՆՑ

ՀՐԱՄԱՆԱՒ Տ. ՄԱՏԹԷՈՍԻ
ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԵՒ ՎԵՀԱՓԱՌ
ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ՄԵԾԻ ՊՕԼՍՈՅ

Ի ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼԻՍ
Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՄԻՒՀԷՆՏԻՍԵԱՆ
=1844=

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ

ՅԱՂԱԳՍ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԵՒ ԳՐՈՑՍ

ՊԱՍՔԱԼ Պլէզ կամ Վլասիոս, ծնաւ Գաղղիայի Կլէռմօն Ֆէռան քաղաքը, որ Պիւյ տը Տօմ գաւառին մայրաքաղաքն է, 1623 թուին։ Հայրը ատոր կրթութեանը վրայ մասնաւոր հոգ ունենալով՝ հասարակաց դպրատուն չխրկեց, ինքն անձամբ կըկրթէր. քանզի ինքն ալ կարդացող մարդ էր. և այս տղուն պատճառաւը իր տունը մէկ ժողովատեղի մը ըրած էր. որ այն քաղաքին իմաստունները հոն կըժողվըվէին և գիտութեան նիւթոց վրայ կըխօսէին։ Ասոնցմով Պասքալին ականջը լեցվեցաւ, և գիտութեան սաստիկ մէկ սէր մը ձգեց. և սկսաւ խորին և դժուարին գիտութիւններու հետեւիլ։ Հայրը ասիկայ տկար և վատառողջ տեսնելով չէր ուզէր որ այնքան հետեւութիւն ընէ, որուն չափազանցը մարդը կըմաշեցընէ . ուստի տղան վարժապետի չիտուաւ ։ Հարկ եղաւ տղուն ինքնիրեն պարապիլ ։ Երկրաչափութեան միայն սահմանը իրեն քովը բացատրեր էին ։ Անոր վրայ մտածելով՝ և ուրիշէ ամենեւին օգնութիւն չառնելով՝ տասն և երկու տարին չանցած՝ Եւկլիդեսի երկրաչափութեան առաջին երեսուն և երկու նախադասութիւնները կըրցաւ գըտնել ։ Տասն և վեց տարվան էր՝ կոնոնեան բոլած հատուածներուն վրայ ճառ շինեց , որ երկրաչափական ուսման դժուար բաներուն մէկն է ։ Տասն և ութը տարվան էր՝ Թուաբանական մէկ գործիք մը հնարեց . որով ո՛րքան պըռճուք հաշիւներ ըլլային նէ դիւրաւ կըգըտնըվէր ։ Երեսուն և մէկ տարվան էր՝ Թուաբանական եռանկիւնը գտաւ , որով շատ դժուարին խնդիրներ դիւրութեամբ կըլուծվէր . և ուրիշ շատ գիւտեր գտաւ Մաթէմաթիքական գիտութեան մէջ ։ Գլանաձևին ապացոյցը մինչեւ ասոր օրը մարդ չէր գըտած , անիկայ գտաւ ։

Կրօնից կողմանէ՝ ջերմեռանդ Քրիստոնէական հաւատոյ սկզբունքներու մէջ մեծցած էր . բայց Յանսենեանց կողմը կըտաշէր . որ աստուածաբանական քանի մը նիւթոց վրայ ուրիշ աստուածաբաններէն կըտարբերէին , և իր ատենը Գաղղիայի մէջ է՛ն աղէկ աղմուկներու պատճառ եղան : Աս պատճառով էր որ Գաւառական Թուղթք ըսուած գիրքը շինեց . որուն մէջ Ճիզվիթներուն քանի մը անընդունելի և մոռցըւած գիրքերէն քանի մը բարոյականի վրայօք սխալ կարծիքներ հանելով՝ կըսկըսի ամբողջ Ճիզվիթներուն միաբանութիւնը պախարակել : Աս գիրքս աղէկ և զուարճալի ոճով գըրւած ըլլալուն համար շատ կարդացւեցաւ . և Փռանսայի մէջ Ճիզվիթներուն աչքէ իյնալուն մեծ պատճառներէն մէկը եղաւ :

Աս գիրքս գրած ատենը Պասքալ մէկ ուրիշ մեծ գիրքի մը վրայ կըմտածէր . որ է՝ Քրիստոնէական կրօնից հաստատութեան վրայ ո՛րքան ապացոյցներ կրնան ըլլալ նէ՝ ամէնն ալ մէկ գրքի մը մէջ ժողվել . և ամէն կողմէն քրիստոնէութեան հաստատութիւն տալ : Աս գիրքըս չկրցաւ լմնցընել և 'ի կարգի դնել. 1662 Թուին մեռնելով՝ 39 տարւան։ Միայն կտոր բըրդուճ Թուղթերու վրայ միտքը եկած փաստերը և ապացոյցները կընշանակէր. այն ալ շատը անանկ համառօտ կերպով՝ որ միայն ինքը կրնար հասկընալ. քանզի հասարակութեան ձեռքը իյնալու համար չինուած չէր։ Մեռնելէն ետքը՝ քանի մը իմաստուն մարդիկ անոր գրուածներուն մէջէն այս կտորուանքըս ժողվելով, և բոլորովին անիմանալի եղած բաները մէկ դի ձգելով՝ մնացածները կարգի դրին. գլուխ գլուխ ըրին, երկու մասն բաժնեցին, Փիլիսոփայական և Աստուածաբանական Խորհրդածութիւնք անուանով. և շատ անգամ տըպվեցաւ։ Ահա այս գիրքս է որ հիմա կըԹարգմանեմք. և միտքը աւելի բանալը օգտակար սեպելով՝ ազատ մէկ Թարգմանութիւն մը ըրինք։ Ազատ կըսեմ. չէ՛ Թէ հեղինակին միտքին հետ մեզնէ ալ միտք խառնելով. քանզի այդ կերպ ազատութիւնը ամէն ատեն պարսաւելի է։ Այլ բառ առ բառ Թարգմանութիւնը ո՛ր տեղ որ խօսքը մութ կըցըցնէր նէ՝ այն տեղը բանալու համար հեղինակին չէ՛ թէ մըտքէն՝ այլ զրուցվածքէն քիչ մը զատվեցանք ։

Տասն և ութ դարուն մէջ Վօլդէռ և ուրիշ անաստուածները՝ որ Քրիստոնէական կրօնքը խախտելու ելեր էին, այս գրքիս ալ շատ թշնամի եղան. բայց ո՛չ կրցան ասոր հակառակը գրել, և ո՛չ ալ ծաղրել, ինչպէս որ Վօլդէռի սովորութիւնն էր, որ չիկրցած աւրած բաները կըծաղրէր ։ Յիրաւի Վօլդէռ այս գրքիս ալ մեկնութիւն գրելու համարձակեցաւ, բայց ինքը ծաղրելի եղաւ. մինչեւ Քօնտօռսէ ալ՝ որ անոր աշակերտըն է և վարքը կըգրէ, ասոր այս գրուածքիս չիհաւնիր ։ Բայց Շադօպրիան՝ Վօլդէռի մեկնութեան վրայ աւելի աղէկ կըխօսի ։ Երբ որ կըսէ Բասքալի խորհըրդածութիւններուն ներքին Վօլդէռի չինած ծանօթութիւնները կըտեսնեմ՝ Եգիպտոսի Փարաւոն թագաւորներէն շինացած մեծագործ Բուրգերուն տակը արաբ գեղացիներուն (ֆէլլահներուն) տընկած վրանը (չատըրը) միտքըս կուգայ ։ Անքան Բաքալի վսեմ խորհրդածութիւններովը՝ Վօլդէռին տուած մեկնութիւնները տգեղ և ցած կերեւին ։

Այս գրքիս աւելի գովեստ տալ պէտք չէ՛ ․ ձեռք առնողը գլխէ գլուխ թող կարդայ ․ բայց ամէն մէկ խորհրդածութեանը վրայ քիչ մը մտադրութիւն ընէ ․ անկէց ետքը կրնայ ինծի ըսել որ՝ այս գրքիս գերազանցութեանը քու խօսքիդ համար չեմ հաւտար ․ ես ալ կարդացի՝ և անանկ գտայ ու անանկ կըվկայեմ ։

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆԻ ԵՒ ԳԵՂԵՑԻԿ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆՑ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՅՕԴՈՒԱԾ․ Ա․

Փիլիսոփայական նիւթոց մէջ հեղինակութեան վրայ ։

ՀԻՄԱԿՎԱՆ առենըս հիներուն եղած յարգութիւնը այն աստիճանը հասած է որ՝ ամենևին ուժ չունենալու կամ քիչ խօսքը անցնելու բաներուն մէջն ալ անոր ամէն մտածութիւնները պատգամ կըսեպէին․ և մինչև մութ և չհասկցուելու խօսքերը կըպաշտպանէին․ ամէն նոր բաները վտանգաւոր կըսեպէին․ և մէկ հին հեղինակի մը խօսք՝ պինդ զօրաւոր փաստերը անգամ կըրնան ոչինչ հանել կըկարծէին ։ Իմ միտքս այն չէ՛ որ՝ մէկ սխալ կարծիքը չխոտելու՝ ուրիշ մէկ սխալ մը գործածեմ․ հիները ամենևին յարգութեան արժանի չեն չեմ ըսեր , և ըսել տրված յարգութիւնը խա-

փանելու համար՝ ամենևին յարգել պէտք չէ՛ ըսելու կամք չունիմ. միայն տրամաբանութեան ուժ տալու համար անոնց հեղինակութիւնը չեմ հերքեր. թէպէտ շատ անգամ ատոնց հեղինակութիւնը տրամաբանութեան վնաս ունեցած է ։ Սակայն մեր ճանչնալ ուզած բաներնուս մէկ կարգը միայն յիշողութեան վերաբերեալ լոկ պատմական բաներ են. և ատոնց առարկայն այն է միայն՝ թէ հին հեղինակները ատոր վրայօք ի՞նչ են ըսեր ։ Ուրիշները վարդապետական ըլլալով՝ միայն տրամաբանութենէ կախում ունին. և նպատակնին՝ ծածկըւած ճշմարտութիւնը երևան հանելն է ։ Հիներուն ունենալու յարգութիւններնուս կանոն՝ այս տարբերութիւնը պիտի ըլլայ ։

Միայն հեղինակներուն ինչ գրած ըլլալը գիտնալու վերաբերեալ նիւթոց մէջ, ինչպէս են Պատմութիւն, Աշխարհագրութիւն, Լեզուագիտութիւն և Աստուածաբանութիւն, և կարճ խօսքով ըսեմ, այն ամէն բաները՝ որոնց հիմն է կամ պարզապէս եղած գացած գործ մը, կամ աստուածային կամ մարդկային կանոն և սահմանադրութիւն մը, հարկաւորապէս պէտք է անոնց գիրքերը ձեռք առնել. քանզի ատոնց վրայօք գիտնալու բաները ամէնն ալ անոնց մէջ պարունակած են ։ Ասանկ, թէ որ մէկը գիտնալ ուզէ թէ Փռանսայի առաջին թագաւորը ո՞վ էր, կամ թէ հին աշխարհագիրները առաջին միջօրէականը ո՞ւր կըդնէին, կամ թէ՝ հիմակվան գործածութենէ խափանուած մէկ լեզուի մը մէջ հին ատենը ի՞նչ բառեր գործ կածէին՝ երբ որ այն լեզուն կըխօսուէր, և ասոր պէս ուրիշ բաներու տեղեակ ըլլալ ուզող մարդը՝ իր ուզածը գիրքերէն զատ ո՞ր տեղ կրնայ գտնել։ Եւ որովհետև այս գիրքերուս մէջ գրուածը սորվիլ կուզենք, ասոնց սորվեցուցածին վրայ ո՞վ կրնայ բան մըն ալ աւելցընել։ Ասոնց վրայօք մեզի տեղեկութիւն տուող՝ միայն հեղինակութիւնը կրնայ ըլլալ։ Բայց այս հեղինակութեանս աւելի ուժը՝ աստուածաբանական նիւթոց մէջ է. քանզի ասոր վրայ տուած տեղեկութիւնները՝ ճշմարտութիւնէն չեն կրնար զատուիլ. և այս կարգիս վերաբերեալ ճշմարտութիւնը միայն անոնց մէջ կրնամք գտնել։ Անանկ որ՝ խելք չհասնելու բաներուն ճշմարտութիւնը հասկընալու համար բաւական է որ անոնք Սուրբ գրոց մէջ ցոյց տըրուին։ Ինչպէս որ՝ ամէնէն աւելի խելքի մօտ եղած բաներուն անստուգութիւնը հաստատելու համար բաւական է ցըցընել՝ որ Սուրբ գրոց մէջ անանկ բան չկայ։ Քանզի աստուածաբանական գիտութեան սկզբունքները՝ բնականէ ու խելքէ վեր բաներ են․ և մարդուս միտքը միայն իրեն ջանքովը մինչև այն տեղվանքը չիկրնալով հասնիլ՝ մինչև որ գերբնական և կարող մէկ զօրութիւն մը մարդուս օգնութիւն չընէ նէ՝ ասանկ բարձըր բաները հասկընալու մարդ չիկրնար հասնիլ։

Զգայարանքի կամ՝ տրամաբանութեան և խելքի տակ ինկած բաները ասանկ չեն։ Ասանկ բաներու մէջ հեղինակութիւնը անօգուտ է․ ասոնք ճանչնալու համար միայն խելք և դատում՝ պէտք է։ Ասոնք ամէնն ալ զատ զատ իրենց իրաւունքներ ունին։ Առաջկու բաժններնուս մէջ հեղինակութիւնը ուժով է․ բայց հիմակվան բաժիս պէս բաներու մէջ խելքն ու դատումը զօրաւոր են։ Ու որովհետև ասանկ բաներըս մարդու խելք հասնելու բաներ են, ատոնց վրայ տարածելու կատարեալ ազատութիւն կայ։ Անանկ մէկ զօրութիւն մըն է՝ որ միշտ բան մը կըծագէ, կըծընանի․ և այս զօրութիւնս անկէց՝ բնաւ չիպակսիր։ Ու ասով բան գըտնըվելը ո՛չ դադարելիք ունի՝ և ո՛չ ալ վերջանալիք։

Ասանկ են Երկրաչափութիւնը, Թուաբանութիւնը, Երաժըշտութիւնը, Բընագիտութիւնը, Բժշկութիւնը, Ճարտարապետութիւնը, և փորձոյ և տրամաբանութեան տակ ինկած բոլոր գիտութիւնները․ ատոնք ամէնն ալ եվելնալու են որ կատարեալ ըլլան ։ Չինեները անոնց միայն նախագիծը (միւսէվէտէն) գըտան, որ իրենց նախնիքը իրենց թողեր էին ։ Եւ մենք ինչպէս որ անոնք գտանք նէ՝ մեզնէ ետքը եկողներուն անկէց քիչ մը աւելի կատարեալ կուտանք ։ Եւ որովհետեւ ատոնց կատարելութեան հասնիլը ժամանակով և աշխատութիւնով կըլլայ՝ ուստի թէպէտ յայտնի է որ մեր աշխատութիւնն ու ժամանակը մեզի անոնցմէ քիչ բան չվաստըկցուցին, մեր ու անոնց վաստըկածը զատ զատ մտածելով, սակայն՝ ատոնք զատ զատ ի՛նչ զօրութիւն ունին նէ, ամէնը մէկ տեղ եկած ատենը հարկաւ անկէց աւելի զօրութիւն պիտի ունենան ։

Այս տարբերութիւնս աղէկ մը հասկընալով՝ մեղքընալիքնիս կուգայ անանկ մարդոց վրայ, որ կուրացեր են, ու բնական բաներու մէջ խելք ու փորձ բանեցընելու տեղը՝ իրենց վարդապետութիւնը միայն նախնեաց վկայութիւնովը հաստատելու կրնային ։ Բայց ուրիշ խել մը մարդոց չարամտութեանը վրայ ալ սոսկում կուգայ, որ Աստուածաբանական նիւթոց վրայ Աստուածաշունչ գրոց և սուրբ Հայրապետաց խօսքը կանոն բռնելու տեղը՝ միայն իրենց խելքն ու դատումը կըբանեցընեն ։ Պէտք է բնական գիտութեան մէջ նոր բան մը գտնելու չհամարձակող վախկոտներուն սիրտ տալ. և աստուածաբանութեան մէջ նոր բան խօսող յանդուգն մարդոց լրբութիւնը սանձել:

Սակայն այս դարուս գէշութիւնը այն աստիճանը հասած է որ՝ հաւատալի բաներուն մէջ նոր կարծիքներ կեվելցընեն, որ հիները բնաւ չիգիտէին. և ասանկ կարծիքները ոմանք հաստատելու կըյամառին, և ուրիշները կըգովեն ու կընդունին: Բայց բնական գիտութեան մէջ նոր գըտնըված բաները թէպէտ քիչ ալ են, առաջկուց 'ի վեր ընդունելի եղած կարծիքներուն քիչ մը դէմ գալ երեւցածին պէս՝ օրինաւոր կըսեպեն սուտ է ըսելն ու մերժելը, որպէս թէ՝ մարդոյս պարտականութիւնը եղած ըլլայ հին փիլիսոփաները յարգել և անոնց կարծիքէն չիզատվիլը, բայց հին Հայրապետները յարգել և անոնց խօսքին համաձայնիլը այնքան պիտանի բան մը չսեպելով՝ միայն վայելչութեան համար եղած բանի մը տեղ դնէ:

Այս ծուռ գործածութիւնը անիրաւութեամբ գիտութեանց կարգը բոլորվին տակն ու վրայ կընէ. և ասիկայ երեւան հանելն ու նշանակելը՝ դատումը աղէկ եղող մարդոց կըձըգեմ. և կըկարծեմ թէ ասոնց մէջը քիչ մարդ կըգըտնըվին որ մեր ըսելիք քննութիւններուն ուրիշ ճամբոլ մը ըլլալը չուզեն . որովհետեւ աստուածաբանական նիւթոց մէջ նորագիւտ բաները հարկաւորապէս սխալ և մոլորութիւն են , որ աստուածաբանութիւնը կավրէն՝ ու անոնց պատիժ մը չէ՛ սահմանուած ։ Այս նոր գիւտերըս՝ ստորին կարգի գիտութիւնները կատարելագործելու համար հարկաւոր բաներ են . բայց սանկ բաներու ալ նոր բան գտնելու մարդ չիհամարձակիր կոր ։

Արդարութիւն բանեցընենք . մեր դիւրահաւանութեանն ու կասկածոտութեանը տեղերը որոշենք , հիներուն պէտք եղած յարգութեանը մէկ ճիշդ սահման մը ցըցընենք ։ Եւ որովհետեւ այս յարգութեանըս ծնողը խելքն է՝ չափը տուողն ալ նոյնպէս խելքը ըլլալու է ։ Եւ այս ալ ըսենք որ , թէ որ առաջկուց ընդունելի եղած բաներուն վրայ նոր բան եվելցընելէն միշտ և ամէն ատեն զգուշանային նէ՝ կամ թէ որ իրենց ժամանակի մարդիկ անոնց սորվեցուցածը լսելով՝ ասոնք նորելուք բաներ են , մենք չեմք ընդունիր ըսէին նէ , իրենց գիւտերուն պտուղներէն իրենք ալ ազատ կըմնային , իրենցմէ ետքը եկողներն ալ , և այնքան փնասակար բաներ չէր ելլեր անոնց երեսէն աշխարհքի մէջ ։

Որովհետեւ նախնիքներուն իրենց թողուցած վարդապետութիւնը՝ իրենք նոր բաներ գտնելու գործիք ըլլին , և այս յանդգնութիւնս իրենց յաջողելով մեծամեծ բաներու ճամբայ բացաւ , ուստի մենք ալ անոնցմէ առածնիս անոնց պէս գործածելու կըլլանք , ուրիշ բաներ գտնելու գործիք ընելով. մեր ուսմանը վերջին նպատակ անիկայ ընելու չենք . աշխատելու ենք որ՝ անոնց պէս ընելով անոնք անցնինք , ինչպէս որ իրենք ալ անանկ ընելով իրենց նախնիքը անցան ։ Քանզի ասկէց ալ անիրաւ բան կրնա՞յ մի ըլլալ որ՝ մեզնէ առաջ եղողները իրենց նախնիքներուն ըրածին և գտածին կապուած չըլլալնին գիտնալով՝ մենք անոնց ըրածին և գտածին կապուիլը մեզի պարտականութիւն սեպենք . և իրենք իրենց նախնիքներուն ամենևին յարգութիւն չընելնուն համար մենք անոնք այդպէս անհաւատալի յարգութեանը արժանի սեպենք նէ կըլլա՞յ մի ։

Բնութեան գաղտնիքը ծածկած են . և թէպէտ բնութիւնը միշտ իր ընելիքը կընէ , բայց ամէն ատեն ինչ ընելը չենք իմանար ։ Ատեն ատեն ժամանակը ատոնք երևան կըհանէ . և թէպէտ ինքը միշտ և ամէն ատեն միօրինակ է , բայց ամէն ատեն միօրինակ ճանչցուած չէ՛ ։ Ասիկայ մեզի հասկըցընող փորձերը օրէ օր շարունակ եւելնալու վրայ են . և որովհետեւ բնական գիտութեան կանոնները միայն ատոնք են , հետեւութիւններն ալ օրէ օր անընդհատ կաւելնան. և բնական գիտութիւնը կընդարձակի։

Մեր ժամանակը՝ առանց հիները անարգելու և առանց անոնց ապերախտութիւն ընելու՝ անոնց բաժէն զատուիլ և ուրիշ կարծիք ունենալը ասանկ կըլլայ. որովհետեւ մեր անոնցմէ առած առաջին ծանօթութիւնները՝ ուրիշ ծանօթութիւններու հասնելու համար մեզի աստիճան եղան. և անոնցմէ աւել բանի տեղեակ ըլլալնուս ալ սկիզբը անոնցմէ ըլլալով՝ այս ճամբուս մէջ առաջ երթալնուս համար ալ անոնցմէ շնորհակալ ըլլալու ենք, որ մեզի ճամբայ են բացեր։ Քանզի անոնք մեզ մինչեւ անանկ աստիճան մը հասուցեր են որ՝ քիչ մը աշխատելով կրնանք կոր անկէց վեր ելել։ Ուստի անոնցմէ վեր գտնըւելնուս աշխատութիւնը քիչ ըլլալով՝ մեզի ալ շատ մէկ պարծանքի մը պատճառ ըլլալու չափ փառք չէ՛։ Եւ մենք այն բարձրութենէն կրնանք կոր անանկ բաներ տեսնել, որ անոնց իրենց հասած տեղէն տեսնելը անհընար էր։ Մեր հայեցողական ասպարէզը (Նէզարէթը) անոնցինէն աւելի ընդարձակ է. և թէպէտ անոնք ալ մեզի պէս՝ բնութեան մէջ տեսածնին ու ճանչցածնին կրնային նշանակել ու այլոց սորվեցընել, բայց այնքան բան չտեսան. մենք անոնց-

ՀՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
Ֆ. Ի. ԴԱՍՆԵՆՅԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱ

մէ եւել կըտեսնենք կոր ։

Բայց անոնց իմաստներուն ինչ աստիճան յարգութիւն տըրվիլը խելքէ դուրս բան մըն է ։ Անոնց դէմ խօսելը՝ յանցանք, և անոնց ըսածին վրայ բան եւելցընելը ապըստամբութիւն մը կըսեպվի կոր ․ որպէս թէ ճշմարտութիւնները ամէնն ալ անոնք գտան ու ճանչցան, ու մեզի բան չիթողուցին գըտնելու ու ճանչնալու ։

Ասիկայ՝ մարդոյս խելքը անարժան կերպով բանեցընել, և անբաններուն բնական ազդումներուն պէս մէկ բան մը ընել չէ՞ մի ․ որովհետեւ ասոնց երկուքին մէջ տեղը եղած գլխաւոր տարբերութիւնը ասով կըվերնայ ․ և այս տարբերութիւնս այն է որ՝ խելքի և դատողութեան գործքերը անդադար եւելնալու են ․ և անբաններուն բնական ազդումը միշտ անփոփոխ մէկ աստիճան կըմնայ ։ Մեղուներուն փեթակները հազար տարի առաջ ինչպէս չափված էին նէ՝ հիմայ ալ անանկ չափված են ․ է՛ն առաջին անգամին շինված փեթակին աչքերը ի՞նչ ճշդութեամբ վեցանկիւն ձև ունէին նէ՝ ալինտ վերջինին ալ ձևը նոյն է ։ Այս ծածուկ շարժմանս զօրութեամբը անբան անասունները ինչ որ կընեն նէ՝ ամէնըն ալ մէկ կերպ է ։ Քանի որ հարկը կըստիպէ՝ բնութիւնը անոնց ինչ ընելիքը կը սորվեցընէ ․ բայց այս բաներուս պատճառ

[illegible]

եղած պէտքերուն հետ այս անհիմն և դիւրակործան գիտութիւնն ալ կանցնի կերթայ։ Ինչպէս որ առանց հոգնելու վաստըկած են՝ անոր պէս չեն կրնար ալ պահել․ և քանի որ այս գիտութիւնս անոնց կըտըրվի նէ՝ ամէն անգամին ալ նոր է․ որովհետեւ բնութեան նպատակը՝ անբան անասունները մէկ սահմանաւոր կատարելութեան մը տակ պահել ըլլալով, պարզապէս հարկաւոր եղած գիտութիւնը միշտ մի և նոյն օրինակաւ կուտայ անոնց, չըլլայ որ գէշնան։ Եւ չիներեր որ ասոնց վրայ իրենցմէ յաւելուած ընեն․ չըլլայ որ իրեն դրած սահմանէն անդին անցնին։

Միայն անհնութեան համար ստեղծուած մարդոյս նկատելով՝ բնութիւնը այս ճամբան բռնած չէ։ Իր կենացը առաջին տարիքներուն մէջ ամենեւին բան չի գիտեր․ սակայն մէկ մը սորվիլ սկըսի նէ՝ միշտ առաջ երթալու վրայ է։ Քանզի իր օգտին գործ կածէ չէ՛ թէ միայն իր ըրած փորձերը, այլ և իրմէ առաջ եկող գացող մարդոցը փորձն ալ․ քանզի մէկ անգամ մը ի՛նչ տեղեկութիւններ որ ստացեր է նէ՝ անոնք ամէնն ալ միտքը կըպահէ․ և հիներուն բըռնած ճամբան անոր աչքին առաջըն է անոնց գիրքը կարդացած ատենը։ Եւ իր տեղեկութիւնները պահելու կարող ըլլալուն համար՝ կրնայ ալ անդադար անոնք եվելցընել դիւրին ճամբով։ Ասանկ որ՝ հին փիլիսոփայները չիմեռնէին և մինչեւ մեր օրը շարունակ ապրէին նէ ի՛նչ աստիճանի կըհասնէին, հիմակվան մարդիկը այն աստիճանին հասած են, առաջկուց գրանըված ծանօթութիւններուն վրայ այնքան դարերու միջնորդութեամբ ետեւէ ետեւ նոր գրանըվածներն ալ եվելցընելով։ Ասոր համար ասիկայ մարդոյս մասնաւոր յատկութիւնն է որ՝ չէ՛ թէ առանձին մարդոց գիտութիւնը միայն օրէ օր կեվելնայ, այլև մարդկային ազգը ամէնը մէկէն յառաջադիմութիւն ընելու վրայ է՝ քանի՛ որ աշխարհքըս հինայ· քանզի ի՛նչ բան որ մասնաւոր մարդոց այլևայլ տարիքներուն մէջ պատահելով անոնց գիտութիւնը եվելնալու պատճառ կըլլայ՝ նոյնը մարդկային ազգին իրարու յաջորդած ժամանակին մէջ ալ կըլլայ։ Ասանկ որ՝ բոլոր մարդկային ազգին յաջորդութիւնը այնքան հարիւրաւոր և հազարաւոր տարիներուն ընթացքին մէջ՝ մէկ մարդու մը պէս մտածելու է, որ շարունակ կապրի և շարունակ կըսորվի։ Ասկէց կրնանք դիւրաւ հասկընալ՝ թէ հին փիլիսոփայները այս աստիճան յարգութեամբ բռնելնիս ի՛նչ մեծ անիրաւութիւն կըլլայ· որովհետեւ ինչպէս որ մարդոյս տարիքներուն մէջ ծերութիւնը տըղայութենէն՝ ուրիշ ամէն տարիքներէն աւելի հեռաւորութիւն ունի, ո՞վ չիհասկընար որ այս մարդկային ազգիս ընդհանուր ծերութիւնը՝ նոր ծընած և նոր ստեղծուած ատեններուն մօտ ժամանակները բըռնելու չէ. քանի որ մարդոյս ստեղծումէն հեռանայ նէ՝ կըծերանայ:

Մեր ծեր ըսածները՝ շիտակը նայինք նէ, ամէն բանի մէջ տղայ էին. և յատկապէս մարդկային ազգին տղայութիւնը ասոնցմով կըբաղկանար: Եւ որովհետեւ մենք անոնց գիտութեանը վրայ անոնցմէ ետքը եկած դարերուն ալ փորձերը աւելցուցինք, ուստի հին և ծեր անունը՝ որ անոնց կըվայլեցընենք, և անոր համար անոնք կըյարգեմք, աւելի մեզի կըվայլէ: Անոնց տեղեկութեանը տակը մնած քիչ սկզբունքներէն հանած այնքան հետեւութիւններուն նայելով անոնց վրայ կըմնանք զարմանալ. և ինչ բան որ չիգիտցան նէ՝ անոնց վրայօք ալ արդարացընելու է. քանզի չէ՛ թէ դատումնին՝ այլ փորձերնին պակաս էր:

Օրինակի համար. արդարացընել պէտք չէ՞ մի անոնք՝ որ Յարդգողին վրան ծուռ կարծիք ունեցան. քանզի տակաւին այն ատենը իրենց աչքին տկարութիւնը՝ արուեստին կողմէն օգնութիւն չէր առած. ուստի անանկ կարծեցին որ՝ երկինքին այն կողմին կազմութիւնը ուրիշ տեղերէն աւելի ամուր ըլլալուն համար է որ գոյնը ուրիշ տեղերուն չինմանիր․ հոն զարկած լոյսը աւելի ուժով և սաստկութեամբ ետ կը զարնէ ։ Բայց թէ որ մենք ալ տակաւին նոյն կարծիքին վրայ յամառեալ մնայինք նէ՝ մենք մեզ ի՞նչպէս կրնայինք արդարացընել, որովհետեւ հեռացոյց դիտակի (տիւրպինի) օգնութեամբ հիմա կրցած եմք այն միջոցին մէջ անհամար մանտրըտիկ աստեղքներ տեսնել, որոնց առատ պայծառութիւնն ու լոյսը իրար խառնըւելով՝ այն ճերմակութեանը ստոյգ պատճառ կըլլան կոր ։

Նոյնպէս պատճառ և իրաւունք չունէի՞ն մի ըսելու որ՝ այն ամէն մարմինները որ կրնան ապականիլ՝ լուսնի պարունակին մէջ կըգըտնըւին․ որովհետեւ այնքան դարերու մէջ չիկըրցան այս պարունակէս դուրս գըտնըւած մարմիններուն մէջ ո՛չ ծընընդեան և ո՛չ ապականութեան նշան մը տեսնելու ։ Բայց մենք չե՞մք մի կրնար հիմա ասոնց հակառակը խօսիլ, որ ամէն աշխարհք տեսած են, պոչով աստղերուն այս պարունակէս շատ հեռուն երթալն ու բռընկիլը՝ և աներեւոյթ ըլլալը [1] ։

Կատարկութեան համար ալ այն ատենը իրաւունք ունէին ըսելու թէ բնութիւնը բնաւ դատարկութիւն չվերցըներ . քանզի ինչ փորձ ըրին նէ՝ միայն ասիկայ կըցան գըտնել որ մէկ տեղ մը դատարկ մնալը բնութեան դէմ կուգայ կոր . և բնութիւնը ամենևին դատարկ միջոց չախորժեր կոր ։ Բայց թէ որ նոր փորձերուն տեղեակ ըլլային նէ՝ կարելի է որ այն ատենը չըլլար ըսածներնուն հիմա կըլլայ ըսէին . որովհետև այն ատենը տակաւին դատարկութիւն տեսած չէին ։ Ուստի՝ երբ որ բնութեան համար՝ դատարկութիւն չիվերցըներ ըսին նէ , իրենց ճանչցածին չափ բնութեան վրայ խօսիլ կուզէին . քանզի ընդհանուր կանոն այս բռնելու է որ՝ ասանկ բաներու վրայ վճիռ տալու համար մէկ կամ տասն կամ հազար , կամ երբեմն միլիոնաւոր փորձն ու դիտողութիւնն ալ խեր չըներ . միշտ մէկ դիտողութիւն մը կըրնայ մնացած ըլլալ , որ դիտողներուն մէկըն ալ անիկայ չէ տեսեր . և միայն անիկայ բաւական կըլլայ մէկալ դիտողութիւններէն առնըված վճիռը սուտ հանելու ։ Եւ յիրաւի , ինչ նիւթի որ ապացոյցները փաստով չգիտցըվին , փորձ ընելով պիտի հասկըցվի , առաջկուց ընդհանրապէս ամէն մասունքները՝ և ամէն մասնաւոր դիտողութիւնները և դիպուածները հաշիւ առնելու , և անկէց ետքը ընդհանուր վճիռ տալու է ։

---

[1] Բաքոնին օրը պոչով աստղերուն բնութիւնը ծանօթ չէր ։

Այսպէս . երբ կըսեմք որ անդամանդը (էլմասը) ամէն մարմիններէն կարծր է, ըսել կուզեմ թէ՝ միւս ծանօթ եղած ամէն մարմիններէն կարծր է ։ Մեզի ծանօթ չեղած մարմինները ո՛չ կըրնամք այս կարգիս մէջ առնելու, և ո՛չ ալ պարտական եմք ։ Նաև ոսկին ամէն մարմիններէն ծանր է ըսած ատեննիս մեր չիգիտցած և չիճանչցած մարմիններն ալ այս կարգիս մէջ հասկըցընելու միտք ունենայինք նէ՝ յանդուգն մէկ դատում մը ըրած կըլլայինք . քանզի անկարելի չէ որ բնութեան մէջ ասկէ ծանր մարմին գըտնըվի ։

Այս մըտքովը՝ առանց հիներուն հակառակ խօսելու՝ անոնց ըսածին հակառակը մենք կըրնանք ըսել . և այս հնութեանս ինչ կողմէն որ նայիլ ուզես, ճըշմարտութիւնը միշտ ասկէ առաջ և նախապատիւ ըլլալու է . թէ՛ և նոր գըտնըված ըլլայ . քանզի ամէն ատեն ճըշմարտութիւնը կարծիքներուն ամէնէն աւելի հին է . և կարծիք ըսելը, թէ՝ ճըշմարտութիւնը մենք երբոր ճանչնալ սկսանք, այն ալ այն ատենը եղաւ, ասիկայ բնութիւնը չիհասկընալ է ։

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ.

Ընդհանուր երկրաչափութեան վրայ խորհրդածութիւն ։

ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ետեւէն իյնալը և սորվելու փափաքիլը երեք գլխաւոր նպատակ կրնայ ունենալ. մէկն է՝ փնտրուած ատենըդ գտնել. երկրորդը՝ գտնելէդ ետքը ապացոյցը տալու կարող ըլլալ. և երրորդ՝ քննած ատենըդ սուտէն որոշելու կարող ըլլալ ։

Առաջինին համար չեմ խօսիր. մանաւորապէս երկրորդին համար կըխօսիմ, որ երրորդն ալ իր տակը կըպարունակէ ։ Քանզի երբոր ճշմարտութիւնը հաստատելու ապացոյցները գիտցուի՝ սուտէն որոշելն ալ այս միջոցովս կրնայ ըլլալ ։ Որովհետեւ տուած ապացոյցներըդ ճանչցուած կանոններուն համեմատ ըլլալը քննած ատենըդ ճիշդ ապացոյցը տուած ըլլալդ ալ կրնաս գիտնալ ։

Երկրաչափութիւնը՝ որ այս երեք տեսակիս մէջն ալ շատ գերազանց է, անծանօթ ճշմարտութիւնները գտնելու արուեստը բացատրած է. և այս է վերլուծութիւն ըսածը ։ Անոր վրայ այնքան պատուական գիրքեր շինուած կան որ՝ մեր այս տեղ խօսիլը անօգուտ կըլլայ ։

Իմ հոս ըսելիքըս միայն այն է՝ որ առաջկուց գըտնըւած ճշմարտութիւններուն ապացոյցը տըրվելը , և այս ապացոյցը անյաղթելի ընելու կերպով բացատրելը ինչպէս ըլլալը է ։ Ու ասոր համար միայն երկրաչափութեան բըռնած ճամբան պիտի բացատրեմ . քանզի այս գիտութիւնս կատարելապէս ասիկայ կըսորվեցընէ ։ Ասկէց առաջ ինծի պէտք է մէկ ուրիշ աւելի գերագոյն և աւելի կատարեալ կերպի մը վրայ գաղափար և տեղեկութիւն տալ , որ մարդիկ բնաւ անոր հասնելիք չունին . քանզի ինչ բան որ երկրաչափութենէն վեր է՝ անիկայ մեր խելքէն ալ վեր է ։ Ու թէպէտ այս կերպըս ՚ի գործ դընելը անհնար է , բայց ասոր վրայ ալ խօսիլ հարկ է մեզի ։

Այս ճշմարիտ կերպը կամ մեթոտը , որուն թէ որ հասնիլը կարելի ըլլար նէ , մեզի գերագոյն ապացոյցներ պիտի տար , երկու գլխաւոր բաներու վրայ հիմնած պիտի ըլլար ։ Մէկն է այս . որ մինչև որ մէկ բառին նշանակութիւնը ճիշդ չորոշվի՝ և ինչ մտքի առնըվելիքը իմաց չիտըրվինէ այն բառը ամենևին գործ չածվի ։ Երկրորդ , առաջկուց գիտցըւած ճշմարտութիւնով մէկ բան մը մինչեւ որ չիհաստատվինէ՝ այն բանը իբրև ճշմարիտ չիգըրուցվի ։ Մէկ խօսքով ըսենք . ամէն բառին սահման, և ամէն նախադասութեան կամ խօսքի ապացոյց տալ պէտք է ։ Այս ըսածըս աղէկ մը հասկըցընելու համար պէտք է հոս առաջ անկից իմացընեմ թէ սահման ըսածը ինչ է ։

Երկրաչափութեան մէջ՝ տրամաբաններուն սահման բառէ ըսածէն զատ սահման ճանչցըված և ընդունելի չէ ։ Բաւել է որ՝ կատարելապէս ճանչցըված բաներուն անանկ մէկ անուն մը դնել՝ որ այն ճանչցըված բանը հասկըցընէ ։ Ես ալ հոս միայն անոնց համար կըխօսիմ ։

Անոնց օգուտը և գործածութիւնը՝ խօսքը համառօտելն ու յստակ հասկըցընելըն է ․ քանզի այս կերպըս բռնելի նէ՝ հասկըցընելու համար շատ մը բառերու կարօտ եղած բանըդ միայն մէկ բառով մը կրնաս հասկըցընել ։ Անանկ որ՝ թէ որ գործածած բառըդ ուրիշ նշանակութիւններ ունի նէ՝ անոնք ամէնն ալ ետ կըմնայ․ ինչ բան նշանակելու սահմաներ ես նէ՝ անկէց զատ ուրիշ բան չինըշանակեր ։ Հոս մէկ օրինակ մը տամ ։

Թէ որ հաւասար երկու մասն բաժնել կըրցած համրանքներըդ՝ ատանկ բաժնելը անհնար եղած համրանքներէն զատել պէտք ըլլայ նէ, ամէն ատեն այս յատկութիւնըս երկար խօսքով իմացընելէն ազատելու համար՝ երկու հաւասար մասն բաժնըվելու համբանքներուն ամենուն մէկէն անունը կըդնես՝ ջո–խո համբանք ։

Ահա քեզի մէկ երկրաչափական սահման մը ․ քանզի մէկ բան մը, այսինքն՝ երկու հաւասար մասն բաժնըվող համբանքները բացայայտ կերպով հասկըցընելէդ ետքը, անանկ անուն մը անոր կըյատկացընես որ, թէ որ ուրիշ նշանակութիւններ ունի ալ նէ՝ անոնց ամէնն ալ ետ կըմ՛նայ ․ միայն դուն ի՛նչ բան նշանակելու յատկացուցիր նէ՝ այն կընշանակէ ։

Ասկէց կերեւի որ՝ սահմանները շատ ազատ են ․ և ամենեւին անոնց հակառակիլ չըլլար ։ Քանզի մէկ բան մը ի՛նչ ըլլալը մարդ աղէկ մը հասկըցընելէն ետքը՝ ի՛նչ անուն սիրտը ուզէ նէ՝ կըրնայ այն անունը անոր տալ ։ Միայն անոր նայելու է որ՝ անուն դնելու համար ունեցած ազատութիւնդ չափէն աւելի չանցընես ․ երկու իրարմէ տարբեր բաներուն մի և նոյն անուն դնելով ։ Չէ՛ թէ ասոր հրաման չկայ, քանզի ասոր հետեւութիւններէն զգուշանալէդ ետքը այս ալ մէկ փնասակար բան մը չէ ․ նայելու է որ՝ մի և նոյն բառը բըռնելով մէկ նշանակութենէն մէկալը չիցաթկես ։ Ու թէ որ այս թերութեանս մէջն ալ իյնըլլի նէ՝ ասոր ալ ապահով և անվրէպ դեղ կայ ․ որ է՝ միշտ մըտքիդ մէջէն այն բառին տեղը անոր սահմանը դնել ․ ամէն ատեն սահմանը մըտքիդ մէջ բռնել. և քանի որ բերնէդ ջու—խու բառը ելլէ նէ՝ միշտ պիտի յիշես որ՝ երկու հաւասար մասն բաժնուելու թիւերն են որ այս բառովս կըհասկընաս. և մըտքիդ մէջը այս երկու բանըս անանկ անբաժանելի կերպով իրարու հետ կըցված և կապված պիտի ըլլան որ՝ բերնովդ մէկը ըսածիդ պէս՝ միտքըդ մէկալին վրան երթայ: Քանզի երկրաչափները՝ և ո՛վ որ իրենց խօսքերնուն մէջ մէկ կարգ մը կըբռնեն նէ, միայն խօսքը կարճեցընելու համար է որ մէկ բանի մը անուն կըդընեն. չէ՛ թէ խօսքերնուն նիւթ առած բանին գաղափարը պակսեցընելու կամ փոխելու համար: Ու կըսեն որ՝ միշտ մարդոյս միտքը սահմանը յիշելով բառին կարճութեանը տեղը կըլեցընէ. և իրենց այս կարճ բառերը գործածելը՝ բառի շատութիւնով գաղափարներու մէջ մտնելու չփոթութենէն փախչելու համար է:

Այս կարգաբանութեանս պէս զօրաւոր բան մըն ալ չկայ՝ որ իմաստակներուն ծուռումուռ խօսելով ըրած խաբէութիւննին շուտ մը երեւան հանէ. ասիկայ ընաւ երբեք մըտքէ հանելու չէ՛. և ամէն կերպ դժուարութիւնները և երկդիմի զրուցվածքները ցրուելու և տարտղնելու համար միայն ասիկայ բաւական է:

Ասոնք աղէկ մը հասկըցընելէս ետքը՝

հիմա կըդառնամ ճշմարիտ կարգը բացատրելու ձեռք կըդարնեմ. որ՝ ինչպէս որ կըսէի կոր, ամէն բանը սահմանելու և ամէն խօսքին ապացոյց տալուն վրայ կըկայանայ ։

Յիրաւի այս կերպըս շատ գեղեցիկ կերպ մը պիտի ըլլար, բայց բացարձակապէս անհնար է ։ Քանզի՝ մէկ բան մը սահմանելու համար առաջին բառերդ ալ բացատրելու ուրիշ սահմանող բառ պէտք է. և մէկ բանի մը ապացոյց տալու համար խօսելու խօսքդ ալ՝ իրեն ապացոյց ըլլալու մէկ ուրիշ խօսք մը կուզէ. և ասով յայտնի է որ՝ թէ առաջին սահմանին և թէ առաջին ապացոյցին համնիլը անհնար կըլլայ ։

Այս կերպով քննութիւննիս շարունակ առաջ տանելով՝ հարկաւորապէս անանկ բառերու կըհասնինք, որ առաջին բառ են, և սահման չունին. և անանկ նախադասութիւններու կըհասնինք որ՝ անանկ յստակ և պայծառ կըհասկըցուին, որ անոնք հասկըցընելու և անոնց ապացոյց տալու համար անոնցմէ յայտնի ճշմարիտ նախադասութիւն կամ խօսք գըտնելը անհնար կըլլայ ։

Անկէց կըհասկընաս որ՝ մարդիկ ինչ գիտութիւն որ ըլլայ նէ ըլլայ՝ բացարձակապէս կատարեալ կարգով կամ մեթոտով անհնար է որ խօսին. և այս անհնարութիւնս բնական և անփոփոխելի է ։ Բայց ատկէց այն չհետեւիր՝ որ անանկ է նէ կարգ ըսուած բանը խօսքին մէջէն դուրս ձգելու է ։

Քանզի կարգ մը կայ բռնելու . և ատիկայ երկրաչափութեան կարգը կամ մեթոտոն է , որ յիրաւի քիչ մը վա՛ր է մեր ըմբռնածէն . չէ՛ թէ ճշմարտութիւնը և ստուգութիւնը պակաս ըլլալուն համար , այլ միտքը չկրնալ կատարելապէս համոզելուն համար ։ Ամէն բառ չսահմաներ . ամէն խօսքի ճշմարտութիւն ապացուցով չհաստատեր . և ասոր պակասութիւնը այս կողմէն է ։ Բայց անոր առանց բացառութեան ձգածները՝ ամէն մարդու ընական լուսոյն և խելքին առաջը յայտնի և հաստատուն եղածներն են . և ասոր համար՝ խօսք չկրցած հասցուցած տեղը ընութիւնը լեցնելով՝ կատարելապէս ճըշմարիտ կըլլայ ։

Մարդոց մէջ ամէնէն աւելի կատարեալ այս կարգըս չէ՛ թէ ամէն բառին սահմանը և ամէն խօսքին ապացոյցը տալու վրայ կը կայանայ , և ո՛չ ալ բնաւ մէկ բառի մըն ալ սահման և մէկ խօսքի մըն ալ ապացոյց չտալու վրայ է , այլ մէկ միջին սահման մը ունի . այն բառն որ յայտնի է և ամէն մարդիկ կըհասկընան , անիկայ չսահմաներ . ուրիշները ամէնն ալ կըսահմանէ ։ Մարդոց ծանօթ եղած խօսքերուն ապացոյց չիտար, անծանօթներուն ապացոյց կու տայ ։ Այս կարգիս դէմ յանցանք կընեն ամէն բառի սահման և ամէն խօսքի ապացոյց տուողներըն ալ, ինքնին յայտնի չեղած բաներուն վրայ այս կարգս բռնելու անհոգութիւն ընողներն ալ ։

Ահա այս է որ երկրաչափութիւնը կատարելապէս կըսորվեցընէ ։ Աս բառերուն մէկուն ալ սահման չիտար, որ են տեղ. ժամանակ. շարժում. թիւ. հաւասարութիւն. և այլն. որ սանկ բառեր շատ կըգտնուին. քանզի այս բառերուս նշանակութիւնը անանկ յայտնի է որ՝ լեզու գիտցողները կըհասկընան. և ինչ կերպ բացատրութիւն տամ ըսես այս բաներուս վրայ նէ՝ յստակ հասկըցընելուն տեղը աւելի մթութիւն կըբերէ ։

Քանզի այս առաջին բառերուն սահման տալու հոգնող մարդոց խօսքին պէս ալ ակար խօսքվածք չկրնար ըլլալ ։ Ու յիրաւի, Մարդ բառով հասկցուած բանին սահման տալը ի՞նչ բանի պէտք պիտի ըլլայ ։ Այս բառով հասկցընել ուզված բանը բաւական ճանչցուած չէ՞ մի ։ Ու Պղատոն երբ որ մարդը երկու ոտքէն և առանց փետուրի կենդանի մըն է ըսաւ նէ՝ մեզի ի՞նչ օգտակար բան սորվեցընել կանցնէր մըտքէն ։ Որպէս թէ՝ իմ ունեցած գաղափաըլա՝ որ չեմ կրնար խօսքով յայտնել, բայց բնապէս իմ մտքիս մէջ ունիմ, իրեն տուած անօգուտ և ծիծաղելի սահմանէն աւելի յստակ և ապահով եղած չըլլայ։ Այս սահմանիս ծիծաղական ալ ըսի. քանզի մէկ մարդու մը երկու ոտքը մէկէն կորսուիլն ալ նէ՝ տակաւին մարդ է. և աքաղաղին փետուրները փետտես ալ նէ մարդ ըլալիք չունի։

Այն աստիճան անճոռնութեան հասնողներ ալ կան որ՝ մէկ բառի մը սահման՝ նոյն իսկ սահմանելու բառերնին կուտան։ Օրինակներ գիտեմ՝ որ ԼՈՅՍ բառը սահմանել ուզելով ըսեր են. “Լոյսն է լուսաւորական շարժումն լուսաւոր մարմնոյ։„ Որպէս թէ ԼՈՅՍԸ ինչ ըլալը չիհասկցող մարդը ԼՈՒՍԱՒՈՐԱԿԱՆ և ԼՈՒՍԱՒՈՐ բառերը կրնայ հասկնալ։

ԷԱԿ բառն ալ չիսահմանուիր առանց անանկ անճոռնութեան մէջ իյնալու։ Քանզի ընաւ մէկ բառ մը չես կրնար սահմանել առանց է ըսելու. յայտնապէս այս բառըս չիդընես ալ նէ՝ հարկաւորապէս զօրութեամբ կըհասկցուի։ Ուստի ԷԱԿ բառը սահմանելու համար հարկաւ պիտի ըսես՝ է՛. և ասով՝ սահմանելու բառըդ տալու սահմանիդ մէջը գործածած կըլլաս։

Ըսածներէս բաւական կըհասկցուի որ՝ անանկ բառեր կան որ՝ սահմանելու չեն գար ։ Եւ թէ որ բնութիւնը տար հաւասար մէկ գաղափար մը միակերպ ամէն մարդոց մտքին մէջը դրած ըլլար նէ՝ մեր բացատրութիւնները ամէնն ալ հարկաւորապէս չփոթ կըլլային ։ Բայց մենք անոնք անանկ ստուգութեամբ և ապահովութեամբ գործ կածեմք , որպէս թէ ճիշդ սահմաններնին տրուած ըլլալով ամէն երկդիմի մութքէ հեռացած և ազատուած են ։ Քանզի անոնց համար անանկ սահման մը նոյն իսկ բնութիւնը տուեր է մեզի առանց բառի և առանց խօսքի . անանկ մէկ հասկացողութիւն մը՝ որ մարդկային արուեստը իր բոլոր բացատրութիւններովը անկէց աւելի յստակ մէկ գաղափար մը չէր կրնար տալ ։

Ըսել չեմ ուզեր որ՝ սահմանները անհնար է ըսած բաներուս վրայ՝ և անոնց էութեանը վրայ ամէն մարդիկ միակերպ գաղափար ունին ։ Ժամանակ բառը անանկ բառերուն կարգն է ։ Ասոր ո՞վ կրնայ սահման տալ ։ Եւ ինչո՞ւ համար ալ սահման տալու է . որովհետեւ բառը ո՛վ որ լսէ նէ՝ ի՛նչ ըսել ուզելը կըհասկընայ . անկէց աւելի բացատրութեան կարօտ չէ՛ ։ Սակայն ժամանակին էութեանը վրայ իրարմէ տարբեր է՛փ աղէկ կարծիքներ կան ։ Ոմանք կըսեն թէ՝ անեղծուած բանին մէկ շարժմունքն է . ուրիշները՝ շարժման չափն է կըսեն , և այլն ։ Ուստի՝ ամէն մարդ գիտէ ըտածըս՝ անոնց բնութեանը համար չէ՛։ Միայն՝ այն բառերը հասկըցված բանը կամ ինչ հասկըցվիլը գիտեն. անանկ որ՝ ով որ ճամանակ բառը լսէ նէ՝ ամէնուն միտքն ալ մի և նոյն բանը կուգայ. և ասիկայ բաւական է այս բառըս սահմանի կարօտ չընելու. Թէ և երբը՝ ժամանակին ինչ ըլլալը քննութեան առնելով և ասոր վրայ մտածելով՝ ամէն մէկը այլ և այլ կարծիքի վըրայ կերթան և իրարմէ կըզատվին։ Քանզի սահմանը միայն անունը տըրված բանը հասկըցնելու համար հնարված է. անոր բնութիւնը հասկըցնելու համար չէ՛։

Ստեղծուած մէկ բանի մը շարժումը՝ ճամանակ բառով կըրնաս հասկընալ. քանզի ինչպէս որ վերը ըսի՝ սահման տալու պէս ալ ատ բան չիկայ։ Բայց այս սահմանըս տալովդ՝ ճամանակ բառով հասկըցվածը կըլլայ երկու բան. մէկն է այն՝ որ առհասարակ ամէն մարդիկ այս բառովս կըհասկընան. և մեր լեզուով մեզի հետ խօսող մարդիկ մեզի հասկըցնելու համար այս բառս գործ կածեն։ Իսկ մէկալ հասկըցվածըն է՝ ստեղծված բանին շարժումը։ Քանզի այս նոր սահմանը տալէդ ետքը՝ այս բառովս անիկայ հասկընալ հարկ կըլլայ։

Ուստի պէտք է երկդիմի զուցվածքներէն փախչիլ, և երկուքին հետեւութիւնը իրարու հետ չիխառնել։ Քանզի ասկէց այն չիհետեւիր որ՝ ժամանակ բառով հասարակօրէն իմացվածը յիրաւի ստեղծուած բանի մը շարժումն է ։ Ազատ է մարդ այս երկու բանիս մի և նոյն անունը տալու. բայց ամենուն ալ իր մտքէն անցած բանը հաւանեցընելու ազատ չէ՛ ։

Ուստի՝ թէ որ մէկը ըսէ թէ՝ ժամանակը ստեղծուած բանի մը շարժումն է, պէտք է անոր հարցընել թէ ժամանակ բառով ի՞նչ կըհասկընայ. ըսել է թէ՝ արդեօք առհասարակ ամէն մարդիկ այս բառովս ի՛նչ կըհասկընան նէ՝ նոյն նշանակութիւնը վրան կըթողու՞, եթէ այն նշանակութիւնը վըրայէն կըվերցընէ. և ստեղծուած բանի շարժումն ըսելու մտքով կառնէ ։ Թէ որ ուրիշ նշանակութիւնը մտքը վրայէն կը վերցընէ նէ՝ անոր հակառակին պէտք չէ՛. ասիկայ մէկ ազատ սահման մը եղած կըլլայ. և այս այսպէս ընելէն ետքը՝ վերը ըսածիս պէս երկու բան մէկ անուն ունեցած կըլլան ։ Բայց թէ որ սովորական եղած նշանակութիւնը վրան պիտի մնայ, և անոր վրայ պիտի պնդէ որ՝ ժամանակ բառով առհասարակ ամէն մարդու հասկըցած բանը՝ ստեղծուած բանին մէկ շարժումն է, ասոր հակառակին կըրնայ ըլլալ ։ Ասիկայ այն ատենը ազատ սահման չըլլար, նախադասութիւն մը կըլլայ, որ ապացոյց կուզէ, թէ որ ինքնին ամենայայտնի բան մը չէ՛ նէ ։

Ինքնին յայտնի որ ըլլայ նէ՝ անոր [illegible] կըրվի , բայց սահման չըլլիր ։ Քանզի այս գըրուցվածքիս մէջ այն չիհասկըցվիր որ՝ սա բառերը “ Մէկ ստեղծուած բանի մը շարժում „ ինչ միտք տան նէ՝ ժամանակին ալ մէկ բառով նոյն միտքը կուտայ , այլ անանկ կըհասկըցվի որ՝ ժամանակ բառով ամէնուն ալ հասարակ հասկըցած բանը՝ այս կարծիք եղած շարժումն է ։

Թէ որ ես չիգիտնայի թէ ափկայ կատարելապէս հասկընալը ո՛րքան հարկաւոր է , և թէ քանի՛ անգամ ընտանի խօսակցութիւններուն մէջ՝ և գիտութեանց վրայ խօսք եղած ատենը՝ օրինակ բերած բանիս նման գըրուցվածքներ ամէն ատեն կըպատահին , ասոր վրայ այսքան երկար չէի խօսեր ։ Բայց վիճաբանութիւններուն մէջ եղած շփոթութիւններուն փորձերը տեսնելուս վրայ ինձի անանկ կուգայ որ՝ գըրուցվածքի յստակութիւնը և այսպիսի բաներու վրայ իրարու միտք հասկընալը շատ հարկաւոր բան է ։ Ուստի՝ իմ խօսքիս կարգին հարկաւոր չէր ալ նէ՝ յստակապէս այս բանիս համար ասոր վրայ խօսեցայ ։

Քանզի քանի՛ քանի՛ մարդիկ կան որ՝ ժամանակ բառով հասկըցված բանը նոյնը պահելով՝ և սահման տալով՝ թէ ստեղծուած բանին մէկ շարժումն է , կըկարծեն թէ բառին սահման տուին . բայց չինածնին իրօք սահման չէ, նախադասութիւն է։ Քանի՛ քանի՛ մարդիկ ալ կան որ՝ “ Շարժումը լոկ կարողութիւն չէ, այլ կարողութեան մէջ գտնուած էակին գործողութիւնն է ” ըսելով՝ շարժման սահմանը տուինք կըկարծեն։ Բայց թէ որ տանք շ̃րժ—մ բառին ռամկական եղած և ամէնուն հասկցած նշանակութիւնը վրան կըձըգեն նէ՝ այս ալ սահման չըլլար, նախադասութիւն կըլլայ․ և ազատ և ներեալ և երկրաչափական սահմանները՝ որ են սահման բառից ըսվածները, ամենեւին ազատութիւն չունենալով հակառակութեան տակ կըրցող ինկող նախադասութիւններուն հետ չփոթելով՝ որ անոնց անունն ալ սահման կըդընեն, ուրիշները շինելու համար ունեցած ազատութիւննին ասոր ալ կըբանեցընեն․ և անանկ ազատութիւնով մը՝ որ թէպէտ բառի սահման տալու ատեննին կըրնան գործածել, բայց նախադասութիւն շինած ատեննին չեն կըրնար, կըսկըսին նոյն բաներուն իրենց ուզածին պէս սահման տալ․ և ասով ամէն բան իրարու հետ կըպըճըռուկեն կըպըլըշտըկեն․ և կարգաբանութեան հետ պայծառ զուցվածքն ալ կորսնցընելով՝ քանի երթան մանուածոյ բաներու մէջ կիյնան․ և ազատելու ճամբան չեն կըրնար գտնել։

Երկրաչափական մեթոտը բըռնող

մարդը ասանկ բաներու չկնար ։ Այս գիտութիւնս՝ որուն յատուկ է շիտակ դատումը , շատ հեռու է առաջին կամ նախածանօթ ըլլած բառերը սահմանելէն ․ ինչպէս են՝ տեղ ․ ժամանակ ․ շարժում ․ հաւասարութիւն ․ մեծութիւն ․ պակաս ․ բոլոր ․ և ուրիշ շատ ասանկ բառեր , որ ամէն մարդ ինքնիրեն կիմանայ ։ Բայց ասոնցմէ զատ՝ այս գիտութեանս մէջ գործածուած ուրիշ բառերը անանկ յստակ և պայծառ ճանչցուած և սահմանի տակ մտած են որ՝ ասոնց մէկն ալ հասկընալու համար մարդ բառարանի կարօտ չըլլար ․ կատարելապէս ամէնն ալ դիւրաւ հասկցուելու բառեր եղած են , կամ բնական խելքով՝ կամ գիտութեանը մէջ տրուած սահմանին ուժովը ։

Ահա առաջին բանին վրայօք , որ էր միայն սահմանի կարօտ եղած բառերուն սահման տալը , երկրաչափութիւնը ըլլալու պակասութիւններէն այս կերպով կըզգուշանայ ։ Երկրորդին վրայօք ալ բռնած ճամբան ասոր պէս է ․ որ է՝ յայտնի չեղած զուցածքներուն ապացոյցը տալ ։

Քանզի ծանուցեալ առաջին ճշմարտութիւններուն հաստածին պէս՝ հոն կըկայնի ․ և կուզէ որ ասոնք ամէնուն ընդունելի ըլլան ․ որովհետև ասոնցմէ պայծառ հասկցուելու բան մըն ալ չկայ՝ որ ասոնց ապացոյց բերէ ։ Ասանկ որ՝ երկրաչափութիւնը ի՛նչ նախադասութիւն ունի նէ՝ ամէնուն ալ ապացոյցը տրուած է . ոմանց մարդոյս բնական լոյսը կուտայ՝ և ուրիշներուն՝ ուրիշ մէկ յայտնի խօսք մը ։

Ասոր համար է որ այս գիտութիւնս ամէն բառ չսահմաներ , և ամէն խօսքի ապացոյց չտար . քանզի բացարձակապէս ասիկայ ընելը մեզի անհնար է ։

Երկրաչափութիւնը իրեն գլխաւոր առարկայ բռնած բաներուն մէկն ալ չիկրնար սահմանել նէ՝ կարելի է որ ասիկայ քիչ մը խելքի դէմ գայ ։ Քանզի ո՛չ տեղի բռնած բառը կրնայ սահմանել , ո՛չ շարժումը և ո՛չ համրանքը . սակայն այս գիտութեանս մասնաւորապէս իրեն առարկայ բռնած և քննութեան առած բաները ասոնք են . և ասոնց քննութենէն հանելով կառնէ սա՛ երեք բառս ալ , Երկրաչափութիւն , Մեքենականութիւն և Թուաբանութիւն ։ Երկրաչափութիւն բառը ամբողջ գիտութեանը մէկէն ալ կըզրուցվի , միայն տեղի և տարածութեան վրայ խօսող գիտութեանն ալ ։ Բայց թէ որ մտածես՝ որ այս զարմանալի գիտութիւնս միայն պարզ բաներու վրայ կըպըտըտի , այնքան զարմանալ պէտք չըլլար ։ Նոյն իսկ այս յատկութիւնը՝ որով երկրաչափական գիտութեան առարկայ ըլլալու յարմար են դըանըվեր, ասոնք ամէնն ալ սահմանի անընդունակ կընէ ։ Ասոր համար այս բառերուն սահման չվերցընելը չէ՛ թէ պակասութիւն՝ այլ մանաւանդ կատարելութիւն է. քանզի ասոնց սահման չընդունելը մութ ըլլալէն չիգար՝ յոյժ պարզ ըլլալէն կուգայ. և այս պարզութիւնը այն աստիճանը հասած է որ՝ թէպէտ յայտնի ապացուցով հաստատութիւն չեն առած, բայց ստուգութիւննին յայտնի ապացոյց ունեցողներէն պակաս չէ՛ ։ Ուստի կըսենք որ՝ շարժումն և տեղ և համրանք բառերով հասկցուած բաները ամէնուն ծանօթ եղած կըսեպէ. և ասոնք պարապ տեղը սահմանելու չփորձելով՝ բնութիւններնին քննելու կըմտնէ, և զարմանալի յատկութիւննին երևան կըհանէ ։

Այս երեք բաներս բոլոր տիեզերքը իրենց տակը կըպարունակեն. ինչպէս որ գրուած ալ է. “ Զամենայն չափով և թըւով և կշռով կարգեցեր. „ (Իմաստ. ժա. 21 ։) ուստի ասոնք իրարու հետ մէկ հարկաւոր կապակցութիւն մը ունին ։ Քանզի շարժումն ըսածը չես կըրնար հասկընալ մինչև չիգիտնաս որ շարժելու բան մը կայ. և այս շարժելու բաներս մէկ հատ մը կըլլայ. և մէկ ըսածն ալ՝ համրանքներուն սկիզբը կամ ծագումն է ։ Եւ շարժումը առանց տեղւոյ չիկըրնար ըլլալ. ուստի այս երեք բանըս մէկէն՝ առաջինին մէջը ինքնին պարունակուած կըլլան ։

Ժամանակն ալ ասոնց մէջ կըպարունակի . քանզի շարժումն ու ժամանակը իրարու հետ կապակցութիւն ունին . կամացութիւնն ու արագութիւնը , (չափուխութիւնը) որ շարժման տարբերութիւններըն են , հարկաւորապէս ժամանակի կընային . և անոր հետ կապուած են ։

Ասանկով անանկ յատկութիւններ կան որ՝ այս երեքիս մէկէն կըպատշաճին . և ասոնք ճանչնալը՝ բնութեան մեծամեծ և զարմանալի բաները միտք առնելու ճամբայ կըբանայ ։

Գըլխաւորին մէջ երկու անհնութիւն կըպարունակի , որ ամէն բանի մէջ կըպատահին . մէկն է մեծութեան անհնութիւն , և մէկալը պզտիկութեան ։

Քանզի մէկ շարժում մը որքան շուտ ըլլայ նէ՝ միտքըդ անկէց շուտ շարժում մը կըրնաս համըրնալ . և այս միտքըդ համըրցածիդ շուտութիւնը կըրնաս աւելի շատցընել ։ Ասանկով մինչեւ անհունը կերթաս . չես կըրնար անանկ մէկ շուտութեան աստիճան մը գըտնել , որ անկէց աւելի շուտութիւնը անհնար է ըսելով հոն կայնիս . և անոր վրայ շուտութիւն չեվելցընես ։ Նմանապէս շարժում մը որքան կամաց ըլլայ նէ՝ կըրնաս միտքդ անկէց կամաց շարժամ մը հասկընալ, և անոր կամացութիւնը եվելցընել . և այս ալ անհունը կերթայ . անանկ կամացութիւն մը չես կրնար գտնել որ՝ անկէց ալ կամաց անհընար է որ ըլլայ ըսելով հոն կայնիս . միշտ շարժմունքը կրնաս կամացցընել մտքդ մինչև անհուն աստիճան, առանց բոլորովին դադրած ըլլալը մտածելու ։ Նմանապէս՝ համրանք մը որքան մեծ ըլլայ նէ՝ անկէց մեծ համրանք մը կրնաս մտածել, և այս մտածածէդ վեր ալ կրնայ ըլլալ ։ Ու ասանկով ասոր վրայ ալ անհունութեան կըհասնիս . չես կրնար անանկ համրանք մը գտնել, որ ասոր վրայ ալ համրանք չեվելնար ըսելով հոն կայնիս ։ Ասոր հակառակ, մէկ համրանք մը որքան պզտիկ ըլլայ . դնենք թէ մէկ ամբողջին հարիւր մասին կամ տասն միլիոն մասին մէկը ըլլայ, անկէց ալ պզտիկ մը կրնաս մտքդ հասկընալ առանց զրոյի հասնելու կամ ոչնչութեան երթալու մինչև անհունը երթալով ։ Մէկ տեղ մը կամ տարածութիւն մը որքան մեծ ըլլայ նէ՝ միշտ անկէց մեծը մտք կըհասկըցվի . և այս մտք հասկըցվածէն ալ մեծ կրնաս մտածել . այս ալ մինչև անհունը կերթայ . չես կրնար անանկ չափի մը հասնիլ՝ որ անկէց մեծ տարածութիւն չըլլար ըսես ։ Ասոր հակառակ, տարածութիւն մը որքան պզտին ըլլայ նէ՝ անկէց ալ պըղտիկը և աւելի պըղտիկը կըմտածվի մինչեւ անհունը՝ առանց անբաժանելիին հասնելու՝ որ բընաւ տարածութիւն ըսած բանը չունենայ :

Ժամանակին համար ալ անանկ հասկըցիր · միշտ դրած ժամանակէդ եվելը կըրնաս մտօք հասկընալ առանց վերջը հասնելու · և միշտ անկէց պակսան ալ կըհասկըցվի առանց կարող ըլլալու ըսել՝ թէ հա՛ս հասածիդ պէս՝ ասկէց անդին տեւողութիւն չիկըրնար ըլլալ · ժամանակ չխըզվիր :

Ըսել է որ , ի՛նչ շարժում կամ համրանք կամ տեղւոյ տարածութիւն կամ ժամանակ ըլլայ նէ՝ միշտ անկէց մեծն ալ կըրնաս մտօքդ հասկընալ՝ անկէց պըղտիկն ալ · անանկ որ՝ միշտ ասոնք ամէնն ալ ոչի՛նչին ու անհունին մէջ տեղն են , և երկուքէն ալ ունեցած հեռաւորութիւննին հաւասար է :

Այս ճշմարտութիւններս ապացուցով հաստատելը անհնար է · սակայն երկրաչափութեան ալ հիմն ու սկզբունքները ասոնք են : Ու որովհետեւ ասոնք ապացուցով չիհաստատվելու ընողը ասոնց մութ ըլլալը չէ՛ , այլ ասոր հակառակ՝ աւելի բացայայտ ըլլալնին է , ուստի այս կերպ ապացուցի պակասութիւնը այս բաներուս նկատելով պակասութիւն չիսեպվիր , այլ աւելի՛ կատարելութիւն կըսեպվի :

Ասկէց կըհետեւի որ՝ երկրաչափութիւնը իրեն առարկայ բըռնած բառերուն սահման չկըրնար տալ, և իրեն սկզբունքները չկըրնար ապացոյցով հաստատել ։ Բայց միայն այս պատճառիս համար, որ այս բաներուն աղէկութիւնը և կատարելութիւնը կըցըցնէ, երկուքն ալ բնապէս շատ յայտնի են և պայծառ կըհասկըցուին․ և երկար խօսքին ըրածէն աւելի կըլուսաւորեն մարդուս միտքը ։

Բանզի այս ճշմարտութիւնէս աւելի յայտնի ի՞նչ բան կըրնաս գտնել, թէ ամէն համրանք, ի՛նչ որ կըլլայ նէ ըլլայ, կըրնաս աւելցընել, և անոր կրկինը կըրնաս հասկընալ ։ Նոյնպէս շարժումն ալ՝ միջոցն ալ՝ ի՛նչ կերպով որ մտածուին, և որքան մեծ կամ պզտիկ որ գըննես՝ կըրնաս անիկայ կրկնել կամ կիսել ։ Եւ որքան որ կիսես նէ՝ կիսածդ ալ կըրնաս կիսել․ և կըրնա՞յ մի անանկ համրանք գտնել՝ որուն կէսը ըլլայ ոչի՛նչ կամ զրօյ ։ Բանզի երկու կէսը իրարու հաւասար պիտի ըլլան․ և մէկ կէսը զրօյ ըլլայ նէ՝ մէկալ կէսն ալ հարկաւ զրօյ պիտի ըլլայ․ և երկու զրօյէն չէ՝ բիւրաւոր զրօներէն մէկ միութիւն մը անհնար է որ ելլէ ։

Նմանապէս մէկ շարժում մը որքան կամաց որ ըլլայ նէ՝ չի՞ կըրնար մի ըլլալ որ անոր կէսին չափ աւելի կամացցընես, այսինքն՝ կամացութիւնը կրկնես, որով շարժման արագութիւնը կըկիսուի. անանկ որ՝ մի և նոյն չափով տեղ երթալու համար՝ առաջկուն հաշուածին չափ կրկին ժամանակ ուզէ. և այս ալ նոյնպէս չե՞ս կրնար մի կրկնապատիկ ուշացընել: Եւ ասանկ շարժումը ուշացընելով կրնա՞ս անանկ կէտ մը գըտնել՝ որ ատիկայ շարժման դադարումն է ըսես: Անանկ որ ըլլայ նէ՝ արագութեան անանկ մէկ պակասութիւն մը գըտնըւած կըլլայ, որուն կէսը կըլլայ շարժման դադարումն. և երկու կէս հարկաւ իրարու հաւասար ըլլալուն համար՝ մէկալն ալ անանկ պիտի ըլլայ. և երկու դադարում մէկ ընելով մէկ շարժում մը չըլլար:

Անոր պէս մէկ միջոց մը կամ տարածութիւն մը, ո՛րքան պըզտիկ որ ըլլայ՝ երկուքի չի՛կրնար մի բաժնըւիլ. և այս երկու կէսերըն ալ դարձեալ երկերկուքի: Եւ ի՞նչպէս կրնայ ըլլալ որ ասանկ բաժնելով անբաժանելի կէտի մը հասնիս, ըսել է որ բնաւ տարածութիւն չունենայ. մէկալ կէսն ալ ասանկ ըլլայ. և ասոնք երկուքը մէկ տեղ գալով՝ ըլլան առաջին տարածութիւն:

Մարդս այս ծանօթութիւններէս առաջ՝ և ասոնցմէ աւելի յստակ և պայծառ հասկըցվելու ծանօթութիւն չունի: Սակայն՝ ամէն բանի օրինակ ըլլալ պէտք է եա. անանկ մարդիկ ալ կըդըանըլլին որ՝ այս անհընութիւնները անոնց խելքին դէմ կուգան. և ընաւ մէկ կերպով մը խելըննին չիկըրնար անոնց հասնիլ ։

Մեննեւին մարդ չեմ ճանչնար որ կարծէ թէ՝ տեղի կամ տարածութիւն ըսված բանը չիկըրնար ըմբընալ ։ Բայց ուրիշ մարդիկ տեսած եմ, անոնք ալ բաւական խելքի տէր մարդիկ, որ կըսեն և հաստատել կուզեն թէ՝ տարածութիւնը բաժնելով բաժնելով մինչեւ անբաժանելին կըրնայ մարդ հասնիլ. թէպէտ ասկէց ալ աւելի խելքի դէմ բան չըլլար ։

Հասկընալ ուզեցի թէ անոնց վրայօք այս կերպ մթութեան պատճառը ի՞նչ կըրնայ ըլլալ. և գտայ որ՝ մէկ գլխաւոր պատճառ մը միայն կայ. և այս է որ՝ մինչեւ անհունը բաժանելի շարունակ քանակութիւն մը չեն կըրնար կոր իրենց մտքին մէջը առնել ։ Ու ասկէց կըհետեւցընեն որ՝ բաժանելի ըլլալը մինչեւ այս աստիճան չի հասնիր ։ Ասիկայ մարդոյս մէկ բնական հիւանդութիւն մըն է. անանկ կըկարծէ որ՝ ճշմարտութիւնը ուղղակի իր ձեռքը և իրեն իշխանութեանը տակն է. և ատոր համար է որ՝ ինչ բանի որ խելք չիկըրնար հասցընել նէ՝ անիկայ կուրանայ ։ Բայց իրեն ընապէս ճանչցածը՝ ստութիւն է. և ի՛նչ բանին որ ստութիւնը աղէկ կըճանչնայ նէ՝ այն բանին հակառակին ճշմարիտ ըլլալը խոստովանիլ հարկ է իրեն ։

Անոր համար մէկ նախադասութիւն մը լսեցիր և խելքըդ անոր ճշմարտութեանը տեղ չըրաւ նէ՝ դատումըդ կախ թողուլ պէտք է . մէկէն 'ի մէկ վճիռ ընելու չէ՛ . խելքըդ չհասնելուն պատճառաւը անանկ բան չըլլար ըսելու և անցնելու չէ՛ ։ Պէտք է անոր հակառակը քննութեան առնել . և թէ որ հակառակը սուտ գտար նէ՝ թէ՛ և միտքը չկրցար աղէկ մը հասկընալ , համարձակ և աներկիւղ կրնաս հաստատել որ անիկայ ճշմարիտ է ։ [illegible] այս բաւծ կանոնըս օրինակ բռնած բաներնուս յարմարցընենք ։

Տեղը կամ տարածութիւնը մինչև անհունը բաժանելի ըլլալը չընդունող երկրաչափ չկայ ։ Եւ ինչպէս որ առանց հոգւոյ մարդ ըլլալը անհնար է , անոր պէս ալ այս սկիզբը կամ առած չընդունած՝ երկրաչափ ըլլալը անհնար է ։ Սակայն առանց մէջը անհուն բաժանումի խելք հասցընող մարդ ալ չկայ ։ Եւ այս բանիս ճշմարտութեանը խելք հասնելու միայն մէկ պատճառ մը կայ . բայց այս ալ բաւական կերպով մարդուն խելքը կըհանգչեցընէ ։ Եւ այս պատճառս այս է . որ մէկ տարածութիւն մը բաժանելով՝ վերջապէս անբաժանելի կըհասնըլի ըսելը . այսինքն տարածութիւնը բաժանելով տարածութիւն ըլլալէն կրնանք դադարեցընել ըսելը՝ բացարձակապէս սուտ է ։ Քանզի անկէց աւելի խելքի դէմ ի՞նչ բան կրնայ ըլլալ, որ մէկը ըսէ թէ՝ մէկ տարածութիւն մը բաժանելով՝ և անոր կէսը և կէսին կէսը իրարու ետևէ բաժանելով կրնանք անանկ երկու կէս հանել՝ որոնց երկուքն ալ անբաժանելի ըլլան. այսինքն՝ տարածութիւն ըսված բանը բոլորովին չունենան ։ Այս կարծիքս ընողներուն կրնայի հարցընել, արդեօք այս երկու անբաժանելիները իրարու կը դպչի՞ն թէ չէ ։ Թէ որ կը դպչին նէ՝ դարձեալ կը հարցընեմ. ամէն կողմէ՞ն կը դպչին՝ թէ միայն մէկ կողմէն ։ Թէ որ ամէն կողմէն կը դպչին նէ՝ երկուքը մէկ տարածութիւն և մէկ բան եղած կըլլան. իրարու յաւելուած ըլլածի պէս ալ չենք կրնար սեպել ։ Որով այս երկուքը մէկ տեղ գալով՝ անբաժանելի են. բայց մենք մէկ ամբողջէ մը բաժնըված երկու կտորի համար կըխօսինք. թէ որ մէկ կողմէն կը դպչին նէ իրարու՝ ըսել է որ կողմեր ունին. անանկ է նէ՝ անբաժանելի չեն. կողմերը կրնան բաժնըվիլ ։

Երբոր ատանկները նեղը իյնան նէ՝ իրենք ալ կըխոստովանին որ, իրենց ըսած խօսքն ալ մէկալէն աւելի դիւրաւ հասկըցվելու բան չէ. ատանկ բաները դատելու համար մեր խելքը հաւնելը կամ չիհաւնելը կանոն բռնելու չենք կրնան․ քանզի ատոնց երկուքն ալ չիհասկցվելու և խելքի մէջ չիսղմելու բաներ ըլլալուն համար՝ պիտի խոստովանիմք հարկաւորապէս, թէ՛ և չիհասկընամք, և պիտի ըսեմք որ ատոնց մէկը հարկաւորապէս ճշմարիտ է։

Բայց այս մտացածին տկարութիւններուս դէմ՝ որ միայն մեր մտքին տկարութեանը համեմատելով դժուարութիւններ են, թո՛ղ սա բնական և հաստատուն ճըշմարտութիւնները բերեն։ Թէ որ ստոյգ է՝ որ սա տեղի կամ դատարկութիւն կամ տարածութիւն ըսած տեղերնիս՝ շատ մը անբաժանելիներուն իրարու քով գալէն գոյացած է․ անկէց կը հետեւի որ՝ երկու տարածութիւն, և երկուքին ալ ձեւը քառակուսի ըլլալով, ըսել է որ ամէն կողմէն հաւասար չափ ունենալով, մէկը մէկալին կըրկինը ըլլայ նէ՝ մէկին մէջը մէկալին մէջ գտնըւած անբաժանելի տարածութիւններուն կրկնապատիկը պիտի գտնըւի։ Ասիկայ թող մըտքերնին պահեն, որ ըսածներնուն ճիշդ հետեւութիւնն է, և անկէց ետքը թող կէտերը քառակուսի ձեւով շարեն․ այնանկ որ՝ մէկ քառակուսին մէկալին կրկնապատիկը ըլլայ․ մինչեւ այնանկը թող գտնեն, որ անոր կէտը մէկալին կէտին կրկինը ըլլայ։ Այս ընելու կարող ըլլան նէ՝ աշխարհքի մէջ ո՛րքան երկնաչափներ կան, ես անոնց ամէնուն ալ բերանը գոցելու խօսք կուտամ։ Բայց թէ որ այս բանըս բնապէս անհնար ըլլայ, այսինքն՝ թէ որ կէտերը քառակուսի ձեւով շարելը անանկ անհնար ըլլայ որ՝ այս անհնարութիւնս վերցընելու և յաղթելու բաւական բան մըն ալ չիգըտնըլլի աշխարհքիս մէջ, որ կէտերը անանկ շարես որ քառակուսի գայ, և այս քառակուսիներուս մէկն ալ մէկալին կրկինը ըլլայ, ինչպէս որ ասոր ապացոյցը պիտի տայի թէ որ ատոր վրայ այդքան խօսք երկընցընելը արժէր, ատոր հետեւութիւնը թող իրենք գուշակեն։

Եւ որովհետեւ ասանկ բաները անոնց խելքին շատ դըժար կուգայ շատ տեղ. ինչպէս այս բանիս մէջ, որ կըմըտածեն թէ մէկ տարածութիւն մը, որուն մէկ ծայրէն մէկալ ծայրը ո՛րքան ըսես նէ քիչ ժամանակի մէջ կըհասնըլլի, անանկ կարենայ բաժնըլլիլ՝ որ մինչեւ անհունը երթայ։ Ասանկներուն խելքը այս նեղութիւնէն ազատելու համար իմացընել պէ՛տք է անոնց որ՝ բաժանելիներուն անհնութիւնը ժամանակի քիչութեան հետ բնաւ համեմատութիւն չունի. և ասանկ իրարու հետ համեմատութիւն չունեցող բաները իրարու քով բերել չըլլար։ Պէ՛տք է ամբողջ ժամանակն ու ամբողջ տարածութիւնը իրարու հետ համեմատել. և տարածութեան անհուն բաժանման քով բերել ժամանակին անհուն մասունքները։ Թէ որ քիչ ժամանակ պիտի ըսէ նէ՝ ասոր ալ կըյարմարի քիչ տարածութիւն ըսելը։ Եւ ասանկ ըսելով՝ աչք փախցընող անհաւասարութիւնները բոլորովին կոչընչանան։

Վերջապէս, թէ որ պզտիկ տարածութիւններն ալ մեծերուն չափ մասներ ունին ըսելը խելքերնուն դէմ կուգայ կոր նէ, այս ալ գիտնալ պէտք է անոնց որ՝ պզտիկ տարածութիւններուն մասունքներն ալ այն համեմատութեամբ պզտիկ կըլլան։ Եւ այս ծանօթութեանս իրենց խելքը ընտելացընելու համար՝ մէկ պզտիկ ապակիի մը մէջէ թող երկինքը նային. երկինքին ամէն մէկ մասունքն ու ապակիին ամէն մէկ մասունքը մէկէն կըտեսնեն. և ատով խելքերնին կըհասնի։

Բայց թէ որ չեն կրնար հասկընալ թէ ինչպէս կըլլայ որ՝ այն ամենամանր կտորները, որ աչքով չեն երեւիր, կրնան տակաւին բաժնըւիլ և կիսըւիլ, ատոնց խելքը հասցընելու ուրիշ ճար չկայ, բայց եթէ աչքերնուն առաջը մէկ խոշորացոյց մը դընելով. որ մերկ աչքով չտեսնըւելու մէկ բանը ահագին մեծութեան կըհասցընէ մարդուն աչքին առաջը։ Ատով կրնան հասկընալ որ, աւելի վարպետութեամբ կլորըլուած և շինուած խոշորացոյցով մը կրնան աւելի մեծցընել, մինչև տարածութիւնը երկնից տարածութեանը հաւասարել, որուն վրայ կըզարմանան։ Եւ սանկ ըլլալով՝ այս բաները անոնց աչքին և առաւել բաժանելի կերևին. սակայ դիւրաւ հասկընալէն ետքը թող այն ալ մտքընին բերեն որ՝ բնութիւնը արուեստէն շատ աւելի վարպետութեամբ բաներ կընէ։

Քանզի՝ վերջին ըսելիքըս ըսեմ. անոնց ծիլ ըսած է որ, այդ ապակիները առարկաներուն չափը մեծ կցըցընեն իրենց իրական և ճշմարիտ մեծութենէն աւելի, եթէ մարդոյս աչքը տկար ըլլալով մէկ բանը իրեն բնական մեծութեամբը չկրնար տեսնել, այս ապակիներըս օգնական կըլլան անոր՝ որ ամէն բան իրեն բնական մեծութեանը մօտեցընէ և անանկ տեսնէ։ Սանկ ոչինչ և խաղալիք բաներու վրայ խօսելով ժամանակ անցընել չուզեր. բայց անոնց պատճառ տուող խելքեր ալ կան։

Այս նիւթոյս վրայ յատուկ և պայծառ հասկընալու կըցող մարդոցը միայն այսքանըս ըսելը բաւական է թէ՝ տարածութեան երկու ոչինչ մէկ տեղ գալով մէկ իրական տարածութիւն մը չեն կրնար բաղկացընել։ Բայց որովհետև անանկներ ալ կան որ՝ այս զարմանալի պատասխանըս տալով ըսածիս դէմ կըդընեն. քանզի կըսեն որ՝ միութիւնը համրանք չէ. բայց երկու միութիւն իրարու քով գալով երկուք կըլլայ, որ համրանք է. Նմանապէս ոչինչը տարածութիւն չէ. բայց երկու ոչինչ մէկ տեղ գալով՝ տարածութիւն կըրնայ ըլլալ։ Ասանկ օրինակներու միայ բանը նէ՝ կըրնան ըլլալ թէ՝ մէկ զինուոր մը բանակ չէ, բայց քանի հազար զինուոր մէկ տեղ գան նէ՝ բանակ մը կըլլայ։ Մէկ տունը քաղաք չէ, բայց հազար տուն մէկ տեղ գան նէ՝ քաղաք կըլլայ։ Մասն ըսելը բոլոր ըսել չէ, բայց ամէն մասները մէկ տեղ գալու ըլլան նէ՝ բոլոր մը կըլնեն։ Կամ, թէ որ թիւերուն կարգէն դուրս ելլել չես ուզեր նէ, երկու հատ երկուքը՝ չորս կըլլայ. տասը հատ տասը՝ հարիւր կըլլայ, թէպէտ ոչ երկուքը չորս է, և ոչ տասը՝ հարիւր է։ Բայց սանկ մէկ բանին անփոփոխելի բնութիւնը՝ անոր վրայ ազատ իշխանութեամբ դըրված անունին հետ շփոթելը՝ ճիշդ և աղէկ դատում ունեցող մըտքի տէր ըլլալու նշան չէ. սանկ անունները՝ իրենց հեղինակ եղող մարդոց կամացը կապված անուններ են։ Քանզի յայտնի է որ՝ խօսքը դիւրին ընելու և կարճեցընելու համար՝ քսան հազար մարդ ըսելուն տեղը բանակ բառը գործածեր են. շատ մը տուն մէկ տեղ ըսելու տեղը՝ քաղաք ըսեր են. տասը հատ միութիւն ըսելու տեղը՝ տասն ըսեր են. և մէկ. երկու. երեք, չորս.

և ուրիշ համրանքներուն անունները և ուրիշ անհամար բաներ՝ անուն դնելու ազատութենէ առաջ եկած բաներ են։ Ասոնք թէպէտ իրենց անփոփոխելի բնութեանը կողմանէ մի և նոյն բան են, բայց մարդոյս կամքը և հաճոյքը անանկ է ուզեր որ՝ ասոնց զատ զատ անուններ հնարէ։ Ասոնք ամէնը իրարու հետ համեմատութիւն ունին. և տարբերութիւնին միայն՝ քիչին շատին վրայ է. և թէպէտ այս անուններուս նայելով՝ երկուքը չորս չէ́. և մէկ տունը քաղաք չէ. և քաղաքն ալ մէկ տուն չէ. բայց մէկ տունը քաղաք չէ նէ՝ քաղաքին ոչինչերորդ մասն է, կամ ոչինչն է ալ չենք կրնար ըսել. և մէկը ասանկ ըսել ուզէ ալ նէ՝ ըսածին գաղափարը մեր մտքին մէջը առնելու է́փ աղէկ կաշխատինք։ Մէկ բան մը մէկ ուրիշ բան չէ ըսելն ու անոր ոչինչն է կամ այն բանին չըլլալն է ըսելը՝ իրարմէ շատ մեծ տարբերութիւն ունին։

Քանզի, բանը աղէկ մը հասկընալու համար պէտք է գիտնալ որ, միութիւնը համրանքներուն կարգը չըլլալուն մէկ հատիկ պատճառը այս է որ, Եւկլիդէս և Թուաբանութեան վրայ գրող հին հեղինակները թիւերուն վրան պատշաճելու և յարմարցընելու շատ յատկութիւններ ունենալով, որ ասոնց մէկն ալ միութեան չէր յարմարեր, անդադար ըսել հարկ պիտի ըլլար որ՝ միութենէն զատ ուրիշ ամէն թիւերը այս ինչ յատկութիւնը ունին. և այլն: Այս երկայն խօսվածքէն ազատելու համար՝ Ի— բառին նշանակութեանը մէջէն Մ բառը դուրս հանեցին. այն ազատութիւնովը՝ որ ունինք բառերու սահման տալու վրայ, ինչպէս որ վերը ըսինք: Այս ազատութիւնս ձեռվընին ըլլալով, թէ որ ուզէին նէ՝ կրնային երկու և երեք թիւերն ալ թիւերուն կարգէն դուրս հանել. ասոր ազատ իշխանութիւն ունէին. պէտք էր միայն առաջուց խմացընել: Ինչպէս որ թուաբանները ուզած ատեննին չէ՛ թէ միութիւնը, կամ մէկը, այլ և կոտորակներն ալ՝ որ միութեան մասունքներն են, համրանքի և թուոց մէջ կառնեն, և թուաբանութեան կանոններուն տակը կըխօթեն: Եւ յիրաւի կան անանկ նախադասութիւններ որ՝ միութիւնը համրանքի կարգ խօթել հարկ կըլլայ անոնց մէջ. չէ նէ՝ յաճախ կրկնել պէտք կըլլայ, թէ թիւերը և միութիւնը և կոտորակները այս ինչ յատկութիւնը ունին: Ես ալ գրածներուս մէջ թիւը այս անորոշ մտքիս եմ առած, միութիւնն ալ հետ առնելով:

Բայց նոյն Եւկլիդէս, որ ազատութիւն ունենալով՝ Ի— բառը Մ—Ի—ն կամ Ձէ բառին վրայէն վերցուց, միութիւնը ոչինչ ըսել չիհասկցըլլելու համար՝ և թիւերուն կարգէն ըլլալը ցըցնելու մտքով, համատեսակ ըլլած մեծութիւններուն այս սահմանըս կուտայ. “Մեծութիւնները համատեսակ կըսուին, երբոր մէկը շատ անգամ կրկնըլելով մէկ ուրիշին չափէն ելել կըլլայ” և այլն: Ասկէց կըհետեւի որ, որովհետեւ միութիւնը կրկնըլելով կըրնայ կոր ուրիշ համրանքներէն աւելի ըլլալ, այս համրանքները ինչ կըլլան նէ ըլլան, անանկ է նէ իրեն էութեանը և իրեն անփոփոխ բնութեանը կողմէն՝ նոյն թիւերուն տեսակէն է. նոյն իսկ Եւկլիդէսին միտքն ալ այս է՝ որ ատոր Իի– ըսկիլը չուզեց:

Տարածութեան նայելով անբաժանելին ատոր պէս չէ: Քանզի տարբերութիւնը չէ թէ միայն անունին կողմանէ է, որ անուն դնողին ազատ կամացը կապուած մէկ բան մը կըրնայ ըլլալ, այլ և նոյն իսկ սահմանին ուժովը՝ տեսակին կողմանէ ալ տարբերութիւն ունի: Քանզի մէկ անբաժանելի մը ո՛րքան կուզես նէ կըրկնէ և բազմապատկէ, տակաւին տարածութենէն շատ հեռի կըմնայ, չիկըրնար ալ մօտենալ. ո՛ր մնաց որ անցնի. միայն մէկ հատիկ անբաժանելիէն ելել բան չես կըրնար գըտնել: Եւ ասիկայ ատանկ ըլլալը բնական և հարկաւոր է, ինչպէս որ վերը հասկըցուցինք: Եւ որովհետեւ այս վերջին ապացոյցս՝

անբաժանելի և տարածութիւն բառերուն սահմանին վրայ է, ասով ապացոյցը կատարեալ կըլլայ. անկէց աւելի խօսք չիմերցըներ:

Անբաժանելին այն է՝ որ բնաւ մասունքներ չունի: Տարածութիւնը՝ շատ մը իրարմէ զատուած կամ զատուելու մասունքներէ բաղկացեալ է: Այս սահմանիս վրայ կըսեմ որ՝ երկու անբաժանելի մէկ տեղ գալով տարածութիւն չեն կրնար ըլլալ:

Քանզի թէ որ իրարու հետ միանան նէ՝ երկուքին ալ մէկ մէկ կողմը իրար պիտի դպչի. և այս իրար դպչող մասունքները իրենցմէ բաժնըւած չեն. անանկ չըլլար նէ՝ երկուքը իրարու հետ միացած չէր կրնար ըլլալ: Հիմա՝ սահմանին նայելու ըլլանք նէ՝ ուրիշ մասն կամ կտոր մըն ալ ունեցած պիտի չըլլային. անանկ է նէ՝ զատուած մասըն չունին. անանկ է նէ՝ տարածութիւն ալ չունին. քանզի տարածութեան սահմանը՝ մասունքներու բաժանում կըպարունակէ իրեն մէջը:

Նոյն բանը կրնանք ըսել այն ամէն անբաժանելիներուն համար՝ որ ասոր վրայ եվելցընել կուզես: Ասոր՝ մէկ անբաժանելի մը որքան կուզես նէ բազմապատկէ. մէկ տարածութիւն մը չիկրնար բաղկացընել: Անանկ է նէ՝ տարածութիւնն ու անբաժանելին մէկ տեսակէ չեն. քանզի մէկ տեսակէ եղած բաներուն կանոնով անոնց չենք կրնար կոր սահման յարմարցընել ։

Ահա անբաժանելիները թուոց կարգէն չըլլալուն հաստատութիւնն ալ այս է ։ Ասոր համար է որ երկու միութիւնէն մէկ համրանք մը կելլէ . քանզի ասոնց տեսակը մէկ է . բայց երկու անբաժանելիէն մէկ տարածութիւն մը չելլեր . քանզի տեսակնին զատ է ։

Ասկէց կրհասկընաս որ՝ միութեան ու թիւերուն իրարու հետ համեմատութիւն ունենալը՝ անբաժանելին ու տարածութեանը մէջն ալ համեմատութիւն կենալուն վրայ կարծիք ընելու օրինակ ամենեւին չիկրնար ըլլալ ։

Եթէ որ անբաժանելին ու տարածութեան յարմար օրինակ մը թիւերուն մէջէն գտնել պէտք ըլլայ նէ՝ զրօյին ու թիւերուն իրարու հետ ունեցած համեմատութենէն աւելի յարմար օրինակ գտնել չիկրնար ըլլալ ։ Զրօն թիւերուն տեսակէն չէ . քանզի որքան զրօյ շատցընես նէ՝ թիւերէն անցնելիք չունի ։ Անանկ որ՝ թուոց կարգը ճշմարտապէս անբաժանելին՝ զրօն է . ինչպէս որ տարածութեան կարգի մէջ ալ ճշմարտապէս զրօն՝ անբաժանելին է ։ Ասոր պէս համեմատութիւն կրգտնենք դադարելու և շարժման՝ ու վայրկենի և ժամանակի մէջ ։ Քանզի ասոնք ամէնն ալ իրենց մեծութեանը տեսակէն չեն . որովհետեւ ուզածիդ չափ և անհուն անգամ ալ բազմապատկելով՝ տարածութեան անբաժանելիին պէս անբաժանելի է ընելիքնին․ ուրիշ բան չեն կրնար ընել․ և պատճառն ալ նոյն է ։ Ասանկ ընելով այս բաներու մէջ մէկ կատարեալ յարաբերութիւն մը կգտնես, որովհետեւ այս ամէն մեծութիւնները մինչեւ անհունը կրնան բաժնուիլ․ բաւ է որ՝ բաժանմունքին վերջը չիգար․ ամենեւին անբաժանելիին չեն հասնիր․ անհունին ու ոչինչին մէջ տեղն են ։

Ահա՛ բնութիւնը այս բաները ասանկ զարմանալի կերպով իրարու հետ համեմատութեամբ կապեր է ։ Ահա՛ ասոնք են մարդոյս առաջարկուած երկու անհնութիւնները․ և ասոնք առաջարկած է չէ՛ թէ հասկընալու՝ այլ զարմանալու համար ։ Ու այս վերջին բանիս մէկ խօսքով լմնցընելու համար սա՛ ալ աւելցընեմ՝ որ՝ այս երկու անհուններուն տարբերութիւնն ալ թէպէտ անհուն է, բայց իրարու հետ անանկ համեմատութիւններ ունին որ, մէկը ճանչնալով հարկաւորապէս մէկալն ալ կըճանչցուի ։

Թիւերը միշտ կրնան աւելնալ․ և առիկայ գիտնալով ամէն մարդ կրնայ հասկընալ և հետեւցընել որ՝ անանկ է նէ շարունակ կրնայ ալ պզտիկնալ․ առիկայ յայտնի բան է ։ Քանզի թէ որ մէկ համրանք մը կրնաս մինչեւ հարիւր հազարը հասցնել նէ՝ կրնաս ալ անկից հարիւր հազարի բաժնել. ինչ թուով որ կըբազմապատկես նէ՝ այն թիւը բաժնելու ալ կըծառայէ. և ամբողջը կտորակի փոխելուդ պէս՝ բազմապատկող թիւը կըլլայ բաժանարար ։ Անանկ որ՝ բազմապատկելով անհունի երթալը՝ հարկաւորապէս բաժանելով անհունի իջնալն ալ իր տակը կըպարունակէ ։

Տեղւոյ վրայ ալ մտածելով՝ այս երկու իրարու հակառակ անհունները իրարմէ անբաժանելի կըգտնենք. այսինքն, մէկ տարածութիւն մը կրնալով այնքան մեծցնել և երկնցնել, որ ծայրը չիգար և անհուն կըլլայ, կրնանք ալ այնքան պզտիկցնել որ ծայրը չիգայ, և այս կողմէն ալ անհուն ըլլայ. ինչպէս որ այս օրինակով կերեւի ։ Թէ որ մէկ նաւ մը դիմացըդ քալէ, և նայվածքիդ չիտակութիւնովը շարունակ քեզմէ հեռանալու վրայ ըլլայ, և դուն աչքիդ առաջը ապակի մը բռնելով անոր մէջէն նաւուն վրայ նայիս նէ, կըտեսնես որ՝ նաւուն մէկ կողմը որ դուն քեզ նշան դրած ըլլաս, վազելու պէս դէպ 'ի ապակիին վերի դին տեսնուելու կըլլայ ։ Ուրեմն, թէ որ նաւուն քալվածքը շարունակ երկննալով՝ այս երկննալուն ծայրը չիգայ, այս տեսութեան կէտը շարունակ վեր պիտի ելլէ.

բայց բնաւ երբէք աչքէն դէպ 'ի տափակին դարձած շիտակ և հորիզոնական գծին հասնելիք չունի . միշտ կըմօտենայ . բայց այն տեղը չի գար . միշտ այս հորիզոնական կէտը հասնելու մնացած ճամբան կըբաժնէ , և վերջը չի գար ։ Այս նաւուն ընթացքին տարածութեանը անհուն ըլլալէն եկած հարկաւոր հետեւութիւնը դիւրաւ կըհասկըցվի՝ հորիզոնական կէտէն վար մնացած միջոցին անհամար բաժանմունքներէն ։

Այս պատճառներուս խելքին չհասնելով՝ տարածութեան բաժանումը անհուն չկըրնար ըլլալ կարծողները՝ երկրաչափական ապացոյցներէն բան մը չեն կըրնար հասկընալ ։ Ուրիշ տեսակ բաները որքան աղէկ խելք հասցընեն ալ նէ՝ այս բանիս չեն կըրնար խելք հասցընել . քանզի առանց երկրաչափութեան խելք հասցընելու ալ խելացի կըրնայ ըլլալ ։

Բայց այս ճշմարտութիւնները պայծառտեսնողները՝ մեզ ամէն կողմէն պատող այս երկու անհնութեանս վրայ բնութեան մեծութիւնը և կարողութիւնը տեսնելով կըրնան զարմանալ , և ասոնց պէս զարմանալի բաները՝ զիրենք ճանչնալու ալ առաջնորդ կըլլան իրենց . երբ իրենք զիրենք անանկ տեղ մը կըտեսնեն՝ որ մէկ դին ժամանակի և տարածութեան ոչինչ , և մէկալ դին տարածութեան և ժամանակի անհնութիւն կայ. Նոյնպէս թուոյ ալ ոչինչը կամ զրօն մէկ դին՝ և անհունը մէկալ դին է։ Ասոր վրայ մտածելով մարդ՝ իրեն ճիշդ յարգն ալ կրնայ հասկընալ, և երկրաչափութեան ուսմունքը շարունակելով ինչ խորհրդածութիւն ընել կըստիպինէ՝ անկէց պատուական խորհրդածութիւնները առալ կրնայ սորվիլ։

Այս երկար խորհրդածութիւնս անանկ մարդոց համար ըրի որ՝ թէպէտ ատանկ բաներու բնաւ վարժըված չեն, բայց խելքերնին դիւրաւ կըհասնի։ Եւ թէպէտ էփ աղէկ մարդիկ կան, որ միտքերնին լուսաւոր ըլլալով ատանկ բաներու կարօտութիւն չունին, սակայն կրնայ ըլլալ որ՝ այս գրածներըս որ ամէնց հարկաւոր է, ուրիշներուն համար ալ անօգուտ չըլլայ։

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ.

Մէկուն խելք հասկեցընելու արուեստին վրայ։

Մէկ մարդու մը խելքը մէկ բանի մը հասկեցընելու արուեստը՝ անոնց առաջարկըված խօսքին կամ նախադասութեան հաւանելու կերպին, և անոնց հաւատցընել ուզած բանին պայմաններուն հետ հարկաւոր կապակցութիւն ունի։

Ամենուն գիտցած բանն է որ՝ մէկ կարծիք մը մարդուն միտքին մէջը մտնելու երկու դուռ կայ, որ են այս երկու գլխաւոր կարողութիւններս. միտքն ու կամքը։ Աւելի բնական դուռը՝ միտքը կամ հասկընալիքն է։ Բայց աւելի սովորականը՝ թէպէտ բնականին դէմ, կամքն է։ Քանզի որքան մարդ կան նէ՝ գրեթէ ամէնն ալ չէ՛ թէ ապացուցով խելքնին հասած բանին, այլ իրենց ախորժելի եկած բանին կըհաւատան։ Այս ճամբաս ցած և անարժան և օտար ճամբայ մըն է. ուստի մարդ չիխոստովանիր թէ իրեն այս ինչ բանին հաւատալուն պատճառը իրեն կամքն է, չէ՛ թէ միտքը։ Ամէն մարդ կըսէ որ՝ ինչ բան որ ինքնին հաւատալոյ արժանի կըգտնեմ՝ անոր կըհաւատամ. և ինչ բան որ ինքնին սիրելոյ արժանի կըգտնեմ՝ անիկայ կըսիրեմ։

Այս տեղ ըսելիքս աստուածային ճշմարտութեանց համար չէ՛. չեմ ուզեր որ անոնք մարդու խելք պառկեցնելու արուեստին տակը ձգեմ։ Քանզի անոնք անհուն միջոցաւ բնութենէ վեր են. և Աստուած միայն կրնայ անոնք մարդոյս մտացը մէջը դընել, այն ալ՝ ինչ ճամբով որ ինքը կըհաճի նէ։ Ես գիտեմ. Աստուած անանկ կամեցեր է որ՝ անոնք սրտին մէջէն անցնին ու անանկ միտքը երթան. չէ թէ մտքէն անցնին ու անկէց ետքը սրտին մէջը գան․ որ ասով մարդկային տրամաբանութեան ամբարտաւանութիւնը կոտրէ․ որ իր կամքը ընտրած բանին դատաւոր ըլլալու իրաւունքը իրեն սեպհականել կուզէ ։ Եւ մարդոյս հիւանդ կամքը բժշկէ, որ չիվայլած բաներուն չիվայլած կերպով յարելով բոլորովին աւրուած է ։ Ասկէց է որ՝ երբ մարդկային բաներուն համար՝ առաջ հասկընալու է որ սիրենք կըսենք, և ասիկայ առակի պէս բան մը եղած է, ասոր հակառակ՝ Սուրբերը Աստուածային բաներու համար խօսած ատենին՝ ճանչնալու համար սիրելու է կըսեն․ սիրով միայն ճշմարտութիւնը ճանաչելու կըհասնուի կըսեն․ և իրենց շահաւոր վճիռներուն մէկը այս են ըրած ։

Ասով կերեւի որ՝ Աստուած յայտնապէս այս գերբնական կարգս հաստատած է, որ բնական բաներու մէջ մարդոց բնական ըլլալու կարգին հակառակն է ։ Բայց մարդիկ արտաքին բաներու համար ալ սրբազան բաներու յատկացած կարգը բռնելով ճամբէն հաներ են․ քանզի հասարակօրէն ինչ որ մեզի ախորժելի է նէ՝ անոր կըհաւատանք ։ Քրիստոնէական կրօնից վերաբերեալ ճշմարտութիւններէն հեռու պըտըտողներուն ալ պատճառը այս է․ որովհետեւ այս կըրօնքըս մեր հեշտութիւններուն բոլորովին հակառակ է ։ Հրեաները Մովսէսի կըսէին․

մեզի ախորժ գալու բաներ ըսէ որ քեզի հաւատամք ։ Որպէս թէ մարդոյս հաւատքին կանոն՝ իրեն ախորժակը եղած ըլլայ ։ Այս անկարգութիւնս ասոր համեմատ կարգով մը պատժելու համար է որ՝ Աստուած մէկ մարդուն միտքը լուսաւորելու ըլլայ նէ՝ առաջ անոր ախորժելի գալով իրեն քաղցր անուշութիւնով մը անոր կամքին ապստամբութիւնը կընուաճէ ։

Ուստի ես միայն մեզի հասկընալու յարմար եկած ճշմարտութիւններու համար կըխօսիմ. և ասոնց համար է որ կըսեմ թէ՝ մարդոյս մտացը մէջը մտնելու համար երկու դուռ ունին. բայց հասկցողութեան դռնէն մտնողները պինդ քիչ են. առանց տրամաբանութեան կամքին ախորժակին դռնէն մտնողները անթիւ և անհամար են ։

Այս կարողութիւններուս երկուքն ալ իրենց զատ կանոն, և գործքերուն զատ զատ դրդիչներ ունի ։

Սըռքինները՝ բնական և ամէն մարդու ճանչցըւած ճշմարտութիւններն են. ինչպէս է այս, “Բոլորը իրեն մասէն մեծ է.” և ուրիշ շատ առածներ, որ ոմանք կընդունին, և ուրիշները չեն ընդունիր ։ Բայց ընդունելի եղածնուն պէս, սուտ ալ ըլլալով անանկ զօրութիւն մը ունին որ՝ ճշմարիտ առածներէն աւելի մարդոյս միտքը կըհամոզեն հաւատալու ։

Կամքին կանոններն ու դրդիչները՝ քանի մը բնական և ամէն մարդու յարմարած ցանկութիւններ են. ինչպէս՝ երջանիկ ըլլալուն փափաքը. որ մարդ չիկրնար առանց անոր ըլլալ. և ուրիշ շատ մասնաւոր բաներ՝ որ մարդ երջանկութեան հասնելու համար անոնց ետեւէն կերթայ։ Ու մեզի հաճելի ըլլալու չափ զօրութիւն ունենալովնին՝ իրօք վնասակար ըլլալով ալ՝ այնքան զօրաւոր են որ, մարդոյս բուն երջանկութենէն աւելի կամքը կըդրդեն գործելու։

Ահա մէկ բան մը մեզի ընդունելի ընող կարողութիւնները այս ըսածներըս են։

Բայց մեզ հաւանեցընող բաները՝ այս ըսածներէս բոլորովին տարբեր են։

Անոնց ոմանք՝ հաստատակաց ճանչցած կանոններէն և ընդունած ճշմարտութիւններէն հարկաւոր հետեւութեան կերպով կըհանուին։ Անոնք հարկաւորապէս հաւանելի և ընդունելի կրնան ըլլալ. քանզի՝ առաջկուց ընդունելի եղած բաներուն հետ անոնց կապակցութիւնը երեւան ե՛լածին պէս՝ հարկաւոր հետեւութիւննին է մարդուն խելքը հաճեցընելը։ Ու ասանկ ճըշմարտութիւններուն կարգը անոնք խօթելէդ ետքը՝ անհնարին է որ լսողին մըտքին մէջ ընդունելի չըլլան։

Անանկներ կան որ՝ մեր կամքը հաճեցընելու բաներու հետ ամուր կապուած են.

և ասոնք ալ ստուգութեամբ ընդունելի են։ Վասնզի երբ որ մէկ մարդուն հոգին խելք հասցընէ որ՝ այս ինչ բանը զինքը իրեն գերագոյն սիրով սիրած բանին կրնայ հասցընել, հարկաւորապէս ինքն ալ ուրախութեամբ և սիրով անոր կըփաթթըվի։

Բայց անոնք որ մէկ կողմէն ընդունելի եղած ճշմարտութիւններուն՝ և մէկալ կողմէն սրտին փափաքած բանին հետ կապակցութիւն ունին, գործքերնին անանկ առոյգ և ապահով է որ՝ բնապէս անկէց աւելի ընդունելի ինչ կենալը չիգիտցըվիր։ Բայց ասոնց հակառակ, մէկ բան մը որ մեր գիտցած ճշմարտութիւններուն հետ կապակցութիւն չունի, և մեր փափաքը լեցընելու յարմարութիւն չունի, անիկայ մեզի ձանձրացուցիչ է, սուտ է, և բոլորովին մեզնէ օտար է։

Այս ամէն բաներուս վրայ բնաւ երկբայելու տեղի չկայ։ Բայց անանկներ կան որ՝ հաստատուն և ծանօթ ճշմարտութիւններուն հետ կապակցութիւն ունին, բայց մեր աւելի փափաքած ախորժակներնուս և հեշտութիւններնուս դէմ կուգան։ Անոնց վրայ երկբայութեան տեղի կրնայ ըլլալ։ Ու ասանկները ցըցընելն ալ վտանգաւոր է. և անիկայ փորձով գիտեմք՝ որ շատ սովորական եղած և ամէն ատեն տեսըված փորձ մըն է. և այս է, որ միայն խելաց առաջնորդութեամբ շարժելուն վրայ պարծող խորոխտ հոգին ամօթալի և յանդուգն ընտրութեամբ իրեն ապականեալ ցանկութեանը ուզածը կընտրէ . թէ՛ և խելքը լուսաւորեալ ըլլալով ամենայն զօրութեամբ անոր դէմ դնէ ։

Այն ատենը մարդըս ճշմարտութեան ու հեշտութեան մէջ տեղը տարտամ կըմընայ . և մէկ դիէն միտքը մէկ դիէն զգայութիւնը իրարու հետ պատերազմի մը կըսկըսին , որուն վերջը ինչպէս ըլլալիքը , և յաղթութիւնը որու՛ ձեռք մնալիքը չիգիտցըվիր . քանզի ասիկայ գիտնալու համար՝ պէտք է մարդուն ներսէն անցած բաները գիտնալ , որ մարդս ինքն ալ գրեթէ բնաւ մէկ ատեն մը չիկընար գիտնալ ։

Ասկէց յայտնի կիմանաս որ , մէկ մարդու մը խելքը հասցընելու և հաւտըցընելու բանըդ ի՛նչ կըլլայ նէ ըլլայ , պէտք է հաւանեցընելու մարդդ ալ դիտել , անոր միտքը և սիրտը ճանչնալու է . ի՛նչ բան ընդունելը և ի՛նչ բան սիրելը գիտնալու է ։ Ասկէց ետքը հաւանեցընելու խօսքըդ քըննելու ես թէ անոր ընդունած ճշմարտութիւններուն՝ կամ սիրտը սիրած և փափաքած և իրեն աղէկ երեւցած բաներուն հետ ի՛նչ և ո՛ր կողմէն համեմատութիւն ունի ։ Մարդոյս խելքը մէկ բանի մը պառկեցընելու արհեստը իրեն հիմն և գլխաւոր պայման ունի չէ՛ թէ միայն միտքը յաղթահարելը , այլ և կամքը հաճեցընելն ալ · քանզի մարդոց կառավարողը՝ միտքէն աւելի՝ կամքին անկանոն յօժարութիւնն է :

Հիմա ես այս տեղըս միայն մարդուն միտքը յաղթահարելու համար գործածուելու կանոնները տամ · այն ալ անանկ սեպելով որ՝ սկզբունքներուն խելքը հասած է և հետեւութիւններն ալ կընդունի : Անանկ որ չըլլայ նէ՝ չգիտեմ թէ ապացոյցները մարդոյս անհաստատ կամացը հաւանելի ընող արուեստ կա՞յ մի : Հաճոյ և ախորժելի ընելու եղանակը յիրաւի շատ դժուար , շատ բարակ , շատ օգտակար և շատ զարմանալի է · անանկ որ՝ այս կողմէն ատոր պէս ուրիշ բան չկայ · ուստի ատոր վրայ չխօսելուս պատճառը այն է որ՝ բաւականութիւն չունիմ · չեմ կրնար խօսիլ · և իմ վրաս այս բանիս այնքան հեռաւորութիւն և անընդունակութիւն կըտեսնեմ որ՝ ինձի համար ասիկայ բացարձակապէս անհնար բան մը կըսեպեմ :

Այս անոր համար չէ՛ որ՝ մարդուս միտքը հաճեցընելու կանոններուն պէս կամքը հաճեցընելու և ախորժակը շարժելու ապահով և անսխալ ճամբաներ կենալը չեմ գիտեր · այն կարծիքն ալ չունիմ որ այս կանոնները գիտցող մարդը թէ՛ ինքը զինքը և թէ՛ իր ըսած բանը ամէն մտիկ ընողներուն սիրցընել տայ , թէ՛ թագաւոր ըլլայ մտիկ ընողը և թէ ուրիշ երեւելի կամ ստորին մարդ՝ ո՛վ կըլլայ նէ ըլլայ ։ Գիտեմ և կըհաւատամ որ ատոնք կըրնայ ընել . ինչպէս որ երկրաչափական ենթադրութիւնները հասկընալու չափ երեւակայութիւն ունեցող մարդուն ալ՝ երկրաչափութեան սկըզբունքները սորվեցընողը իր բաժինները ապահով և անսխալ կերպով ընդունելի կընէ ։ Բայց ես ինծի մասնաւոր կարծիք մը ունիմ . կըսեմ թէ՝ ասիկայ ընել անհնա՛ր է ։ Կարելի է որ իմ ատանկ կարծելուս պատճառը՝ իմ տկարութիւնս եղած ըլլայ ։ Գոնէ այսքանըս գիտեմ որ՝ թէ որ ատոր բաւականութիւն ունեցող մարդ կայ նէ՝ իմ գիտցածներուս մէջ չկայ . միայն մէկը կայ՝ որ ատոր վըրայ անանկ յատակ և շատ ծանօթութիւն ունի , որ ատոր չափ ուրիշը չունի ։

Այս ծայրագոյն անհնարութեանս պատճառը այն է որ՝ ախորժելի ըլլալուն կանոնները կայուն և հաստատուն չեն ։ Ամէն մարդ մէկ մէկ կերպ ունի , և ամէնուն ունեցածներն ալ շարունակ մէկ ժամու չափ ատեն անփոփոխ չեն մնար . մէկ մարդ մը ինքն իրենմէ ո՛րքան տարբերութիւն ունի նէ՝ ուրիշ մարդոցմէ այնքան տարբերութիւն կարելի է որ չունենայ . և այս տարբերութիւնս ժամանակի տարբերութեան հետ կապուած է ։ Էրիկ մարդուն ախորժած բանը ուրիշ է՝ կընիկ մարդունը ուրիշ . հարուստինը և աղքատինը , իշխանաւորինն ու զինուորինը , վաճառականինը , գեղացիինը , քաղաքացիինը , ծերոյնը , երիտասարդինը , առողջ մարդունը , հիւանդինը , ատոնց ամէնուն ալ կամքն ու ախորժակը իրարու աննման են ։ Պինտ թեթեւ պարագայներն ալ կընան ատոնք փոխել ։

Այս անանկ արուեստ մը՝ որ ճշմարտութիւնները իրենց սկզբունքներուն հետ ինչ կերպով կապուած ըլլալը կցուցընէ . թէ ճշմարիտ ըլլալով մտքի վերաբերին այս սկզբունքներըս , և թէ հեշտալի ըլլան՝ ու կամքի վերաբերին . միայն այս պայմանով որ՝ ընդունելի եղած ճշմարտութիւնները միշտ հաստատուն մնան , և բնաւ երբէք սուտ չելլեն ։ Հիմա իմ այս տեղ խօսելիքս ալ՝ այս արուեստին վրայ է ։

Բայց որովհետեւ ասանկ սկզբունքներ քիչ կըգըտնըվին . և երկրաչափութենէն զատ ուրիշ գիտութիւն մը չկայ , որուն սորվեցուցած ճշմարտութիւնները ամէնը միակերպ համաձայնութեամբ ընդունին . և ատոր ալ խորհրդածելու առած առարկայները քանի մը պարզ ձեւեր են , և ախորժելի բան մըն ալ չկայ՝ որուն վրայ մարդ միշտ միօրինակ հաստատուն կենայ ու բնաւ երբէք չփոխվի , չեմ գիտեր որ՝ խօսքերնիս մեր կամքին ան հաստատութեանը յարմարելուն վրայօք ընդհանուր կանոն կրնա՞յ մի տրուիլ։

Այս արուեստ՝ որուն կըսեմ մարդուն խելքը մէկ բանի մը պաւկեցընելու արուեստ, արուեստ համոզելոյ, ուրիշ բան մը չէ՛, բայց եթէ կարգաւորեալ և կատարեալ ապացոյցներուն ընթացքը․ և երեք էական մասանց վրայ կըկայանայ․ 1. Գործածելու բառերըդ յստակ և դիւրաւ իմացւելու կերպով սահմանել․ 2. Ըսած խօսքերըդ հաստատելու համար յայտնի և անհերքելի ապացոյցներ տալ․ 3. Միշտ բերնովըսած բառիդ սահման տուած բաներդ մըտքէդ չհանել։

Այս կարգիս պատճառը յայտնի է․ որովհետեւ մինչեւ որ չիհասկըցւելու բառերուն նշանակութիւնը որոշելու և հաստատելու սահման չիտաս նէ՝ խօսք մը առաջարկելը և անիկայ հաստատելու և անոր ապացոյցներ տալու հոգնիլը անօգուտ բան է։ Ապացոյցները տալէն առաջ ալ՝ յայտնի եղած և այն բանին հաստատութեանը հարկաւոր բաները կուզւին, որ տրուելու ապացուցութեան հիմն և սկիզբն դըլլին․ քանզի թէ որ հիմանը վրայ պէտք եղած զգուշութիւնները չըլլըլին նէ՝ չինուածքին հաստատութիւն չիկրնար տրուիլ։ Ու ապացոյցովը հաստատած ատենըդ՝ գըտուցած բառերուդ տեղը մտքիդ մէջէն անոր սահմանը դի՛ր․ չէ՛ նէ՝ երբեմն բառերուն մէկ նշանակութիւնը մէկալին տեղը առնելով խաբվիլ կրնայ ըլլալ։ Յայտնի է որ՝ այս եղանակըս բռնըվի նէ՝ լեզուին միտքը յաղթահարելը ապահով կերպով մեր ձեռքը եղածի պէս կըլլայ․ որովհետեւ բառերը ամէնն ալ իմացված են, և սահմանները որոշելով՝ ամէն երկդիմի իմացվածք վերցըված կըլլան․ և սկզբունքներն ալ հաւանելի և ընդունելի եղած ըլլալով, թէ որ խօսողը իր մտքին մէջէն միշտ սահմանեալ բառին սահմանը չիհանէ, հետեւութիւններուն անյաղթելի զօրութիւնը հարկաւորապէս իր ընելիքը կընէ։

Ուստի ինչ ապացոյցի մէջ որ այս կանոնները պահված են՝ այն ապացոյցին ստուգութեանը վրայ ամենեւին կասկած և երկբայութիւն մը չէ՛ եղած․ և ո՛ր ապացոյցին մէջէն ասոնք պակսած են, անիկայ ամենեւին ուժ չէ՛ ունեցած։

Անանկ է նէ՝ ասոնք աղէկ հասկընալն ու ձեռք ձգելը շատ հարկաւոր բան է․ ուստի՝ այս բանըս աւելի դիւրին և աւելի ամէն մարդու քով պատրաստ ընելու համար քիչ կանոններով լմնցընեմ, որ սահմաններուն և առածներուն և սկզբունքներուն կատարեալ ըլլալուն համար հարկաւոր են․ և ատով՝ երկրաչափական ապացոյցներուն ամբողջ կարգին, և մարդը համոզելու և խելքը մէկ բանի մը հասցընելու արուեստին ալ հարկաւոր կըլլան ։

Սահմաններու համար կանոն ։

1. Պէտք չէ սահմանել անանկ յստակ և պայծառ իմացուած բառերը, որոնք աւելի բացատրելու համար անոնցմէ աւելի ծանօթ բառ չես կրնար գտնել ։

2. Քիչ մը մութ կամ երկդիմի բառերուն մէկն ալ առանց սահման տալու չանցնել ։

3. Սահմանին մէջ գործածած բառերդ կամ կատարելապէս ծանօթ պիտի ըլլան, կամ դուն անոնք առաջուց բացատրած պիտի ըլլաս ։

Առածներուն համար կանոն ։

1. Հարկաւոր սկզբունքներուն մէկն ալ ձեռքէ մի թողուր առանց հասկընալու թէ ընդունելի եղած է մի. և սկզբունքը որքան յստակ և բացայայտ ըլլայ ալ նէ՝ այս կանոնըս պէտք է որ պահես ։

2. Առածներուն մէջ միայն ինքնին ծանօթ եղած բաները կուզվին ։

Ապացոյցներուն համար կանոն ։

1. Այն բաներն որ ինքնին այնքան յայտնի են որ անոնցմէ յայտնի բան չես դըտներ անոնց ապացոյց բերելու, ատոնց վըրայ մի հոգնիր որ ապացոյցով հաստատես ։

2. Ինչ մը մութ եղած խօսքը հարկաւորապէս ապացոյցով հաստատել պէտք է. և ատոնց ապացոյց առած խօսքըդ կամ ինքնին ծանուցեալ առածներ ըլլալու են, կամ առաջկուց հաստատուած սկզբունքներ, կամ որու հետ կըխօսիս նէ՝ անոր ընդունած մէկ խօսքը ։

3. Ճիշտ սահմանած բառիդ սահմանը մըտքէդ մի հեռացըներ՝ քանի որ այն բառը բերնէդ հանես. որ սահմանով նշանակութիւնը որոշված երկդիմի բառերուն մէկ նշանակութեան տեղը մէկալը առնելով՝ ապացոյցդ խաբէական չըլլայ ։

Ահա հաստատուն և անփոփոխելի ապացոյցներուն վրայօք տրվելու խրատներուն պարունակած ութը կանոնները ատոնք են. և ատոնց մէջէն երեքը բացարձակապէս հարկաւոր չեն. և ատոնք մէկ դի ձգողը սխալ մը ըրած չըլլար. մանաւանդ՝ ամէն ատեն ալ ճիշդ ատոնց պահպանութիւնը դժուար՝ և որպէս թէ անկարելի է. թէպէտ ձեռքէդ եկածին չափ այս կանոններն ալ պահելու աշխատիս նէ՝ ապացոյցըդ աւելի կատարեալ կըլլայ։ Եւ ասոնք՝ երեք կարգին առաջին կանոններն են։

Սահմաններուն կանոնին մէջ․ կատարելապէս ծանուցեալ բառերուն սահման տալու չիհոգնիլ։

Առածներուն կանոնին մէջ․ կատարելապէս յայտնի և պարզ առածներուն վրայ ալ՝ հակառակորդէդ հաւանութիւն ուզելու զանցառութիւն չընել։

Ապացոյցներուն կանոնին մէջ․ ինքնին ճանչցըված բաներուն ապացոյց տալու չիհոգնիլ։

Քանզի ամենեւին երկբայելի բան մը չէ՝ որ ինքնին ամենածանօթ եղած բաներուն ալ՝ աւելի յստակ հասկըցվելուն համար սահման և բացայայտութիւն տալը մէկ մեծ սխալ մը չէ՛։ Յայտնի ճանչցըված ճշմարտութիւններուն համար զատ հաւանութիւն չուզելն ալ վնաս մը չունի․ որովհետեւ պէտք եղած ատենը չընդունելիք չիկըրնար ընել։ Նմանապէս՝ անանկ նախադասութիւններն ալ՝ որ հակառակորդդ քեզնէ անոնց վրայ ապացոյց մը չուզեր․ ապացոյցով հաստատել պէտք չէ՛։

Բայց մէկալ հինգ կանոնները բացարձակապէս հարկաւոր են․ և քանի՛ որ ատոնցմէ մէկը պակաս ձգես նէ՝ հարկաւոր բանի մը պակասութիւն ըրած կըլլաս․

բայց ամէն ատեն ասկէց սխալ չելլէր ։ Անոր համար՝ այս տեղըս անոնք մէկ մըն ալ կրկնեմ առանձին ։

Սահմաններուն համար հարկաւոր կանոններ ։

1. Ինչ մը մթին կամ երկդիմի բառերուն մէկն ալ առանց սահմանի չթողուլ ։
2. Սահմանին մէջ՝ միայն առաջուց բացատրուած կամ ինքնին ճանչցուած բառեր գործածել ։

Առածներուն համար հարկաւոր կանոն ։

1. Առածներուն մէջ միայն կատարելապէս ծանուցեալ բաները ընդունիլ ։

Ապացոյցներուն համար հարկաւոր կանոններ ։

1. Ամէն նախադասութիւններուն ապացոյցը տալ . և միայն ինքնին ծանուցեալ առածները՝ կամ առաջուց ապացոյցով հաստատուած կամ հակառակորդին ընդունելի եղած խօսքերը ապացոյց բերել ։
2. Ըսած խօսքերդ բացատրելու և հաստատելու սահմանները միտքէդ հանելով կամ հեռացընելով՝ բառերուն երկդիմի նշանակութիւնը խաբէութեան գործիք և պատրուակ չընել ։

Ահա ապացոյցները մարդոյս միտքը յաղթահարող և անփոփոխ և որպէս թէ երկրաչափական ապացոյցներու չափ զօրաւոր ըլլալու համար հարկաւոր եղած հինգ կանոնները ասոնք են . և ութը կանոնը մէկ տեղ գտնըլէն նէ՝ ապացոյցը աւելի կատարեալ կըլլայ ։

Մարդուն խելքը մէկ բանի մը պառկեցնելու և համոզելու արուեստն ալ ասոնց վրայ կըկայանայ . և աս երկու սկզբունքներուս մէջ կըպարունակի ։ Դրուած անունները ամէնն ալ սահմանել . և սահմանը մտքին մէջէն սահմանեալ բանին կամ բառին տեղը դնելով՝ ամէն բան ապացոյցով հաստատել ։ Ու ասոր վրայ երեք առարկութիւն կրնայ ըլլալ . որոնց հիմակուց առաջը առնելը օգտակար կըսեպեմ ։

Առարկութիւններուն մէկն է այս՝ որ կրնան ըսել , թէ այս կարգըս նոր մէկ բան մը չունի ։ Երկրորդ , հասկընալը դիւրին բան է . և ասոր համար երկրաչափութեան սկզբունքը սորվիլ հարկ չէ՛ . որովհետեւ ամէնուն հիմը աս երկու բանին վրայ կայացած է , որ ամէն մարդ կարդացածին պէս կրնայ հասկընալ ։ Երրորդ , է՛փայէկ անօգուտ ալ է . որովհետեւ ասոնց ճիշդ գործածութիւնը միայն երկրաչափական նիւթոց վրայ կրնայ ըլլալ ։

Անանկ է նէ՝ հիմայ մեզի հոս այն կըմնայ

ցըցընել, որ ասոր պէս անծանօթ, և գործի դնելու դժուար, և գիտնալը օգտակար և ամէն բանի յարմարելու բան չկայ։

Առաջին առարկութիւնը այն էր․ թէ այս կանոններըս ամէն մարդ գիտէ, թէ ամէն բան պէտք է սահմանել և ապացուցով հաստատել․ և տրամաբանները անգամ սախկայ իրենց արուեստին խրատներուն մէջը դրած են։ Ես ալ կուզէի և կըփափաքէի որ՝ այդ բաներնին ճշմարիտ ըլլար․ և սախկայ առհասարակ ամէնուն այնքան ծանուցեալ ըլլար որ՝ առ հասարակ ամէնուն սովորական եղած տրամաբանելու վրիպակներուն ուրկէց բղխելը փնտռելու այնքան հոգ չընէի։ Բայց սախկայ այնքան քիչ մարդու ճանչցըված է որ՝ թէ որ երկրաչափները այս կարգէս դուրս հանվի նէ՝ որ ամէն ազգաց մէջ և ամէն ատեն քիչվոր մարդիկ են, իրօք տանք գիտցող մարդ չկրնըվիր։ Բաներըս կատարելապէս հասկըցողներուն խելքը անոնց հասցընելը դիւրին բան է․ և թէ որ սախկայ կատարելապէս չհասկընան նէ՝ կըսեմ որ բան մըն ալ սորվընալիք չունին։

Բայց թէ որ այս կանոններուս բուն միտքին վերահասու եղած են, և սախկայ մտքերնուն մէջ արմատանալու և հաստատվելու չափ տպաւորված է նէ, անանկները դիւրաւ կըհասկընան թէ հոս գըրվածները՝ քանի մը տրամաբաններուն դիտուածով քիչ մը ատոր մօտ բաներ իրենց քանի մը գործքերուն մէջը գրածներէն ո՛րքան տարբեր և հեռու է ։

Դատում ընելու յարմար խելք ունեցող մարդիկ գիտեն, թէ իրարու նման երկու խօսք՝ տեղերուն և ուրիշ պարագայներուն նայելով իրարմէ ո՛րքան տարբերելու և զանազանելու տեղիք ունին ։ Ո՞վ կըհաւատայ որ՝ մի և նոյն գիրքը երկու հոգի կարդացած ըլլայ, և երկուքն ալ գոց ըրած ըլլալէն ետքը, ատոնց երկուքին ալ այն գիրքը հասկընալնին մէկ աստիճան եղած ըլլայ ։ Մէկը անանկ հասկըցած է որ՝ ամէն սկզբունքները գիտէ . ամէն հետեւութիւններուն խելք հասցուցած է, և ուժերնուն տեղեկացած է, և անոնց դէմ ըլլալու առարկութիւններուն կրնայ պատասխան գտնել . վերջապէս՝ գրքին բոլոր վերաբերեալ բաները գիտէ ։ Մէկալին կարդացածները մեռած խօսքեր, և որպէս թէ ցանւած սերմ են . որ թէպէտ առատ պտուղ տուող ծառերու սկզբնաւորութիւն եղող սերմերուն կընմանին, բայց անոնք պարապ տեղը ընդունողին մտքին մէջը չոր և անպտուղ մնացած են ։

Մէկ բանը խօսողները ամէնն ալ խօսածնին մի և նոյն աստիճանով և մի և նոյն կերպով չեն գիտեր . ատոր համար Մօնթաները հեղինակը մեծ ջանքով հասկըցընել ուզած է որ՝ մէկ մարդուն բերնէն ելած մէկ խօսքին աղւորութենէն չենք կրնար դատել և հասկընալ այն մարդուն խելքին և ընդունակութեանը աստիճանը ։ Աղէկ խօսքը լսելով խօսողին վրան զարմանալու տեղը՝ պէտք է կըսէ , փնտրելու թէ այն խօսքը ո՞ր տեղաց է առեր ։ Տե՛ս որ լսեր ու միտքը մնացեր է՝ և այն տեղը յիշողութեան մէկ գո՞րծ մըն է մի ըրածը . եթէ դիպուածո՞վ մի էր՝ որ անանկ աղէկ խօսք բերնէն ելաւ ։ Ըսած ատենդ զարմանք մի՛ ցըցըներ . պաղ կերպով մը մտիկ ըրէ և անարգելու պէս ցըցո՛ւր . տեսնենք , ըսած խօսքին յարգը չիճանչցըւելուն համար սիրտը կընեղանա՞յ մի ։ Շատ անգամ փորձըւած է որ՝ ասանկ խօսքերը ո՛րքան խելացի և աղէկ ըլլան ալ նէ , բանը հասկըցած չըլլալով . քիչ մը աշխատին նէ կրնաս ըսածը ետ առնել տալ . և ատոր տեղը՝ ատորին և ծիծաղական մէկ զրուցվածքի մը հաւանութիւն կուտայ ։ Ուստի պէտք է քննել թէ այդ խորհրդածութիւնը իր հեղինակին միտքին մէջը ի՞նչպէս կեցած է . ի՞նչպէս և ո՛ր տեղէն փատրկեր է , և ի՞նչ աստիճան հաստատուն բռներ է ։ Անոնք չըրած դատես նէ՝ անխորհուրդ դատաստան ըրած կըլլաս ։

Արդարախորհուրդ մարդոցմէ հասկընալ կուզէի . արդեօք սա երկու սկզբունքըս, “Նիւթը ընապէս խորհելու անընդունակ է. և այս անընդունակութիւնս վերցընելը անհնար է։” “Կըխորհիմ կոր. անանկ է նէ կամ։” Այս երկու սկզբունքս Սուրբըն Օգոստինոս ի՛նչպէս որ կըհասկընար նէ՝ Տէքառդ ալ անոր պէ՞ս մի կըհասկընար։ Սուրբըն Օգոստինոս՝ Տէքառդէն հազար երկու հարիւր տարի առաջ՝ ասիկայ ըսեր էր։

Եւ յիրաւի, Տէքառդ իր ըսածը այս սուրբին գիրքերը կարդալով սորված ըլլար ալ նէ՝ կըսէի որ՝ ասոր հնարողը ինքն է. քանզի գիտեմ որ՝ մէկ բանին վրայ ընդարձակ չխորհելով և ամէն հետեւութիւնները չմըտածելով և չկըշռելով՝ դիպուածովի պէս մէկ բան մը գրելը. և այս խօսքին մէջ զարմանալի հետեւութիւններու կապակցութիւններ տեսնելը, որ նիւթական և հոգեղէն էակներուն իրարմէ տարբերութեանը հիմն կըլլան. և ասիկայ ամբողջ ընազանցական գիտութեան մը հաստատուն հիմն ընելուն, ինչպէս որ Տէքառդ ընել ուզեց, ասոնց երկուքին մէջ տեղը շատ մեծ տարբերութիւն կայ։ Ես հոս այն չեմ քններ թէ ընել ուզած բանին որ ձեռք զարկաւ նէ՝ յաջողութեամբ կըրցա՞ւ մի գլուխ ելլել. այլ գլուխ ելած կըսեպեմ. և այս սանկ սեպելով կըսեմ որ՝ այս խօսքերս ուրիշներն ալ գրեր են, բայց հարեւանցի. ասոր գրածը անոնց գրածին պէս չէ՛ . ինչպէս որ ողջ և առողջ մարդը մեռած մարդէն կըտարբերի՝ ասոր գրածն ալ ուրիշներուն գրածէն նոյն տարբերութիւնը ունի ։

Մարդուն մէկը իրենմէ բան մը կըխօսի, բայց իր խօսածին յարգը ինքը չգիտեր. ուրիշ մը լսելով անոր բերնէն կառնէ, բայց անանկ զարմանալի հետեւութիւններ կըհանէ անկէց որ՝ որկէց առած ըլլալը գիտնալով ալ համարձակ կըսեմք թէ խօսքը նոյնը չէ՛ . առած տեղէն ինչպէս առաւ նէ անանկ չիթողուց . ինչպէս որ մէկ պըտղատու ծառ մը՝ այն ծառին սերմը գիտցածով գետինը նետելինը չըկըրնար ըլլալ. որ ո՛չ սերմը գիտնալով և ո՛չ գետինը ճանչնալով՝ վերցուցեր աղէկ սերմը բարեբեր գետնի վրայ նետեր է . որ սերմը դէշ կամ երկիրը անբեր ըլլար ալ նէ՝ անոր ընելիքը նոյնն էր ։

Մի և նոյն խորհրդածութիւնները երբեմն բուն անոնց հեղինակ եղողին մըտքին մէջը ինչ կըծընուցանեն նէ՝ ուրիշին մըտքին մէջը ուրիշ անկէց տարբեր մէկ բան մը կըծընուցանեն . իրենց բնիկ բուսած տեղը անպտուղ կըլլան . տեղը փոխելէդ ետքը պտուղ տալ կըսկըսին ։ Բայց շատ անգամ անանկ ալ կըպատահի որ՝ խելացի մէկ մարդ մը խօսք մը գըտնել խօսելէն ետքը՝ անկէց ելելու աղէկ պտուղներն ալ՝ հետեւութիւններն ալ ինքը կըհանէ , ուրիշի չիձըգեր . եւ երբ ուրիշները ըսելով որ այս խօսքերըս կըհաւնուին կոր , անոնց տէր կելլեն . անոնցմով կըզարդարուին . բայց աղէկութիւնը եւ գերազանցութիւնը ո՛ր կողմէն ըլլալը չեն ճանչնար ։ Ա՛յն ատեն է որ՝ մի եւ նոյն խօսքը այլ եւ այլ մարդոց բերան իյնալով ինչ աստիճան տարբերութիւն վաստըկիլը յայտնի կըտեսնուի ։

Կարելի է որ՝ տրամաբանութիւնը այս կանոնիս ուժը կատարեալ չիհասկընալով՝ նոյն կանոնը երկրաչափութենէն առեր եւ իւրացուցեր է . եւ իրեն յատուկ եղած կանոններուն մէջը դիպուածով անիկայ ալ գըտնուի նէ՝ ասկէց չիհետեւիր որ տրամաբաններն ալ երկրաչափներուն մըտքին վերահասու եղած՝ եւ իրենք ալ անոնց պէս խորհիլ սկսած են ։ Ու թէ որ այս խօսքըս հարեւանցի մը ըսել անցնելէն զատ ուրիշ նշան մը չեն ցըցըներ նէ՝ խելքի առաջնորդութիւն ըսելու ճշմարիտ ճամբան գիտցող երկրաչափներուն հետ ամենեւին չեն կըրնար տրամաբանները բաղդատութեան մէջ բերել ։ Մանաւանդ՝ ինծի հարցըւի նէ՝ ասոնք այն բաղդատութեան կարգէն բոլորովին ներս չառնուելու պայմանով դուրս կըհանեմ ։ Քանզի՝ ամէն բան այս խօսքին մէջը պարունակած ըլլալը չգիտնալով հարեւանցի մը այս խօսքս ըսելն ու անցնիլը , և տակէց ճառագայթած լոյսին հետեւելու տեղը անօգուտ խնդիրներու ետեւէ իյնալով՝ բոլորովին աչքէ հեռանալու մոլորիլը, և անոնցմէ անանկ բանի մը ակնկալութիւն ընելը՝ որ անոնք չեն կրնար տալ, ասիկայ յայտնապէս սուր և յստակ միտք չունենալը հասկըցընել է. որով կրնանք իմանալ որ՝ ասոր չիհետեւելնուն պատճառը՝ չիհասկընալնին է. թէ որ հասկընային նէ՝ անշուշտ կըհետեւէին:

Բնաւ չիսխալելուն ճամբան գիտնալը՝ ամէն մարդուն փնտռած բանն է: Ու առաջնորդելը՝ տրամաբանները մեր գործն է կըսեն. բայց իրօք այն տեղ հասնողները միայն երկրաչափներն են: Անոնց գիտութենէն, և ասոր հետեւող գիտութիւններէն դուրս ուրիշ գիտութիւն մը չկայ՝ որ ճշմարիտ ապացոյց գըտնէ ու տայ. ասոր վերաբերեալ խրատները ամէնն ալ մեր տուած կանոններուն մէջ կըպարունակի. ասոնք միայն են որ մէկ բանին ապացոյցը կրնան տալ. ուստի միայն ասոնք հերիք են. ուրիշ կանոնները ինչ և որքան կըլլան նէ ըլլան, կամ անօգուտ են՝ կամ վնասակար: Ահա այս է ինչ որ երկար ատեն գիրքերու և մարդոց վրայ փորձ ընելով սորվեցայ:

Երկրաչափները մեզի այս կանոններս տալով մէկ նոր բան մը տուած չեն ըլլար ըսողներուն խօսքն ալ այս ըսածիս վրայ բերելով կըդատեմ ։ Յիրաւի՛ ասոնք առաջ ալ կային, բայց ուրիշ անպիտան կամ սուտ կանոններու հետ խառնած, և ասոնք իրարմէ որոշելը և պիտանին և ճշմարիտը միայն առնելը անոնց ձեռքէն չէր գար․ և ասով այն մարդոց կընմանին՝ որ մէկ հատիկ ճշմարիտ և աղէկ անդամանդ (էլմաս) մը կըփընտռուեն․ իրենց ձեռքը կայ, բայց շատ մըն ալ սուտ անդամանդներ կան․ ճըշմարիտն ալ անոնց մէջն է, իրենք չեն կըրնար ճանչնալ, ուստի սուտն ու իրաւը խառըն ձեռվընին առնելով՝ ես ճշմարիտ և պատուական անդամանդ ունիմ ըսելով կըպարծին ։ Մէկն ալ կուգայ, որ ասոնց աղէկը գէշը գիտէ․ գէշերուն շատութիւնը մէկ դի ձգելով չիտկէ չիտակ ձեռքը կերկընցընէ․ աղէկ անդամանդը ա՛յս է և իմ ձեռքս է․ մէկալները ձեզի թող ըլլան կըսէ ։ Չիճանչցողները՝ իրենց անծանօթ եղած ճշմարիտը ձեռքէ չիհանելու համար՝ սուտերը նետելու կըվախնային․ բայց ճըշմարիտէն ալ խէր մը չէին տեսներ ։ Ասիկայ ճշմարիտը գտաւ․ սուտերը նետեց․ և ճըշմարիտէն օգուտ տեսնելն ալ միայն ասանկ կըրնայ ըլլալ ։

Սուտ տրամաբանելու պակասութիւնը մէկ հիւանդութիւն մըն է․ որ անիկայ բըժըշկելու օգուտ կընեն միայն վերոյիշեալ երկու գեղերը ։ Ուրիշ գեղ ալ շինուած է , շատ մը անօգուտ խօսքի պէս բաներ իրար խառնելով․ որ օգտակար բաներ ալ կըգըտնուին մէջերնին խառն․ բայց ասանկ խառըն ըլլալուն համար է որ բան մըն ալ չեն կըրնար ընել․ քանզի նոյն իսկ խառնիխուռըն բաղադրութիւնը գէշ է ։

Խաբէական պատճառաբանութիւններուն բոլոր սուտ և երկդիմի զրուցուածքները երեւան հանելու համար տրամաբանները անձոռնի անուններ հնարած են․ որ մտիկ ընողները կըզարմանան ։ Բայց ասանկ պըրճըռքած բանը քակելը՝ երկու ծայրերը բռնելով և քաշելով կըլլայ ։ Այս երկու ծայրերըս գըտնողն ալ՝ երկրաչափական գիտութիւնն է ։ Այս գիտութիւնս համառօտ և կարճ կանոններ տուած է , որ ատոնք ամէնն ալ անոնց մէջ կըպարունակին․ բայց տրամաբանները չեն կըրնար ատոնք ճանչնալ ու անպիտաններուն մէջէն զատել ։

Ասանկով՝ մեր ուզած տեղը հանելու միայն երկու ճամբայ կայ․ ատոնք մեզի շատ մը ճամբաներ կըցըցընեն , ու կըխոստանան որ այս ճամբաներով մեզ մեր ուզած տեղը պիտի հասցընեն ․ բայց այսքան շատութեան մէջէն պէտք էր մեզի ցըցընել թէ բուն ճամբան ո՞րն է ։ Երկրաչափը այն շատւոր ճամբաներուն երկու հատը միայն ցըցընելով կըսէ թէ՝ ահա՛ ձեր ուզած տեղը հասնելու ճամբան սա՛ երկուքն են ։ Նոյն հետայն տրամաբանները բողոք կըառնան կըսեն՝ թէ այդ ճամբան մերն է . որովհետեւ մեր ցըցուցած ճամբաներուն մէկն է . և յիրաւի ասիկայ ալ իրենք ցըցուցին . բայց հետը ուրիշ շատ մըն ալ մէկէն ցըցուցին . և այս երկուքըս այն շատութեանը մէջ իրենց յարգը կորսընցուցած էին . քանզի աղէկ բանի մը հետ որքան օտար բան եվելցընես նէ՝ անոր յարգը այնքան կըպակսէ ։

Աղէկ բաներու պէս շատ՝ և ամէն տեղ գտնըվելու բան չկայ ։ Բանը անոնք ճանչնալու որոշելն է . և ստոյգ է որ ատոնք ամէնն ալ բնական են , և մեր ձեռքը հանելու բաներ են . և ամէն մարդ ալ ատոնք կըճանչնայ ։ Բայց ամէն մարդ ատոնք չիկրնար որոշել . և ասիկայ ընդհանուր է ։ Ամէն տեսակին մէջ գտնըված աղէկ բաներուն գերազանցութիւնը՝ անկանոն և անճոռնի բաներուն մէջ չիտեսնըվիր . անոնց հասնելու համար մարդ ինքը զինք վեր կըվերցընէ . և քանի՛ որ բարձրանամ ըսէ նէ՝ ատոնցմէ կըհեռանայ ։ Շատ անգամ վար ինջնալ կամ ծռիլ հարկ կըլլայ այսպիսի բաներու հասնելու համար ։ Աղէկ գիրքերը անոնք են որ՝ ո՛վ որ կարդայ նէ իրեն անանկ գայ թէ ինքն ալ անոր պէս գիրք մը կըրնայ շինել ։ Բնութիւնէն աւելի աղէկ բան չկայ . այն ալ ամէն տեղ կըդըրոնըվի և ամէնուն ալ է ։

Ուստի ասոր վրայ չեմ երկբայիր որ՝ այս կանոնները միայն ճշմարիտ ըլլալով՝ պարզ և անզարդ և բնական ըլլալու են , ինչպէս որ իրօք ալ ասանկ են ։ Մարդոյս տրամաբանել սորվեցընողը՝ պաճուճիք և չքնաղ ձեւերը չեն ։ Մարդոյս միտքը բարակցընելով հոգնեցընել պէտք չէ . քաշքըշելով և աշխատութեամբ սորված բաները մարդոյս միտքին մէջ յիմարական ամբարտաւանութիւն մը կըխօթեն . քանզի իրեն բնական չեղած կերպովը կըբարձրանայ . և ներսը բան չիմըցած՝ ծաղրական կերպով կուռի և կըփըքանայ . միտքը հաստատելու և իրեն ուժ տալու սնունդ մը չառներ ։ Ասանկ բաներ սորվողները իրենց հետեւելու ճըշմարիտ ճամբէն ետ քաշող գըլխաւոր պատճառներուն մէկը այն է՝ որ առաջ երեւակայութիւննին այս սուտ սկզբունքովը լեցված է , թէ աղէկ բաները ձեռք անցնելու բաներ չեն . և ասոնց անունները Ոճ , Բարձըր , Վերացեալ , Վեհ , և ուրիշ ասոնց պէս բաներ դրած են ։ Ասով ամէն բան կըկորսուի ։ Ես կուզէի որ՝ ասոնց համար ոճ և հասարակ և սովորական բաներ են ըսէր . այս անուններս անոնց շատ աղէկ կըվայլեն ։ Ես անանկ ուռուցիկ փքացեալ անուններէն չեմ ախորժիր ։

ՅՕԴՈՒԱԾ. Դ.

Մարդոյս ընդհանուր ծանօթութիւնը ։

1. Մէկ մարդ մը ինքն իրեն վրան նայելու ըլլայ նէ՝ պիտի առաջ աչքին երեւելիքը իրեն մարմինն է. ըսել է՝ նիւթոյն մէկ կտորը, որ իրեն յատուկ եղած է ։ Բայց ասիկայ ինչ ըլլալը աղէկ մը ճանչնալու համար պէտք է որ՝ անկէց վեր և անկէց վար ինչ որ կան նէ՝ անոնց հետը մէկ անգամ մը անիկայ բաղդատէ. որ ասոր ճիշդ և ստոյգ սահմանները հասկընայ ։

Միայն իր բոլորը եղած բաներուն վրայ պարզապէս նայիլ մնալը բաւական չէ. բովանդակ բնութեանը բարձր և լիակատար վայելչութիւնն ու վսեմութիւնն ալ նըկատելու է. այն պայծառ լոյսն ալ քննելու է, որ մէկ մշտնջենաւոր կանթեղի պէս վառուած դըրուած է բոլոր աշխարհքս լուսաւորելու համար. ընդարձակ երկնից պարունակին մէջ երկիրս մէկ պզտիկ կէտի պէս բան մըն է. և ասիկայ նկատելով այն ալ միտքը բերելու և զարմանալու է որ՝ երկինքին վրայ երեւցած և պըտըտող աստղերուն բռնած տեղերուն ընդարձակութեանը նայելով՝ ասիկա ալ մէկ պզտիկ և ոչինչ կէտի պէս բան մըն է ։ Ու թէ որ աչքերնիս այս տեղ հասնելով կըկայնի նէ՝ մնացած ճամբան ալ թող երեւակայութիւննիս ընէ ։ Ասոր հասկընալով հոգնիլը աւելի մօտ է ,.քան թէ բնութեան ատանկ բաները շատցընելով ձանձրանալը ։ Բնութեան ընդարձակ ծոցին մէջը պարունակված բաներուն ամենամանր փոշին չափ մէկ մասն է որ մենք կըտեսնենք ։ Ասոր տեղւոյն տարածութեանը՝ մարդու խելք չիկընար հասնիլ . մեր խելքը միտքը և հասկցողութիւննիս որքան ուռեցընենք նէ՝ ճշմարիտ իրաց տեղը միայն մանրամաղ փոշիներու պէս ոչինչ բաներ են մեր ծնանելու բաները ։ Ասիկայ մէկ անհուն բոլորաձեւ գունտ մըն է . որուն կեդրոնը ամէն տեղ է . բայց շրջանակը որ բոլոր ձեւը իր մէջը պիտի պարունակէ՝ մէկ տեղ մը չկայ ։ Մեր երեւակայութիւնը անոնց վրայ պարապած և այս մտածութիւննիս զբաղած ատենը այն ալ գիտնալու է որ՝ աստուածային ամենակարողութեան զգալի նշաններուն և յատկութիւններուն մէկն է ասիկայ . և անոնց ալ մեծերէն է ։

Թող մարդս իր միտքը ինքը զինք մտածելու դարձընէ . և խորհի որ՝ բացարձակ էակին քովը ինքը ինչ է ։ Բնութեան աչքէ հեռու մնացած մէկ կողմը ինկած և մոռցըված և կորսըված բան մը թող սեպէ ինքըզինքը . և իրեն բնակած և գոցված այս պզտիկ բանտին , այսինքն՝ աշխարհքին վըրայ իրեն երեւցած բաները նայելով թող տալը սիրել և յարգել աշխարհքըս , թագաւորութիւնները , քաղաքները , իրեն անձը , և իրեն արժողքները ։

Անհունին մէջ մարդս ի՞նչ է . ո՞վ կըրնայ ասիկայ հասկընալ ։ Բայց անոր մէկ ուրիշ զարմանալի հրաշք մը ցըցընեմ . թող իրեն ճանչցածներուն և գիտցածներուն մէջ ամէնէն փափուկը փընտըրէ գըտնէ ։ Օրինակի համար . մարդս իրեն կաշիին ու մըսին մէջ տեղը գոյացած ու մեծցած պըզտիկ որդը թող առնէ , որ մերկ աչքով հազիւ կըտեսնըվի . անոր վրայ ալ իրեն պըզտիկ անդամքները թող գիտէ . ինչպէս են ոտքերը իրեն յօդակապերովը , ոտքերուն կենդանութիւն տուող հիւթը մէջէն քալելու համար սահմանված երակները , երակներուն մէջի արիւնը . արիւնին մէջի հիւթերը . այս հիւթերուն կաթիլները . կաթիլներուն մէջ գտնըված գոլորշիքը ։ Ասոնք ալ բաժանելով՝ իր մտքին և հասկըցողութեանը և իմացականութեանը ուժը կըտըրկարանայ . անանկ սեպենք որ՝ տաանկ լուծելով և քակելով էն վերջը ի՞նչ բան գտաւ նէ՝ մեր խօսքին ալ նիւթը անիկայ ըլլայ ։ Կարելի՞ է մտքէն անցընէ որ՝ բնութեանը մէջ գըտնըված բաներուն ամէնէն մանրը այս է . բայց ես այս ամենամանր կարծած բանին մէջ անոր մէկ ուրիշ նոր անդունդ մը պլոտի ցըցընեմ ։ Այս խելք չհասնելու շամանդաղի մէջ անոր պլոտի նկարագրեմ չէ՛ թէ միայն տիեզերքը՝ որ կըտեսնըւի , այլ և ինչ որ բնութեան անհնութեանը մէջ հասկըցւելու բան կայ ։ Թող ատոր մէջ անհուն աշխարհքներ տեսնէ որոնց ամէն մէկը ունի իրեն յատուկ հաստատութիւն , մոլորակ և երկիր ․ և այն ալ՝ տեսանելի աշխարհքիս մէջինները իրարու հետ ինչ համեմատութիւն ունին նէ՝ ատոնք ալ նոյն համեմատութիւնը ունին իրարու հետ ։ Այս անբան անասուններուն բնակարան եղած երկիրըս , որուն մէջ կաշիի և մսոյ մէջ տեղը բնակող մանր որդեր ալ կըգտնըւին ։ Ասոնց ամէն մէկուն մէջն ալ նոյն բաները , և անոնց մէջն ալ նմանապէս նոյները կըգտնըւին ․ որ ո՛չ վերջ ունի և ո՛չ դադարում ։ Ինչպէս որ ուրիշներուն ահագին մեծութեանը վրայ կըզարմանայ մարդ , և խելքին մէջ չկըրնար սըղմեցընել , ատանկ ալ ասոնց անհնարին պըզտիկութիւնը մարդոյս զարմանք կըբերէ , և խելք չհասնիր ։ Ո՞վ չկըրնար զարմանալ մեր մարմնոյն վըրայ ․ որ ասկէց քիչ մը առաջ տեսանք որ ընդհանուր տիեզերաց մէջ աչքի տակ չեւնալու չափ մանր մէկ բան մըն էր ․ և այս տիեզերքը ըսածըս ալ՝ համօրէն տարածութեան մէջ մէկ ոչինչ բանի մը պէս է ։ Իւ հիմայ այս մարմինըս՝ իրեն մէջը պարունակած ամենամանր բանին նայելով ահագին մեծութիւն մը կունենայ․ պզտիկ տիեզերք մը կըլլայ․ բայց այն պզտիկին նայելով շատ մեծ․ և ամէնէն վերջը հասնելու պզտիկութեանը նկատելով՝ բոլոր արարածական բնութիւնը ատոր մէջ պարունակած կըլլայ։

Ո՛վ որ այս կերպով ինքը զինք մտածէ նէ՝ ամենեւին երկբայութիւն չունիմ որ զինքը անհունին ու ոչինչին մէջ տեղը տեղաւորցուցած մէկ մեծ զանգուած մը տեսնելով՝ սիրտը վախ պիտի իյնայ․ իրեն սոսկում մը պիտի գայ, որ ինքը այս երկուքէս ալ հաւասար միջոցաւ հեռի է։ Այսքան հրաշալի բաներուն մէջը պիտի սոսկայ․ և իրեն հետաքրքրութիւնը զարմանքի պիտի փոխուի։ Իրեն աւելի յարմար պիտի սէպէ ձան ձուն չհանելով ատոնց վրայ մտածելը, քան թէ ամբարտաւան ոգւով քննութեան ելլելը։

Քանզի՝ պինտ վերջինը մտածելով, մարդուս բոլոր բնութեան մէջ ինչ է։ Անհունին նայելով մէկ ոչինչ մը․ բայց ոչինչին նայելով մէկ տիեզերք մը, որ ամէն բան իրեն մէջը կըպարունակէ։ Այս երկու ծայրէս հաւասար հեռու է․ ոչինչէն ելած է, և անկէց որքան հեռու է նէ՝ անհունէն ալ այնքան հեռու է, որ վերջապէս անոր մէջը պիտի ընկղմի։

Իրեն մարմինը բնութեան մէջ ինչ կարգ բռնած է նէ՝ իմացականութիւնն ալ իմանալեաց մէջ նոյն կարգը ունի· և իրեն խելքը հասնելիքը ամէնը անանկ բաներ են որ՝ գրաւուած և հասկցուելու բաներուն միջինն են, և ամենեւին յոյս չունի ո՛չ անոնց սկիզբը կատարեալ հասկնալու, և ո՛չ վախճանը։ Ամէն բան ոչինչէն ելած են· և մէկալ ծայրերնին մինչեւ անհունը կերթայ։ Ո՞վ կրնայ այս զարմանալի ճամբաս բռնել ու երթալ։ Անոնք արարողը միայն կրնանք հասկընալ· անկէց զատ ուրիշը ոչ կրնայ ընել՝ և ոչ ալ հասկընալ։

Այս վիճակս՝ որ երկու ծայրին միջին սահմանն է, մեր կարողութիւններուն ամէնուն մէջն ալ կը գտնենք։ Մեր զգայարանքները բնաւ ծայր չեն իմանար։ Ձայնին շատը ականջնիս կըխլացընէ· լուսոյն շատը աչվընիս կըբռնէ ու կըկուրացընէ· տեսնելու բաներնիս մեզնէ շատ հեռու ալ ըլլայ՝ շատ մօտ ալ, մեզի անտեսանելի կըլլայ· շատ երկայն խօսքն՝ ու շատ կարճը՝ միապէս մութ կըլլան ու դժար կըհասկցուին· հեշտութեան շատը մեզ կըձանձրացընէ ու անհանգիստ կընէ· ձայները երաժշտութեան մէջ շատ միակերպ ըլլան նէ՝ անախորժ կըլլան։ Ո՛չ տաքին և ո՛չ ցուրտին ծայրագոյն աստիճանը չենք կրնար զգալ։ Ծայրագոյն որպիսութիւնները մեզի զգալի չըլլալէն զատ՝ թշնամի և վնասակար ալ են ․ անոնք չեմք զգար ․ բայց անոնցմէ գէշութիւն և վնաս կուգայ մեզի ։ Շատ տղայութիւնը և շատ ծերութիւնը մարդոյս խելքը կըկապեն ․ կերակուրին շատն ու չափազանց քիչը՝ մըտքին գործողութիւնները կըխափանեն ․ ուսմունքին չափազանց շատը և չափազանց քիչը՝ մարդս անասունի պէս բան մը կընեն ։ Ծայր բաները մեզի համար չիկայի պէս են ․ մենք ալ անոնց համար չկայի պէս եմք ․ կամ անոնք մեզնէ կըհեռանան՝ կամ մենք անոնցմէ ։ Ո՛րն ըլլայ նէ՝ գործը մէկ է ։

Ահա մեր ճշմարիտ վիճակը այս է ։ Ահա՛ այս է որ մեր տեղեկութիւններուն անանկ սահմաններ կըդընէ , որ չեմք կըրնար այն սահմանէն անդին անցնիլ ․ քանզի ամէնն ալ գիտնալու ընդունակութիւն չունիմք , և բնաւ բան չգիտնալու կարող չեմք ։ Մեր գտնըւածը մէկ միջին սահման մըն է , բայց ընդարձակ է ․ միշտ անստոյգ բաներու մէջ եմք ․ ամէն անգամ տգիտութեան ու գիտութեան մէջ տեղը կըծըփամք ․ և թէ որ այս սահմանէն անդին անցնիլ ուզեմք նէ՝ մեր առարկային կըխախտի , և բռնեցինք կարծած ատեննիս մեր ձեռքէն կըփախչի , և բան մըն ալ չկայ որ անիկայ բռնէ ։ Ասիկայ մեր բնական որպիսութիւնն է ․ սակայն՝ մեր ուզածին և յօժարած և փափաքած բաներնուս ալ ամէնեւին հակառակն է ։ Մենք կըփափաքիմք և կրակի պէս կերիմք՝ որ ամէն բան գիտնամք ․ և անանկ մէկ աշտարակ մը շինեմք՝ որ ծայրը մինչեւ անհունը կըհասնի ։ Բայց մեր շինածը կը խախտի կըփլչի , և ներքին անանկ խորունկ ձեղք մը կըբացուի , որ ծայրը մինչեւ անդունդը կըհասնի ։

2 . Առանց ձեռքի և առանց ոտքի , և առանց գլխու անդամ մարդ կրնամ երեւակայել ․ և թէ որ խորհելու գործիքը գլխուն մէջ ըլլալը փորձով չգիտնայի նէ՝ առանց գլխու մարդ ալ կրնայ ըլլալ կըսէի ։ Անանկ է նէ՝ մարդս մարդ ընողը մտմտալըն է ու խորհիլը ․ առանց խորհելու մարդ՝ խելք առնելու բան չէ ։ Մեր մէջը հեշտութիւնը խմացողը ո՞րն է ։ Ջեռվընի՞ է մի ․ թեւերնի՞ է մի ․ մարմիննի՞ է մի ․ արիւննի՞ է մի ։ Յայտնի է որ՝ այս խմացողը աննիւթ բան մը պիտի ըլլայ ։

3 . Մարդըս այնքան մեծ է որ , ինքը զինք խեղճ գիտցած ատենը անդամ մեծութիւնը կերեւի ։ Մէկ ծառ մը իրեն խեղճութիւնը չիճանչնար ։ Յիրաւի է որ՝ իրեն խեղճութիւնը ճանչցողն է ճշմարտապէս խեղճը ․ սակայն խեղճութիւնը ճանչնալը մեծութեան ալ նշան է ։ Ուստի մարդոյս ամէն թշուառութիւնը՝ մարդոյս մեծութեանը ապացոյց են ․ մեծ մէկ բանի մը ,

իրեն իշխանութիւնը ձեռքէն առնըւած Թագաւորի մը Թշուառութիւններ են ։

4. Թագաւոր չըլլալը ո՞վ իրեն Թշուառութիւն կըսեպէ · բայց եթէ՝ Թագաւորութենէ ինկողը ։ Պաւղոս Էմիլիոսը հիւպատոսութեան տարին լմըննալէն ետքը հիւպատոսութենէ ելաւ նէ՝ անոր համար Թշուառ և խեղճ եղաւ ըսող կա՞յ մի․ որովհետեւ միայն մէկ տարի մը պիտի քշէր այս պաշտօնըս ։ Մանաւանդ՝ հիւպատոսութեան հասած ըլլալուն համար ամէն մարդ անիկայ երջանիկ կըսեպէ , որովհետեւ միշտ հիւպատոսութեան մէջ մնալու պայման մը չկար ։ Բայց Պերսէոս Թագաւորութենէ ինկաւ նէ՝ ամէն մարդ անոր համար կըսէ թէ մեղք եղաւ · քանզի քանի՛ որ կենդանի էր նէ՝ Թագաւոր պիտի մնար · Թագաւորութենէ իյնալէն ետքը ապրիլը ամէնուն խելքին դէմ բան մը կերեւի ։ Ո՞վ կըսէ որ՝ մէկէն աւելի բերան չունենալուս խեղճ եմ · բայց միայն մէկ աչք ունեցողը ողորմելի և Թշուառ կըսեպուի ։ Մարդու միտք եկած բան չէ՛ որ՝ աչքը երեք չըլլալուն համար ցաւի ։ Բայց երկու չըլլալուն վրայ մխիթարութիւն չվերցըներ ։

5. Մարդս հոգւոյն վրայօք անանկ մէկ մեծ գաղափար մը ունիմք , որ մէկը մեր այն կողմէն անարգէ նէ՝ չեմք համբերեր · հոգիներնուս յարգը ցածցընողը և պըզտիկ-

ցընողը մեզի շատ կըդըպչի ։ Եւ մարդոյս բոլոր երջանկութիւնը՝ հոգին յարգի բանելուն վրայ կըկայանայ ։

Թէ որ մարդոյս փընտըռած այս սուտ փառքը՝ մարդոյս խեղճութեան և ցածութեան մէկ նշանն է նէ , գերազանցութեանըն ալ նշանն է ։ Քանզի աշխարհքիս վրայ ինչ ստացուածք որ ունենայ . և իրեն հարկաւոր երեւցած առողջութիւնն ու հանգըստութիւնը որքան աղէկ և ուզածին պէս վայելէ , թէ որ մարդոց առաջը յարգութիւն չունի նէ սիրտը հանգիստ չէ՛ ։ Մարդոյս խելքը այնքան մեծ կըսեպէ որ՝ թէ որ ուրիշներուն մտքին և դատումին մէջ քիչ մը վեր աստիճան չունենայ նէ , ուրիշ աղէկութիւններուն կողմանէ որքան առատութիւն ունենայ՝ ինքը զինք թշուառ կըսեպէ ։ Աշխարհքիս մէջ պատուոյ աստիճաններուն ամէնէն մեծ և բարձրը այս է . բան մը չկայ որ մարդըս այս փափաքէն պաղեցընէ . մարդոյս սրտին ունեցած որպիսութիւններուն մէջ ամենէն աւելի անջընջելին ասիկայ է ։ Մինչեւ այնքան որ՝ մարդըս անարգող և անասնոց համար դնողները անգամ կուզեն որ իրենց խելքին ուրիշ մարդոց խելքերը հաւնին . և մտքերնին և փափաքնին՝ ըսածներնուն հակառակ կուգայ ։ Բնութիւնը ասոնց խելքէն շատ զօրաւոր է . խելքերնին իրենց պիտի հաւատըցընէ որ մարդս մէկ ոչինչ բան մըն է· բայց բնութիւնը ասոր մեծութիւնը անանկ կերպով կըհաստատէ՝ որ իրենք ալ անոր ըսածին կըհամաձայնին իրենց հակառակ վըկայելով։

6. Մարդս բնութեան մէջ գըտնըւած ամէն տկար եղէգն (խամիշն) է· բայց անանկ եղէգն մըն է՝ որ կըրնայ խորհիլ։ Պէտքը չէ՛ որ ասիկայ ջարդուբուրդ ընելու համար բոլոր արարածները մէկտեղին· կեանքը վերջացընելու համար մէկ գոլորշիք մը, մէկ կաթիլ մը ջուր բաւական է։ Բայց բոլոր աշխարհքս ասիկայ ոչինչ ընելու համար միաբանէր ու մարդըս սպաննէր ալ նէ՝ մեռնողը մեռցընողէն ազնիւ կըլլար· քանզի ինքը գիտէ որ կըմեռնի, մէկալները չեն գիտեր թէ մենք անիկայ յաղթեցինք ու մեռցուցինք։ Ասով մեր բոլոր մեծութիւնը մեր մտքին և խորհելու կարողութեանը վըրայ կայացեալ է։ Մեր գերազանցութիւնը այս կողմէն ցըցընելու է· աշխարհի մէջ բռնած տեղովնիս՝ կամ շատ ժամանակ դիմանալովնիս՝ գերազանց ըլլալնիս չյայտնըվիր։ Անանկ է նէ՝ աղէկ խորհելու աշխատինք· և բարոյականին ալ հիմը այս է։

7. Մարդըս իրեն անասնոց հաւասար ըլլալը շատ հասկըցընելը, և անոր մեծութեանը վրայ խօսք չիբանալը վտանգաւոր բան է։ Նոյնպէս՝ պըզտիկութիւնը պահել

ու միայն մեծութիւնը ցըցընելն ալ փառանգաւոր բան է ։ Բայց երկուքը մէկէն անոր մուցընելը ասոնցմէ աւելի փառանգաւոր է ։ Երկուքը մէկէն միշտ քիչեցընելը շատ մեծ օգուտ ունի ։

8․ Սնանկ է նէ՝ մարդս թող իրեն յարդը գիտնայ ։ Թող ինքը զինք սիրէ ․ քանզի իրեն բնութեանը մէջ բարութեան ընդունակութիւն կայ ։ Բայց ասով այն բնութեանը մէջ գտնուած դէշութիւններն ալ սիրել պէտք չէ՛ ։ Թող ինքը զինք անարգէ ․ որովհետեւ իրեն ընդունակութեանը մէջ պարապ կայ ․ բայց ասոր համար այս բնական ընդունակութիւնս ալ անարգել պէտք չէ՛ ։ Թող ինքը զինք ատէ՝ և սիրէ ։ Ճշմարտութիւնը ճանչնալու և երջանիկ ըլլալու ընդունակութիւն ունի ։ Բայց ունեցած ճշմարտութիւնը կամ՛ հաստատուն չէ՛, կամ՛ զինքը չիկրնար հաճեցընել ։ Ասոր կուզէի որ՝ մարդս առաջնորդեմ որ այս կերպ ճշմարտութիւն գտնէ ․ և պատրաստ ըլլայ, և կիրքերը ամէնն ալ իր վրայէն նետած ըլլայ ․ որ ո՛ւր որ գտնէ ճշմարտութիւնը նէ՝ ետեւէն երթալու արգելք մը չունենայ ։ Ու գիտնալով որ կիրքերը ո՛րքան իր հասկընալու և ճանչնալու կարողութիւնը մթացուցեր են, կուզէի որ իր անձին մէջ գտնուած ցանկութիւնը ատէ, որ զմարդը դէպ իրեն կըքաշէ ․ որ ընտրութիւն ըրած տունը չիկուրանայ ․ և ընտրելէն ետքը՝ հետեւելուն արգելք մը չըլլայ ։

9. Մարդս գովելը իրենց բան գործ ընողներն ալ չեմ հաւնիր, ամէն բանի մէջ քամահելու առիթ փնտռողներուն ալ ։ Նմանապէս՝ մարդս զբօսեցընողներն ալ աղէկ չեմ սեպեր ։ Միայն անոնք կըսիրեմ՝ որ հառաչանօք գտնելու ետեւէ ինկած են ։

Ստոյիկեանները կըսեն որ՝ դուք ձեր ներսի դիերնիդ մտէ՛ք, և ձեր հանգիստը հոն կըգտնէք ։ Ասիկայ շիտակ չէ՛ ։ Ուրիշներն ալ կըսեն ․ դուրս ելէ՛ք, ու ձեր երջանկութիւնը զբօսանքի մէջ փնտռեցէ՛ք ․ և ասիկայ ալ շիտակ չէ՛ ։ Հիւանդութիւնները վրայ կուգան ։ Երջանկութիւնը մեր մէջն ալ չէ՛ ․ մեզնէ դուրս ալ չէ՛ ․ յԱստուած՝ և մեր մէջն է ։

10. Մարդոյս բնութիւնը երկու կերպ կըմբռնածվի ։ Մէկը՝ իր վախճանին նայելով․ և այն ատենը մեծ և չիհասկըցվելու բան մըն է ․ մէկալը իր սովորութեանցը և ունակութեանցը կողմէն, ինչպէս որ մէկ ձի մը կամ շուն մը կըդատեմք, անոր քայլածքը տեսնելը մեզի սովորութիւն ըլլալով ։ Այն ատենը մարդս դէշ և անարգ բան մը կերեւի ։ Ահա այս երկու կերպս են որ մարդոյս համար երկու կերպ իրարու հակառակ դատում ընել կուտան, և փիլիսո-

փայներուն վիճաբանութեանը պատճառ կըլլան. քանզի մէկը մէկալին բանը չընդունիր։ Մէկը կըսէ. մարդըս այդ փախճանին համար չէ ստեղծուած, որովհետեւ ամէն բան ասոր դէմ կուգան. մէկալը կըսէ. այդ անարգ բաները ըրած ատենը իր փախճանէն կըհեռանայ։ Երկու բան կայ որ՝ մարդոյս իրեն բնութիւնը կըսորվեցընեն. մէկն է բնական ազդումը. և մէկալը՝ փորձը։

11. Կըմըտածեմ որ՝ ես բնաւ երբէք եղած չըլլայի ալ նէ կըլլար. քանզի իմ Էսսէնս կամ այն բանը՝ որով ես եմ կըրնամ ըսել կոր, իմ մտածելու կարողութեանս վրայ կըկայանայ. ուրեմն՝ թէ որ մայրս զիս ծընանելէն առաջ մեռած ըլլար նէ՝ կըլլար որ ես աշխարհք չէի գար։ Ըսանկ է նէ՝ ես մէկ հարկաւոր էակ մը չեմ։ Նմանապէս յաւիտենական ալ չեմ. անհուն ալ չեմ. բայց կըտեսնեմ որ՝ բնութեան մէջ մէկ հարկաւոր և յաւիտենական և անհուն էակ մը պէտք է որ ըլլայ։

ՅՕԴՈՒԱԾ. Ե.

Մարդոյս հպարտութիւնը. անձնասիրութեան գործքերը։

1. Մենք մեր վրայ և մեր էութեան մէջ ունեցած կեանքերնիս մեզի հերիք չեմք

սեպեր · ուրիշին մտքին մէջն ալ մտացածին կեանքով մը ապրիլ կուզեմք · և ատոր համար ալ՝ աչքի երեւելու ջանք կընեմք ։ Կաշխատինք անդադար՝ որ այս մտացածին էակը, այսինքն՝ ուրիշի կարծիքի և մտքի մէջ ապրելնիս աղւորցընեմք և պահեմք · սակայն մեր ճշմարիտ կեանքին վրայ անհոգութիւն կընեմք · և մեք հանդարտութիւն կամ առատաձեռնութիւն կամ հաւատարմութիւն ունենամք նէ՝ ուրիշներուն գիտցընելու արտորալ մը ունիմք · որ այս առաքինութիւնս այն ուրիշի մտքին մէջը ապրած կեանքերնուս հետ կապեմք ։ Կարելի է որ՝ ատոնք այն կենացը հետ կապելու համար՝ մեր վրայէն զատելու ալ յանձնառու ըլլամք · և մեզի կըտրիճ ըսել տալու համար թուլամորթ և ծոյլ ըլլամք իրօք ։ Ասիկայ մեր գոյութեանը ոչինչ ըլլալուն մեծ նշանն է, որ ատոնց մէկը չեղած՝ մէկալը հերիք չեմք սեպեր կոր · և շատ անգամ մէկին խաթերը համար մէկալը ետ կըձըգեմք կոր ։ Քանզի իր պատիւը պահելու համար մահը աչքը չառնող մարդը գէշ մարդ կըսեպւի ։ Փառքին անուշութիւնը անանկ մեծ է որ՝ ինչ բանի վրայ դընես, մահուան վրայ անգամ, սիրելի կըլլայ ։

2. Մեր ամէն թշուառութիւններուն և խեղճութիւններուն հակակըշիռ (տէնկ) կուգայ մեր ամբարտաւանութիւնը · քան-

զի կամ անոնք կըծածկէ, կամ թէ որ բանայ նէ՝ անոնք ճանչցած ըլլալուն վրայ կըպարծի: Մեր թշուառութիւններուն և սխալներուն մէջ անիկայ մեզի այնքան տիրած է որ՝ մեր վրայ խօսուելիքը գիտնամք նէ՝ մահը անգամ ուրախութեամբ կընդունինք:

3. Հպարտութիւնը և սնափառութիւնը մեր սրտին մէջը անանկ երկաթ նետած է որ՝ մէկ սպասաւոր մը՝ մէկ խոհարարի օգնական (աշճըի եամախ) մը՝ մէկ ոչինչ մարդ մը անգամ իր վրան կըպարծի. և կուզէ որ իրեն հաւնողներ ունենայ: Փիլիսոփաներուն ալ ուզածը այն է: Փառաց դէմ գրողներն ալ՝ աղէկ գրեր է ըսել տալ ու անով փառաւորուիլ կուզեն: Անոնք կարդացողներն ալ՝ կարդացեր եմք ըսելով փառաւորուիլ կուզեն. ես ալ որ ասոնք կըգրեմ, և գրածըս կարդացողներն ալ՝ կարելի է որ ասանկ փափաք մը ունենան:

4. Մեզ ամէն դիէն բռնող և մինչև մեր օձիքը (եախան) ձեռք առնողը թէպէտ թշուառութիւն և խեղճութիւն է, բայց մէկ բնական ազդում մը ունինք որ մեզ վեր կըվերցընէ. և մենք անիկայ չեմք կրնար զսպել:

5. Անանկ ամբարտաւան եմք մենք, որ կուզէինք որ բոլոր աշխարհ, և մինչև մեր կեանքը լմըննալէն ետքը և մեր աշխարհ-

քի վրայ չեղած ատենը աշխարհք գալուները անգամ մեզ ճանչնան ։ Եւ մեռնելնիս ալ այնքան պարապ բաներով կըշատանայ որ՝ մեր քովը գըտնըւած հինգ վեց մարդուն մեզ յարգելը մեզի ախորժելի կուգայ ու մեզ գոհ կընէ ։

6. Տեսակ մը հպարտութիւն ալ՝ հետաքրքիր ըլլալն է ։ Շատ անգամ մէկ բան մը գիտնալ ուզելնիս՝ անոր համար խօսելու կարող ըլլալու համար է ։ Մարդ ծովով ճամբայ չըներ բնաւ անոր համար խօսք չընելու մտօք . և տեսածները մարդու չզրուցել միտքը դնելով՝ միայն բան տեսնելու համար մարդ իր հայրենիքէն դուրս չելլեր ։

7. Միայն ճամբուն վրան ինկած քաղաքներուն մէջ մարդ հոգ չըներ որ յարգութիւն վաստըկի . բայց թէ որ այն տեղ քիչ մը ատեն կենալու միտք ունի նէ՝ այն ատենը մէկ յարգութիւն մը վաստըկիլ կուզէ ։ Ասոր համար ո՞րքան ատեն կենալու ըլլալ պէտք է ։ Մեր ոչինչ և շուտով անցնելու կեանքին կըհամեմատուի այս ժամանակըս ։

8. Մարդոյս անձնասիրութեան բնական է որ ինքզինք սիրէ և իրեն վրայ խորհի և մտածէ ։ Բայց սահման ընելով ի՞նչ կըլլայ ։ Իր սիրած բանը չիկրնար ամէն պակասութիւններէ և խեղճութիւններէ ազատ պահել ։ Մեծ ըլլալ կուզէ՝ ու ինքզինքը պըզտիկ կըտեսնէ . երջանիկ ըլլալ կուզէ՝ ու

թշուառ կըտեսնէ․ կատարեալ ըլլալ կուզէ, ու ամէն անկատարութիւններով լեցուն կըտեսնէ․ մարդոց ամէնուն ալ սիրելի և յարգելի ըլլալ կուզէ․ և կընայի որ՝ իրեն պակասութիւններուն համար անոնց ատելի և անարգ կըլլայ կոր։ Ասանկ շուարելէն՝ անոր սրտին մէջ անանկ կիրք մը կըգոյանայ որ, անոր պէս անիրաւ և գէշ կիրք չըլլար․ քանզի զինքը կըշտամբող և իրեն պակասութիւնները իր երեսը տուող ճշմարտութիւններուն թշնամի կըլլայ։ Այս ճշմարտութիւնըս կուզէ որ ոչընչացընէ․ և անիկայ ձեռքէն չիգալով՝ անոր ծանօթութիւնը ձեռքէն եկածին չափ կոչընչացընէ թէ՛ իրեն և թէ՛ ուրիշներուն մտքին մէջ․ ամէն ուժով կըջանայ որ իրեն պակասութիւնները իրմէ ալ ծածկէ, ուրիշներէն ալ․ ըսել է որ՝ անոնք ո՛չ ինքը տեսնել՝ և ո՛չ ուրիշներուն ցըցընել կուզէ։

Ամենեւին երկբայութիւն չիվերցըներ․ որ պակասութիւններով լեցուն ըլլալը շատ գէշ բան է․ բայց անոնցմով լեցուն ըլլալով անոնք չիճանչնալը և ճանչնալ չուզելը աւելի մեծ է․ քանզի այն ատենը իր կամքովը ինքը զինք խաբել մըն ալ վրան կեվելնայ։ Մենք չեմք ուզեր որ ուրիշները մեզ խաբեն․ և ուրիշ մարդիկ իրենց արժածէն աւել յարգելը անիրաւութիւն կըսեպեմք․ անանկ է նէ՝ այն ալ իրաւունք չէ որ մենք զանոնք խաբեմք, և ուզեմք որ մեզ մեր արժածէն աւելի յարգեն ։

Ուստի երբ անոնք միայն մեր ունեցած պակասութիւնները և անկատարութիւնները կըտեսնեն ու կըհասկընան, յայտնի է որ մեզի անիրաւութիւն մը բրած չեն ըլլար ․ մանաւանդ՝ մեզի աղէկութիւն բրած ալ կըլլան ․ որովհետեւ այս գէշութիւններուն մեր վրայ գտնուելուն պատճառը անոնք չեն ․ և մեզ մէկ մասնաւոր գէշութենէ մը ազատելու օգնութիւն կընեն ․ և այս գէշութիւնս՝ մեր պակասութիւնը չիճանչնալնիս է ։ Անոնք այս բաները մեր վրայ ճանչնալուն համար՝ մենք անոնց վրայ նեղանալու չեմք ․ քանզի մեր ինչ ըլլալը ճանչնալնին, և թէ որ նախատելու բան մը ունիմք նէ՝ այն ալ նախատելնին արդար և իրաւունք է ։

Ահա՛ արդարութիւնով և իրաւունքով լեցված սրտէ մը ծնանելու իմաստները ասոնք են ։ Բայց մենք մեզ ասոր հակառակ միտք ունեցող կըգտնեմք նէ՝ մեր սրտին համար ի՞նչ ընելու եմք ։ Քանզի իրաւ չէ՞ մի որ մենք ճշմարտութիւնն ալ կատեմք՝ ճշմարիտը մեզի ըսողն ալ ․ և մեր համար աղէկ կարծիք ունենալով խաբողները կըսիրեմք ․ և անոնց առաջը՝ մենք ի՛նչ եմք նէ՝ անկէց տարբեր երեւիլ կուզեմք ։

Ասոր մէկ ապացոյց մը ունիմ, որ ինծի

տոկում կըբերէ : Ուղղափառ հաւատքը մեզ չիպարտաւորեր որ մեր մեղքը ամէն մարդու հասկըցընեմք : Մարդոց առիկայ չիգիտցընելնուս կրնէրէ · բայց մէկ մարդ մը կըցըցընէ մեզի , որուն համար կըպատուիրէ որ մեր սրտին պինդ խորունկը անոր բանամք · և մենք ինչպէս եմք նէ՝ անոր աչքին առաջը անանկ երեւիմք : Բոլոր աշխարհքիս մէջ միայն այս մարդըս կայ՝ որուն համար յատուկ պատուէր ունիմք որ չխաբեմք · անոր վրայ ալ պարտականութիւն մը դրած է որ գիտցածը ծածուկ և խորհուրդ պահէ · բնաւ մէկ պատճառով մը մարդու չիմացընէ · և տալ անոր գիտնալն ալ չգիտնալու պէս բան մը կըլլայ : Ասկէց աւելի մեզ մեղքընալու գործ և անուշիկ դութ կըրնա՞յ մի ըլլալ : Սակայն մարդոյս ավրըվիլը այն աստիճանը հասած է որ՝ այս օրէնքիս մէջն ալ խաբութիւն կըգըտնէ · և Եւրոպայի բնակիչներուն շատին՝ Եկեղեցւոյ իշխանութեան դէմ ապստամբելուն պատճառ այս եղած է :

Մարդոյս սիրտը ո՛րքան անիրաւ է , արդարութեան հակառակ է · չուզեր մէկ մարդու մը այն բանը ընել , որ կըրնամք ըսել թէ իրաւունքը կըպահանջէր որ ամէն մարդու ընէինք : Իրաւո՞ւնք է մի՝ որ մենք ուրիշները խաբեմք , մեզ անոնցմէ ծածկելով :

Այս կերպով ճշմարտութիւնը ատելը

քանի մը աստիճաններ ունի . բայց կրնամք ըսել թէ՝ ամէն մարդ ասոր մէկ քանի աստիճանը ունին շատ կամ քիչ . քանզի ասիկայ մարդոյս անձնասիրութենէն բնաւ երբէք չիբաժնըվիր : Այս դէշ փափկասրտութեանը համար է որ՝ ուրիշներուն յանցանքը յանդիմանելու պարտականութիւն ունեցող մարդոց հարկ կըլլայ կոր՝ որ անոնց սըրտին դժար չիգալու համար խօսքերուն կերպ կերպ դարձուածքներ տան ու բարեխառնեն : Պէտք կըլլայ որ մեր պակասութիւնները պզտիկցընեն ու քիչցընեն . մեզ արդարացընելու կողմեր գըտնեն . խօսքերնուն հետ գովեստներ՝ և մեզ սիրելնին և յարգելնին վըկայելու զըուցվածքներ խառնեն : Այս տեսակ ըլլալէն ետքն ալ՝ այս դեղըս մեր անձնասիրութեանը շատ լեղի կուգայ : Որքան կրնայ նէ՝ քիչ կըգործածէ այս դեղէս , այն ալ գանելով . շատ անգամ ալ այս դեղըս իրեն տուող մարդոց դէմ իր սրտին մէջէն մէկ հակառակութիւն մը կըկրէ :

Ասոր հետեւութիւնը այն է որ , թէ որ մէկը մեզի սիրելի ըլլալով սովրնալիք մը ունի նէ՝ այս ծառայութիւնս մեր չախորժելը գիտնալով՝ ատկէց ինքն ալ հեռու կըպըտըտի : Մենք ինչպէս կուզեմք նէ՝ անանկ կըվարվի մեզի հետ : Ճշմարտութիւնը չեմք սիրեր . այն ալ անիկայ մեզնէ կըծածկէ : Կուզեմք որ մեզ շողքորթեն .

այն ալ անանկ կընէ . խաբվիլնիս կուզեմք . այն ալ մեզ կըխաբէ ։

Ասոր համար՝ բաղդին ամէն մէկ աստիճանը՝ որ մեզ այս աշխարհքիս մէջ վեր կըվերցընէ, վերցընելովը ճշմարտութենէն ալ կըհեռացընէ . քանզի այն մարդը՝ որուն բարեկամութիւնը աւելի օգտակար, և թըշնամութիւնը աւելի վնասակար կըլլայ, մարդ չուզեր որ անոր կամացը դէմ խօսելով անիկայ իրեն թշնամի ընէ ։ Իշխանաւոր մը կրնայ ըլլալ որ ամէնուն բերանը ինկած ըլլայ, և ինքը ամենեւին անանկ բան մը չիլսէ իրեն համար ։ Եւ ասոր վրայ զարմանք չիգար ինծի ։ Ճշմարիտը խօսիլը՝ որի՛ որ կըխօսի նէ՝ անոր օգտակար է . բայց խօսողներուն վնասակար է . քանզի ատով ատելի կըլլան ։ Արդ՝ իշխանաւորներուն հետը տեսնըվողները՝ այն իշխանին օգուտէն եվել իրենց օգուտը կընային . ուստի իրենց վնաս բերելով անոր օգուտ ընել հոգերնին չէ ։

Այս թշուառութիւնս՝ մեծ հարստութիւններուն ու բաղդաւորութիւններուն մէջ աւելի մեծ և աւելի տխրական է . բայց պզտիկներն ալ անկէց ազատ չեն . քանզի մարդոյ սիրելի ըլլալէն միշտ օգուտ կայ մարդու ։ Եւ ասանիկով մարդոյս կեանքը շարունակ խաբել ու խաբվելով հիւված բան մըն է . մարդիկ իրար խաբել և իրար շողքորթելէն զատ բան չունին ։ Մարդ չիկայ որ՝ մեր ետեւէն մեզի համար ինչպէս կըխօսի նէ՝ մեր երեսին ալ անանկ խօսի ։ Մարդոց իրարու հետ ունեցած կապակցութիւնը՝ ատանկ իրար խաբելու վրայ հիմնած է . և թէ որ ամէն մարդ գիտնար որ իր բարեկամը իր ետեւէն ինչե՞ր կըխօսի , թէպէտ միայն այն ատենն է որ մեզի համար առանց կրքից և ճշմարիտը կըխօսի , բարեկամութիւնները շատ անհաստատ կըլլային ։

Անանկ է նէ՝ մարդըս ուրիշ բան չէ . բայց եթէ խաբէութիւն , ստութիւն և կեղծաւորութիւն , թէ՛ իրեն համար և թէ՛ ուրիշին համար ։ Չուզեր որ ուրիշները իրեն շիտակը ըսեն . չուզեր որ ինքն ալ ուրիշներուն ըսէ . և իր բոլոր տրամադրութիւնները արդարութենէ և խելքէ այնքան հեռու ըլլալով ալ՝ արմատը սրտերնուն մէջն է ։

ՅՕԴՈՒԱԾ .Օ.

Մարդոյս տկարութիւնը ։ Բնականներու վրայօք իրեն գիտցածներուն անհաստատութիւնը ։

1. Ասոր վրայ ինծի շատ զարմանք կուգայ որ՝ ամէն մարդ իրեն տկարութեանը

վրայ չիզարմանար: Ամէն մարդ խելքը հաւնելով ըրածի պէս կընէ ինչ որ կընէ նէ. և ամէն մարդ իր վիճակին յարմար երեւցածին կը հետեւի. չէ՛ թէ յիրաւի անոր հետեւիլը աղէկ ըլլալը խելքը կտրելով, այլ՝ սովորութիւնը անանկ ըլլալուն համար. որպէս թէ խելացութիւնը և արդարութիւնը ո՛ր կողմը ըլլալը աղէկ գիտցած ըլլային: Մարդ ինքզինք ամէն րոպէի մէջ խաբված կը գտնէ. և մէկ ծաղրական խոնարհութիւնով մը կը կարծէ թէ խաբւելուն պատճառը իրեն սխալին է. չիգիտեր որ՝ իր ունենալուն վրայ պարծենցած արուեստին է յանցանքը: Աշխարհքի մէջ անանկ մարդոց շատ գտնուիլը աղէկ է. որ ապացոյց կըլլան թէ մարդս շատ խելքի հակառակ կարծիքներու տէր կըրնայ ըլլալ. որովհետեւ կը կարծէ իրեն համար՝ թէ այն անխորշելի և բնական տկարութիւնը չունի. և անոր հակառակ՝ բնական խելացիութիւն մը ունի:

2. Մարդոց խելքին տկարութիւնը աւելի անիկայ չիճանչցողներուն վրայ կերեւի, քան թէ ճանչցողներուն վրայ: Տարիքը քիչ մարդը չիկրնար աղէկ դատել, տարիքը եւելօք շատ և ծեր մարդն ալ անոր պէս է: Թէ՛ բնաւ չիխորհելով, թէ՛ շարունակ խորհելով՝ մարդ կըյամառի. և չիկրնար ճշմարտութիւնը գտնել: Թէ որ մէկ

մարդ մը իր շինած բանին վրայ շինել ըմընցընելուն պէս ․քննութեան նայի նէ՝ տակաւին խելքը գլուխը եկած չէ՛․ ըրածին պիտի հաւնի ։ Շատ ատեն վրայէն անցնի նէ՝ ամէնուն ․քննելու ալ հոգ չըներ ։ Պատկերները նկատելու համար տեսութեան մէկ անբաժանելի կէտ մը կայ․ ուրիշ կէտերը կա՛մ շատ մօտ կիյնան կա՛մ շատ հեռուն, կա՛մ շատ վեր կա՛մ շատ վար ։ Եւ պատկերահանութեան արուեստին մէջ այս կէտը սորվեցընողը՝ Ընդհայեցողութիւնն է ։ Բայց ճշմարտութեան և բարոյականի մէջ ասիկայ ա՛լ պիտի սորվեցընէ ։

3. Ամբողջութեան տիրապետողը, որ երեւակայութիւն և կարծիք կըսվի, անով շատ խարդախութիւն ըրած կըլլայ որ՝ ամէն ատեն մոլորութեան կուսակից չըլլար․ ․քանզի թէ որ սուտութեան անսխալ կանոն ըլլար նէ՝ ճշմարտութեան ալ անսխալ կանոն կըլլար․ որովհետեւ ատոր յարմարածները սուտութիւն ըլլալը գիտնալնուս ետքը՝ չյարմարածներն ալ դիւրաւ կըհասկընայինք թէ ճշմարտութիւն է ։ Բայց շատ անգամ սուտ ըլլալովը, և ճշմարիտին ու սուտին միապէս բաւական ըլլալով՝ իրեն ի՛նչպէս ըլլալուն մէկ հաստատուն նշան մը չիցըցըներ մեզի ։

Այս ամբարտաւան կարողութիւնը՝ խելքի թշնամի է․ կուզէ որ անիկայ իր ձեռքին տակը առնէ և իրեն հնազանդեցընէ ․ և տալ ցըցընէ թէ ի՛նչպէս ամէն բանի ձեռքը կըհասնի ։ Այս կարողութիւնս մարդոյս վրայ մէկ երկրորդ բնութիւն մը հընարած է ։ Ասիկայ ալ իրեն յատուկ առողջներ , հիւանդներ , բաղդաւորներ , դըժբաղդներ , խենթեր և խելօքներ ունի ․ և ասիկայ մեզի հակառակ կուգայ և սիրտերնիս շատ կընեղացընէ որ , այս կարողութիւնըս իրեն ապաւինողներուն՝ խելքին բռածէն աւելի լիակատար և ամբողջ հեշտութիւն կուտայ , անոնց փափաքը լեցուցածի պէս ։ Վարպետ մարդիկ իրենց երեւակայութիւնովը իրենց անձին վրայ կըհաճին անանկ կերպով մը , որ խոհեմ մարդիկ իրենց խելացը և խոհեմութեանը վրայ այնքան հաճութիւն չեն կընար գտնել ։ Հասարակաց վրայ իշխանաբար խրոխտութեամբ կընային ․ յանդգնութեամբ և իրենց բռածին կատարելապէս վստահ եղածի պէս կըվիճեն ․ բայց մէկալները փախնիվախը կըվիճեն ․ իրենց բռածին չեն կընար վստահիլ ։ Երեւակայութեան իշխանութեանը տակը եղողներուն ծիծաղելիս ըլլալը շատ ատեն անոնք միտք ընողները կըխաբէ ․ աղէկ գիտեն կըկարծեն ։ Անանկով՝ երեւակայութեամբ իմաստունները իրենց խելքէն դատաւոր գտնելով՝ դատերնին կըվաստըկին ։ Խենթերը չիկընար երեւակայութիւնը խելօքցընել . բայց անանկ կընէ որ՝ իրենց խենթութենէն գոհ կըլլան . և սուտ խելքի հակառակն է . որ իրեն բարեկամ եղողները թշուառացընելէն զատ բան մը չունի : Մէկը կըփառաւորէ , մէկալը ամօթով և խաղքութեամբ կըլեցընէ :

Մարդոց մէջ յարգ բաշխողը ո՞վ է : Մարդիկ պատուական և մեծարելի ընողը , անոնց գործքերը յարգի ընողը . մեծերը մեր աչքին մեծ և պատկառելի ցըցընողը ո՞վ է . չէ՞ մի որ կարծիքն է : Մինչև որ կարծիքը հաճութիւն չտայ նէ՝ բոլոր աշխարհքիս հարստութիւնը մէկ տեղ բերես՝ բաւական չեն ըլլար :

Ամէն բան տնօրինողը կարծիքն է . գեղեցկութիւնը , արդարութիւնը , երջանկութիւնը ընողը անիկայ է : Բոլոր աշխարհքըս՝ կարծիք ըսել է . ուրիշ բան չէ՛ : Շատ կուզէի այն Իտալերէն գիրքը տեսնել , որուն միայն անունը գիտեմ . և լոկ այս անունըս քանի մը գիրք կարժէ : Գիրքիս անունն է . “Աշխարհքիս թագաւոր եղող կարծիքին վրայ” : Ես ալ ատոր հաւանութիւն կուտամ . բայց թէ որ մէջը գէշ բան կայ նէ՝ անոր չեմ խառնըվիր :

4. Մարդոյս կենաց ամէնէն աւելի հարկաւոր բանը այն է , մէկ արուեստ մը ընտրելը : Անիկայ դիպուածը կըտնօրինէ : Սովորութիւնը որմնադիր և զինուոր և ուրիշ

արուեստաւորներ կընէ ։ Ամա մարդը շատ աղէկ տուն կըշինէ կըսեն ։ Լաւ զինուորի համար ամենք կըսեն թէ խենթ է . և ուրիշները տար հակառակը կըսեն , թէ պատերազմի պէս մեծ բան չիկրնար ըլլալ . ուրիշ արուեստի մարդիկ՝ պարապ մարդիկ են ։ Աղէկ մարդ մը տղայութեան առենէն մէկ արուեստին համար աղէկ և մէկալներուն համար գէշ զրուցվածը լսելով՝ ատեն անցնելէն ետքը իրեն մէկ արուեստ մը ընտրելու կանոն՝ տղայութեան առենէն միտքը դրած նախապաշարմունքը կըլնէ ։ Քանզի մարդ բնապէս առաքինութիւնը կըսիրէ՝ և անխոհեմութիւնը կատէ ։ Այս բաներըս մեր սիրտը կըշարժեն . և մենք միայն ատոնք մասնաւոր առարկաներու յարմարցընելովնիս կըսխալինք ։ Սովորութեան ուժը այնքան մեծ է որ՝ ամբողջ քաղաքներ կըգտնուին , որուն բնակիչները ամէնն ալ որմնադիր են . և ուրիշ քաղաքներ ալ կըգտնուին՝ որուն բնակիչները ամէնն ալ զինուոր են ։ Չեմք երկրայիր , բնութիւնը տանկ միակերպութիւն չունի ։ Անանկ է նէ՝ ասիկայ ըրողը և բնութիւնը իր հետը քաշող տանողը՝ սովորութիւնն է ։ Բայց երբեմն բնութիւնն ալ սովորութիւնէն աւելի յաղթող կըլլայ . և սովորութիւնը թէ՛ աղէկ թէ՛ գէշ՝ ո՛րքան զօրաւոր ըլլայ նէ , բնութիւնը մարդըս շատ անգամ իր բնական բերմունքին հետեւցընել կուտայ ։

5. Մենք ընաւ ներկայն ճշդութեամբ չեմք բըռներ կայնիր ։ Գալու ատենին առաջը կառնեմք եւ կարագցընեմք . որպէս թէ իրեն մնայ նէ՝ պիտի ուշանայ ։ Անցած բանը միտքերնիս կըբերեմք . որպէս թէ քիչ մը երկար ատեն մնալու էր եւ շուտ անցաւ ։ Անանկ անխոհեմ եմք որ՝ մեր ձեռքը չեղած ժամանակներուն մէջ կըթափառիմք ու բարբարական կըպըտըտիմք, անդադար մէկէն մէկալին անցնելով, միայն մեր ձեռքը եղած բանին վրայ՝ որ է ներկայ ժամանակը, ամենեւին հոգ չեմք ըներ ։ Ու անանկ պարապ է միտքերնիս որ՝ չեղած բաներուն վրայ կըմըտմըտամք, այն որ միայն կայ՝ եւ անկէց զատ բան չիկայ մեր ձեռքը, թող կուտամք որ անցնի երթայ, եւ անոնց խառնըւի՝ որ չիկան . կային՝ ու անցան ։ Ասիկայ անոր համար է որ՝ ներկայ ժամանակը շատ անգամ մեզի ծանր կուգայ ։ Անիկայ մեր աչքին առջեւէն կըպահեմք . որովհետեւ մեզ կըտրտմեցընէ ։ Ու թէ որ ախորժելի է նէ՝ անոր մեր ձեռքէն ելլելը մըտածելով կըցաւիմք ։ Կուզեմք որ՝ ապագայ ժամանակին միջնորդութեամբը ներկայ ժամանակը բռնեմք . եւ մեր իշխանութեան տակը չեղած բաները անանկ ժամանակի մը համար կըտընօրինեմք, որ անոր հասնելու ըլլալնուս մէկ ապահովութիւն մը չունիմք ։

Ամէն մարդ թո՛ղ իր մտածմունքը քըննէ. կամ անցած ատենի վրայ է մտածելը՝ կամ գալիքին վրայ։ Ներկային վրայ գրե՛թէ ամենեւին չեմք մտածեր. և մտածեմք ալ նէ՝ գալու ատենը ընելիքներնուս վրայօք անկէց լոյս առնելու համար է։ Մեր նպատակը ներկայ ժամանակը չէ՛. անցեալն ու ներկայն՝ գալու ժամանակին մէկ միջոց մըն են. մեր նպատակը և առարկայն միայն գալու ժամանակն է։ Ուստի մենք բնաւ չեմք ապրիր, այլ ապրելու յոյս ունիմք. և միշտ երջանիկ ըլլալու պատրաստութիւն տեսնելովնիս՝ յայտնի է որ, թէ որ այս կենացըս մէջ ձեռք բերելու երջանկութիւններնէս զատ երանութեան մը չփափաքիմք նէ՝ երջանիկ ըլլալիք չունիմք։

6. Ներկայ ժամանակիս վրայ խորհելով՝ մեր երեւակայութիւնը մեզի այս ժամանակըս այնքան կըմեծցնէ, և յաւիտենականութեանը վրայ չխորհածելովնիս՝ յաւիտենականութիւնը մեզի այնքան կըպզտիկնայ, որ յաւիտենականութիւնը ոչինչ՝ և ոչինչը յաւիտենականութիւն կըկարծեմք։ Ու այս ամէնըս մեր մէջը անանկ խորունկ արմատ ունի որ՝ մեր բոլոր խելքը մեզ անկէց պաշտպանելու քիչ կուգայ կոր։

7. Քռօմվէլ բոլոր քրիստոնէից երկիրը կողոպտէր պիտի. թագաւորական տունը կորսուած էր. իրեն տունը միշտ զօրաւոր

ծովուն պէս էր . միջանց խոռովակին մէջ մէկ աւազոյ պզտորիկ հատ մը եկաւ կայնեցաւ . ասոնք ամէնն ալ լմնցուց ։ Մինչեւ Հռոմ անգամ անոր իշխանութենէն և բռնութենէն պիտի դողար . բայց այս պզտորիկ հատիկը , որ ուրիշ տեղ ըլլալով բան մը ըսել չէր , այս տեղ որ եկաւ նէ՝ այս մարդը մեռաւ . ցեղը մեծութենէն ինկաւ . և թագաւորը իր տեղը նստաւ ։

8. Արդար կամ անիրաւ , ի՛նչ որ կան նէ՝ քանի՛ որ կլիման փոխես՝ (մարդոց կարծիքին մէջ) իրենք ալ կը փոխուին ։ Բեւեռական աստղը մեզի երեւցածէն երեք աստիճան աւելի վերօք երեւնալով՝ բոլոր իրաւագիտութիւնը տակնուվրայ կընէ ։ Մէկ միջօրէական գիծ մը՝ ճշմարտութեան վըճռատու կըլլայ ։ Մէկ երկիր մը քանի մը տարի մէկ տէրութեան մը ձեռքը մնալը բաւական է՝ որ այն երկրին հիմնական օրէնքները ամէնն ալ փոխուին ։ Իրաւաբանութիւնն ալ իրեն յատուկ ժամանակ ունի ։ Ծիծաղակա՛ն արդարութիւն . որուն մէկ գետ մը կամ մէկ լեռ մը կրնայ կոր սահման դնել ։ Պիրենեան լեռներուն մէկ երեսը ճշմարտութիւն սեպուած բանը՝ մէկալ երեսը մոլորութիւն սեպուի . անանկ բան կըլլա՞յ մի ։

9. Գողութիւնը , ազգապղծութիւնը , իր տղան կամ իր հայրը մեռցընելը , ասոնք ա-

մէնն ալ առաքինական գործքերուն կարգը մտած ունին : Ասկէց ալ ծաղրական բան կրնա՞յ մի ըլլալ որ՝ մէկ մարդ մը ջուրին անդիի երեսը բնակած ըլլալուն համար իր մեռցնելու իրաւունք ունենայ · պատճառ այն բռնելով որ՝ անոր մեծը իմ մեծիս հետ կռուով է եղեր , թէպէտ ես ո՛չ իրեն և ո՛չ իր մեծին բան ըրած չեմ :

Իրա՛ւ է որ բնական օրէնքներ կան · բայց ատոնք ամէնը աւրողը՝ մէկ աւրած օրէնք մը եղեր է · որ է այս : “Բան չիկայ որ մերը ըլլայ · և այն որ մերն է կըսեմք՝ արուեստին է : Ծերակոյտն ու հասարակութեան ժողովքը յանցանքներուն պատժոյն գործադիր կըլլան · և մենք՝ որ ատեն մը գէշութիւններէն աշխատութիւն կըքաշէինք, հիմայ օրէնքները մեզ կաշխատեցնեն կոր „ :

Այս շփոթութիւնէս առնելով ոմանք կըսեն թէ՝ արդարութեան բուն էութիւնը՝ օրէնք դնողին հեղինակութիւնն է : Մէկ ուրիշը կըսէ որ՝ իշխանին հանգստութիւնն է · կամ հիմակուան սովորութիւնն է · և ասիկայ ամենէն ապահովն է : Խելքի հարցընես նէ՝ բան մըն ալ չէ՛ , որ ինքնին արդար ըլլայ · ժամանակը ամէն բան կըխախտէ , ամէն արդարութիւն սովորութեան գործն է · որովհետեւ տալ է որ ընդունելի եղած է . և ատոր հեղինակութեանը խորհրդական հիմը ասիկայ է : Ո՛վ որ ասիկայ իրեն սկզբունքին տանիլ կուզէ նէ՝ կոչընչացընէ․ պակասութիւններուն տեղը բըռնելու և անոնք չխոկելու համար շինված օրէնքներուն պէս պակասաւոր օրէնք չեն կրնար ըլլալ ։ Անոնք արդար են ըսելով անոնց հնազանդողը՝ իրեն երեւակայութեանը մէջ եղած արդարութեանը կըհընազանդի․ օրինաց էութեանը չիհընազանդիր ։ Օրէնքը ամէնը իր մէջը դիզված է․ իրմէ դուրս բան չունի․ օրէնք է․ ուրիշ բան չէ՛ ։ Նոր պատճառը քըննելու ելող մարդը անանկ ակար և թեթեւ կըդըտնէ որ՝ թէ որ մարդոյս երեւակայութեան զարմանալի բաները տեսնելու աչքը սորված չէ՛ նէ , մէկ հարիւր տարվան մը միջոց իրեն այնքան պարծանք և փառաւորութիւն ըստացած ըլլալուն վրայ կըզարմանայ ։ Պետութիւնները տակնուվրայ ընելուն արուեստը՝ առաջկուց հաստատված օրէնքները խախտելուն վրայ կըկայանայ․ որ անոնց հեղինակութեանը և արդարութեանը պակասութիւնները ցըցընելու համար՝ մինչեւ անոնց աղբիւրը քննութեան կանչըլի ։ Պէտք է կըսեն պետութեան հիմնական և առաջին օրէնքները ձեռք առնել, որ անիրաւ սովորութիւնը բռնացեր՝ ու անիկայ ետ ձըգել տուեր է ։ Անիկայ ամէն բան կորսընցընելու մէկ անսըխալ հնարք մըն է․ այս կըխռքսվս կշռելու ըլլանք նէ՝ ըսաւ բան մըն ալ ադար գտնելիք չունիմք ։ Բայց հասարակութիւնը ասանկ խօսքերուն շուտով ականջ կըդնէ · և մէկ բանին լաւ ըլլալը սորվելուն պէս՝ շուտով իր վրայէն կընետէ · և մեծերը օրէնքին կործանելուն իրենց օգուտ կըքաղեն · որովհետև շատ չանցնիր, ընդունելի եղած սովորութիւնները հետաքրքրութեամբ քննողներն ալ կըկործանեն ։ Բայց երբեմն մարդիկ՝ ասոր հակառակ պակասութիւն մը կընեն · ինչ բան որ ուրիշին ընելը կըտեսնեն , անիկայ իրենք ալ կընեն , ու արդարութեան դէմ ըրած չեն սեպեր ։ Ասոր համար օրէնսդիրներուն ամէնէն խելացին (Պղատոն) ըսած է որ՝ հասարակութեան օգտին համար պէտք է երբեմն հասարակութիւնը խաբել ։ Եւ ուրիշ իմաստուն կենցաղագէտ մը կըսէ · “ Իրեն ապաստարար ճշմարտութիւնը չիգիտցող մարդը պէտք է որ սխալելով ապրի „ ։ Բնութեամբ և զրկանքով նեղն իյնալուն ճշմարտութիւնը գիտնալ հարկ չէ · ատեն մը այս բռնութիւնը առանց իրաւունքի մէջ մտած էր · բայց պէտք է իրաւունքով և առաջկուց մնած ցըցնել ։ Թէ որ մէկ բանին շուտ մը վերջանալը տեսնել չես ուզեր նէ՝ պէտք է որ անոր սկսած ըլլալը ծածկես ։

10. Աշխարհքիս ամէնէն իմաստուն մարդն ալ մէկ խորունկ տեղի մը վրայ երկընցած լայն և հաստ տախտակի վրայ քա-

լած ատենը թէպէտ խելքը կըվըկայէ որ վըտանգ մը չիկայ, կըրնայ քալելով մէկալ դին անցնիլ․ բայց տանկ տեղ երեւակայութիւնը խելքէն զօրաւոր կըլլայ ։ Շատ մարդ միայն ասիկայ մտածելով երեսներնուն գոյնը կըննետէ, և վրանին պաղ քըրտինք մը կուգայ ։ Ասոր ամէն գործքերը հոս պատմել չեմ ուզեր ։ Ո՞վ չըգիտէ որ շատ մարդիկ կան, որ կատու մը տեսնելով, մուկ տեսնելով, ածուխի մը ճաթելուն ձայնը լսելով՝ խելքերնին գըլխընուն կերթայ ։

11. Չե՞ս մի ըսեր որ՝ այս ինչ դատաւորը ծեր մէկ մարդ մըն է․ դատերու մէջ ծերացեր է․ բոլոր ժողովուրդը ատոր ծերութիւնը կըյարգեն․ և ինքը մէկ մաքուր և գերագոյն խելքով մը կըկառավարի․ ամէն բան՝ իր բնականին համեմատ կերպով կըդատէ․ ամենեւին ոչինչ և պարապ պարագաներուն չինայիր․ որ միայն տկարներուն երեւակայութեանը առաջը զօրութիւն ունին ։ Հիմայ անոր՝ արդարութեան վճիռ տալու ատեանը մըտնելը նայէ ։ Պատմըտիկ ընելու վրա՛յ է․ անանկ ծանր կեցվածք մը ունի որ՝ ուրիշներուն ալ օրինակ կըրնայ ըլլալ ։ Թ·է որ փաստաբանը գայ, և այն օրը դիպուածով մը ձայնը աւրած ըլլայ, և դէմքին երեւոյթն ալ առաջկուց անճոռնի բան մը ըլլալով՝ սափրիչը աւելի տգեղ ձեւ մը խօթած ըլլայ․ դիպուածով ալ քիչ

մը աւարտած ըլլայ նէ՝ կրնամ պնդել որ՝ այս տեսածին պէս դատաւորին ծանրակացութիւնը մէջ կըխաղայ։

12. Աշխարհքիս պէտք անկախ և ազատ մարդուն անգամ խելքը այն աստիճան անկախ չէ՛ որ՝ քովը քիչ մը աղմուկի ձայն լըսելով չշփոթի, և մտմտացածը և ըսելիքը չկորսնցընէ։ Մարդուն մտածմունքը խափանելու և դադրեցընելու համար թնդանօթի ձայն պէտք չէ՛. երբեմն մէկ ճախարակի (ջրհորի և մախարայի) ձայն մըն ալ ատիկայ կրնայ ընել։ Հիմայ աղէկ խելացի խօսք չիխօսելուն վրան զարմանալ պէտք չէ՛. ականջը ճանճի մը վզվզուք հաներ է. աղէկ խրատ տալը խափանելու, և մարդը աղէկ խորհուրդի անընդունակ ընելու համար միայն այսքանը հերիք է եղեր։ Թէ որ կուզես որ ճշմարտութիւնը գըտնելու կարող ըլլայ՝ սա ճանճը ականջին առջեւէն վռընտէ, որ մարդուն խելքը կըխաղցընէ կոր. և սա քաղաքներուն ու թագաւորութիւններուն կառավարութեանը ինքըզինք բռնակալ սեպող սա հզօր խելքը իրեն խաղալիք է ըրեր. թող չխար որ ուզածը ընէ։

13. Հաւատալը մեծ և գլխաւոր գործարանքներուն մէկը՝ կամքն է։ Չէ՛ թէ կամքը մարդուս հաւատալու բան կամ հաւատք կըշինէ. այլ անոր համար որ՝ կամ-

քին նայւածքին և ախորժածին համեմատ է մէկ բանը իրաւ կամ սուտ բռնելը ։ Մէկ բանը մէկալէն աւելի մէկուն կամքին յարմար գայ նէ՝ բոլոր խելքը միտքը անոր կուտայ որ իրեն չհաւնածին վրայի աղէկութիւնները ծածկէ ։ Ասանկ ալ՝ խելքը կամքին հետ մէկ ըլլալով՝ հաւնածին վրայ աղէկութիւններ կըդընէ կամ կըհընարէ․ և իր խորհածին և տեսածին ինքզինքը ստովեցընելով՝ կամաց կամաց իր կամքին յօժարութիւնը իր հաւատալուն կանոն կընէ ։

14. Սխալ կարծիքներ ընելու և մոլորելու մէկ ուրիշ սկիզբ մըն ալ ունինք․ որ են հիւանդութիւնները ։ Ասոնք մեր զգայարանքն ալ կաւրեն, դատողութիւննիս ալ ։ Մեծերը ասոնք զգալի կերպով կաւրեն․ բայց մանրերն ալ ասոնց վրայ տպաւորութիւն մը ընելնուն չեմ երկբայիր ։

Մեզի ախորժակ բերելով մեր աչքը փորելու զարմանալի գործիք մըն ալ՝ մեր անձին մասնաւոր օգուտն է ։ Սէրն ու ատելութիւնը՝ արդարութիւնը կփոխեն ։ Ու յիրաւի փաստաբան մը թէ որ մէկ դատի մը պաշտպանութիւն ընելու յանձնառու ըլլայ, և վարձքը կանխիկ և առատ առնէ նէ՝ պաշտպանել խոստացած դատը իրեն աչքին առջին՝ արդարութեան կանոններուն շատ համեմատ կերեւի ։ Բայց մարդս խելքին մէկ ուրիշ անկարգութիւնն ալ այն է որ՝ ոմանք անձնասիրութեան որոգայթը չխնամք ընելով՝ իրենց կամքին հակառակ շատ անիրաւութեան մէջ ակամայ ինկած են ։ Ասանկներ քանի մը կըճանչնամ, ասանկներուն մէկ արդար դատ մը կորսնցընել տալ կուզես նէ՝ իրենց մօտաւոր ազգականներուն միջնորդութիւնը բանեցուր, և անանկ աղաչէ՛ որ այն դատը պաշտպանեն ։

15. Երեւակայութիւնը ինքնիրեն վարկումներ տալով՝ շատ անգամ մանր բաներըն ալ այնքան կըմեծցընեն որ՝ մեր միտքը և հոգինիս անով կըլեցընեն ։ Ու յանդուգըն լըբութիւնով մը երբեմն մեծամեծ բաներըն ալ այնքան կըպըզտիկցընէ, որ մինչեւ մեզի չափ կընէ ։

16. Արդարութիւնն ու ճշմարտութիւնը մէկ մէկ անանկ բարակ կէտ են որ՝ մեր ձեռքին ալինտ բարակ և սրածայր գործիքները անոնց դպցընելու ըլլանք՝ հատ և բթածայր կըդըրանենք ։ Անոր համարին նէ՝ կէտը կըճըզմեն . ու չորս դին վրայ կըշօշափեն . անանկ որ՝ իրենց ներքին ճշմարիտէն աւելի սուտ կըմըրանէ ։

17. Միայն հընուց մեր մօքին մէջ տըպաւորուած բաները չեն որ մեզ կըպարապեցընեն . Նորութեան պատրանքն ալ շատ անգամ նոյնը կընէ ։ Մարդոց խրատու հետ ըրած մէջերնուն շատին պատասխանը այս է . որ խրատու երես կուտան կամ տղայու-

թեան ամենէն մտքին մէջ տպաւորուած բանէն զատուիլ չուզելը , կամ յանդգնութեամբ նորութեան ետեւէ իյնալը ։

Ամէն ճանապարհը բռնողը ո՛վ է նէ թող երեւան ելլէ , և իրեն անանկ ըլլալը ապացուցով թող հաստատէ ։ Մէկ սկզբունք մը ո՛րքան բնական ալ ըլլայ նէ , և տղայութեան ատենէ 'ի վեր մարդոյս մտքին մէջ տիրած ըլլայ ալ նէ , կրնայ մէկը ելլել ու անոր համար ալ ըսել , որ կա՛մ ուրիշէ սորվընալով կա՛մ զգայարանքներէն առնելով մէկ սխալ տպաւորութիւն մըն է ։ Կըսեն . որովհետեւ տղայութեան ատենէն սորված էիր որ մէջը բան չիգրուած սակառիդ (սէբէթիդ) կամ սընտուկիդ համար պարապ է ըսես , այն ատենէն ըսկըսար հաւատալ թէ բնապէս պարապութիւնը հնարաւոր է ։ Սակայն ասիկայ քու զգայարանքէդ առած եկած խաբվիլ մըն է . և սովորութիւնըն ալ ասոր ուժ է տուեր . պէ՛տք է որ գիտութիւնը այս նախապաշարմունքին ընխալը չիտակէ ։ Ուրիշները ասոր հակառակ կըսեն թէ՝ որովհետեւ դպրատան մէջ Փիզիքի դաս առած ատենըդ քեզի ըսին որ դատարկութիւն չիկայ , քու դատումըդ և զգայարանքըդ աւրեցին , որ քեզի յստակաբար կըսորվեցընէր թէ կայ , այս գէշ տըպաւորութիւնը քու մտքիդ մէջ տեղաւորվելէն առաջ . ուստի պէ՛տք է որ քուկին աառաջկուց բնապէս ունեցած ծանօթութիւնովըդ՝ այս ետքէն սորված սխալըդ չիտկես: Հիմա խաբողը ո՛րը եղած կըլլայ. զգայութիւնը թէ ուսմունքը:

18. Մարդըս ի՛նչ բանի որ պարապի նէ՝ միտքը բարկք չահիլ է: Ու ասիկայ բառանալուն առաջին արմատը՝ օրէնք դնողներուն օրէնքէ դուրս երեւակայութիւննին է: Այս բաներըս ապահովութեամբ ունենալու ալ ուժ մը չունինք: Հազար կերպ բան կայ որ՝ մարդուն վաստըկածը ձեռքէն կըհանեն: Գիտութիւնն ալ ասոր պէս է. հիւանդութիւն մը կուգայ, ու ասիկայ մեզնէ կըվերցընէ:

19. Մե՛ր բնական սկզբունք ըսածը ի՛նչ են. եթէ ո՛չ՝ մեր առաջկուց սորված և ընտելցած սկզբունքնիս: Տղոց բնական սկզբունքը՝ իրենց հօրմէն լսելով սորվածնին է. ինչպէս որ անասուններուն ալ կարգը ասանկ է:

Ուրիշ կերպ սովորութիւն՝ ուրիշ բընական սկզբունքներ մէջ կըբերէ: Ասիկայ փորձով տեսնըված բան մըն է. և թէ որ անանկ բնութիւն կայ՝ որ սովորութիւնը չիկըրնար աւրել, անանկ սովորութիւն ալ կայ որ՝ բնութիւնը անիկայ չիկըրնար աւրել: Ասիկայ տրամադրութիւններէն կուգայ:

Հայրերը կըվախնան որ տղոց բնական սէրը չաւրուի և չոչընչանայ: Բայց այն ի՛նչ բնութիւն է որ կրնայ եղեր ոչնչանալ ։ Սովորութիւնը երկրորդ բնութիւն է՝ որ առաջինը կոչնչացընէ ։ Սովորութիւնը ինչո՞ւ բնական չըլլար կոր ։ Վախնամ թէ այս բնութիւն ըսածնիս ալ առաջին սովորութիւններէն մէկը եղած չըլլայ · ինչպէս որ սովորութիւնն ալ՝ երկրորդ բնութիւն է ։

20. Թէ որ ամէն գիշեր մի և նոյն երազը տեսնէինք նէ՝ կարելի՛ է որ ամէն օր տեսած բաներնուս սէր տալերնուս պէս անոր ալ սէր կուտայինք ։ Ու թէ որ մէկ բանվոր մարդ մը աղէկ գիտնար որ՝ քանի՛ որ քնանայ նէ՝ երազին մէջ թագաւոր պիտի ըլլայ , և տասն երկու ժամ շարունակ թագաւորութիւն պիտի ընէ , կարծեմ այնքան երջանիկ կըլլար , որքան երջանիկ էր այն թագաւորը , որ քնացած ատենը երազին մէջ բանվոր ըլլար , և տասն երկու ժամ շարունակ մէկ արուեստ մը բանէր ։ Թէ որ ամէն գիշեր անանկ երազ տեսնէինք , որ թշնամիները մեր ետեւէն են ինկեր , և ուրիշ հազար կերպ ահուելի բանով նեղութիւն քաշէինք , և ցերեկին հազար կերպ գործով զբաղած ըլլայինք , ինչպէս երբ որ մէկ մարդ մը ճամբայ կընէ · երազ տեսածնիս իրաւ եղածի չափ մեզի նեղութիւն կուտար · և ինչպէս որ մարդ արթնութեան ժամանակը ատանկ բաները գլուխ գալքը գիտնայ նէ՝ քնացած տեղէն արթննալ չու-

ղէր , ասոր պէս ալ շարունակ ասանկ երազտեսնելքը գիտցող մարդը քնանալէն կըփախչէր : Ու յիրաւի այս բաներըս իրօք եղած ատենը մարդույս ի՞նչ դէշութիւն կըբերեն նէ՝ երազին մէջն ալ շարունակ ըլլալով նոյն դէշութիւնները կըբերեն : Բայց որովհետեւ երազները իրարմէ տարբեր են , և միշտ այլ և այլ երազներ կըտեսնէ մարդ , երազին մէջ տեսած բանը իրօք տեսած բաներուն չափ իրեն չազդեր . և ասոր պատճառը՝ արթնութեան ատենը գլխուն եկածներուն շարունակութիւնն է . որ թէպէտ անփոխելի չեն , բայց երազին տեսածներուն պէս յանկարծակի փոխուիլ չունին . ասանկ յանկարծ փոփոխութիւն՝ ճանապարհորդութիւն ընող մարդուն կըպատահի . և այն ատենն ալ սովորութիւն է ըսելը թէ՝ արդեօք տեսածըս երա՞զ էր մի : Մարդույս կեանքն ալ երազ մըն է . միայն բուն երազին չափ անհաստատ չէ՛ :

21. Մենք անանկ կըկարծեմք որ՝ ամէն մարդ իր աչքին առաջը եղած բաները մի և նոյն օրինակաւ կըտեսնեն և կըճանչնան : Բայց աս կարծիքըս ամենեւին հիմն չունի . քանզի ասիկայ ասանկ ըլլալը հաստատելու ապացոյց չունիմք : Կըտեսնեմ որ՝ նոյն և նման առիթներուն նոյն և նման բաներ գործ կածուին . և ըսենք թէ՝ քանի՛ անգամ որ երկու մարդ մէկէն ձիւն կըտեսնէ , այս

բանը տեսած ըլլալնին երկուքնին ալ մի և նոյն բառով կըբացատրեն · երկուքն ալ՝ ձիւնը ճերմակ է կըսեն ։ Եւ այս երկուքին զրուցվածքին իրարու նման ըլլալէն զօրաւոր պատճառ մը կունենամք հետեւցընելու թէ՝ ուրեմն երկուքին ալ գաղափարը մէկ է ։ Բայց այս հետեւութիւնըս կատարելապէս խելք պառկեցընելու հետեւութիւն մը չէ՛ · թէպէտ և մարդ կըրնայ ասոր հաստատութեանը վրայ պնդել ։

22. *Երբ որ մէկ բան մը կըտեսնեմք որ՝ ամէն ատեն միօրինակ կըլլայ, այս բանըս ատանկ ըլլալու մէկ բնական հարկաւորութիւն մը կայ կըկարծեմք · ինչպէս · առտուն արեւը պիտի ծագի, ցերեկ պիտի ըլլայ · և այլն ։ Բայց շատ անգամ բնութիւնը իրեն կանոններէն դուրս կելլէ՝ ու մեզ սուտ կըհանէ ։*

23. *Շատ ստոյգ բաներ կան որ՝ հակառակը զրուցողներ կըգըտնըվին · շատ ալ սուտ բաներ կան որ՝ անոնց հակառակող չիգըտնըվիր ։ Ո՛չ դէմ խօսելը մէկ բանին սուտ ըլլալուն նշան է, և ո՛չ դէմ չխօսելը՝ ճշմարիտ ըլլալուն ։*

24. *Մէկ մարդ մը բաւականաչափ բընական գիտութեանց հմուտ ըլլայ նէ՝ կըրնայ հասկընալ որ բնութեան արարիչը իրեն կնիքը ամէն բնական բաներու վրայ զարկած է · ատոնց գրե՛թէ բոլոր ունեցա-*

ծը՝ անոր կրկնապատիկ անհնութենէն է ։ Այսպէս կըտեսնեմք որ՝ գիտութիւններն ամէնն ալ իրենց առարկային տարածութեանը և ընել կրցած քննութեանը կողմէն անհուն են ։ Քանզի ո՞վ կերկբայի որ, օրինակի համար ըսեմ, երկրաչափութեան մէջ անհուն անգամ անհուն առաջարկութիւններ կան ընելու ։ Սկզբունքներուն շատութեանը և փափկութեանը կողմէն ալ անհուն կըլլան ։ Քանզի ամէնն ալ գիտեն և կըտեսնեն որ՝ էն վերջին ապացոյցը իրենմով հաստատութիւն չունի. ուրիշի մը կարօտ է՝ որ անով հաստատութիւն գտնէ. և անոնք ալ իրենց հաստատութեանը համար ուրիշ ապացոյցներու կարօտ են. և անանկով վերջերնին չիգար ։

Մէկ պարզ նայուածքով մը կրնաս հասկընալ որ՝ միայն թուաբանութիւնը քննելու ըլլաս նէ՝ անթիւ անհամար սկզբունքներ կըգտնես որ իր մէջը կըպարունակէ ։ Ամէն գիտութիւն ալ անանկ է ։

Բայց պըզտիկութեան կողմանէ անհընութիւնը այնքան աչքի երևելու բան չէ ալ նէ՝ փիլիսոփաները կարծեցին թէ անոր հասնելը իրենց մէկ դժուարին բան մը չէ՛. և ամէնն ալ այս կարծիքս ընելով սխալեցան ։ Ասոր վրայ հիմնած են այս վերնագիրներս. ամէն բանի սկզբունք. փիլիսոփայութեան սկզբունք, և ուրիշ անոնց պէս ըսրուցվածքներ, որ երեւոյթը չէ՛ նէ՝ գո՛նէ բուն նպատակը՝ ամենայն Գիտելիք* ըսած խօսքին նման մեծխօսիկ զրուցվածք մըն են, որ մարդուն աչքը այնքան կըհոգնեցընեն որ՝ որպէս թէ կըկուրացընեն ։

Անանկ է նէ՝ ապահովութիւն և հաստատութիւն չփրնտռուեմք ։ Մեր խելքը ամէն ատեն երեւոյթքին անհաստատութենէն կըխաբվի․ բան մը չիկայ որ՝ հունաւոր բանը երկու անհունի մէջ տեղ պահէ, որ մէկ դիէն անիկայ իրենց մէջը կըպարունակեն, և մէկալ դիէն՝ անոր երկու կողմէն կըփախչին ։ Անիկայ աղէկ մը հասկըցվելէն ետքը՝ կարծեմ ամէն մարդ բնութիւնը զինքը ո՛ւր որ տեղաւորեր է նէ այն տեղին գոհ ըլլալով հանդարտ կըկենայ ։ Աս մեր վիճակին ինկած միջին աստիճանը երկու ծայրէն ալ միշտ հեռու ըլլալով՝ ի՞նչ բանի օգուտ կընէ մարդոյս քիչ մը եվելկեկ հասկընալու արտաքին ենթակայները ։ Թէ որ ասանկ տեղեկութիւն ունի, և հոգ ընելու բան մը կայ նէ՝ այն ալ քիչ մը բարձրէն առած է․ չէ՞ մի որ միշտ ծայրերէն անհուն հեռաւորութիւն ունի ։ Եւ մեր պինտ երկար կեանքին ալ տեւողութիւնը յաւիտենականութենէն անհուն միջոցաւ հեռու չէ՞ մի ։

Աս անհուններուս նայելով՝ հունաւորները ամէնն ալ հաւասար են․ և չեմ գիտեր ինչո՞ւ համար երեւակայութիւնը աւելի մէկին վրայ կըհաստատեն, քան թէ մէկալին ։ Մեզի աշխատութիւն տուողը՝ միայն մենք մեզ հունաւոր բանի հետ բաղդատելն է ։

25. Գիտութիւնները երկու ծայր ունին, որ իրար կըշօշափեն ։ Մէկն է բնական բոկ ագիտութիւնը՝ որ ամէն մարդ ունի ծնած ատենը ․ և մէկալն է մեծամեծ և խելացի մարդոց հասած աստիճանը ․ որ ինչ որ կրնան գիտնալ նէ՝ անոնց ընթացքը լմընցընելով՝ վերջապէս ա՛յն է սորվածնին որ բան չեն գիտեր կոր ․ և սկըսած ատենին որ ագիտութեան մէջ էին, վերջն ալ անոր պէս ագիտութեան մը կըհասնին ։ Բայց ասիկայ մէկ գիտուն ագիտութիւն մըն է, որ իրեն չգիտնալը գիտէ ։ Այս երկու վիճակին մէջ տեղը եղողները, որ բընական ագիտութենէ մէկ անգամ մը զատուած են, և մէկալ գիտութեանը տակաւին հասած չեն, այն հերիք սեպված գիտութեանը մէկ կտորը ունեցած կըլլան, և գիտեմք ըսողները ասոնք են ։ Ասանկներն են որ աշխարհքի մէջ վըլվըլուկ կըհանեն ․ և դատումներնին ուրիշներուն դատումէն գէշ է ։ Աշխարհքիս հանդէսը սովորաբար ճարտար մարդիկ և հասարակութիւնը կըբաղկացընեն ․ ուրիշները աշխարհքս բանի տեղ չեն դներ ․ աշխարհքս ալ անոնք չի յարգեր ։

26. Ամէն մարդ իրեն վրայ աւելի ընդունակութիւն կիմանայ իրաց կեդրոնը հանելու, քան թէ շրջապատը բովանդակ ձեռք առնելու ։ Աչքով ալ կրնանք իմանալ որ՝ աշխարհիս տարածութիւնը մեր կարողութենէն վեր բան է. բայց որովհետեւ այն ալ կըտեսնեմք որ՝ մենք մեզ մանր և պզտիկ բաներէն մեծ՝ և անոնց բաւականութիւն ունեցող կըտեսնեմք, անանկ կըկարծեմք որ կրնամք ատոնք ձեռք ձգել. բայց ամէնը մէկէն խելքերնուս մէջ պարունակելու ի՛նչ աստիճան ընդունակութիւն պէտք է նէ՝ ոչինչին ալ անկէց քիչ ընդունակութիւն չուզեր հանելու ։ Անոնց երկուքին համար ալ ընդունակութիւննիս անհուն պիտի ըլլայ. և ինձի անանկ կուգայ որ՝ ո՛վ որ բնական բաներուն վերջին սկզբունքներուն կըհասնի, անիկայ մինչեւ անհունը ճանչնալու ալ բաւականութիւն կրնայ ունենալ ։ Մէկըզմէկու կապած են անոնք, և մէկովը մէկալին կըհասնըվի ։ Հակառակ ծայրերը իրարմէ հեռանալով՝ վերջապէս իրար կըշօշափեն. և Աստուած կըգտնըվին. ուրիշ տեղ չեն գըտնըվիր ։

Թ'է որ մարդս իր վրան խելք հոգնեցընելէն սկսեր նէ՝ կըտեսներ յայտնի՝ որ անկէց անդին անցնելու կարողութիւն չունի ։ Ի՞նչպէս կրնայ ըլլալ որ՝ մէկ մասը իր բոլորը ճանչնալու կարող ըլլայ ։ Գուցէ ո՛ր մասունքներուն հետը ինքը մէկ բան մը ունի նէ՝ անոնք ճանչնալու փափաքի ։ Բայց աշխարհքիս մասունքները իրարու անանկ համեմատութիւն ունին, և իրարու հետ անանկ կապուած են որ, մէկը չիհասկցած մէկալը հասկընալը անհնար է . և ամէնն ալ հա՛րկ է հասկընալ, որ այն մէկը հասկըցվի ։

Օրինակի համար ըսենք . մարդըս իր ճանչցած բաներուն ամէնուն հետն ալ համեմատութիւն ունի . և ասիկայ իր մըտքին մէջ բովանդակելու համար, քանակութեանը կամ չափին կողմանէ տեղ կուզէ . տեւողութեանը կողմանէ ժամանակ կուզէ . ապրելու կողմանէ շարժում կուզէ . բաղադրելու կողմանէ տարերք կուզէ . սնուցանելու համար տաքութիւն և կերակուր, և շունչ առնելու համար օդ կուզէ ։ Լոյսը կըտեսնէ . մարմինները կըզգայ . վերջապէս՝ ի՛նչ որ կայ նէ ամէնն ալ իրեն հետ կապակցութիւն ունի ։

Ուստի՝ մարդը հասկընալու համար պէտք է գիտնալ թէ՝ իրեն կենդանութիւն և ապրիլ տուող օդը ո՞րկէ է . և ասիկայ ճանչնալու համար գիտնալու է՝ թէ ի՞նչ կողմէն մարդոյս կենացը հետ յարաբերութիւն (մինասիպէթ) ունի ։

Բոյսը առանց օդոյ չըլլար . անանկ է

նէ՝ ասոնց մէկը հասկընալ ուզողը մէկալն ալ հասկընալու է ։

Արդ՝ ամէն բան պատճառ և պատճառող, օգնութիւն առնող ու օգնութիւն տուող ըլլալուն համար՝ թէ՛ անմիջապէս և թէ՛ ուրիշի մը միջնորդութեամբ, և ամէնքն ալ բնական և զգալի կապով մը իրարու հետ կապուած ըլլալով՝ որ պինդ հեռու և իրարմէ տարբեր բաները իրարու հետ կը կապէ, ես առանց ամէնն ալ գիտնալու միայն մէկը կամ մէկ քանին գիտնալը անհընար կը սեպեմ. ինչպէս որ մասունքներն ալ մէկիկ մէկիկ ճանչնալ չունենալով բոլորը ճանչնալը անհնար է ։

Այս բաներըս ճանչնալու մեր անկարող ըլլալուն վերջին պատճառը գուցէ անկէց է որ՝ ասոնք բնապէս ամենապարզ բաներ են. և մենք երկու բանէ բաղկացեալ ենք, որոնց բնութիւնը իրարմէ այնքան տարբեր՝ և իրարու հակառակ ալ են ։ Ասոնք են մարմիննիս ու հոգինիս ։ Քանզի մեր խորհող մասը անհնար է որ անմարմին և աննիւթ և հոգեղէն չըլլայ. և թէ որ մէկը պնդելու ալ ըլլայ թէ մենք լոկ մարմին ենք, ասով ուրիշ բան ճանչնալէն աւելի հեռու կկենայինք. քանզի նիւթը ինքզինք կրնայ ճանչնալ ըսելէն աւելի խելք չիհամնելու և մտքի դէմ բան չկրնար ըլլալ ։

Մարմինն ու հոգին իրարու միացած ըլլալուն համար է որ՝ գրեթէ փիլիսոփայները ամէնն ալ իրաց գաղափարները իրարու հետ շփոթած են. միայն մարմնոյ յարմարելու բաները հոգիին, և միայն հոգւոյն յարմարելու բաները մարմիններուն կուտան: Քանզի համարձակ կըսեն որ՝ մարմինները դէպ 'ի վար կըձգտին (մէյլ կընեն), և իրենց կեդրոնին համնելու կըփափագին, և իրենց աւրուելէն և ապականելէն կըփախչին. և դատարկութենէն կըվախնան, և յօժարութիւններ և հակակրութիւններ և իրար սիրելիներ ունին: Ասոնք ամէնն ալ՝ հոգիի վայլելու բաներ են: Ու հոգիներուն համար խօսելով՝ անոնք մէկ տեղի մը մէջ պարունակածի պէս կըցուցնեն. մէկ տեղէն մէկալ տեղը երթալու շարժում մը կուտան անոնց. և այլն: Ու ասոնք ալ միայն մարմիններու կըվայլեն:

Իրաց գաղափարը պարզապէս մեր միտքին մէջը առնելու տեղերնիս, մենք բաղադրեալ ըլլալով. ամէն բանի մեր բաղադրեալ ըլլալուն յատկութիւնները կուտանք. պարզ բաներն ալ երկու բանէ բաղկացեալի պէս կըձեւացընեմք մեր միտքին առաջը:

Ամէն բան մէկ հոգիէ մը ու մէկ մարմնէ մը բաղկացածի պէս միտքերնիս առնելու ընդունակութիւննիս տեսնելով՝ ո՞վ չիկարծեր որ, այս երկուքէս իրօք բաղադըրեալ բան մը ըլլայ նէ՝ մարդոյս խելքը պիտի հասնի ։ Բայց ասիկայ՝ աշխարհքիս մէջ գըտնըւած բաներուն ամէնէն աւելի չիհասկըցուելիքն է ։ Մարդըս իրեն աչքին առաջը՝ բնութեան մէջ գըտնըւած ամէնէն զարմանալի բանն է ։ Քանզի չիկրնար հասկնալ թէ մարմինը ի՞նչ է . հոգիին ի՞նչ ըլլալը աւելի անիմանալի է . անոնցմէ աւելի անիմանալի է այն՝ թէ մարմինը հոգւոյն հետ ինչպէս կրնայ միանալ . և ծայրագոյն դժուարութիւնը ասոր վրայ է . սակայն իրեն բուն բնաւորութիւնը այս է ։ “ Մարմինը հոգւոյն հետ միանալոյն եղանակը մարդոցմէ անծանօթ մնացած է . սակայն ասիկայ բուն խակ ինքը մարդն է „ ։

27. Անանկ է նէ՝ մինչեւ որ Աստուածային շնորհաց օգնութիւնը մարդոյս հասնի նէ՝ մարդըս մոլորութեամբ և սխալանօք լեցուած գոյակ մըն է . և այս սխալը առանց շնորհաց իր վրայէն չիջնջուիր ։ Ճշմարտութիւնը անոր ցըցընող չիկայ . ինչ որ կայ նէ՝ ամէնն ալ զինքը կըխաբեն ։ Ճշմարտութեան երկու սկզբունքները՝ որ են խելքն ու զգայարանքը , թէպէտ շատ անգամ անկեղծութիւն ալ չեն բանեցըներ , կըխաբեն , բայց շատ անգամ ալ իրարմէ կըխաբուին ։ Զգայարանքը սուտ երեւոյթքով խելքը կըխաբէ . և ինքն ալ իր խաբածին պէս անկէ կըխաբուի ։ Այս կողմէն

խելքը իր խաբվելուն վրէժը կառնէ ։ Հոգւոյ կիրքերը մարդոյն զգայարանքը կը շփոթեն. և անոնց գէշ տպաւորութիւններ կընեն ։ Սուտ խօսելու և խաբելու վրայ գիտես թէ իրար անցնիլ կուզեն ։

ՅՕԴՈՒԱԾ Ի.

Մարդոյս թշուառութիւնը ։

1. Մարդոյս թշուառութիւնները իրեն ճանչցընելու համար այնքան յարմար բան չկայ, որչափ մտածելը, թէ մարդ իր կենացը մէջ ո՛րքան տառապանաց և հընհընուքի մէջ է ։

Հոգին մարդոյս մարմինին մէջը բանտարկեալի պէս է, որ քիչ մը ատեն հոն պիտի կենայ ։ Ինքն ալ գիտէ որ՝ ասիկայ յաւիտենական ճանապարհորդութեան մէկ անցք մըն է. և կեանքս որքան քիչ կըքըշէնէ՝ այս ճամբան երթալու համար պէտք եղած պատրաստութիւնները ընելու միայն այնքան ժամանակ ունի ։ Անոր ալ մեծ մասը՝ կենաց և ապրելու կարիքը իր ձեռքէն կըյափշտակեն ։ Իր ձեռքը միայն քիչ մը բան կըմընայ, որ ինքը կարող ըլլայ այն ատենին մէջ իր ուզածը ընելու ։ Այս իրեն մնացած քիչն ալ զինքը այնքան անհանգիստ կընէ և կըշուարեցընէ որ՝ այն ալ ձեռքէ ինչպէս հանելն ու կորսընցընելը կըմըտմըտայ ։ Իր անձին հետ ապրիլը և իր վրայ մըտածելը՝ իրեն մէկ անտանելի բեռ և նեղութիւն մըն է ։ Ուստի բոլոր մտածմունքը այն կերեւի թէ՝ ի՛նչպէս ընէ որ ինքը զինքը մոռնայ . և ասանկ կարճ և պատուական ժամանակը առանց խորհրդածութեան անցընէ . միայն անանկ բաներու պարապելով՝ որ իրեն խորհելու ժամանակ չեն տար ։

Մարդոյս ամէն զինքը հընհընուքի մէջ ձըգող՝ և զըօսանք կամ ժամանակ անցընել բոլած պարապմունքներուն սկիզբը և արմատը այս է . և յիրաւի ասանկ բաներ ընելուն նպատակը միայն այն է որ՝ առանց ժամանակին անցնելը , կամ աւելի շիտակը խօսինք , առանց իրենք զիրենք հասկնալու թող տան որ ժամանակը անցնի երթայ , և այս կերպով՝ այն դառնութիւնը և վիշտը որ մարդ հարկաւորապէս պիտի իմանայ՝ թէ որ այսքան ժամանակիս մէջ ինքզինքը մտածէ , առանց իրենց դպչելու անցընել ։ Մարդոյս հոգին իր վրայ զինքը գոհ ընելու բան չկրնար գտնել . իր վրայօք խորհած ատենը ի՛նչ որ տեսնէ և իմանայ նէ իրեն համար՝ ամէնն ալ իրեն ցաւ կուտայ ։ Ատոր համար է որ իրմէ դուրս կըծաւալի , և կուզէ որ՝ արտաքին բաներու պարապի , և իրեն ճշմարիտ վիճակը իր մտքէն հանէ ։

Իրեն ուրախութիւնը այս մոռացութեանս վրայ կըկայանայ. և զինքը թշուառ ընելու համար բաւական է որ մէկը զինքը տխրէ՝ որ խելքը իրեն ժողվէ և ինքզինքը մտածէ։

Մարդոց տղայութեան առենէն սկսելով անոնց կըսորվեցընեն որ՝ չէ՛ թէ միայն իրենց երջանկութիւնը և ինչքը՝ այլ և իրենց ծնողաց և ազգականաց և բարեկամաց պէտք եղածներն ալ հոգան։ Լեզու և գիտութիւն և կրթութիւն և արուեստ սորվեցընելով՝ անոնք աշխատանքի տակ կըխօթեն. վրանին տեսակ տեսակ գործեր ձգելով զանոնք կըբեռնաւորեն. և խելքընին անոր հասցընելու կաշխատին, որ թէ որ ատանկ չընեն նէ չեն կրնար երջանիկ ըլլալ. կըսեն. մարդ իրեն վարպետութիւնովը և ջանքովը ինչք ժողվելով և բաղդը բանելով երջանիկ կըլլայ. պէտք է որ՝ իրեն ազգականքն ու բարեկամներն ալ ընչից և բաղդի կողմանէ աղէկ վիճակի մէջ ըլլան. և ասոնց մէկ հատին պակասութիւնը՝ մարդոյս թշուառութեանը պատճառ կըլլայ։ Ատանկով անոնց պէսպէս գործեր և պաշտօններ կըտըրվին. որ առտըվընէ սկսելով՝ և ուրիշ բանի ժամանակ չունենալով ասոնց պարապելու է։ Պիտի ըսես. երջանիկ ըլլալու համար այդ ի՞նչ խելքէ դուրս ճամբայ է։ Ու անոնք թշուառութեան մէջ ձգել պէտք ըլլար նէ՝ ասկէց զատ ի՞նչ ճամբայ կրնար գտնըւիլ ։ Ի՞նչ կրնար գտնըւիլ· ա՞յս է մի հարցուցածըդ ։ Վրայէն այդ հոգերուն ամէնն ալ վերցո՛ւր · այն ատենը իրենք զիրենք կըյիշեն , և իրենց անձինը վրայ խորհիլ հարկ կըլլայ · ասիկայ անոնց անտանելի է ։ Անոր համար այսքան գործերու մէջ ընկղմած մարդոց ալ քիչ մը իրենց գործէն ժամանակ եվելնայ նէ՝ այն ալ կորսնցընելու կըհոգնին մէկ զըօսանք մը գտնելով · որով իրենք զիրենք իրենց աչքին առջևէն կըծածկեն , և բոլորովին այն ըզբօսանքին կըպարապին ։

Անոր համար երբոր մարդոց բոլոր տառապանքները և փառքները՝ և իրենք զիրենք ինչ աշխատութեան մէջ ձգելնին մըտմըտացած ատենս , թէ՛ թագաւորին պալատին մէջ՝ թէ՛ պատերազմի մէջ , թէ՛ իրենց փառասիրութեանը առարկայ բռնած բաներնուն ետեւէն ինկած ատեննին , որ անոնցմէ շատ փառքաւոր կռիւներ և կիրքեր և գործքեր կըծագեն , որ մարդոյն մեծամեծ վնասներ կըբերեն , շատ անգամ ասոնք մտածելով ես ինծի ըսած եմ որ՝ մարդոյս թշուառութեան մէջ իյնալուն մեծ և գլխաւոր պատճառը այն է որ՝ իրեն սենեկին մէջ հանգիստ կենալ չիգիտեր ։ Իրեն բաւական ապրուստ ունեցող մարդ մը թէ որ իրեն տունը կենալ գիտնար նէ՝ ո՛չ ինքզինք նաւու կըհաւատար և ծով կըհեծնար, և ո՛չ ալ պատերազմի կերթար․ և թէ որ մարդ պարզապէս իրեն ապրուստը մտմտալու ըլլար նէ՝ ասանկ վտանգաւոր բաներու ետեւէ իյնալ պէտք չէր ըլլար իրեն ։

Բայց երբ որ աւելի մօտէն և աւելի աղէկ քննեցի նէ՝ գտայ որ, մարդոյս այդքան իրեն հանգիստէն հեռանալը ուրիշ մէկ զօրաւոր պատճառ մը ունի․ մեր տկար և մահկանացու վիճակին յատուկ եղած թշուառութիւնը ։ Մեր բնութիւնը և վիճակը անանկ խեղճ է որ՝ թէ որ անոր վրայ խորհընիս խափանելու, և մենք միայն մեզնէ զատ ուրիշ բան չիտեսնենիս վերցնելու բան չիգտանեմք նէ՝ մենք մեզ մխիթարելու մեր վրան բան գտնելիք չունինք ։

Ես այս տեղս միայն անոնց վրայ կըխօսիմ՝ որ կրօնքի վերաբերեալ բան չեն մտմտար ։ Քանզի քրիստոնէական կրօնից զարմանալի գործքերուն մէկն ալ այն է որ՝ մարդըս Աստուծոյ հետ հաշտեցընելովը իր անձին հետն ալ կըհաշտեցընէ ։ Անկէց ետքը ինքզինք մտածելը իրեն անտանելի չիգար․ և շատերուն համար՝ առանձնանալը և մինակ մնալը՝ մարդոց հետ տեսնըւելէն և աշխարհային գործոց մէջ ծըփալէն աւելի ախորժելի կուգայ ։ Բայց ասոնք կրօնքը կընէ նէ՝ մարդըս միայն իր վրայ մտածելուն վրան դադրեցընելով չիկրնար ընել․ մարդը մինչեւ Աստուած կըտանի . և իրեն Թշուառութիւններուն վրան մտածել տուած ատենը՝ զինքը ատոնց ամէնէն մէկէն ազատող հանդերձեալ կենաց յոյսն ալ իրեն աչքին առաջը կըբերէ ։

Բայց միայն իրենց մէջ՝ և իրենց բնութեանը մէջ գըտած շարժմունքովը գործող մարդոց համար ասանկ հանգստութեան մէջ գըտնըվիլը անհնար է . այս հանգիստըս անոնց զիրենք մտածել և իրենց վիճակին վրայ խորհիլ կուտայ . և քանի՛ որ այս ըլլայ նէ՝ ցաւն ու տրտմութիւնը շուտ մը վրայ կուգայ , և զինքը կըպաշարէ ։ Ինքզինք սիրող մարդուն՝ մինակ իրեն հետ մնալուն պէս ատելի բան չիկընար ըլլալ ։ Ի՛նչ որ ընէ նէ՝ իրեն համար կընէ . բայց իրենմէ փախածին չափ ուրիշէ չիփախչիր ։ Քանզի երբ որ ինքզինք կըտեսնէ՝ իր ուզածին պէս չիտեսներ . իր մէջը շատ մը անխորշելի խեղճութիւններ կըգըտնէ , և իրական և հաստատուն բարիքներու պակասութիւն կըտեսնէ , որ ատոնք լեցընելը իրեն անհընար է ։

Մարդ մը թող ի՛նչ աստիճան կուզէ նէ ընտրէ . ի՛նչ չափով ինչք և ի՛նչ տեսակ բան որ մարդըս կըրնան հաճեցընել նէ՝ անոնք ամէնն ալ թող ձեռք ձըգէ ունենայ . թէ որ այս վիճակիս մէջ գըտնըված մարդը իրեն զբաղելու գործ մը չունի նէ , հարկաւ իրեն ի՛նչ ըլլալուն վրայ մտածելէք պէտի գայ իրեն. և այս թոյլ և տկար երջանկութիւնը զինքը չիկրնար բռնել: Հարկաւորապէս՝ իրեն ապագայ վիճակը մտածելով զինքը ուրախեցընող մէկ բան մը կըգըտնէ. և թէ որ իրեն պարապելու իրմէ դուրս բան մը չիգըտնէ նէ՝ հարկաւ թշուառ կըլլայ:

Թագաւորական մեծապատուութիւնը՝ այս պատիւը ունեցող մարդուն իրեն ինչ ըլլալը մտածելով երջանիկ ըլլալուն պատճառ ըլլալու չափ ինքնին մեծ բան չէ՞ մի: Հասարակ մարդոց պէս անիկայ ալ այս խորհրդածութիւնով զբաղեցընել պէտք պէտի ըլլա՞յ մի: Այնքանը կըհասկընամ որ՝ մէկ մարդու մը իրեն տանը մէջ ունեցած հոգերը մոռցընելու համար՝ անոր միտքը աղէկ խաղալու և պարելու վրայ մտածմունքներով զբօսեցընելը (էյլէնտիրմիշ ընելը՝) անիկայ երջանկացընել է: Թագաւոր մըն ալ այս կերպո՞վ մի երջանիկ կըլլայ: Պարապ բաներու խելք տայ նէ՝ իր մեծութեամբը եղածէն աւելի երջանի՞կ մի կըլլայ: Ասկէց աւելի ի՞նչ ախորժելի բան կըրնայ իր միտքին գըտնըվիլ: Քայլածքը և ոտք առնելը՝ մէկ նուագարանի մը չալւածքի յարմարցընելու, կամ գնտակը ռաքէթին վրայ վարպետութեամբ դնելու աշխատելով՝ իր բոլորը եղած մեծաշուք ապաստահարկութիւնները տեսնել ու ախորժելէն անխկայ եւ առնելը՝ անոր ուրախութեանը և երջանկութեանը մաս հասցընել և անխռովութիւն ընել չէ՞ մի։ Կուզես նէ ատոր փորձը ըրէ. մէկ Թագաւոր մը՝ առանց մէկ զգալի բերկրութեան մը, առանց մտաւորական ջանքի մը և միս մինակ ձգէ որ ուզածին չափ ինքն իրեն վրայ մտմտայ. այն ատենը կըտեսնես որ՝ Թագաւոր մը՝ որ ինքըզինք կըտեսնէ, խեղճութեամբ և թշուառութեամբ լեցուն մարդ մըն է. և ուրիշներու պէս ատոր ալ ինքըզինք մտածելը ծանր կուգայ։ Անոր համար անկէց ամենայն փութով կըզգուշանան. և գտնեմք որ՝ Թագաւորին քովը շատ մը մարդիկ պակաս չեն. որոնց գործն է՝ Թագաւորական գործքերուն ետեւէն զուարճալի զբօսանքներ գտնել. և իրենց պարապ եղած ատենը՝ միշտ անոր համար զբօսանք և խաղեր մտածելով կանցընեն. անանկ որ՝ բնաւ պարապ ժամանակ չանցնի։ Ըսել է որ՝ Թագաւորներուն քովը անանկ մարդիկ կան միշտ, որ այս զարմանալի հոգըս ունին որ բնաւ անխկայ մինակ չիթողուն, որ ինքըզինք մտածելու ժամանակ չունենայ. աղէկ գտնալով որ՝ որքան որ Թագաւոր ալ է նէ՝ մինակ մնացած և ինքնիրեն վրայ խորհել ընկլուածին պէս՝ անկէց աւելի թշուառ մարդ չիկրնար ըլալ։

Ուստի, մեծամեծ պաշտօններուն բեռը որքան ծանր և դժուար քաշուելու բան ալ է նէ, անոնց հասնող մարդիկը բռնող գլխաւոր բանը այն է որ՝ իրենց վրայ մտածելու ժամանակ չունին:

Աղէկ մտածէ՛. մեծ պաշտօնի տէր ըլլալը ի՞նչ ըսել է. անանկ մարդ մը ըլլալ որ՝ ամէն կողմէն իրեն վերաբերեալ գործ ունեցող մարդիկը իրեն քովը գան իրարու ետեւէ. և ամբողջ օրվան մէջ գո՛նէ մէկ ժամ մըն ալ պարապ չիթողուն, որ իրեն վրայ մտածել հարկ չըլլայ: Երբ որ պաշտօնէ ելնան, և իրենց հրաման ըլլայ որ երթան իրենց գեղի տունը նստին, որ հոն ալ բանի մը պակասութիւն չեն կրեր. ըստակ ալ ունին, իրենց առջեւէն պակաս չըլլալու և իրենց ծառայութիւն ընելու սպասաւորներ ալ ունին, պէտք եղած բաներն ալ կրնան ձեռք բերել, սանկով ալ թշուառութեան մէջ ինկած կըսեպվին, ու անանկ ալ են. քանզի մարդ չիկայ որ զանոնք իրենց վրայ խորհելու թող չիտայ:

Անկէց է որ շատ մարդիկ խաղով կամ ուրախութիւնով՝ կամ բոլոր մտքերնին ըզբաղեցընող ուրիշ բանով մը իրենց ժամանակը անցընելը կըսիրեն: Ճշմարիտը ըսենք. չէ՛ թէ այս խաղերով բան փաստըկելը յիրաւի մարդոյս այսքան զուարճութեանը աուխթ ըլլալու բան մըն է. մարդ թող մըտքէն չանցընէ որ՝ ճշմարիտ երանութիւնը՝ խաղաղով վաստըկված դրամին վրայ, կամ վազած ատենը բըռնըված նապաստակին վրայ է ։ Թ·է որ ատանք մէկը մեզի տար և քեզի ըլլայ ըսեր նէ՝ այդ երջանկութիւնը չէինք գտներ. ուստի չէինք ալ անոր ձեռքէն առնել ։ Այդ թող և հանդարտ ունակութիւնը մեզի ատեն կուտայ որ մեր վիճակին վրայ մտածենք. մեր փընտըռածը այն չէ́. աղմկալից (կիւռիւլթիւլիւ) բաներ ըլլալու է՝ որ մեզի ժամանակ չտայ այդ բաները մտածելու ։

Ասոր համար է որ մարդիկ աշխարհքիս աղմուկներն ու վըրվըռկոցը այնքան կըսիրեն. և բանտի մէջ մինակ մնալը անտանելի տանջանք է. և մինակ կենալու դիմացող քիչ մարդ կըգըտնըվի ։

Ահա մարդոյս երջանիկ ըլլալու համար ինքնիրեն կըրցած հնարածը՝ տասնկ բաներ են ։ Ու անոնք՝ որ պարզապէս մարդոյս իրրև զըօսանք բըռնած բաներուն պարապ և գէշ և անպիտան բաներ ըլլալը հասկըցընելու կըհոգնին, և ասիկայ իրենց բան գործ են ըրեր, յիրաւի մարդոյս թշուառութեան մէկ մասը հասկըցած են. քանզի տասնկ ցած ու անպիտան անարգ բաներէն զուարճութիւն և հեշտութիւն մը կըրնալ իմանալն ալ մարդոյս թշուառութիւննեբուն մէկն է․ և էն աղէկ ալ մեծկակ կըտորն է․ բայց ատոր բուն արմատը չեն ճանչնար․ որ ատոնք թշուառութիւն ալ են նէ՝ հարկաւոր կըլլան կոր, մինչեւ որ մարդս իրեն ներքին և բնական խեղճութենէն բժըշկըվի․ և այս բժշկութեանս գործը այն պիտի ըլլայ որ՝ մարդը ինքզինք տեսնելուն և իրեն վրայ մտածելուն դիմնալու է։ Ստակով ծախու առած նապաստակը զինքը այս մտածմունքէն չազատեր․ բայց որսալով նապաստակ բռնելը կազատէ։ Ուստի երբ անոնց կըզրուցվի որ՝ այնքան փափաքով փնտռուած և ետեւէ ինկած բաներնին չիկրնար իրենց փափաքը կըշտացընել, և ատկէց ցած և ոչինչ բան չիկրնար ըլլալ, թէ որ հարցըվի թէ ինչ ընել պէտք է, բողները ատոր վրայ աղէկ խորհելու ըլլան նէ՝ ատանկ բաներու ետեւէ ինկողներուն ըրածին հաւանութիւն տալու կըլլան հարկաւ։ Բայց պարապ բանի ետեւէ ինկողները կըսեն որ՝ անանկ մէկ բուռն և սաստիկ զբօսանք մը պէտք է մեզի՝ որ մենք մեզ տեսնելէն ազատինք․ անոր համար ատանկ բան մը մենք մեզի կըգըտնեմք որ անոր զուարճութեանը բռնըվինք․ անով ժամանակ անցընեմք ու մենք մեզ մոռնամք։ Ասիկայ ըսեն նէ իրաւունք ունին, բայց չեն ըսեր․ քանզի իրենք զիրենք չեն գիտեր։ Ազնուական մարդ մը պարզապէս անանկ կըկարծէ, և անանկ խելքը կորած է որ՝ պատրդութիւնը ազնուական մարդոց վայելուչ և մեծ բան մըն է ։ Ասիկայ մէկ թագաւորավայել զուարճութիւն մըն է կըսէ ։ Հոս մարդոց պարապած ուրիշ բաներուն համար ալ անանկ հասկըցի՛ր ։ Անանկ կըկարծեն որ՝ նոյն իսկ իրենց զբօսանք բռնած բաներնուն մէջ իրական և հաստատուն բան մը կայ ․ մոռնալնին կըդընեն որ՝ այն ինչ պաշտօնը ձեռք ձըգելու ըլլան նէ՝ անկէց ետքը պիտի հանգչին և զուարճալի կեանք մը պիտի վարեն ։ Չեն գիտեր թէ իրենց ագահութիւնը և փառքը կշտանալիք չունի ։ Ամէն մարդ պարզմտութեամբ և անկեղծութեամբ անանկ կըկարծէ որ՝ հանգիստ ապրելու ետեւէ է ․ բայց իրօք փընտռածը՝ հանգիստը կորսնցընել է ։

Մարդիկ իրենց ներսէն գաղտնի մէկ բնական ազդում մը ունին, որ զանոնք կըստիպէ իրենց պարապելու և զուարճանալու համար իրենց անձէն դուրս բան մը փընտռելու ․ ասիկայ անկէց կըծագէ՝ որ բընութիւնը իրեն շարունակ և անընդհատ խեղճութիւնը գիտէ ։ Մէկ ուրիշ գաղտնի ազդում մըն ալ ունին բնական, որ այս ալ իրենց առաջին բնութեանը աւրված ըլլալէն առաջ ունեցած մեծութեան նշան է ․ ու հասարակ ամէնն ալ անանկ բռներ են որ՝ երջանկութիւն ըսելը՝ հանգիստ կեանք անցընել ըսել է ։ Ա՛յս երկու իրարու հակառակ բնական ազդմունքներէն՝ իրենց մէկ շփոթ միտք մը կուգայ . որ իրենց հոգւոյն ներսի խորունկ տեղերը պահուած է , և իրենք չեն գիտեր . և ատով՝ հանգըստութեան հանելու միջոց՝ անհանգստութիւնը բռնած են . և միշտ անանկ կերեւակայեն որ՝ մնաց հաճութիւնը որ մինչև այն ատենը չեն տեսեր , հարկաւ օր մը չէնէ օր մը պիտի գայ . իրենց խելօքը քանի մը դժուարութիւններ կըտեսնեն . և իրենց անանկ կուգայ որ՝ այն դժուարութիւնը յաղթելնուն պէս հանգիստ կեանք ունենալուն դուռը անկէց ետքը իրենց առաջը կըբացուի ։

Մարդոյս բոլոր կեանքը ասանկ կանցնի ։ Քանի մը արգելքներու հետ պատերազմելով մարդ հանգստութեան հասնիլ կուզէ . բայց անոնց յաղթելէն ետքը գտած հանգիստը իրեն անտանելի կըլլայ ։ Քանզի կամ ներկայ ժամանակին մէջ ունեցած թշուառութիւնները միտքը պիտի գայ . կա՛մ ապագայ ժամանակին գալու կարելի եղածը ։ Ու ինքզինք ամէն կողմէն ապահով գըտնեալ նէ՝ ձանձրութիւնը ինքիր գլխուն՝ բնաւորիչ մէկու մը չհարցուցած , սրտին խորունկէն կելլէ դուրս , որ բնական այն տեղը խորունկ արմատացած է . և մարդոյն միտքը իրեն թունովը կըլեցընէ ։

Ուստի՝ Կինէաս Պիւռոսին ըսելուն վրայ՝ թէ իմ բարեկամներուս հետ հանգիստ կեանք անցընել կուզեմ, աշխարհքիս մեծ մասը ձեռք ձգելուս ետքը, երբ ըսաւ թէ երջանկութիւնը աւելի կանուխ ձեռք ձըգել նայելու է, առանց այնքան աշխատութիւնով հանգիստ գտնելու ետեւէ բարբարական պըտըտելու, տուածը անանկ խըրատ մըն էր որ շատ մեծ դժարութիւններ ունէր . և այս փառասէր երիտասարդին միտքը դրածէն աւելի խելացի բան մը չէ՛ր ։ Երկուքն ալ անանկ կըկարծէին որ՝ մարդս իրենովը և իրեն ունեցած ներկայ բարիքովը կըրնայ գոհ ըլլալ, և սիրտին մէջի պարապը մտացածին յուսով լեցընելու կարօտ չէ՛ ։ Սակայն սուտ է . Պիւռոս չէր կըրնար երջանիկ ըլլալ ո՛չ բոլոր աշխարհքս առնելէն առաջ՝ և ո՛չ ետքը . և գուցէ իրեն խորհրդակից պաշտօնէին իրեն ցըցուցած թուլամորթ և անգործ կեանքը աւելի հեռու պիտի ըլլար զինքը գոհ ընելէն, քան թէ թագաւորին իրեն ընելու միտքը դըրած մեծամեծ գործքերը և պատերազմները և ճանապարհորդութիւնները ։

Անանկ է նէ պէտք է սակայն ճանչնալ. մարդս այնքան խեղճ և թշուառ է որ՝ դըրսէն ամենեւին ձանձրանալու պատճառ մը չունենալով ալ, իր բնական վիճակին յատկութենէն իրեն հարկաւորապէս մէկ ձանձրանալ մը կուգայ ներսէն ։ Եւ ինքն ալ ատով անանկ թեթեւ և ունայնամիտ է որ՝ ձանձրանալու հազար կերպ պատճառ ունենալով ալ՝ իրեն մէկ ոչինչ խաղալիք մըն ալ բաւական կըլլայ կոր զբօսեցընելու և զուարճութիւն բերելու ։ Ուստի՝ թէ որ աղէկ մը մտածելու ըլլանք նէ , ատանկ ոչինչ և անպիտան բաներով զբօսանք և զուարճութիւն կրնալ գտնելուն վրայ աւելի ցաւելու և մեղքընալու է , քան թէ իրեն իրական խեղճութիւններովը տանջուելուն վրայ ։ Եւ այս զուարճութիւն բերող բաները աւելի և շատ աւելի անհիմն և անխելք և մտքէ դուրս բաներ են , քան թէ իր ձանձրանալը ։

2. Ինչէ՞ն է որ սա մարդը , որ շատ չըներ իրեն մէկ հատիկ տղան թաղեց . և կռիւներու և դատերու քաշքըշվելով դեռ այս առտու այնքան տրտում էր . բայց հիմայ ատանկ բաներ մտքէն ալ չանցնիր կոր ։ Ասոր վրայ մի՛ զարմանար ։ Վեց ժամ է որ շները մէկ եղջերուի (կէյիկի) մը ետեւէ թող տուեր է . այն կրնայի որ սա եղջերուն ո՛ր տեղէն պիտի փախչի . և բոլոր միտքը անոր է տուած ։ Մէկ մարդու մը սիրտ ո՛րքան որ տրտմութեամբ լեցված և դոցված ըլլայ՝ անիկայ բանալու ասկէց աւելի բան չուզեր ։ Թէ որ քիչ մը ատեն

մէկ բանով մը կրցար անիկայ զուարճացընել և զբօսեցընելն է՝ ահա՛ այնքան ատենի համար այն մարդը երջանիկ ըրիր · բայց երջանկութիւնը սուտ և մտացածին է · որ իրական և հաստատուն բարիք մը ձեռք ձգելէն չիգար, խելքի թեթեւութենէ մը կուգայ, որ իրեն ստոյգ և ճշմարիտ երջանկութիւնները կորսնցընել և թշուառութեան մէջ իյնալը իրեն կըմոռցընէ · ցած և ծիծաղական բաներու կըբերէ կըկապէ զինքը · որ իրեն պարապելուն արժանի բաներ չեն · ո՞ւր մնաց որ սիրելուն ։ Սանկ ուրախութիւնը հիւանդ կամ խենթեցած մարդու բան է · որ իրեն հոգւոյն առողջ ըլլալէն չիպատճառիր, անկարգութենէն կըպատճառի · խենթութեան և խաբուելու խնդալ մըն է անիկայ ։ Քանզի խելքի դէմ բան է որ խաղերուն և զբօսանաց մէջը մարդոյս հաւնելուն արժանի բան մը գըտնըլլի ։ Յիրաւի, մարդոյն խելքը ասոր պարապելով իրեն ցաւերը կըմոռնայ · և այս շիտակ է · բայց մարդոյս միտքը անոր համար ասոնց կըկապուի որ՝ ասոնց վրայ իր մտօքը մէկ կապելու և կերք ընելու բան մը գտեր է ։

Ի՛նչ կըկարծես · բոլոր մտքերնին և անձերնին տանջանքի և աշխատութեան մէջ խօթելով գնտակախաղութեան (Թօփ օյունիի) կելլեն նէ՝ անոնց միտքը ի՞նչ կընայ ըլլալ ։ Ուրիշ բան չէ՛ ․ բայց եթէ այն՝ որ միւս օրը պիտի երթան իրենց բարեկամները գըտնեն , և ինծի պէս աղէկ խաղցող չիկար երեկուան խաղուն մէջ ըսելով պիտի պարծին ։ Ահա՛ այս բանիս ետեւէն այնչափ սիրով և ջանքով իյնալնուն պատճառը այս կըլլայ կոր ։ Ասոր պէս ուրիշ մարդիկ ալ իրենց սենեկին մէջ առանձին կընըստին կըքըրտընին․ մըտքերնին ի՞նչ է ։ Վաղը պիտի իրենց բարեկամներուն պարծին որ , Ալճէպրայի մէկ դժուարին խնդիր մը կար որ մինչեւ հիմա լուծող չէ՛ր եղեր ․ ես երեկ անիկայ լուծեցի ։ Ասոնց պէս ուրիշ շատեր կան որ արիւն քրտինք կըմըռնեն միայն ետքը պարծենալու համար՝ թէ այս ինչ բանին մէջ երես ճերմըկցուցի ։ Ինծի հարցընես նէ՝ ատոնք ամէնն ալ խենթութիւն են ։ Ուրիշներ ալ կան որ այս ամէն բաներս կընշանակեն , կըդիտեն , քննութեան կառնեն ․ չէ՛ թէ իրենք աւելի խելացի վարմունք ստանալու համար , այլ միայն անիկայ ցըցընելու համար որ ատոնց պարապ բան ըլլալը կըճանչնան եղեր ․ և ատոնք այս կարգիս ամէնէն խենթն են ․ քանզի խենթ են , ու իրենք կըխոստովանին որ ըրածնին խենթութիւն ըլլալը գիտեն կոր ։ Մէկալներուն համար կըրնանք գոնէ սա կարծիքը ընել որ , թէ որ ըրածնին խենթութիւն ըլլալը գիտնան նէ՝ չեն ըներ ։

3. Այս ինչ մարդը օրը քիչ մը ատեն խաղալով կանցընէ․ և ամենեւին չիձանձրանար ։ Խաղալով օրը ի՛նչ կրնար վաստըկիլ նէ՝ մարդ անիկայ գիտնայ, և ամէն օր առտըվանց այնքան ըստակ անոր ձեռքը տայ այնպէս դաշինք ընելով որ չիխաղայ․ անիկայ այն մարդը թշուառացընել չը՞լլար մի ։ Գուցէ ըսես որ՝ շահիլը անոր աչքը չէ՛, զբօսանքով ժամանակ անցընել կուզէ ։ Ասիկայ փորձելու համար առանց ըստըկի խաղալ տո՛ւր․ կըպաղի․ առաջին տաքութիւնը չիմնար․ և շուտ մը կըձանձրանայ ։ Անանկ է նէ՝ փընտըռածը միայն զբօսանքը չէ՛ եղեր ։ Զբօսանքին հետ կիրք մը չիխառնըվի նէ՝ թող կըլլայ անիկայ, և ձանձրութիւնն ալ այն ատենը մարդոյն կըտրէ ։ Պէ՛տք է որ տաքնայ, և որպէս թէ ինքը զինք խաբէ․ կարծելով որ, այն ըստակը, որ ընաւ չիխաղալու դաշամբ իրեն պիտի տըրվէր ու չընդունեց, խաղալով վաստըկի նէ երջանիկ կըլլայ․ և այս ըստակըս իրեն մէկ առարկայ մը կընէ, որով իրեն սըրտին մէջ փափաք և յոյս և բարկութիւն և վախ՝ ամէնը մէկէն կարթըննան ։

Ասկէց կըհասկընաս որ՝ մարդըս կերջանկացընէ կարծըված զբօսանքները չէ՛ թէ միայն ցած և խոտան, այլ և սուտ և խաբեբայ բաներ են ։ Ըսել կուզեմ որ՝ ասոնց առարկայները մտացածին և պարապ բաներեն. որ թէ որ մարդըս ճշմարիտ բարւոյն ինչ ըլլալուն ծանօթութիւնը և ճաշակը կորսնցուցած չըլլար նէ՝ և թէ որ ցածութիւնով և պարապ բաներով և թեթեւութիւնով և ամբարտաւանութիւնով և ուրիշ անհամար մոլի բաներով լեցված չըլլար նէ, անհնա՛ր էր. որ ասանկ բաները մարդոյս մտքին մէջը տեղ գտնէին: Ասանկ բաներըս ուրիշ կերպ չեն թեթեւցըներ մեր խեղճութիւնները, բայց եթէ աւելի իրական և աւելի զօրաւոր խեղճութեան մէջ մեզ ձըգելով: Քանզի այս է որ մեզի թող չտար որ մեր վրայ մտածեմք, և առանց իմանալու՝ ժամանակը մեզի կորսընցընել կուտայ նէ՝ ահա՛ ա՛յս է: Առանց ատոր՝ ձանձրութիւնը մեզ պիտի պաշարէր. և ասով հարկ պիտի ըլլար մեզի անկէց ազատելու համար աւելի հաստատուն բան մը փնտռելու: Բայց զբօսանքը մեզ կըզբաղեցընէ. կըխաբէ. և առանց իմացընելու մեզ մինչեւ մահ կըտանի:

4. Մահուան և տգիտութեան և թըշուառութեան առաջը առնելը մարդոյս ձեռքէն չըգալուն համար՝ մարդիկ խելք ըրին որ ասանկ բաները բոլորովին մոռնան. և այսքան չարիքներուն վրայ մխիթարուելու անկէց զատ ճամբայ չըկրցան գտնել: Սակայն այս մխիթարութիւնս ալ դէշ մըխիթարութիւն մըն է. քանզի ասոնցմով

դէշութիւնը չիբըժշկըվէր , պարզապէս քիչ մը ատեն վրան կըգոցվի . և ատոնք գոցելովը թող չիտար որ ատոնք իսկապէս բժշկելուն մէկ ճարը նայվի : Ուստի՝ մարդկային բաներուն խելքէ դուրս խորունկ երթալուն համեմատ կըգըտնեմք որ՝ ձանձրութիւնը , որ մարդոյս ցաւերուն ամէնէն մեծն է . մէկ դիէն նայելով ամէնէն աւելի աղէկն է . քանզի ուրիշ ամէն բաներէն աւելի կըստիպէ մարդ , որ իրեն ճշմարտապէս բժըշկըվելուն ճարը նայի : Եւ զըօսանքը՝ որ իրեն մէկ մեծ բարիքի մը տեղ դրեր է , այն կողմէն մեծ վնասակար բան է . քանզի ուրիշ ամէն բաներէն աւելի կըհեռացընէ զինքը իրեն ճշմարիտ դեղը բընտըռելէն : Ասոնց երկուքն ալ մարդոյս թշուառութեանը և աւրըված ըլլալուն աղոյգ նշաններն են . որ նոյն ժամանակին մէջ՝ իրեն ատենօք մեծ ըլլալն ալ կըցըցընեն : Քանզի մարդ անոր համար ամէն բանէն կըձանձրանայ և այսքան իրեն ատեն անցընելու բաներ կըփընտըռէ . քանզի իրեն կորսընցուցած երջանկութեանը գաղափարը ունի . և այս երջանկութիւնս իր մէջը չէգըտնելով՝ պարապ կաշխատի որ արտաքին բաներու մէջ կըփընտըռէ . ընաւ երբէք չիկըրնար ինքըզինք գոհ ընել . քանզի երջանկութիւնը ո՛չ մեր վրայ է , և ո՛չ արարածներուն մէկուն վրայ . այլ միայն Աստուծոյ վրայ :

5. Բնութիւնը մեզ ամէն վիճակի մէջ միշտ թշուառ կընէ. մեր ցանկութիւնը մեզ ամէն վիճակի մէջ երջանիկ վիճակ մը կըխոստանայ գտնելու. քանզի այն վիճակին հեշտութիւնները՝ որ մենք տակաւին ձեռք չեմք ձգած, մեր ձեռքը գտնուած վիճակին հետ կըբերէ կըմիացընէ։ Այս հեշտութիւնները ձեռք ձգելով ալ երջանիկ չեմք կրնար ըլլալ. քանզի մեր նոր վիճակին համեմատելու ուրիշ բաներու ցանկալու կըսկըսէինք։

6. Խել մը անանկ մարդիկ երեւակայէ՛, որ ամէնն ալ մէկ յանցանքի մը համար բըռնըվէր շըղթաներով կապվէր բանտը դըրվէր և մեռնելու դատապարտըվէր են. և օրը մէկ մէկ հոգի ալ մէկալներուն աչքին առաջը կըմեռցընեն. որ մէկալներն ալ վերջը իրենց ինչ ըլլալիքը գիտնան։ Անոնք իրարու վրայ նայելով կըցաւին, և ամէնն ալ կըսպասէ որ կարգը իրեն գայ։ Ահա՛ անանկ են մարդիկ։

ՅՕԴՈՒԱԾ. Բ.

Հասարակութեան մէջ եղած քանի մը կարծիքներուն պատճառը։

1. Հոս միտքըս եկածը պիտի գրեմ. կարգի պիտի չընայիմ. բայց կարծեմ այս ալ

առանց խորհրդածութեան շփոթութիւն մը չըլլար ։ Բուն կարգը այս է, որ մարդ իմ գրածներըս անկարգ ըլլալը մտքէն չիհանէ ։

Պիտի տեսնեմք որ հասարակութեան մէջ տիրած կարծիքներուն ամէնն ալ շատ խելացի կարծիքներ են ։ Հասարակութիւնը այնքան անխելք չէ՝ որքան որ կըկարծըվի ։ Ուստի այն կարծիքը՝ որ հասարակութեան կարծեացը դէմ կըլլայ, ինքզինք կաւրէ ։

2. Մէկ կողմէն շիտակ է ըսելը՝ թէ բոլոր աշխարհքս խաբէութեան մէջ է ։ Քանզի հասարակութեան կարծիքը խելացի ըլլայ ալ նէ՝ հասարակութեան խելքին ծընունդը չէ․ քանզի ճշմարտութիւնը ուր որ չէ նէ՝ հասարակութիւնը կըկարծէ թէ հոն է ։ Ճշմարտութիւնը յիրաւի իրենց կարծիքներուն մէջն է․ բայց իրենց գիտցածին պէս չէ ։

3. Հասարակութիւնը ազնուական մարդիկը կըպատուէ ։ Կարճ խելք ունեցողները ասոնք բանի տեղ չեն դներ, կանարգեն․ ըսելով որ՝ ծնանիլը մէկ մարդուն իր ձեռքը եղած բան մը չէ, դիպուածով է ։ Խելացիները ասոնք կըպատուեն․ չէ թէ հասարակութեան պատուելը տեսնելնուն համար, այլ ուրիշ աւելի բարձր պատճառ ունին ։ Անանկ նախանձաւոր մարդիկ կան՝

որ շատ բանի տեղեկութիւն չունին․ և ազնուականները խելացիներուն առաջը յարգի ըլլալնին տեսնելէն ետքն ալ՝ իրենց առաջը ոչինչ բան մը կըսեպեն։ Քանզի բարեպաշտութիւնը իրենց մէկ ուրիշ լոյս մը տուած է․ իրենք ալ այն լուսովը կըդատեն։ Սակայն կատարեալ քրիստոնեաները ասոնք առաւել պայծառ լուսէ մը լուսաւորուած ըլլալով՝ յարգելէն չեն դադրիր։ Կարծիք ըսուած բաները իրարու այս կերպով կըյաջորդեն․ մտաց լուսաւորութեանը բնութեան և որպիսութեան համեմատ, մի և նոյն բանը ոմանք կընդունին և ոմանք կըմերժեն։

4. Գէշերուն ամէնէն մեծը՝ քաղաքական կռիւն է։ Թէ որ արժանի եղողին վարձք տալու ըլլաս նէ՝ հարկաւ վարձք առնող կըգըտնըվի․ քանզի ամէն մարդ՝ ես արժանի եմ կըսէ։ Խենթ մարդ մը ժառանգութեամբ իր հօրը իշխանութեանը յաջորդ ըլլայ նէ՝ անկէց ելած գէշութիւնը ոչ մեծ բան մը կըլլայ, և ոչ ալ անկէց գէշ բան մը ըլլալիքը յայտնի է։

5. Ինչո՞ւ համար շատին ետեւէն կերթըվի։ Արդեօք աւելի խելք ունենալնուն համա՞ր է մի։ Չէ՛․ այլ՝ աւելի ուժով ըլլալնուն համար է։ Ինչո՞ւ համար հին օրէնքներուն և հինցած կարծիքներուն ետեւէն կերթըվի։ Ասոնք աւելի խելացի ըլլալուն

համա՞ր է մի ։ Չէ՛ . այլ մէկ հատիկ ըլլալնուն համար՝ կարծեաց տարբերութեան տեղ չեն տար . կռուոյ պատճառը կըվերնայ ։

6. Կարծեաց և երեւակայութեան վրայ հիմնած թագաւորութիւնը ատեն մը կըքըշէ . հանդարտ է և կամաւոր ։ Ուժի վըրայ հիմնածը միշտ կըթագաւորէ . ուստի կարծիքը որպէս թէ աշխարհքիս թագաւորն է . բայց ուժը՝ բռնաւորն է ։

7. Մարդոց աւելի դըրսէն երեւելու որպիսութիւններէն դատելը , և ներսէն ինչպէս ըլլալը չնայիլը , անիկայ գէշ սովորութիւն չէ՛ ։ Երկու հոգի ենք . որերնի՞ս առաջ պիտի անցնինք . ո՞վ ետ պիտի մնայ . յայտնի՛ է որ՝ ճարտարութիւնը քիչ եղողը ։ Բայց ես ալ անոր չափ ճարտար եմ ։ Ատոր վրայ իրարու հետ կռուելով փորձ ընել պէտք է ։ Անիկայ չորս սպասաւոր ունի . ես մէկ հատ մը ունիմ . այս ամէն մարդու տեսնելու բանն է ։ Ատոր համրելէն աւելի բան չուզեր . պէ՛տք է որ անիկայ առաջ անցնի . թէ որ ատոր վրայ հակառակիմ նէ՝ խենթ եղած կըլլամ ։ Ահա այս ճամբով խաղաղութիւն կըլլայ . և խաղաղութեան պէս աղէկ բան չկայ ։

8. Սովորած է աչքերնիս՝ որ թագաւորը մինակ չեմք տեսներ . հետը խել մը պահապան զօրք և սուրհանդակներ և պալատականներ կըլլան . և ատոնք ամէնն ալ թա-

դաւորը մեր աչքին յարգոյ և երկիւղալի բան մը կըցըցընեն ։ Երբեմն միայն տեսնեմք ալ նէ՝ գիտես թէ երեմնին մէկ բան մը կայ որ զիրենք յարգել կուտայ, և տեսնողներուն սիրտը վախ կըձըգէ ։ Քանզի հետը տեսնելու սորված մարդոյ գաղափարը մեր մտքին մէջ իր գաղափարին հետ կըցված ըլլալով՝ մտքերնիս անոնք իրարմէ զատ չիմանար ։ Աշխարհքս՝ որ չգիտեր թէ այս բանըս ըսած կերպովս սովորութենէ առաջ եկած բան մըն է․ անոր վրայ եւելկէկ բնական ուժ մը կայ կըկարծէ․ և ատկէց մնած է այս խօսքըս․ “Նոր երեսը Աստուածային նշան կայ․ և այլն ”։

Իշխանին զօրութիւնը հիմնած է մէկ մը խելքի և մէկ մը խենթութեան վրայ․ և աւելի՝ խենթութեան վրայ ։ Աշխարհքիս ամէնէն մեծ և ամէնէն պիտանի և հարկաւոր բանին հիմը՝ տկարութիւնն է․ և այս հիմս ալ անանկ մէկ անկասկած է որ՝ մարդ կըզարմանայ․ քանզի ատկէց աւելի անկասկած բան չըլլար, երբ որ հասարակութիւնը տկար ըլլայ․ միայն խելքի վրայ հիմնած բանին հիմը խախուտ է․ և ասանկ է իմաստութիւնը յարգելուն հիմը ։

9. Մեր դատաւորները այս վարպետութիւնըս աղէկ սորված են ։ Հագած կարմիր լաթերնին, սամոյրը որ կռնակնին առնելով աղվոր կատու կըդառնան․ դատա-

տանարաննին , շուշան ծաղիկները · այս ամէն բաներս որ իրենց վեհական մէկ շուք և փառաւորութիւն մը կուտան , ասոնց հարկաւոր բաներ են ։ Եւ թէ որ բժիշկներն ալ երկար հագուստ չիհագնէին , և ջորի չիհեծնէին · և իրաւագէտները քառակուսի գլխարկ գլուխնին չիդընէին , և չորս դիէն լայն արձակ հագուստ չիհագնէին , ասոնց մէկն ալ չէր կրնար մարդ խաբել · հասարակութիւնը ասոնց հագուստին ձեւոյն կըխաբուի ։ Միայն զինուորները օտար կերպարանք և հագուստ չեն հագնիր · քանզի շիտակը նայինք նէ՝ անոնց գործը աւելի հաստատուն է ։ Անոնք իրենց ուժովը իրենց տեղ կըգըտնեն · մէկալները իրենց կերպարանքովնին ։

Ասոր համար մեր Թագաւորներն ալ ասանկ իրենց յատուկ կերպարանք մը չեն հընարած ։ Սովորականէ դուրս լաթեր հագնելով իրենց ինչ ըլլալը հասկըցընել չեն ուզեր · այլ հետերնին պահապան զօրք և զինուորներ կըլլան · որոնց ձեռքն ալ զէնքն ալ Թագաւորին համար է ։ Առջեւէն նուագածուներ (մուզիքաճիներ) կերթան · և պահապան զօրաց խումբը ետեւէն կերթայ · և ամենէն աւելի ամուր սիրտ ունեցողները անգամ կըդողացընեն ։ Անոնք միայն հագուստ չունին · ուժերնին ալ հետերնին է ։ Իր պալատին մէջ քառասուն հազար զօրք պահող Թագաւորն ալ ուրիշ մարդոց պէս մարդ է ըսելու համար՝ զօրաւոր խելք պէտք է ։

Թէ որ դատաւորները արդար դատաստան տեսնելու ըլլային, և բժիշկները նայած հիւանդնին բժշկելու ճամբան գիտնային նէ՝ քառակուսի գլխարկ դնել ինչերնո՞ւն պէտք էր ։ Այս գիտութիւններուն վսեմութիւնը ինքնին անոնք փառաւորելու բաւական կըլլար ։ Բայց գիտութեան միայն երևակայականը ունենալնուն համար ասանկ հագուստներու կարօտ եղած են, որ տեսնողներուն երևակայութեանը վրայ կըտիրէ ․ քանզի իրենց գործն ալ երևակայութեան հետ է ․ և յիրաւի առած յարգութիւննին ալ անկէց է ։

Փաստաբան մը լայն ու երկայն վերարկուով և այն մասնաւոր գլխարկովը տեսած ատեննիս հարկաւորապէս իրենց ընդունակութեանը վրայ աղէկ կարծիք պիտի ունենանք ։

Սիւիսներուն ազնուական ըսես նէ կընեղանան ․ և մէջերնին պատուաւոր աստիճանի մը հասնիլ ուզողը՝ իրեն ազնուական ցեղէ չըլլալը հաստատելու է ։

10. Նաւ մը առաջնորդելու համար մարդ պէտք ըլլայ նէ՝ ճանապարհորդութիւն ընողներուն մէջէն ազնուազգի եղողը չես ընտրեր ։

Ամէն մարդ կըտեսնէ որ՝ թէ՛ ծովու վրայ, թէ՛ պատերազմի և թէ՛ ուրիշ բաներու մէջ, անստոյգ բանի համար է քաշուած աշխատանքը։ Բայց ատանկ ընել պէտք ըլլալուն կանոնները ամէն մարդ չիտեսներ թէ ի՞նչ են։ Սօնթէները իմացեր է որ՝ կաղ խելքի մը վրայ մարդ կըգժուարի։ Եւ այն ալ՝ թէ սովորութիւնը ամէն բան կընէ։ Բայց ատիկայ մէկ գործ մըն է. և ասոր պատճառը անիկայ չէ՛ հասկըցեր։ Առանց պատճառին տեղեակ ըլլալու միայն գործքերը տեսնողները՝ պատճառներն ալ տեսնողներուն քով անանկ են, ինչպէս որ են աչք ու խելք մէկէն ունեցողներուն քով միայն աչք ունեցողները և խելքերնին պակաս եղողները։ Քանզի գործքերը զգալի պէս են. պատճառները իմացողը միայն խելքն է։ Եւ թէպէտ այս գործքերս ալ մարդուն տեսնել տուողը խելքն է, բայց այս խելքը՝ պատճառը տեսնող խելքին քով՝ զգայարանքը խելքին քով ինչպէս է նէ՝ անոր պէս է։

11. Ինչէ՞ն է որ՝ մէկուն ոտքը կաղ ըլլայ նէ մեզի դժար չիգար. խելքը կաղ ըլլայ նէ կըգժուարինք։ Անոր համար է որ՝ ոտքը կաղ եղողը մեր շիտակ քալելը կըճանչնայ. խելքով կաղ եղողը կըկարծէ որ մեր խելքը ծուռ է։ Թէ որ այս չըլլար նէ՝ ատոնց նեղանալուն տեղը մեղքնալու էր։

Եպիկտետոս ալ կըհարցընէ . ինչո՞ւ համար մէկը մեր գլուխը ցաւելը երեսնիս տայ նէ չենք նեղանար . բայց մէկը մեզի ծուռ կըդատես կամ ընտրութիւնդ գէշ է ըսէ նէ կընեղանամք ։ Ասոր պատճառը այն է որ , մենք աղէկ և ստոյգ գիտեմք որ գլուխնիս չիցաւիր . և ոտքերնիս շիտակ է , կաղ չենք ։ Բայց ընտրածնիս շիտակը ըլլալուն վրայ ամէն ատեն ստուգութիւն և ապահովութիւն չունիմք ։ Անանկ որ՝ միայն մեր մտքովը հասկցածներնուս չափ ըստուգութիւն ունենալնուս համար , թէ որ մէկը բոլորովին ասոր հակառակը տեսնէ նէ՝ մենք կըշուարիմք ու կըզարմանամք , և դատումնիս կախ կըմնայ ։ Ասկէց աւելի դժուար կուգայ մեզի , երբոր հազարաւոր մարդիկ գըտնըւին որ մեր ընտրութեանը վրայ խնդան ։ Քանզի այն ատենը պէտք կըլայ մեր մտաց լոյսը այնքան բազմութեան մտաց լոյսէն վեր բռնել . և ասիկայ յանդըգնութիւն է , և դժուար բան ալ է ։ Զգայարանքները մէկուն կաղ ըլլալը դատելու վրայօք ասանկ ընդդիմութիւն չունին ։

12. Յարգի ըլլալը՝ անհանգիստ ըլլալու վրայ է ։ Ասիկայ պարապ բան մը կերեւի , բայց իրաւունք է որ ասանկ ըլլայ ։ Քանզի ասիկայ ըսել է որ , թէ որ քեզի բան մը պէտք ըլլար նէ՝ աշխատանքի յանձնառու

կըլլայի · որովհետեւ առանց քեզի օգուտ մը ընելու ալ կըծառայեմ կոր · Թո՛ղ որ՝ յարգութիւն ըսուած բանը՝ մեծն ու պզտիկը իրարմէ որոշելու համար է ։ Ու թէ որ բարձր նստարանի վրայ նստողներուն ամէնըն ալ յարգել պէտք ըլլար նէ՝ ամէն մարդ յարգելու կըլլայինք · և զանազանութիւն մը չէր ըլլար ։ Աշխատանք քաշելը մէկ տարբերութիւն մը կրնայ մէջ բերել ։

13. Կտրիճ ըլլալը պարապ բան չէ՛ · անանկ ցըցընել է որ՝ շատ մը մարդիկ իրեն համար կաշխատին ։ Մազերը տեսնողը՝ մազը սանտրող սպասաւոր ունի եղեր կըսէ · մէկ խնկագործ (միքճի) մը ունի եղեր կըսէ · և այլն ։ Արդ՝ շատ մարդ իրեն ծառայութեանը բռնած ըլլալը մէկ պարզ զարդ մը և միայն առերեւոյթ բան մը չէ՛ ։

14. Այս զարմանք է որ՝ փառաւոր հագուստ հագնող և վեց եօթը սպասաւոր ետեւէն պտըտցընող մարդու մը յարգութիւն տալու չեն ուզեր ։ Հապա ի՞նչ ընելու է ։ Թէ որ ես անոր դիմացը բարեւելու չիկայնիմ նէ՝ խարազան (խամչի) կուտեմ ։ Այն հագուստը մէկ ուժ մըն է · ձիերուն մէջ ատանկ բան չիկայ · վրան ծանր հաշա ձըգված ձի մը մէկալ ձիերէն աւելի յարգութեան արժանի չիբռնըվիր ։

Մօնթէները զարմանալի խելք կըբանեցընէ, երբ չիկրնար գտնել թէ յարգութիւն տալը՝ և անոր պատճառը իրարմէ ինչ տարբերութիւն ունին ։

15. Հասարակութիւնը խելացի կարծիքներ ունի. ինչպէս են, զբօսանաց համար բանաստեղծութիւնը չընտրել՝ և որսորդութիւնն ու ուրիշ խաղերը ընտրելուն մէջ ։ Կիսկատար իմաստունները ասիկայ կըծաղրեն. և ռամիկին անխելք ըլլալուն ապացոյց ատիկայ կըբերեն ։ Բայց իրաւունք ունի ռամիկը. և անանկ իրաւունք մը՝ որ ո՛չ ռամիկը ինքը գիտէ, և ո՛չ այն կիսկատար իմաստունները ։ Պէտք է մարդոց մէջ դըրսէն զանազանութիւններ հաստատել, ինչպէս որ ազնուազգի ըլլալուն և շատ ինչք ունենալուն վրայ անանկ զանազանութիւն հաստատուած կայ ։ Ասիկայ ալ ամէն մարդ կրնայ անիրա՛ւ է ըսելով պախարակել. ինչպէս որ ընողներ ալ կան. բայց ասոր վրայ շատ իրաւունք կայ ։

16. Մէկ մարդ մը տասն և ութը կամ քսան տարեկան եղած ատենը իր մէկ որպիսութիւնովը անանկ յարգութիւն մը կըվաստըկի որ՝ ուրիշները մինչեւ յիսուն տարեկան ըլլան նէ հազիւ կըվաստըկին. և ատիկայ քէչ կամ պզտիկ բան չէ. քանզի առանց աշխատութեան երեսուն տարին մէկէն կըվաստըկի ։

17. Անանկ մարդիկ կան որ՝ իրենց յարգութիւն չտալը անիրաւութիւն ըլլալը

հաստատելու համար՝ զիրենք յարգող մեծամեծ մարդոց անունը մէջ կըբերեն ։ Անոնց սա պատասխանը կուզէի տալ. պա՛րոններ. անոնցմէ յարգութիւն առնալու ինչո՛վ արժանի ըլլալնիդ ինծի՛ ալ իմացուցէ՛ք. ես ալ ձեզ անոնց պէս յարգեմ ։

18. Մէկ մարդ մը անցնող դարձողը տեսնելու համար պատուհանը նստած ըլլայ, և իր անկէց անցած առեններս զիս ալ տեսնէ նէ՝ յատկապէս զիս տեսնելու համար հոն նստեր է ըսելու իրաւունք կունենա՞մ մի ։ Չէ՛. քանզի անոր միտքը յատկապէս ինծի չէ՛ր ։ Բայց թէ որ մէկ մարդ մը մէկը գեղեցկութեանը համար կըսիրէ նէ՝ անիկայ սիրե՞լ է մի ։ Չէ՛. քանզի այն անձը ծաղիկ հանելու ըլլայ, և չիմեռնի նէ՝ գեղեցկութիւնը կրնայ աւրվիլ. և անիկայ պատճառ կըլլայ առաջին սէրը չիմնալու ։ Թէ որ մէկը զիս իմ դատմանս կամ յիշողութեանս համար սիրէ նէ՝ զիս սիրա՞ծ մի կըլլայ. չէ՛. քանզի կրնայ ըլլալ որ ես չիմեռած՝ այս որպիսութիւնս կորսնցընեմ ։ Անանկ է նէ, թէ որ իմ անձնաւորութիւնս կամ ես ըլլալըս ո՛չ մարմնոյս և ո՛չ հոգւոյս վրայ ըլլայ նէ՝ ո՞ւր կըլլայ ։ Ու մէկ մարդը մարմնոյն կամ հոգւոյն ունեցած աղէկութիւններուն համար սիրելու չըլլանք նէ՝ ի՞նչ բանի համար սիրելու է ։ Բայց այս աղէկութիւն ըսած յատկութիւննիս ալ մէկ մարդուն անձը

չեն . քանզի մարդը կըմնայ՝ և ատոնք կըկորընչին ։ Քանզի կընա՞ս մի մէկ մարդուն հոգին՝ իրեն աղէկ յատկութիւնները մոքդվըրայէն վերցընել, և անանկ սիրել . և անկէց ետքը ինչ յատկութիւն ըլլայ նէ հոգ չընել ։ Այս չըլլար . և մէկ մարդ մը ատանկ ընելու բռնադատելը անիրաւութիւն է ։ Անանկ է նէ՝ մարդը ինքնին չփոխվիր . իրեն յատկութիւնները և որպիսութիւններն են որ կըփոխվին . կամ՝ թէ որ մարդը կըփոխվի պիտի ըսես նէ , հարկ կըլլայ ըսել թէ սիրվելու յատկութիւններուն ամէնուն մէկ տեղ գալն է որ մարդը մարդ կընէ ։

19. Շատ անգամ մեզի մեծ երևցած բաները , որ մեր ամէն գործոյն նպատակ կըբռնենք , ոչի՛նչ բաներ են . ինչպէս , ինչքերնիս քիչ ըլլալը ուրիշներուն չիմացընել ուզելնիս ։ Սոսկայ մէկ ոչինչ մըն է , որ մեր երևակայութիւնը լեռան չափ կըմեծցընէ ։ Նոյն երևակայութիւնը ուրիշ երեսէն խաղ մը բանալով՝ շուտ մը սար ինչ ըլլալը մեր աչքին առաջը կըբերէ ։

20. Մէկ բան մը հնարելու բաւականութիւն ունեցող մարդիկ քիչ կըգըտնըվին ։ Բան հնարել չիգիտցողները շատ են . անոր համար ուժով կողմն են ։ Եւ հասարակօրէն կըտեսնենք որ՝ բան մը գըտնողներուն իրենց գտած բանին համար և իրենց հանճարոյն համար տալ արժանի ե-

ղած , և անոնց ալ ուզած պատիւը և յարգութիւնը չեն ուզեր տալ : Թէ որ բան հնարող մարդիկ յամառին , և իրենց յարգութիւն ուզեն , և հնարել չգիտցող մարդիկը նախատելու և ծաղրելու սկսին նէ , բոլոր ձեռք ձգելիքնին միայն այդքան է որ՝ ծաղրելու և խենթ և ցնդած մարդու անուն կըստանան : Ասոր այս աղէկութիւնս ո՛րքան մեծ ալ է նէ՝ ասով պարծելէն զգուշանալու է . և յարգը գիտցող քիչ մարդոցմէ գրուած յարգութիւնը և պատիւը հերիք սեպելու է :

ՅՕԴՈՒԱԾ Թ.

Այլ և այլ բարոյական խորհրդածութիւններ :

1. Ո՛րքան աղէկ սկզբունքներ կան նէ՝ ամէնն ալ աշխարհքի մէջ կըգտնըվին . բանը՝ անոնք մասնաւոր դիպուածներու յարմարցընելն է : Օրինակի համար : Ամէնըն ալ գիտեն որ՝ մէկ մարդ մը պէտք է հասարակաց բարւոյն համար իր կեանքը զոհել . և ասանկ ընող ալ շատ կայ . բայց ասիկայ մէ՛կն ալ չըներ կրօնքի համար : Ճա՛րկ է որ մարդոց մէջ անհաւատարութիւն ըլլայ . բայց ատոր մէկ անգամ մը հաւանութիւն տըրվելէն ետքը՝ չէ՛ թէ մի-

այն բացարձակ իշխանութեան, այլ և մինչեւ բռնաւորութեան անգամ դուռ կըբացվի։ Հարկ է քիչ մը խելքը թուլցնել և հանգչեցնել. ամէն ատեն հոգնեցնելը աղէկ չէ. բայց ասիկայ ալ շատ մեծ անկարգութիւններու ճամբայ կըբանայ։ Դուն ատոր սահման դիր. բնաւ բան մը չկայ որ սահման վերցընէ։ Օրէնքները կուզեն որ սահման դրվի. մարդոյս խելքը ատոր դէմ կըդընէ։

2. Խելքը մեզի մէկ վարպետէ մը աւելի խրատողով հրաման կընէ։ Քանզի մէկուն չհընազանդողը խեղճ և թշուառ կըլլայ. մէկալին չհընազանդողը խենթ կըլլայ։

3. Զիս ինչո՞ւ կըսպաննես։— Հապա ի՞նչ ընեմ. դուն ջուրին անդի երեսէն չե՞ս մի։ Բարեկամ. թէ որ ջուրին այս երեսը ըլլայիր՝ և ես քեզ սպաննէի նէ՝ մարդասպան կըսեպվէի. և քեզ սպաննելըս անիրաւութիւն կըլլար. բայց որովհետեւ քու բնակութիւնդ անդի երեսն է՝ քեզ սպաննելըս կտրիճութիւն է. այս տեղ անիրաւութիւն չկայ[1]։

4. Անկարգութեան մէջ եղողները կարգի մէջ գտնըվողներուն կըսեն որ՝ մեր ընթացքը բնական է. և դուք կարգի հեռեւելով բնութենէ կըհեռանաք։ Ինչպէս որ

---

[1] Ասիկայ հասկընալու համար տես վերը. (յօդ. դ. 9։)

նաւը քաշած ատենը մէջը գտնըւողները կըկարծեն թէ ցամաքն է որ ետ ետ կերթայ ։ Խօսուածքը ամէն կողմէն իրարու նըման է ։ Անոնք դատելու համար մէկ հաստատուն կէտ մը ունենալու է ։ Նաւուն մէջի եղողներուն կանոնը՝ նաւահանգիստն է ․ բայց բարոյականին մէջը ատանկ կանոն ո՞ւր գտնելու է ։

5. Կերպը զուարճութեան պատճառ եղածին նման՝ արդարութեան ալ պատճառ կըլլայ ։ Թէ որ մարդս իրօք արդարութիւնը ճանչնալու ըլլար նէ՝ սա՛ կանոնս չէր հնարեր , որ մարդոց մէջ հաստատութիւն գտած կանոններուն ամէնէն ընդհանուր է ․ և է այս ․ “Ամէն մարդ թող գտնըւած երկրին սովորութեանը յարմարի „ ։ Ճշմարիտ արդարութեան պայծառութիւնը՝ ամէն մարդ կընուաճէր և իրեն կըհընազանդեցընէր ․ և օրէնսդիրները՝ հաստատուն արդարութիւնը օրինակ և կանոն բռնելու տեղը՝ Պարսից և Ալամաններուն կամքէն կախեալ սովորութիւնը կանոն բռնելու չէին առնըւէր ․ արդարութիւնը ամէն ատեն աշխարհքիս ամէն կողմը անխըտիր հաստատըւած կըլլար ։

6. Հաստատըւած բանը արդարութիւն է ։ Ուստի մեր օրէնքները ամէնն ալ՝ հաստատութիւն գտած ըլլալնուն համար արդար կըսեպըւին ․ քննել պէտք չէ՛ ։

7. Սովորական բաներուն մէջ երկրին օրէնքը ընդհանուր կանոն է. ուրիշներուն համար ալ՝ շատին կարծիքը կանոնի տեղ կբռնէ։ Ասիկայ ինչէ՞ն կուգայ։ Քանզի բազմութիւնը զօրաւոր է։ Ասոր համար է որ՝ թագաւորները ուրիշ տեղաց ուժ ունենալով՝ տէրութեան պաշտօնեայներուն խօսքը մտիկ չեն ըներ, որքան որ ասոնք շատվոր ըլլան ալ նէ։

8. Ինչից հաւասարութիւնը իրաւանց համեմատ ըլլալուն վրայ երկբայութիւն չկայ. բայց մարդըս արդարութեան հնազանդեցընելու բռնադատելու հնար չըլլայ նէ՝ ուժի հնազանդեցընելը դիւրին է։ Արդարութեանը ուժ չկրնալ տալով՝ ուժը արդարացընել հարկ եղած է. որ զօրութիւնն ու արդարութիւնը հաւասար ըլլան, և խաղաղութիւնը հաստատուի։ Քանզի ծայրագոյն բարին՝ խաղաղութիւնն է։ Եւ իրաւագէտներուն մէջը առած է որ՝ ծայրագոյն արդարութեան ետեւէ լինալը մեծ անիրաւութեան պատճառ կըլլայ։

Շատվորութիւնը ամենէն աղէկ ճամբայ է. քանզի աչքով կըտեսնըւի. և իրեն հնազանդեցընելու ալ բաւական ուժ ունի. սակայն ասիկայ՝ խելքը քիչ եղողներուն կարծիքն է։

Թէ որ հնար ըլլար նէ՝ զօրութիւնը արդարութեան ձեռքը կըյանձնըւէր։ Բայց որովհետեւ մարդ ուժին և ուժովներուն հետ ուզածին պէս չկրնար խաղալ, քանզի ասիկայ յայտնի և ձեռօք ալ շօշափելի մէկ յատկութիւն մըն է. և արդարութիւնը մէկ աննիւթ յատկութիւն մըն է, որ ամէն մարդ կրնայ ուզած դին դարձընել, ուստի պէտք եղաւ արդարութիւնը զօրութեան ձեռքը յանձնել. ասոր համար այն բանն որ ընելու բռնադատուած եմք, արդարութիւն կըսվի:

9. Իրաւունք է որ՝ արդար եղած բանին հետեւէն երթըվի: Բայց զօրաւորին հետեւէն երթալը հարկաւոր է: Արդարութիւնը առանց զօրութեան տկար է. զօրութիւնը առանց արդարութեան բռնաւոր է: Արդարութեանը հետ զօրութիւն չըլլայ նէ՝ հակառակող շատ կըլլայ. որովհետեւ աշխարհք է. գէշ մարդ շատ կըգտնըվի: Զօրութիւնը առանց արդարութեան ըլլայ նէ՝ ամբաստանող շատ կունենայ: Անանկ է նէ՝ արդարութիւնն ու զօրութիւնը մէկ տեղ բռնելու է. ասոր համար արդար եղած բանին ուժ տալու է. և ուժի տակ ինկած բանը արդարութեամբ ընելու է:

Արդարութիւնը վէճի տակ իյնալու բան է: Զօրութիւնը դիւրաւ կըճանչըվի. ուստի վէճ չվերցըներ: Ասոր արդարութեան ուժ տալէն աւելի բան պէտք չէ՛: Արդարը զօրաւոր չկրնալ ընելովնիս՝ զօրաւորը արդար ընել պէտք եղած է ։

10. Օրէնքներուն արդար չըլլալը հասարակութեան իմացընելը վտանգաւոր բան է. քանզի միայն անոնք արդար կարծելն է անոնց հնազանդելուն պատճառը ։ Ուստի անոնց ըսել պէ՛տք է որ, օրէնքներուն անոր համար հնազանդիլ պէտք է՝ որ օրէնք են. ինչպէս որ մեծերուն չէ՛ թէ արդար՝ այլ մեծ ըլլալնուն համար կը հնազանդինք ։ Թէ որ ատիկայ կընաս հասկըցնել նէ՝ մարդ չիկընար ուրիշները գլխէ հանել և խռովութիւն պատճառել ։ Ահա՛ արդարութեան յատուկ սահմանն այս է ։

11. Աղէկ կըլլար որ՝ օրէնքներուն և սովորութիւններուն՝ օրէնք ըլլալնուն համար հնազանդըլէր. և հասարակութիւնը հասկընար որ ատոնք են որ օրէնքը արդար կընեն ։ Այս ճամբան բռնելով՝ անոնք մարդ չէր ձգեր ։ Բայց ատոնց արդարութեանը ուրիշ պատճառ ցըցընես նէ՝ ատոնք կասկածելի կընես. և ասոր համար է որ հասարակութիւնը երբեմն ոտք կելլէ, կապըստամբի ։

12. Երբ որ դատել պէտք ըլլայ՝ թէ պատերազմ ընե՞մք մի, այնքան մարդ մեռցընե՞մք մի, բոլոր Սպանեօլները մեռնելու դատապարտե՞մք մի. այս դատաստանին վըճիռը ընողը մէկ մարդ մը պիտի ըլլայ. այն ալ միտքը բան մը դրած է որ գլուխ պիտի

հանէ ։ Ասոր դատաւորը մէկ միջին մարդ մը ըլլալու էր, ո՛չ Փռանսըզ և ո՛չ Սպանեօլ ։

13. Սա՛ խօսքերը սուտ և բռնական խօսքեր են ։ Ես գեղեցիկ եմ. ուստի ինծմէ վախնալու է ։ Ես ուժով եմ. ուստի զիս սիրելու է. և այլն ։ Բռնութիւնը այն է որ՝ մէկ բան մը որ գլուխ ելլելու իրեն յատուկ ճամբայ մը ունի. այն ճամբով չըլլար, ուրիշ ճամբով կըլլայ ։ Այլ և այլ արժանաւորութիւններ՝ իրարմէ տարբեր պարտականութիւններ ունին ։ Զուարճացուցիչ բանին պարտականութիւննիս սիրելն է. ուժէն վախնալու և իմաստունին հաւատալու եմք. և այլն ։ Այս բաները ընել՝ պարտքերնիս է. մենք չընեմք նէ անիրաւութիւն ըրած կըլլամք. Նմանապէս ամէն մէկ բանին համար իր վայլածէն եվել ուզվի նէ՝ այն ալ անիրաւութիւն է ։ Ասոր պէս. այս ինչ մարդը տկար է, անանկ է նէ ես անիկայ չեմ յարգեր. այս ինչ մարդը ճարտար և իմաստուն չէ՛, ուստի անկէց չեմ վախնար, և ասոր պէս ուրիշ բաներ խօսիմք նէ՝ անիրաւութիւն և բռնաւորութիւն ըրած և սուտ ըսած կըլլամք ։ Բռնաւորութիւնը՝ բոլոր աշխարհքի մէջ կարգէ դուրս մէկ իշխանութիւն մը բանեցընելու փափաք է ։

14. Անանկ մոլութիւններ կան՝ որ ուրիշ մոլութիւններու հետ կըգտնըվին մեր վրայ.

և բունը վե՛րցընելուդ պէս՝ ծառի ճիւղի պէս անոնք ալ կըվերնան ։

15. Չարամտութիւնը իր ձեռքը քիչ մը խրատունք ունենայ նէ՝ շատ խորոխտ կըլլայ, և խրատունքին շատ ուժ կուտայ և անանկ երեւան կըհանէ ։ Երբ որ խիստ և անաչառ ընտրութիւնը ճշմարիտ բարւոյն չի յաջողի նէ՝ պէտք կըլլայ բնութեանը հետեւիլ. և ասանկ ետ դառնալուն վրայ ալ խորոխտութիւն կըցըցընէ ։

16. Զբօսանքներով ժամանակ անցընելու կարող ըլլալը՝ երջանիկ ըլլալ չէ՛ ։ Քանզի անիկայ դըրսէն ուրիշ տեղաց կուգայ. ատոր համար ուրիշ բաներէ կախում ունի. ուստի հազար կերպ բան կըրնայ ըլլալ՝ որ անիկայ շփոթէ. և ատոնք անանկ տըրտմութիւններ կըբերեն, որ մարդ ատոնց առաջը չիկըրնար առնել ։

17. Շատ խելքն ալ՝ խելքի շատ պակասութեան պէս՝ խենթութիւն կըսեպուի ։ Միջատահմանէն զատ աղէկ սեպուած բան չիկայ ։ Ասիկայ ասանկ ընողը բազմութիւնն է. և միջատահմանին ո՛ր ծայրէն որ մարդ քիչ մը դուրս ելլէ նէ՝ հասարակութիւնը անիկայ այն կողմէն կըխածնէ ։ Քանզի զիս շատ վեր վերցընելնին ալ չեմ ուզեր ։ Միջատահմանէն դուրս ելլելը՝ մարդութենէ դուրս ելլել է ։ Մարդոյս մեծանձնութիւնը՝ միջատահմանութեան մէջ կենալը գիտ-

նալն է ։ Ու այս սահմանէն դուրս չելլելը մեծանձնութիւն ըլլալով՝ ելլելը մեծանձնութենէ հեռու կըլլայ ։

08. Մէկ մարդ մը բանաստեղծ ըլլալուն դրսէն նշան մը չունենայ նէ՝ մարդ չիգիտնար որ անիկայ աղէկ ոտանաւոր կըհասկընայ ։ Նմանապէս՝ մաթեմաթիքա գիտցողի նշան չունեցողը մարդ չիգիտնար թէ՝ աղէկ մաթեմաթիքա գիտէ ։ Բայց ճշմարտապէս աղէկ մարդիկ ասանկ նշան չեն ուզեր ․ և բանաստեղծին ու հին կարող դերձակին մէջ տեղը բնաւ տարբերութիւն մը չեն հասկընար ։ Անոնք ո՛չ բանաստեղծ կըսվլին և ո՛չ երկրաչափ ․ բայց երկուքին վրայ ալ դատաստան կընեն ։ Անոնք մարդ չիկրնար գուշակել թէ ի՛նչ են ։ Ներս մըտած ատեննին ի՛նչ բանի վրայ կըխօսվէր նէ՝ իրենք ալ խօսքի կըխառնըվլին ու անոր վըրայ կըխօսին ։ Անոնց վրայէն չես կըրնար հասկընալ թէ յատկութիւններուն ո՛րը ունի և ո՛րը չունի ․ միայն ո՛րը գործածելը պէտք ըլլայ նէ՝ անիկայ ունեցած ըլլալը միտքըդ կուգայ և կըհասկընաս ․ քանզի ուրիշներուն հետ այն յատկութիւնն ալ քովը կըդըտնըվլի ։ Ուստի՝ երբ որ լեզուի վրայ խօսք չըլլար կոր նէ՝ պէտք չէ՛ որ անոր համար ըսես թէ աղէկ կըխօսի ․ միայն երբ որ խօսիլ պէտք ըլլայ նէ՝ այն ատենը ըսէ՛ այդ խօսքը ։ Ուստի՝ մէկ մարդ մը մէկ տեղ մը

նոր ներս մտած տունը՝ որ բնաւ բանի մը վրայ խօսք չըլլար կոր , անոր համար շատ աղէկ բանաստեղծ է ըսելը սուտ գովութիւն է . և թէ որ մէկ ոտանաւորի մը վըրայ անոր բան պիտի չիհարցըլլի , և անոր բանաստեղծութիւնը կըգովլի նէ՝ անիկայ աղէկ նշան չէ՛ ։ Մարդս շատ կարօտութիւններ ունի , և իրեն կարօտութիւնը ով կըրնայ լեցընել նէ՝ անիկայ անոր սիրելին է ։ Մէկուն համար կըսեն թէ աղէկ մաթեմաթիքա գիտէ . բայց ինծի մաթեմաթիքա գիտցող պէտք չէ նէ՝ անիկայ ի՞նչ ընեմ ։ Մէկ ուրիշը կըտրիճ պատերազմող է . բայց ես մէկ մարդու մը հետ ալ պատերազմ չունիմ ։ Անանկ է նէ՝ մեր ամէն պիտոյքը յարմարելու համար աղէկ մարդու կարօտ ենք ։

19. Մէկը աղէկ և առողջ ըլլայ նէ՝ չիգիտեր թէ հիւանդ եղած տունը ինտո՞ր կըրնայ ընել ։ Բայց հիւանդութեան տունը ուրախութեամբ դեղ կառնէ . հիւանդութիւնը այս բանըս անոր կըհաճեցընէ ։ Այն տունը գըտանք և ժուռ գալ պէտք չըլլար , որ առողջութեան տունը տանք հարկաւոր սեպված էին . և հիւանդին հարկաւոր եղած բաներուն հետ միանալիք չունին ։ Բնութիւնը մարդոյս այն տունէն վիճակին համեմատ կիրք և ցանկութիւններ կուտայ . և մեղի խռովութիւն տուողը եր-

կխուղն է . անոր ալ պատճառը մենք եմք , ընութիւնը չէ՛ . քանզի ատոնք՝ մեր տակաւին չիհասած ատենին յառաջ կիրքերը կըբերեն մեր գըտնըւած վիճակին վրայ կըդիզեն :

20. Խոնարհութեան վերաբերեալ խօսքերը՝ փառաւոր մարդոց հպարտութեան՝ և խոնարհներուն խոնարհութեան նիւթ կըլլան : Ասանկ՝ Պիւռոնեան դրութիւնը և երկբայութիւնը՝ մէկ բան մը հաստատել ուզող մարդոց ձեռքը՝ այն բանը հաստատելու ապացոյց կըլլան : Խոնարհութեան վրայ խոնարհութեամբ խօսող քիչ մարդ կըգըտնըւի . նմանապէս իրենք ողջախոհ ըլլալով ողջախոհութեան վրայ խօսողներն ալ քիչ են : Երկբայութեան վրայ ալ երկբայելով խօսող չես գըտներ : Մենք ուրիշ բան չեմք , բայց եթէ նենգութիւն խարդախութիւն , և ընդդիմութիւն : Մենք մեզ կըծածկեմք , և մեր աչքէն անգամ կըպահեմք :

21. Աղէկ գործքերը ծածուկ ըլլան նէ՝ աւելի յարգի կըլլան : Ասանկ գործք մը պատմութիւններու մէջ կարդամ նէ՝ ինծի շատ ախորժելի կուգայ : Սակայն ասանկներն ալ բոլորովին ծածկըւած չե՛ն . որովհետև գիտցըւեր են : Եւ այն քիչը՝ որ կողմէն որ երեւեր է , անոնց յարգը քիչ մը կըպակսեցընէ . քանզի ամէնէն աղէկը՝ անոնք ծածկե-

լու կամք ըրած ըլլալն է ։

22. Աղէկ խօսող ըլլալը գէշ նշան է ։

23. Ես բառը ատելի է ։ Ուստի անոնք որ ասիկայ բոլորովին չեն վերցըներ, միայն գոցել կընային, ատելի մարդիկ են ։ Անանկ չէ պիտի ըսես. քանզի ամէն մարդու օգտին համար ընեմք ըրածնիս նէ՝ ինչպէս որ կընեմք կոր, մարդ մեզ չատեր, և ատելու պատճառ մը չունենար ։ Թէ որ Ես բառը ատած ժամանակնիս՝ անկէց մեր չախորժելը պատճառ բռնէինք նէ, այդ ըսածըդ իրաւ կըլլար ։ Բայց թէ որ իմ ասիկայ ատելուս պատճառը՝ անիրաւ և ամենուն հակառակ գալն է նէ՝ ամէն ատեն ասիկայ պիտի ատեմ ։ Մէկ խօսքով ըսեմ. Ես բառը երկու յատկութիւն ունի ։ Ինքնին ինքզինք ամէն բանի կեդրոնի պէս բռնած ըլլալուն համար՝ անիրաւ է ։ Ուրիշները իրեն ծառայեցընելու կամք մը ցըցընելուն համար ծանր է. քանզի ամէն մարդ որ Ես կըսէ՝ թըշնամի է. ուրիշ ամենուն վրայ ալ բռնութիւն բանեցընել կուզէ ։ Ծանր գալը կընաս վերցընել, բայց անիրաւութիւնը չես կընար ։ Ուստի՝ անիրաւութիւնը ատող մարդոց չես կըրնար դուն ասիկայ ասով սիրելի ընել ։ Միայն անիրաւները տեսնելով որ իրենց թըշնամի չէ, չեն ատեր ։ Ուստի՝ կըմնաս անիրաւ, և միայն անիրաւներուն աչքը կըմըտնես ։

24. Մէկ մարդ մը մէկ առաքինութիւն մը իր ամէն կատարելութիւնովը լման ունենայ, և անոր հակառակ երեւցած առաքինութիւնը չունենայ նէ՝ և այն ալ մէկալին չափ կատարելութեամբ, ես այն մարդուն վրայ չեմ զարմանար։ Նման էր Եպամինոնդաս, որ շատ կտրիճ և շատ ալ հեզ և բարեբարոյ էր։ Քանզի սաստիկ որ չըլլայ նէ՝ անիկայ վեր ելել չըլլար, խնալ կըլլայ։ Մէկ մարդուն մեծութիւնը՝ միայն մէկ ծայրը ըլլալէն չիհասկըցվիր, երկու ծայրին ալ դըպչելու է. և երկուքին մէջ տեղի միջոցը լեցընելու է։ Բայց կարելի է որ՝ անիկայ հոգիին մէկէն մէկալը յանկարծակի մէկ շարժում մը ընելը ըլլայ. և իրօք միայն մէկ կէտին վրայ ըլլայ. ինչպէս որ մէկ ծայրը վառած փայտի կրակ մը, որ միայն ծայրն է կրակը, բայց շուտ շուտ դարձընելու ըլլաս նէ՝ բոլորը մէկէն՝ և դարձածին չափ միջոցն ալ կրակ կըտրած կերեւի։ Նման ալ ըլլայ նէ՝ գէշ չէ՛. հոգւոյն ծաւալումը չիցըցընէ ալ նէ՝ դիւրաշարժ ըլլալը կըցըցընէ։

25. Թէ որ մենք յիրաւի երջանիկ ըլլայինք նէ՝ զբօսանքով ասոր վրայ խորհելէն ազատ մնալ չէինք ուզեր։ Մեզ քիչ բան կըմխիթարէ. քանզի մեզ տրտմեցընողն ալ քիչ բան է։

26. Միայն մտքով հասկըցվելու վերացեալ գիտութիւնները սորվելու համար

շատ ժամանակ անցուցի։ Բայց ասանկ բաներու վրայ խօսած ատենըս՝ խօսածս հասկըցող քիչ մարդ գտնելուս համար՝ պաղեցայ։ Երբ որ մարդը սորվելու պարապեցայ նէ՝ տեսայ որ ասանկ բաները անոր բանը չեն. և ուրիշները ո՛րքան որ ատոնք բնաւ չիգիտնալով իրենց նպատակին հասնելու ճամբէն դուրս մնացեր էին, ես ալ ատոնց խորունկին հասնիլ ուզելով անոնց չափ դուրս մնացեր էի։ Ուստի անոնց ներեցի՝ որ բնաւ ատոր պարապած չէին։ Մարդս ի՛նչ ըլլալը սորվելու ելայ նէ՝ անանկ կարծեցի որ այս ուսմանս մէջ ինծի շատ ընկեր գտայ. քանզի մարդոյս յատուկը ասիկայ է։ Բայց ատոր ալ խաբուեցայ։ Այս գիտութեանս աշակերտները՝ երկրաչափութիւն սորվողներէն քիչ են։

27. Մէկ բանին ամէն մարդ մէկէն հաւատար շուտի նէ՝ բնաւ մէկ շարժում մը չունեցածի պէս կերևի. և ասանկ է նաւուն քալելը։ Ամէնը մէկէն անկարգութեան մէջ լինան նէ՝ անանկ կըկարծըվի որ անկարգ մարդ չիկայ։ Ճամբուն վրայ անխախտ կայնողը՝ գացողներուն ի՛նչ շուտութիւնով երթալը աղէկ կըտեսնէ։

28. Փիլիսոփայները իրենց բարոյական բաժանմունքներու տակ խօթած ըլլալուն վրայ՝ զիրենք շատ բարակամիտ մարդիկ կըկարծեն։ Բայց ինչո՞ւ համար վեցի չեն բաժ-

ներ, չորսի բաժներ են ։ Ինչո՞ւ համար չորս տեսակ առաքինութիւն կայ ըսեր են, ու տասը կայ չեն ըսեր ։ Մէկ տեսակին հրաժարական՝ և մէկալ տեսակին յանձնառական ըսելու տեղը՝ ուրիշ անուն չէի՞ն մի կրնար գտնել ։ Պիտի ըսես, նայէ՛. ատով ամէնը մէկէն մէկ երկու բառի տակ խօթելով հասկըցուցին ։ Հրամերես ։ Բայց թէ որ այս բառերուս մեկնութիւնը չխորըմի նէ՝ այս բառերս ալ անօգուտ կըլլան ։ Եւ երբ որ բացատրուի, և այն պատուէրը ձեռք առնուի՝ որ ուրիշ ամէնն ալ իր տակը կըպարունակէ, ի՛նչ շըփոթութենէ որ փախչիլ ուզելով ասոնք հընարվեցաւ նէ՝ այն շփոթութիւններուն կելլըլի վերըստին ։ Ասանկ, երբ որ ամէնը մէկ խօսքի մէջ խօթես նէ՝ հոն կըպահվին և անօգուտ կըլլան. և երբ որ բացատրեմ ըսես՝ առաջնոյն պէս կըշըփոթին ։ Բնութիւնը ամէնն ալ ինքնին մէկ մէկ բան ըլլալու հաստատեր է. և թէպէտ մէկը մէկալին տակը կրնաս հասկընալ, բայց անոնք բնապէս իրարմէ կախում չունին ։ Ուստի այս ամէն բաժանումները և այս ամէն բառերըս՝ յիշողութեան օգնութիւն ընելէն զատ բանի մը օգուտ չունին. մէկ մէկ նշան են՝ ամէն մէկին տակը պարունակվածը գտնելու համար ։

29. Երբ որ մէկը մէկ բանի մը համար պիտի խրատես, և անոր պիտի հասկըցընես

որ այն բանին վրայ կըխաբուին կոր՝ առաջ անիկայ հասկըցի՛ր դուն, թէ այն բանը ո՛ր կողմէն կըմըտածէ․ քանզի սովորաբար այն կողմէն ճշմարիտ կըլլայ։ Եւ այն ճշմարտութիւնը դուն ալ ընդունելու ես։ Ասով անիկայ գոհ կըլլայ․ քանզի կըտեսնէ որ բոլորովին խաբուած չէ՛ եղեր․ և պակասութիւնը միայն այն է եղեր՝ որ բանը ամէն կողմէն չէ կրցեր տեսնել։ Արդ՝ մէկ բանին ամէն կողմը չիտեսնելը ամօթ չէ՛․ բայց բոլորովին խաբուած ըլլալը մարդուն ծանր կուգայ․ և կարելի է թէ ասոր պատճառը այն ըլլայ որ՝ մարդոյս խելքը մէկ բանը ո՛ր կողմէն տեսնէ նէ՝ այն կողմէն չիկրնար խաբուիլ․ որովհետեւ զգայարանքին իմանալը միշտ ճշմարիտ է։

30. Մէկ մարդուն առաքինութիւնը իրեն ջանքին վրայ չափելու չէ՛․ ամէն ատենվան գործոյն վրայ չափելու է։

31. Թէ՛ մեծերուն և թէ՛ պզտիկներուն դիպուածը և կիրքը և սրտնեղութիւննին մէկ է։ Միայն այս տարբերութիւնս կայ որ, ոմանք անիւին (չարխին) վերի դին են, և ոմանք կեդրոնին մօտ․ ուստի մի և նոյն շարժմունքով ոմանք շատ կըշարժին և ոմանք քիչ։

32. Մարդ իր ըրած խօսքէն օգուտ մը չունենայ ալ նէ՝ ասկէց չենք կրնար պարզապէս մակաբերել թէ սուտ չխօսիր․ քանզի անանկ մարդիկ կան որ՝ սուտ կըխօսին միայն սուտ խօսած ըլլալու համար։

33. Աղեքսանդրի ողջախոհութեան օրինակովը այնքան մարդ ողջախոհ չեղաւ, որքան որ անոր գինովութիւնները տեսնելով գինովները շատցան ։ Նոր չափ առաքինի չիկրնալ ըլլալը ամօթ չեն սեպեր․ բայց կերեւի որ՝ անկէց աւելի մոլի ըլլալը գէշ բան մը եղած պիտի չըլլայ ասանկներուն առջին ։ Մէկ մարդ մը երբ որ ասանկ մեծամեծ մարդոց մոլութիւններուն մէջ կիյնայ՝ ցած և պզտիկ մարդոց մոլութիւններէն ինքը զինք ազատ կըգըտնէ ։ Բայց այն չեն մտմըտար որ՝ ատով ալ հասարակութեան պէս եղած կըլլան ։ Անոնք ո՛ր կողմէն հասարակութեան մօտ են նէ՝ անոնց մոլութեանը նայելով հետեւողն ալ անոնց այն կողմէն կըմօտենայ ։ Իրենք ո՛րքան որ բարձր են նէ՝ ուրիշ մարդոց մօտ մէկ տեղ մը ունին ։ Օդոյն մէջ կախուած պէս մարդոց ընկերութենէն բոլորովին զատուած մարդիկ չեն ։ Մեզնէ մեծ և բարձր ըլլալնին այն է որ՝ գըլուխնին մեր գլուխէն վեր է․ բայց մեր ոտքը ո՛ւր կըկոխէ նէ՝ անոնց ոտքն ալ հոն կըկոխէ ։ Մենք իրարու հաւասար՝ գետնի վըրայ հաստատած ենք․ և այս կողմէն մենք, և տղայք և անասունները ի՛նչ աստիճան եմք նէ՝ անոնք ալ նոյն աստիճանն են ։

34. Մեզի ախորժելի եկածը յաղթութիւնը չէ՛՝ ծեծկըվիլն է ։ Պազաններուն մէկուն մէկալը յաղթելը և պարտուելը և բըդը.քանելը տեսնել չեմք ուզեր, միայն անոնց իրարու հետ գըգվըտիլը տեսնել կուզեմք: Ո՞վ կուզէ յաղթութեան վերջը միայն տեսնել: Ես մէկը յաղթելով կռիւը վերջացածին պէս՝ մարդ հոն կայնիլ չուզեր. .քանզի կշտացած է այն տեսարանէն: Խաղի մէջ ալ սանկ է: Ճշմարտութիւնը փընտըռելու մէջ ալ սանկ է: Վիճաբանութեանց մէջ՝ կարծիքներուն իրարու հետ զարնըվիլը տեսնել կուզի. գտնըված ճըշմարտութիւնը մէկին ալ հոգը չէ: Ճշմարտութիւնը ախորժելի ընելու համար պէտք է նոյն միջէն ելածի պէս ցըցընել: Նոր պէս կիրքերուն մէջն ալ, երկու հակառակ կիրքերուն իրարու զարնըվիլը զուարճալի է. բայց երբ որ կիրքերուն մէկը յաղթող գըտնըվի և տիրէ նէ՝ տգեղութիւնը այն ատենը երեւան կելլէ, անասնական կիրք մը կըլլայ: Մենք բնաւ նոյն իսկ իրը չեմք ուզեր, այլ անիկայ փնտըռելը կուզեմք: Աստի քօմէտիաներուն մէջ այն տեսարանները՝ որ վախնալու բան մը չունին, ամէն բան քօմէտիային ցըցուցած մարդոցը ուզածին պէս կերթայ. կամ սաստիկ և ծանր թշուառութիւն մը կայ՝ և անկէց խալըսելու յոյս չիկայ, կամ ցըցուցած սէրը և տըփանքը անասուններուն ունեցածին պէս բան մըն է, սանկ տեսարանները ըստակ մը չեն ըներ:

35. Մարդույս ամէն բան սորվեցընել կըլլայ, աղէկ մարդ ըլլալը սորվեցընել չըլլար։ Բայց ամէննն ալ՝ աղէկ մարդ ըլլալնուն վրայ պարծենցածներնուն չափ ուրիշ բանի վրայ չեն պարծիր։ Ուստի միայն ըընաւ չիսորվածնին է որ սորվածի պէս կըպարծին։

36. Մօնթէնեըին ըրածը այն ի՞նչ խենթ բան էր, որ իրեն ի՛նչպէս մարդ ըլլալը կըպատմէ. և ասիկայ չէ՛ թէ հարևանցի՝ և իրեն սկզբունքներուն դէմ, այլ իր տուած բուն կանոններուն համեմատ, առաջ մըտքին մէջ դրած ըլլալով։ Հարևանցի մը ըլլար նէ՝ ամէն մարդ կըրնայ սխալիլ։ Քանզի դիպուածով և տկարութեամբ ափեղցըփեղ խօսիլը՝ շատ գտնըված պակասութիւն է. բայց դիտմամբ խօսիլը, մանաւանդ՝ ասոր ըրածին պէս ըսելը՝ անտանելի է։

37. Խեղճերը մեղքընալը՝ ցանկութեան դէմ բան չէ։ Մանաւանդ ասոր հակառակ, շատ աղէկ կուգայ մարդու որ իրեն բուխսիրտ ըլլալը հասարակաց իմացընելով ամէնուն սիրտը շարժէ, և առանց աշխատութեան ինքը ամէնուն աչքը մնայ։ Ուստի՝ ասիկայ մեծ բան չէ։

38. Մէկ մարդ մը իրեն բարեկամ ունենար Ինկիլիզի Թագաւորը, Լէհի Թագաւորը և Շուէտի Թագուհին, կըրնա՞ր մի մտածել որ գլուխը նեղի գալու ըլլայ

նէ ապաւինելու տեղ չունենար[1] ։

39. Բնական բաները այլ և այլ յատկութիւններ ունին, և մարդուս հոգին այլ և այլ յօժարութիւններ ունի ։ Քանզի մարդուս հոգւոյն առաջը ներկայացած բաներուն մէկն ալ պարզ չէ՛. և հոգին ալ մէկ բանի մը ինքը զինք պարզապէս չտար ։ Ասոր համար է որ՝ երբեմն մի և նոյն բանի վրայ միանգամայն լալ ու խնդալ կըլլայ ։

40. Ուժով և խելացի և գեղեցիկ խելքերը և բարեպաշտները տեսակ տեսակ կըլլան. և ասոնց ամէնն ալ պէտք է որ իր տանը մէջ հրամայող ըլլայ. անկէց դուրս բանի չխառնըլլի ։ Ասոնք երբեմն իրարու կըպատահին, և ուժովն ու գեղեցիկը իրարու հետ կըկռուին ալ, թէ որերնի՞ն մէկալին պիտի տիրէ ։ Քանզի անոնց տիրելուն կերպն ալ տարբերութիւն ունի ։ Իրարու խօսք չեն հասկընար. և յանցանքը իրենցն է. քանզի երկուքն ալ ամէն տեղ տիրել կուզեն ։ Ասիկայ մէկն ալ չկըրնար ընել. նոյն իսկ զօրութիւնը անգամ այս բանիս տկար է. քանզի իմաստնոց թագաւորութեան մէջը զօրութիւնը բնաւ բան չունի. միայն արտաքին գործքերու վրայ է անոր իշխանութիւնը ։

---

[1] Վեց տարւան մէջ, Անկլիզի թագաւորին գլուխը կտրեցին, Լէհինը փախաւ, և Շվէտի թագուհին հրաժարեցաւ ։

41. “Դաժան մարդիկ կըկարծեն թէ՝ կեանքը առանց զէնքի ոչինչ է „։ Մեռնիլը խաղաղութիւնէն աւելի կըսիրեն․ ուրիշներ ալ կան որ՝ մեռնիլը կըռուելէն աւելի կըսիրեն։ Ամէն կարծիք կեանքէ վեր կըրնայ բռնըվիլ, թէ՛ և կենաց սէրը այնքան զօրաւոր և մեզի բնական կերեւի։

42. Մէկ բան մը ուրիշին դատողութեանը յանձնելու համար պատմըւած ատենը՝ հետը բան չխառնելով և չաւրելով շիտկէ-շիտակ պատմելը ո՛րքան դժուար է։ Թէ որ մէկը ըսէ, ինձի աղէկ կերեւի, կամ ինձի մութ կուգայ կոր, ասիկայ երեւակայութիւնը դատողութեան գործոյն կըխառնէ, կամ կըդըրդռէ՝ և հակառակ կողմը կըդարձնէ։ Բան չխօսիլը աւելի աղէկ է․ քանզի այն ատենը ինչպէս է նէ՝ այնպէս կըդատէ․ ըսել է որ՝ այն ատենվան պարագայները՝ որոնք տնօրինելը իր ձեռքը չէ, և պատճառը ինքը չէ, ասիկայ ինչպէս ցըցընեն նէ։ Բայց կըլլայ ալ որ՝ բան չխօսելըն ալ դատողութեանը շփոթ կըբերէ․ քանզի դատելու մարդը կըրնայ այս ալ դարձընել և ուզած մըտքին տանիլ, այն ատենվան գտնըւած պարագային, կամ չխօսողին երեսին կամ կեցըւածքին նայելով, և անկէց բան հետեւցընելով։ Ահա այսքան դիւրին է դատողութիւնը իր ըլլալու աստիճանէն և վիճակէն դարձընել, և հաստատել որ՝

ամենեւին կայունութիւն և հաստատութիւն չունի։

43. Մօնթէնեը իրաւունք ունի, երբ կըսէ թէ՝ սովորութիւնը սովորութիւն եղած ատենէն սկսելով՝ անոր յարմարիլ պէտք է. ամենեւին քննելու չէ՛ թէ իրաւունքի և արդարութեան համեմա՞տ է մի՝ չէ՛ մի։ Ասիկայ միշտ անանկ սովորութիւններուն կընայի՝ որ բնական և աստուածային օրինաց հակառակ չեն։ Իրա՛ւ է որ հասարակութիւնը ասիկայ արդար կարծելուն համար է միշտ՝ որ ասոր կըհետեւի. այս որ չըլլար նէ՝ անհնա՛ր էր որ հետեւէր, քանզի մարդս մէկ մը խելքի կըհետեւի՝ մէկ մըն ալ իրաւունքի և արդարութեան։ Առանց ասոր սովորութիւնը կըլլար բռնութիւն. բայց խելքին ու արդարութեան թագաւորութիւնն ու սիրոյ թագաւորութիւնը բռնական չեն կրնար ըլլալ։

44. Տրտմած ատեննիս՝ արտաքին բաներու վրայ ունեցած գիտութիւննիս մեզ չի կրնար մխիթարել բարոյականի տեղեկութիւն չունենալնուս վրայ։ Բայց բարոյականի տեղեակ ըլլանք նէ՝ միշտ արտաքին բաները չգիտնալնուս վրայ մխիթարութիւն կըգտնեմք։

45. Ժամանակը տրտմութիւնն ու կռիւը ուժէ կըձըգէ (թախաթմիշ կընէ). քանզի մարդ կըփոխուի, և գրեթէ ուրիշ մէկ մարդ

մը կըլլայ ։ Այն ատենը ո՛չ նեղացողը և ո՛չ նեղացընողը , առաջին մարդը չեն ։ Մէկ ազգ մը կընըմանի՝ որ մէկու մը նեղացած ըլլայ , և անկէ ետքը երկու պորտ անցած ըլլայ . (այսինքն՝ բուն նեղացողները իրենք և տղաքնին ալ մեռնելէն ետքը՝ թոռներունին մնացած ըլլայ) ։ Անոնք ալ Փռանսըզ են , բայց մէկալները չեն . զատ մարդիկ են ։

46. Մարդոյս պայմանը ասոնք են . անհաստատութիւն , ձանձրանալ , անհանգըստութիւն ։ Մարդոյս պարապ ըլլալը աղէկ մը հասկընալ ուզող մարդը՝ տուփական սիրոյ պատճառներուն և գործերուն վրայ աղէկ մը թող մտմըտայ ։ Պատճառը չէմ գիտեր ի՞նչ մըն է , ինչպէս կըսէ Քօռնէյլ . բայց գործքերը զարհուրելի են ։ Այս չէյտեմ ինչ ըսածը , որ անանկ ոչինչ բան մըն է որ մարդ չիկընար որոշակի ճանչնալ , բոլոր երկիրըս , իշխանները , զօրքերը , և աշխարհք ամէն կըդողացընէ , իրար կանցընէ ։ Կղէոպատրային քիթը քիչ մըն ալ կարճ ըլլար նէ՝ աշխարհքի վրայ ուրիշ տեսակ բաներ կըպատահէր ։

47. Բոլոր աշխարհք ձեռքին տակը առնելու և անով խաղալով ատեն անցընելու համար՝ ինծի անանկ կուգայ որ Կեսար շատկէկ ծեր էր ։ Անանկ ատեն անցընելը Աղեքսանդրին բանն էր . քանզի երիտասարդ էր , և անիկայ բան մը չիկար որ

ճամբէն ետ դարձընէր կամ խափանէր· բայց Կեսար պէտք էր որ աւելի հաստուն ըլլար ։

48. Անհաստատութեան պատճառներն են ներկայ հեշտութիւններուն սուտ ըլլալը իմացվիլը, և ձեռվընիս չեղած հեշտութիւններուն պարապ բան ըլլալը չըգիտնալնիս ։

49. Թագաւորներն ու իշխանները երբեմն իրենք զիրենք խաղի կըդընեն ։ Այն ատեն իրենց աթոռին վրայ չեն կենար· չէ՛ նէ՝ կըձանձրանային ։ Մեծութիւնը իմացվելու համար երբեմն մէկդի ձըգվելու է ։

50. Իմ ախորժակս (քէֆըս) ժամանակէ կախում չունի ։ Իմ միգապատ օդըս և բաց օրըս իմ ներսս է ։ Իմ գործերուս յաջող կամ անյաջող երթալը անգամ ասոր շատ չեն խառնըվիր ։ Երբեմն ես զիս կըքաջալերեմ· ձախորդութեան դէմ կըկենամ· և անիկայ զարկելէն գալու փառքը ինձի ուժ կուտայ· անով ուրախութեամբ անիկայ կըյաղթեմ ։ Բայց երբեմն բաղդս յաջող երթալուն անհոգութիւն կընեմ· և յաջողութիւնը զիս կըձանձրացընէ ։

51. Մըտմըտացածըս գրած ատենըս՝ երբեմն ինծմէ կըփախչի· բայց ատով իմ տկարութիւնս միտքըս կուգայ՝ որ միշտ կըմոռնամ ։ Մոռցած խորհրդածութիւնս ին-

ձի որքան կրթութիւն կու տայ նէ՝ մոռնալս ալ այնքան կու տայ. քանզի ասով ալ իմ ոչնչութիւնս կը ճանչնամ։

52. Շատ ծիծաղական բան մըն է աշխարհքիս մէջ անանկ մարդոց գտնուիլը, որ բոլոր աստուածային և բնական օրէնք մէկ դի ձգած ըլլալով իրենք իրենց օրէնք կը հնարեն, և ամենայն ճշդութեամբ անոր կը հնազանդին։ Անանկ են գողերը. և այլն։

53. Պզտիկ պարզամիտ տղայք կըսեն. այս շունը իմս է. արեւուն մէջ իմ տեղս աս է։ Բոլոր աշխարհքիս տէրութիւնը ձեռք անցընել ուզելուն ալ սկզբնաւորութիւնը ասանկ բաներէ է։ Պատկերն ալ այս է։

54. Թողութիւն ըրէ՛, կաղաչեմ. քիչ մը անշնորհք մարդ ես։ — Թէ որ աս Թողու–թի–ն ըրէ՛ ըսելը չըլլար նէ՝ այս խօսքս ինձի դպչելու խօսք ըլլալը կարելի՛ է որ չիմանայի։ Յարգութեամբ խօսելը գէշ չէ՛. գէշը՝ թողութիւն խնդրելն է։

55. Սովորաբար մեզի անանկ կու գայ որ՝ Արիստոտէլ և Պղատոն լայն ու երկայն լաթեր կը հագնէին. միշտ ծանր կը կենային, և բնաւ չէին խնդար։ Աղէկ մարդիկ էին ասոնք. որ իրենց բարեկամներուն հետ գտնուած ատեննին ասոնք ալ ուրիշ մարդոց պէս կը խնդային, և օրինաց և քաղաքականութեան գիրքերնին չինեցին նէ՝

խաղալու պէս ատոնք չընելով ժամանակնին անցուցին։ Իրենց կենացը ամէնէն քիչ փիլիսոփայական՝ և ամէնէն շատ խնդալու ժամանակնին այն էր։ Նուելի փիլիսոփայական գործերնին՝ պարզ և հանդարտ ապրելըն էր։

56. Մարդը չարութիւն ընելը կըսիրէ. բայց խեղճերուն դէմ չէ՛, աղէկ ապրող ամբարտաւան մարդոց դէմ է։ Ուրիշ կերպ կարծիք ընողը ինքը զինք կըխաբէ։

Մարտիաղէսին չիլերուն վրայ բրած ոտանաւորը՝ անոնք չմխիթարելուն համար, և միայն հեղինակին վարպետութիւնը ցըցընելուն համար ըստակ մը չըներ։ Միայն հեղինակին համար եղած բաները ոչինչ բաներ են։ “Փառասէրը զարդը կըտըգեղացընէ„։ Չէ՛ թէ կոպիտ և տմարդի մարդոց՝ այլ մարդութիւն գիտցողներուն և սրտերնին գութ ունեցողներուն հաճոյանալ պէտք է։

57. Բանի մը քաղաքավարական զրուցուածքներ կան՝ որ անոնց սիրտըս կընեղանայ. և ատոնք են։ Հրամանոցըդ աշխատութիւն կըլլայ։ Գլուխ կըցաւցընեմ։ Կըխնամ, չըլլայ որ սանկ խօսքերը երկան քըշեն. քանզի կամ կըխաբըվիմ կամ կըբարկանամ։

58. Մեծ մարդոց համար անգամ ճշմարիտ բարեկամը շատ օգտակար մարդ է.

որ անոնց համար աղէկ խօսի , և անոնց չիգըտնըւած տեղը անոնց պաշտպան կենայ · ուստի չունին նէ հա՛րկ է որ մէկ հատ մը գտնեն ։ Սակայն ընտրութիւննին աղէկ ըներու են · քանզի բոլոր աշխատածնին մէկ խենթ մը գտնելու համար է նէ՝ ատանկ մարդը անոնց համար ո՛րքան աղէկ խօսի ալ նէ անօգուտ է · մանաւանդ՝ տկար գըտնըւած տեղը աղէկ ալ չիխօսիր · քանզի խօսքը անցուկ մարդ մը չէ՛ · ինքն ալ ուրիշներուն հետ գէշ կըխօսի ։

59. Կուզե՞ս որ քեզի համար աղէկ խօսին ։ Դուն քեզի համար բան մի՛ խօսիր ։

60. Պաշտօնով և մեծութիւնով իրենց պատիւ վնտռողները ծառըել պէտք չէ՛ · քանզի մարդս միայն դրսէն առած յատկութիւններովը սիրելի կըլլայ ։ Ինչպէս ամէն մարդ իրար կատեն ։ Ատանկ սեպենք որ՝ ամէնն ալ իրենց համար զրուցըւած խօսքերը գիտեն · այն ատենը չորս հոգի չիգըտնըւէր բոլոր աշխարհքի մէջ՝ որ իրարու բարեկամ ըլլան ։ Ասիկայ երբեմն անխոհեմութեամբ եղած կռիւներէն և գանգատներէն յայտնի կերեւի ։

61. Առանց վտանգի մահուան վրայ մտածելը մարդուս աւելի ծանր է՝ քան թէ նոյն իսկ մահուն առանց մտածելու գալը ։

62. Ըսենք թէ՝ մարդկային և աշխարհային ոչընչութիւնը՝ որ ամէն մարդու

յայտնի է, այնքան յայտնի եղած չըլլայ. մէկը ըսէ թէ՝ մեծութիւններու ետեւէ իյնալը խենթութիւն է. և այս խօսքը զարմանք բերէ չլսուած մէկ բան մը ըլլալով. այս շատ աղէկ կըլլայ:

Աշխարհքիս ոչինչութիւնը չտեսնող մարդը ինքը ոչինչ մարդ եղած կըլլայ: Ո՞վ չտեսներ ասիկայ. բայց եթէ երիտասարդները և պատանիները, որ աշխարհքիս աղմուկին մէջ ինկեր են. զբօսանաց պարապեր են. և գալու բաները ամենեւին չեն մտածեր: Բայց զբօսանքը անոնցմէ վերցուր, ձանձրութենէ սրտերնին կըճաթի. այն ատենը իրենց ոչինչութիւնը կիմանան, բայց չեն ճանչնար. քանզի մէկ մարդ մը ինքզինք մտածելու հարկադրի՝ և ատով զբօսնլու բան մը չիկրնայ գտնել նէ՝ ասկէց ու դէշ բան չիկրնար ըլլալ:

63. Ամէն բանին մէկ մասը իրաւ և մէկ մասը սուտ է: Բայց էական ճշմարտութիւնը սանկ չէ՛. մաքուր՝ և ամէն կողմէն ճշմարիտ է: Ու հետը խառնուրդ ըլլայ նէ՝ պատիւէն կիյնայ ու կըոչընչանայ: Թէ որ մաքուր ճշմարտութիւն փնտռելու ըլլամք նէ՝ ճշմարիտ բան չիկայ: Կըսուի որ մարդասպանութիւնը դէշ է. քանզի մենք դէշն ու սուտը կըճանչնամք. բայց ի՞նչ բանի համար աղէկ է կըսուի: Ողջախոհութի՞ւնը մի: Չէ՛ կըսեմ. քանզի աշխարհք

կըվերջանայ ։ Կարդըլլի՞ը մի . չէ՛ . քանզի ժուժկալութիւնը անկէց աղէկ է ։ Մարդ չիմեռցընե՞ը մի ։ Չէ՛ . քանզի սոսկալի անկարգութիւններ կելլեն . և գէշ մարդիկ կելլեն աղէկները կըսպաննեն ։ Ըսպաննե՞լը մի ։ Չէ՛ . այս ալ բնութիւնը աւրել է ։ Մեր ունեցած թէ՛ ճշմարիտը թէ՛ աղէկը՝ մասնաւոր, և գէշով ու սուտով խառնած է ։

64. Գէշը խիստ շատ գըտնըլելով դիւրին է . աղէկը գրե՛թէ մէկ հատիկ է ։ Սակայն գէշութիւնը երբեմն անանկ դժուար գըտնըլելու տեսակներ ունի՝ ինչպէս որ աղէկ ըլլած բանը դժուար կըգըտնըլի ։ Ուստի շատ անգամ այս մասնաւոր նշանն՝ գէշը աղէկի տեղ կըլլէ կուտայ . . . ։ Անանկ գէշութիւններուն հասնելու համար ալ՝ աղէկի հասնելու պէտք եղածին պէս է՛փ աղէկ մեծանձնութիւն պէտք կըլլայ ։

65. Մարդոց իրար յարգելը իրարու հետ կապող շուանները սովորաբար հարկաւորութեան կապ են ։ Հարկ է որ այլ և այլ աստիճաններ գըտնըլին . ամէն մարդ տիրել կուզէ՝ բայց չիկրնար . քանի մը մարդոց ձեռքէն միայն կուգայ ատիկայ ։ Բայց այս ինչ մարդուն յարգութիւնը այս ինչ մասնաւոր մարդուն անձին կապողը՝ երեւակայութեան կապ է ։

66. Անանկ խեղճ ենք որ, մէկ բանի մը ախորժելու և անկէց զուարճութիւն գըտնելու ըլլամք նէ, միշտ պայմանին մէկը այն է որ՝ այն բանը մեզի չյաջողի նէ պիտի նեղանամք. և ասիկայ ընող հազար կերպ բան կայ. և ամէն ատեն ալ ատանկ կըլլայ։ Ո՛վ որ աղէկին զուարճանալու՝ և անոր հակառակը եղած ատենը չխորտմելու ճամբան գտաւ նէ՝ նպատակին հասած է։

ՅՕԴՈՒԱԾ Ժ.

Փիլիսոփայութեան և գրագիտութեան վրայ պէսպէս խորհրդածութիւններ։

1. Ո՛նէկ մարդ մը ո՛րքան խելացի ըլլայ նէ՝ այնքան շատ անօրինակ և արտառոց մարդիկ կըտեսնէ։ Հասարակ մարդիկ՝ մարդոց մէջ տարբերութիւն չեն տեսներ։

2. Կրնայ մարդ շիտակ խելք ունենալ՝ և հաւասար ամէն բան չհասկընալ։ Բանզի ոմանց խելքը տեսակ մը կամ քանի մը տեսակ բանի յարմար է. ուրիշներու եկածին ալէս կըշուարի։ Ոմանք քիչ սկզբունքներէ աղէկ հետեւութիւններ կըհանեն. ոմանք շատ սկզբունքներ եղած տեղերէն էփ աղէկ հետեւութիւն կըգըտնեն։ Օրինակի համար ըսենք։ Ոմանք ջուրին գործքերը աղէկ գիտեն. բայց ատոր սկզբունքը քիչ են. սակայն անանկ բարակ հետե-

ութիւններ ունին որ՝ շատ սուր միտք կուզէ ատոնք հասկնալու ։ Կարելի է որ ատոնք մեծ և երեւելի երկրաչափ չըլլան ․ քանզի երկրաչափութիւնը շատ սկզբունքներ կըպարունակէ մէջը ․ և կրնայ անանկ խելք ըլլալ որ՝ քննութեան առած սկզբունքը քիչ ըլլայ նէ՝ անոնց մինչեւ խորունկը թափանցէ և ամէն գաղտնի հետեւութիւնները գըտնէ ․ բայց շատ սկզբունք եղած բաներուն չիկրնայ խելք հասցընել ։

Անանկ է նէ՝ երկու տեսակ խելք կայ ։ Մէկն է՝ սկզբունքներուն հետեւութիւնները խորունկ մտածել և աղէկ բռնել ․ և ասոր կըսւի՝ բարակ միտք ։ Մէկալն է՝ շատ մը սկզբունք մէկէն բռնել առանց իրարու հետ շփոթելու ․ ասոր ալ կրնանք ըսել՝ երկրաչափական միտք ։ Մէկը՝ խելքին ուժն ու շիտակութիւնն է ․ մէկալը՝ տարածութիւնն է, արդ՝ ատոնց մէկը առանց մէկալին կրնայ ըլլալ ․ մէկուն խելքը ուժով բայց նեղ կրնայ ըլլալ ․ և մէկ ուրիշինը ընդարձակ՝ բայց տկար ։

Երկրաչափական խելքն ու բարակ խելքը իրարմէ շատ տարբերութիւն ունին ։ Մէկին մէջ սկզբունքները շատ յայտնի են ․ բայց հասարակաց գործածութենէն հեռու են ։ Այնպէս որ՝ մարդ սորված չըլլալով՝ գլուխը այն կողմը դարձընելու աշխատութիւն կըքաշէ ։ Բայց քիչ մը հարեւանցի այն կողմը դառնալու ըլլայ նէ՝ ըսկըզբունքները կատարեալ՝ և շատ աղէկ կըտեսնէ ։ Աս ատանկ խոշոր և յայտնի սկըզբունքներուն վրայ՝ որ ամէն մարդու խելք հասնելու բան է․ դէշ տրամաբանելու համար անխելք ըլլալու է ։

Բարակ խելքին բռնած սկզբունքները հասարակ՝ և ամէն մարդու սովորական եղած բաներ են ։ Գլուխը այն դին դարձընելու՝ և ինքը զինք հոգնեցընելու բան չըկայ անոնց մէջ ։ Աղէկ տեսնել գիտնալէն զատ բան պէտք չէ անոնց համար․ բայց աղէկ ըլլալու է․ քանզի ատոր սկզբունքները իրարմէ անանկ զատւած , անանկ բարակ և անանկ շատ են որ՝ գրեթէ մէկ քանին մըտքէն չելլելը անհնար է ։ Աս սկըզբունքներուն մէկը եթէ ձգող մարդը կըսըխալի․ ուստի տեսութիւնը յստակ ըլլալու է որ ամէն սկզբունքն ալ տեսնէ․ և շիտակ խելք ունենալու է որ՝ ճանչցըւած սկըզբունքներուն վրայ սուտ տրամաբանել չըլլայ ։

Ասանկ է նէ՝ թէ որ տեսութիւննին աղէկ ըլլայ նէ՝ երկրաչափներուն ամէնն ալ բարակամիտք կըրնան ըլլալ ։ Քանզի իրենց ճանչցած սկզբունքներուն վրայ սուտ տըրամաբանութիւն չեն ըներ ։ Աս բարակամիտներն ալ թէ որ երկրաչափութեան անսովոր սկզբունքներուն վրայ մտածելու մըքերնին սորվեցընեն նէ՝ երկրաչափ կըլլան։

Ուստի՝ ոմանց բարակամիտ մարդոց երկրաչափ չըլլալուն պատճառը այն է որ՝ չեն կրնար մտքերնին դէպ 'ի երկրաչափութեան սկզբունքները դարձընելու։ Եւ երկրաչափներուն մէջ բարակամիտ չեղող մարդիկ գտնըվելուն պատճառը այն է որ՝ ասանկները իրենց աչքին առաջը եղած բանը չեն կրնար տեսնել. և երկրաչափութեան յստակ և գլուխմաց սկզբունքներուն տրված ըլլալով՝ և իրենց սկզբունքները աղէկ հասկընալէն և աղէկ մը որպէս թէ ձեռքէ անցընելէն ետքը տրամաբանելով անոնցմէ հետեւութիւն հանելու սովորութիւն ունենալով, բարակ բաներու մէջ կըշուարին. քանզի սկզբունքները չեն կրնար ուզածներնուն պէս դարձընել։ Այս սկզբունքներըս հազիւ կըտեսնըվին. և ասոնք իմանալը աւելի դիւրին է՝ քան տեսնելը. և ինքիրմէ ասոնք չիկրցող հասկըցողներուն հասկցընելը շատ դժուար է։ Անանկ փափուկ և անանկ շատ բաներ են որ՝ ասոնք իմանալու համար բարակ և մաքուր խելք կուզէ. և շատ անգամ ասոնք իրենց կարգովը ապացուցով հաստատելը անհնար ըլլալով, որ ասիկայ երկրաչափութեան մէջ սովորական է, որովհետեւ ըսկզբունքները երկրաչափութեան սկզբունքներուն պէս մարդուն մտքին մէջ տեղաւորված չեն . և անոնք ալ տեղաւորցընելը շատ դժուար բան ըլլալով գլուխ չելլըվիր ։ Պէտք է մէկ նայվածքով ամէն բան մէկէն տեսնել . տրամաբանելու չիգար . գոնէ՝ մինչեւ մէկ որոշեալ աստիճան մը հանըլլի ։ Ասոր համար բարակամիտներուն աղէկ երկրաչափ ըլլալը՝ և երկրաչափներուն բարակ միտք ունենալը հազուագիւտ բան է . քանզի երկրաչափները կուզեն բարակ բաները երկրաչափութեան կերպով քննել, և ծիծաղելի կըլլան . քանզի կուզեն սահմանէն սկըսել, անկէց ետքը սկզբունքներու ձեռք կըզարնեն, և բարակ բաներու վրայ տրամաբանելը անանկ չըլլար ։ Աւել չէ՛ որ խելքը այս ճամբաս չիբռներ . այլ անոնք բնապէս և առանց արուեստի և գաղտուկ կընէ . քանզի բացատրութիւնը ամէն մարդոցմէ վեր է . և զգացմունքը քիչ մարդու բան է ։

Ասոր հակառակ, բարակամիտ մարդիկ միայն մէկ նայելով դատելու սորված ըլլալով՝ իրենց չիհասկըցած նախադասութիւնները զուցես նէ կըշուարին կըմընան . որ անոնց հասնելու համար հարկ է ցամաք սահմաններէ և նախադասութիւններէ անցնիլ . և իրենք անանկ բարակ մաղէ անցընել սորված չըլլալով՝ իրենց դէմ կուգայ . շուտ մը կըձանձրանան և ետ կըկենան ։ Բայց սուտ տրամաբանող խելքերը ո՛չ բարակ են՝ և ո՛չ երկրաչափ ։

Ուստի անոնք որ միայն երկրաչափ են, շիտակ խելք ունին. բայց կուզեն որ ամէն բան իրենց սահմանով և սկզբունքներով բացատրուի. չէ՛ նէ՝ չեն կրնար տրամաբանել, և անտանելի կըլլան ։ Քանզի միայն աղէկ պայծառ և բացայայտ սկզբունքներուն վրայ շիտակ կըտրամաբանեն ։ Եւ միայն բարակ միտք ունեցողները չեն կրնար հայեցողական և երեւակայութեան վերաբերեալ բաներուն առաջին սկզբունքները ինչնալու համբերութիւն ընել. որ ո՛չ աշխարհքի և ո՛չ սովորութեան մէջ ասանկ բան տեսած չունին ։

3. Երբեմն անանկ բաներ կըլլայ որ՝ հասկըցընելու համար՝ օրինակ կըբերուի, բայց այս օրինակները հասկըցընելու համար՝ մութ կարծած բանիդ ձեռք զարնելու կարօտ կըլլաս ։ Սակայն այս ալ իրեն ընելու ներգործութիւնը կընէ ։ Որովհետեւ հասկըցընելու բանդ դժուար հասկըցուելու կը կարծուի, օրինակը միշտ աղէկ և յստակ հասկըցուելու բաներուն կարգը կըսեպուի ։ Ասանկ մէկ ընդհանուր կանոն մը հաստատելու համար շատ անգամ մէկ մասնաւոր դիպուած մը օրինակ կառնուի. բայց թէ որ մէկ մասնաւոր դիպուած մը բացատրել պէտք ըլլայ նէ՝ անոր ալ ընդհանուր կանոնը գործ կածեն ։ Հաստատուելու բանը միշտ

մութ՝ և անիկայ հաստատելու համար գործածված բանը միշտ անկէց յստակ կըսեպվի ։ Բանզի մարդ մէկ բան մը հաստատութեամբ հասկըցընելու ըսկըսածին պէս՝ երեւակայութիւնը նախ և առաջ կըպաշարէ . մըտիկ ընողը կըսէ որ՝ անանկ է նէ ասիկայ մութ է՝ և աղէկ մը չիհասկըցվիր եղեր ։ Եւ ասոր հակառակ՝ ի՛նչ բանով որ անիկայ պիտի հաստատէ նէ՝ այն բանը յստակ և դիւրաւ հասկըցվելու եղած պիտի ըլլայ ։ Ասանկ երեւակայելով՝ ասիկայ դիւրաւ կըհասկըցվի ։

4. Մեր ամէն տրամաբանութիւնը ասոր գլուխ կըզարնէ՝ որ զգացմունքի կուգայ կըլըմըննայ ։ Բայց մտացածին ըսված հաճոյքն ալ զգացմունք կընըմանի , և անոր հակառակ է ։ Այն կողմէն կընըմանի որ ընաւ չիտըրամաբաներ ։ Եւ այն կողմէն հակառակ է որ՝ սուտ է ։ Անանկ որ՝ այս երկու իրարու հակառակ բաները իրարմէ տարբերելը է՛փ աղէկ դժար բան է ։ Մէկը իրեն զգացմունքին համար՝ կամքըս անանկ ուզեց կըսէ , և կամքը ուզածին՝ զգացմունք կըսէ . ես ալ իմ կողմէս ասանկ ըսողներէն եմ ։ Այս բանիս վրայ կանոնի կարօտ եմք ։ Խելքը առաջ կուգայ , ես կանոն կըլլամ կըսէ . բայց այս ալ որի՛ն կառքը հեծնէ նէ՝ անոր խաղը կըկանչէ . ուստի այս բանըս դատաւոր չունի ։

5. Մէկ բանը կանոնի վրայ դատողները՝ ասանկ չիդատողներուն քով անանկ են . ինչպէս են ժամացոյց ունենալով ժամանակը գիտցողները՝ ժամացոյց չունեցողներուն քով ։ Մէկը կըսէ . երկու ժամ է որ հոս ենք . մէկալը կըսէ . հազիւ երեք քառորդ եղաւ . ես ժամացոյցըս կընայիմ ու մէկուն կըսեմ, սիրտըդ կընեղանայ կոր . մէկալին կըսեմ, ժամանակին անցնիլը չես իմանար կոր ։ Քանզի անկէ իվեր ժամ ու կէս եղեր է ։ Ժամանակըս ինծի համեմատ է , և ես ինչպէս ուզեմ նէ անանկ կըդատեմ կարծողներուն վրայ կըխընդամ . քանզի չեն գիտեր որ ես ժամացոյց ունիմ , և անոր նայելէս ետքը անոնց ըսածը դատեցայ ։

6. Անանկներ կան որ աղէկ կըխօսին . բայց աղէկ չեն կընար գրել ։ Ասոր պատճառը այն է՝ որ տեղը և հոն գըտնըվողները և ուրիշ պարագայները անոնք կըտաքցընեն . և մըտքընին բնապէս որքան պտուղ կընար բերել նէ՝ այս տաքութիւնովըս անկէց աւելի պտուղ կըբերէ ։

7. Ինչ աղէկ բան որ ունի նէ Մօնթանեը , անիկայ դժուար ձեռք կիյնայ ։ Ունեցած գէշ բաները մէկ րոպէի մէջ կըրնան չիտկըվիլ՝ թէ որ գիտնաս որ գրածներուն շատը պատմութիւն է . և իրեն վրայ շատ կըխօսի ։ Գէշ ըսածըս բարուց կողմանէ մի՛ հասկընար ։

8. Օրէնքի հետեւելու տեղը բացառութիւններուն հետեւիլը շատ գէշ բան է։ Կանոն պահելու անաչառ՝ և բացառութեան թշնամի ըլլալու է։ Բայց որովհետև ծանօթ է որ կանոններէ դուրս բացառութիւններ կան, դատաստանըդ թէպէտ խիստ՝ բայց արդար ըլլալու է։

9. Անանկ մարդ կայ որ կուզէ, թէ մէկ հեղինակ մը ուրիշ հեղինակի խօսած բաներուն վրայ բնաւ չխօսի։ Չէ նէ՝ նոր բան մը չունի ըսելով կամբաստանեն։ Սակայն՝ խօսածին նիւթերը նոր չեն ալ նէ՝ խօսելուն ոճը և կարգը նոր է։ Գնտակախաղութեան մէջ երկուքին ալ խաղացած գնտակը մէկ է. բայց մէկը մէկալէն աղէկ կըտեղաւորցընէ։ Կուզէի որ անոր համար այս ամբաստանութիւնն ալ ըլլար որ՝ 'ի սկզբանէ հետէ ուրիշներուն գործածած բառերն են անոր ալ գործածածները։ Նոյն մտքի խորհրդածութիւնը՝ ուրիշ կերպ կարգի մըտնելով ուրիշ խօսք մը կըլլայ. ինչպէս որ մի և նոյն բառեր ուրիշ կերպով շարելով ուրիշ միտք կըհասկըցընեն։

10. Մարդ իր գտած փաստերովը աւելի դիւրաւ խելք կըպառկեցընէ մէկ բանին, քան թէ ուրիշ մէկու մը միտքը եկած փաստերով։

11. Խելքը բնապէս կեմենայ. կամքն ալ բնապէս կըսիրէ։ Իրենց ճշմարիտ առարկայ

չունենան նէ՝ հարկաւ սուտ մը կըգըտնեն ։

12. Մարդուս երբեմն մօտեցած խելքին մեծ աշխատութիւնները անոր կենալու տեղ չեն ։ Ձին երթալը վեր ցաթկել մըն է . նորէն վար պիտի իյնայ ։

13. Մարդս ո՛չ հրեշտակ է՝ ո՛չ անբան ։ Եւ մարդոյս խեղճութիւնը անանկ կամեցեր է որ՝ ո՛վ որ հրեշտակի պէս երեւիլ կուզէ՝ անբանի պէս կերեւի ։

14. Մէկ մարդուն տիրող կիրքը հասկընալէն ետքը՝ անոր հաճոյ ըլլալը մեր ձեռքը եղածի պէս կըլլայ . սակայն ամէն մարդ աղէկի վրայօք ունեցած գաղափարին մէջը անգամ անանկ արտառոց բաներ ունի որ՝ իրեն աղէկին դէմ կուգայ ։ Եւ ասիկայ՝ անանկ մարդոց աչքը մտնել ուզող մարդը յուսահատութեան մէջ կըձըգէ ։

15. Ձիու մը մըտքէն ալ չանցնիր որ՝ ուրիշ ձի մը իրեն վրան նայի ու հաւնի և զարմանայ ։ Մէջերնին վազելու կողմանէ իբարու մէկ հակառակութիւն մը կերեւի . բայց ասկէց բան չելլէր . քանզի ախոռը գըտնըված ատեննին ամէնէն ծանրը և տըգեղը անգամ իր գարին ու յարդը մէկ ուրիշին չիտար ։ Բայց մարդոց մէջ ասանկ չէ ։ Առաքինութիւննին իրենցմով գոհ չըլլար . ուրիշներէն աւելի մէկ բան մը ատով իրենց վրայ երեւելու չըլլայ նէ՝ սրտերնին չիհանգչիր ։

16. Ինչպէս որ մարդ իր խելքը, անանկ իր զգացմունքն ալ կրնայ աւրել։ Մարդուն խելքն ալ՝ զգացմունքն ալ՝ ուրիշի հետ տեսութեամբ և խօսակցութեամբ ձեւի կըմըտնէ։ Ուստի աղէկները աղէկ՝ և գէշերը գէշ ձեւի մէջ կըխօթեն ասոնք։ Ուստի՝ աղէկ ձեւի խօթելու և չաւրելու համար պէտք է ամէն բան աղէկ ընտրել. և մէկ մարդ մը գէշի գացած ըլլայ, աղէկութեան ճամբան բռնած չըլլայ նէ՝ այս ընտրութիւնըս չիկրնար ընել։ Ասով այս բանըս մէկ շրջան մը կըլլայ. երնեկ մէջէն ելլելու ճամբան գտնողներուն։

17. Թէ որ ճանչցըվիլը մեզի հարկաւոր չեղած բնական բաներուն մէջ անանկ բաներ կան՝ որ ճշմարտութիւնը չեմք գիտեր, կարելի՛ է որ՝ մարդուս մտքին հաստատութիւն մը տալու համար մոլորական կարծիք մըն ալ գտնըվի նէ գէշ չէ։ Ինչպէս է այն, որ օդոյն փոխվիլը և շատ մը հիւանդութիւններ լուսինէն կըպատճառին կարծըված է. և այլն։ Քանզի չիկրցած գիտցած բաներուն վրայ ալ գիտնալու համար անհանգիստ ըլլալը՝ մարդոյս գըլխաւոր հիւանդութիւններուն մէկն է. և չեմ գիտեր թէ այս անօգուտ հետաքըրքրութիւնն ու սանկ բաներու վրայ սխալ կարծիքը իրարմէ ի՞նչ տարբերութիւն ունին։

18. Թէ որ կայծակը ցած տեղերը իջնալու ըլլար նէ՝ բանաստեղծները և ուրիշ ասոր պէս բաներու վրայ խօսողները ըսածներնուն ապացոյց չէին կրնար գտնել։

19. Խելքը իրեն կարգ ունի․ որ սկըզբունքներով և ապացոյցներով կըլլայ։ Սիրտին կարգը ուրիշ է։ Սիրվելու ըլլալուն ապացոյց չըլլար՝ սիրելու պատճառները կարգաւ մէջ բերելը․ ասիկայ ծիծաղելի բան մը կըլլայ։

Յիսուս Քրիստոս և Պօղոս առաքեալը՝ մըտքի կարգէն աւելի սրտին կարգը բռնեցին․ որ է սիրոյ կարգը․ քանզի անոնց նպատակը սորվեցընել չէր գլխաւորապէս, այլ տաքցընել էր։ Սուրբն Օգոստինոս ալ ասանկ է։ Այս կարգս գլխաւորապէս անոր վրայ կըկայանայ՝ որ վախճանին համեմատութիւն ունեցող միջոցներուն ամէնուն վրայ խօսվի, և ամէնուն ապացոյց տրըվի։

20. Անանկ բաներ կան որ բոլոր բնութիւնը կըծածկեն։ Ասոնց մէջ թագաւոր չիկայ․ միայն պետութեան մէկ վեհափառ ինքնակալ մը կայ։ Փարիզ չիկայ, պետութեան մայրաքաղաք մը կայ։ Տեղ կայ որ՝ Փարիզ քաղաքը հասկըցընելու համար իր յատուկ անունը տալու է․ տեղ ալ կայ որ՝ պետութեան մայրաքաղաքը ըսելով կըհասկըցվի։

21. Երբ որ մէկ խօսքի մը մէջ մէկ բառ մը կրկնըված կըգըտնես, և սխալ կարծելով սրբագրած ատենըդ կըտեսնես որ զըրուցվածքին համը կըփախչի կոր, այն բառին մի՛ դպչիր, թող կենայ։ Ասիկայ աղէկութեան նշան է. և այս վերցընելն ալ նախանձու նշան է, որ կոյր է. չիգիտեր որ այն տեղ այն կրկնութիւնը սխալ չէ՛. քանզի բնաւ մէկ բանի վրայ ալ ընդհանուր կանոն չիկայ։

22. Բառերը բռնադատելով հակադրութեան ձեւ շինողները՝ սիմէտրիան չաւրելու համար սուտ պատուհան շինողներուն կընմանին։ Կանոննին շիտակ խօսիլ չէ՛, կանոնաւոր ձեւեր բանեցընել է։

23. Մէկ լեզուն մէկալ լեզուին նայելով գրի պէս են. գիր գրի փոխելուն տեղը բառ բառի կըփոխեն։ Անոր համար անծանօթ լեզուն՝ չիկարդացվելու գիր կընմանի։

24. Զուարճութեան և գեղեցկութեան գաղափար մը կայ, որ մեր բնութիւնը ինչպէս որ է նէ՝ տկար կամ զօրաւոր, և մեզի հաճելի եղած բանին իրարու հետ ունեցած համեմատութեանը վրայ հաստատուած է։ Ի՛նչ որ այս գաղափարիս յարմար գայ նէ՝ մեզի հաճելի է. տուն, խաղ, խօսք, ոտանաւոր, արձակ շարադրութիւն, մարդ, թռչուն, գետ, ծառ, սենեակ, հագուստ։ Ի՛նչ բան որ այս գաղափարիս յարմար չէ նէ՝ աղէկ ընտրութեան տէր եղողին հաճոյ չէ՛։

25. Ինչպէս որ բանաստեղծական գեղեցկութիւն կըսվի՝ երկրաչափական գեղեցկութիւն ալ ըսվելու էր․ բժշկական գեղեցկութիւն ալ։ Սակայն ատանկ ըսվելու սովորութիւն չկայ։ Եւ ասոր պատճառն այն է որ՝ երկրաչափութեան և բժշկութեան նպատակը ի՛նչ ըլլալը ամէն մարդ գիտէ․ բայց բանաստեղծութեան առարկայ եղող զուարճութիւնը ի՛նչ բանի վրայ կայանալը աղէկ մը գիտցըված չէ՛։ Մարդ չիգիտեր թէ՝ սա հետեւելու պէտք եղած բնական գաղափարը ո՞րն է․ և ասիկայ չգիտցըվելուն համար տեսակ տեսակ արտառոց բաներ հնարված են․ ինչպէս են ոսկի դար, Մեր օրերուն հրաշալքն, աղետաւոր դաբնի, Գեղեցիկ աստղ, և այլն։ Եւ այս անիմանալի լեզուին անունը՝ Բանաստեղծական գեղեցկութիւն են դրեր։ Բայց թէ որ մէկը իր երեւակայութեանը մէջ այս կերպով հագված կին մը ձեւակերպէ, մէկ գեղեցիկ կին մը կըտեսնէ, որուն վրան վերէն վար հայլներ և մետաղեայ թիթղան (չամաթա թէլի) կըտորվանք կախված են․ և ասիկայ իր աչքին գեղեցիկ երեւելուն տեղը՝ չիկրնար իր խընդալը զսպել․ քանզի՝ կընիկ մարդոց զարդը ինչի՛ վրայ կայանալը՝ տանուորին զարդը ի՛նչ ըլլալէն աղէկ գիտցըված է։ Սակայն կարելի է որ ատանկ բաներէ չիհասկցող մարդոց աչքին ատանկ հագված մէկ մը զարմանալի երեւի․

գեղ կայ որ՝ ասանկ հագւած կընիկ մը տեսնեն նէ՝ Թագուհի կըկարծեն ։ Անոր համար՝ այս գաղափարին վրայ շինւած երգերուն՝ ոմանք Գեղջի Թագուհի կըսեն ։

26. Մէկ ընական զրուցւածքի մը մէջ կերքի կամ գործքի մը նկարագրութիւն լսւի նէ՝ մարդ լսածին ճշմարտութիւնը իրեն վրայ կըգըտնէ ․ իմ քովս այս կար ու չիգիտէի կըսէ ․ և անիկայ իրեն իմաց տուողը սիրել կըսկըսի ։ Քանզի այն խօսող մարդը իր վրայ գըտնըւած աղէկութիւնը չիցըցըներ ․ մեր վրայինը կըցըցընէ ․ անոր համար այս բարերարութեամբս մեզի սիրելի կըլլայ ։ Ու ասկէց զատ, մեր ու անոր միտքը մէկ ըլլալը տեսնելովնիս՝ հարկաւորապէս սրտերնիս անիկայ սիրելու կըբըռնադատւի ։

27. Պէտք է որ պերճախօսութեան մէջ ճշմարիտ ալ ըլլայ՝ զուարճալի ալ ․ բայց զուարճալին ճշմարիտ ըլլայ ։

28. Մարդ ընական ոճը տեսնէ նէ՝ շատ կըհաւնի և իրեն զարմանք կուգայ ․ քանզի կարդացողը կըյուսար որ մէկ հեղինակ մը պիտի գըտնէ, և մէկ մարդ մը գտաւ ։ Բայց աղէկ ընտրութիւն ունեցող մարդիկ գիրք մը տեսնելով մարդու մը խօսք լսելու պատրաստըւած ատեննին հեղինակի մը պատահին նէ՝ կըզարմանան կըմընան, “ Չէ թէ այնքան մարդկօրէն՝ որ-

չափ բանաստեղծաբար խօսեցաւ ,,: Յանկները բնութիւնը շատ կըգովեն, որ իրենց ամէն բանի, և մինչև աստուածաբանութեան վրայ անգամ խօսելու կըներեն :

29. Մէկ բան մը բրած ատենը մարդուն է́ն վերջը գտած բանը ա́յն է որ՝ է́ն առաջ ի́նչ բան դնելու էր նէ անիկայ կըսորվի :

30. Խօսքի մէջ պէտք չէ՛ որ միտքըդ մէկ բանէն մէկալին դարձընես, բայց եթէ քիչ մը հոգնութիւն առնելու համար : Ան ալ միայն հոգնութիւն առնելու յարմար ժամանակը նայելու է որ ըլլայ. քանզի ժամանակէ դուրս հանգչիլն ալ հոգնիլ ըսել է : Խօսքէդ կըհըրաժարիս, և ամէն բան հոն կըբերես կըձըգես. այսքան դըժուարին է մարդէն առանց հեշտութիւն ցըցընելու բան մը ձեռք բերել. միայն այս փոխարէնն է որ՝ ա́ռածնուս պէս ի́նչ որ ունինք նէ կուտանք :

31. Պատկերհանութեան պէս ալ պարապ բան կընա՞յ մի ըլլալ : Բունը կըտեսնեմք՝ հոգերնիս չէ՛. լոկ նմանը տեսնեմք նէ կըզարմանամք :

32. Միտքը նոյն ըլլալով՝ անիկայ բացատրող բառերը քանի՛ փոխըլին նէ միտքն ալ փոխըւածի պէս կըլլայ : Միտքը բառերը յարգի ընելու տեղը՝ բառն է որ միտքը յարգի կընէ :

33. Զգացմունքով դատել սորվող մար-

դիկը տրամաբանութենէ բան չեն կրնար հասկնալ. քանզի կուզեն որ առջի բերանը մէկ նայուածքով բանին էութիւնը հասկընան, սկզբունքները փընտըռելու սորված չեն։ Ասոր հակառակ, սկզբունքներու վրայ տրամաբանելու սորվածները զգացմունքէ բան չեն հասկնար. մէկ նայուածքով չեն կրնար տեսնել. և սկզբունք կըփընտըռեն։

34. Ճշմարիտ պերճախօսութիւնը՝ պերճախօսութեան վրայ կըխնդայ։ Ճշմարիտ բարոյականը՝ բարոյականի վրայ կըխնդայ։ Ըսել է որ՝ դատման բարոյականը՝ իրեն կանոն եղող խելքին բարոյականին վրայ կըխնդայ և կըծաղրէ։

35. Կիկերոնին վրայ ինչ սուտ գեղեցկութիւններ կան՝ որ մենք կընախատեմք, անոնց ամենուն ալ շատ մարդ կայ հաւնող։

36. Փիլիսոփայութիւնը ծաղրելը՝ ճշմարիտ փիլիսոփայութիւն է։

37. Շատ մարդ կայ որ՝ իրիկուան ժամերգութիւնը մտիկ ըրածներնուն պէս քարոզ մտիկ կընեն։

38. Գետերը անանկ ճամբայ են որ՝ իրենք կըքալեն. և մարդը իր երթալու տեղը կըտանին։

39. Երկու իրարու նման երես, զատ զատ տեսնես նէ չես խնդար. բայց երկուքը իրարու քով տեսնես նէ նմանութեանը վրայ կըխնդաս։

40. Ախտարք նայողները և քիմիագէտները որ ուրիշ հանքերը ոսկի չինել կուզեն, և ուրիշ ատոնց պէսերը սկզբունք ունին. բայց աղէկ չեն գործածեր: Արդ՝ սուտը ո՛րքան պատժոյ արժանի է նէ՝ ճշմարտութիւնը դէշի բանեցընելն ալ այնքան պատժելի է:

41. Կարդեսիոսին ըրածին չեմ կրնար ներեր: Իր բոլոր փիլիսոփայութեան մէջ՝ բանը առանց աստուծոյ ըմբռնցընել ուզած պիտի ըլլայ. բայց հարկ եղաւ՝ որ մէկը նիւթոյն շարժում մը տալու համար մէկ պզտիկ պոռնդ (ֆիսքէ) մը զարնէ: Այս ըլլալէն ետքը ա՛լ Աստուած ընելու բան չունենար:

ՅՕԴՈՒԱԾ. ԺԸ.

Մեծերուն վիճակին վրայ:

1. Քու վիճակդ ճշմարտապէս ճանչնալու համար՝ սա պատկերին մէջ մտածէ՛ անիկայ:

Մարդուն մէկը մրրիկի բռնուելով մէկ անծանօթ կղզիի մը մէջ ինկաւ. որուն բնակիչներուն թագաւորը կորսուած ըլլալով՝ անիկայ փնտռելու վրայ էին: Եւ որովհետեւ դիպուածը անանկ բերաւ որ՝

այս մարդուս թէ՛ հասակը և թէ՛ դէմքը ասոնց կորսընցուցած թագաւորին նման էր՝ թագաւորնիս գտանք ըսելով ահիկայ բռնեցին, և բոլոր ժողովուրդը ահիկայ իբրեւ թագաւոր ընդունեց ։ Առաջները ի՛նչ ընելիքը չէր գիտեր · բայց վերջը հաճեցաւ ինքը զինք իր բարեբաղդութեան ձեռքը թողուլ · իրեն ի՛նչ յարգութիւն ըրին նէ ընդունեց · և թող տուաւ որ զինքը իբրեւ թագաւոր բռնեն ։

Բայց որովհետեւ իր բուն վիճակը չէր մոռնար, միշտ այն ալ աչքին առաջն էր որ այն մարդոց կորսընցուցած և փընտըռուած թագաւորնին ինքը չէ · և իրեն ի՛նչ պատիւ ըլլան նէ՝ և նոյն իսկ թագաւորութիւնը իրենը չէ ։ Ասոր երկու կերպ խորհըրդածութիւն և մտմըտուք ունէր ։ Խորհուրդին մէկը այն էր՝ որով թագաւորութիւն կընէր · և մէկալը՝ որով իրեն բնիկ վիճակը և ի՛նչ ըլլալը կըճանչնար, և եղած աստիճանին մէջը զինքը դընողը՝ միայն բաղդին ու դիպուածը ըլլալը գիտէր ։ Այս երկրորդ խորհուրդս իր մտքին մէջը կըպահէր, և առաջինը կըբանար · ժողովուրդին հետ վարվիլը՝ առաջին խորհրդածութեանը վըրայ էր · ինքնիրեն հետ երկրորդովը կըվարվէր ։

Քուկին հիմա ձեռքըդ գըտնըված՝ և տիրած հարըստութիւններըդ՝ այդ մարդուն այն թագաւորութիւնը ձեռք ձգելէն ուրիշ կերպ մէկ բաղդ մը և դիպուած մը չիկարծես · դուն քեզնէ և քու բնութենէդ ատոր բնաւին իրաւունք մը չունէիր · ինչպէս որ այն ալ չունէր · և քուկին աշխարհքի մէջ չէ՛ թէ միայն մեծ իշխանի որդի և հօրդ իշխանութեանը ժառանգ գրոնըվելըդ , այլ և նոյն իսկ աշխարհք գրոնըվիլըդ հազար կերպ դիպուած մէկ տեղ գալով եղեր է ։ Քու ծնանիլըդ մէկ կարգըվելէ մը , կամ քու նախնիքներուդ ամէնուն կարգըվելէն առաջ եկած բան մըն է ։ Բայց այս կարգըվելուն սկիզբը ո՞ւրկէ է · հայրդ մէկ աղջիկ մը տեսեր է , կամ աղջըկանը հօրը աչքին աղէկ երեւցեր է · կամ ուրիշ ատոր պէս հազար կերպ անակնունելի դիպուածներուն մէկը եղեր է ։

Կըսես որ՝ ես այս հարստութիւնըս իմ նախնիքներէս ժառանգեցի · բայց չէ՞ մի որ անոնց ալ վաստըկիլը դիպուածի մը գլուխ կըկապէ · պահվիլ և մինչեւ քու ձեռքդ հասնիլն ալ դիպուած է ։ Անոնց պէս ճարտար հազար հոգի ալ կային , որ կամ բնաւ չիկրցան վաստըկիլ , կամ վաստըկելէն ետքը ձեռքէ հանեցին ։ Անա՞նկ մի կըկարծես որ՝ քու նախնիքներուդ ունեցած հարստութիւնը բնական ճամբով քու ձեռքդ հասած է ։ Այդ ալ շիտակ չէ՛ · ժառանգելու օրէնք ըսած բանըդ՝

օրէնսդիրին ազատ կամքէն կախուած բան մըն է․ որ այդ օրէնքը հաստատելու օրինաւոր պատճառ ունեցած կրնան ըլլալ․ բայց քուկին ասոնց վրայ ունիմ ըսած բնական իրաւունքդ այն օրէնսդիրին մտքէն ալ եկած բան չէ՛։ Թէ որ կամքերնին անանկ ուզէր և անանկ վճիռ հանած ըլլային թէ՝ մէկ մարդ մը իր կենդանութեանը իր ինչքը ուզածին պէս բանեցընէ․ բայց մեռնելէն ետքը ի՛նչ ունի չունի՝ հասարակապետութեան մնայ, այս օրէնքիս դէմ գանգատ ընելու իրաւունք ամենեւին չէիր ունենար։

Ասանկով՝ դուն քու ինչքերդ ի՛նչ իրաւունքով կըվայելես կոր նէ՝ անոնց մէկն ալ բնական օրէնքին վրայ հիմն չունի․ մարդկային սահմանադրութիւններ են։ Օրէնքը դնող մարդոց երեւակայութիւնը մէկ ուրիշ կերպի մը դարձած ըլլար նէ՝ քուկին աղքատութեանդ պատճառ կըլլար․ և դիպուածոյն ասանկ պատահիլն է որ՝ քեզի համար օգտակար մէկ օրէնք մը անոնց կամքը եղեր է հաստատելու․ և դուն ալ այն ատենը այս օրինաց տակը ծներ ես․ որով ունեցածներուդ տէր կրնաս կոր ըլլալ։

Ըսելս այն չէ՛ որ՝ քու հարստութեանդ օրինաւոր տէր չես դուն, և ուրիշ մը քու ունեցածներդ կրնայ քու ձեռքէդ առնել։ Քանզի Աստուած՝ որ անոր բուն տէրն է՝ մարդկան անոնք իրենց մէջը բաժնելու համար օրէնք դնելու ներեր է . և այս օրէնքներըս մէկ մը հաստատուած ըլլալէն ետքը՝ անոնք աւրելը անիրաւութիւն է ։ Ահա՛ ասիկայ քեզ քիչ մը օրինակ տուած մարդէս կըտարբերէ . որ անիկայ իր ձեռքի թագաւորութիւնը՝ միայն ժողովուրդին մէկ սխալ կարծիքովը ձեռք ձգեց . քանզի անոր ժառանգութիւնը Աստուած չիհաստատեր և օրինաւոր չըներ . բայց քուկդ օրինաւոր ըրած է ։ Անիկայ իր թագաւորութենէն հրաժարելու ալ պարտական է ։ Կատարելապէս անոր հաւասարութիւն ունենալնիդ այս կողմէն է որ՝ դուն ալ անոր պէս՝ այս իրաւունքս ունենալու մէկ հիմ մը չունիս քու մէկ որպիսութեանդ կամ մէկ արժանաւորութեանդ մէջ . դուն քեզ քու ջանիւքդ այն հարստութեանը ժառանգ ըլլալու արժանի չես ըրեր ։ Քու մարմինդ ալ՝ հոգիդ ալ՝ ինքնին անտարբեր են . դուքս ըլլալու ալ կըյարմարին՝ նաւավար մը ըլլալու ալ . ամենեւին անանկ բնական կապ մը չիկայ որ՝ անոնք մէկ մասնաւոր վիճակի մը կապէ . ուրիշ վիճակներուն ամէնէն ալ հեռու տանի ։

Ասկէց ինչ կելլէ ։ Ասկէ ելածը այն է որ՝ պատմած մարդուս պէս դուն ալ երկու կերպ խորհրդածութիւն պիտի ունենաս .

դուրսէն մարդոց հետ վարվիլդ՝ քու ատիճանիդ վերցուցածին յարմար պիտի ըլլայ · բայց մէկ ծածուկ խորհուրդ մըն ալ պիտի ունենաս, և ճշմարիտն ալ այս խորհուրդըդ է · որ դուն բնապէս անոնցմէ վեր ըլլալու բան չունիս ։ Թէ որ հասարակաց մէջ ունեցած խորհրդածութիւնդ քեզ ուրիշ մարդոցմէն վեր կըվերցընէ, մէկալ ծածուկ խորհուրդըդ քեզ պիտի խոնարհեցընէ, և ուրիշ ամէն մարդոց հետ հաւասար պիտի ընէ ։ Քանզի քուկին բնական վիճակըդ այս է ։

Քու վրադ զարմանալով քեզի նայող մարդիկ կարելի է որ այդ խորհուրդը չըգիտնան ։ Կըկարծեն որ ազնուազգի ըլլալը մէկ բնական մեծութիւն մըն է · և հասարակօրէն մեծերը բնապէս իրենցմէ վեր ուրիշ տեսակ մարդիկ կըկարծեն ։ Կուզես նէ՝ անոնց այս սխալ կարծիքը երևան մի՛ հաներ · չխոկել մի՛ ուզեր · բայց այդ մեծութիւնովըդ չափըդ մի՛ փախցըներ · մի՛ ամբարտաւանիր · մանաւանդ՝ դուն քու էութիւնդ ուրիշներէն բնապէս վեր բան մը կարծելով դուն քեզ չիմոռնաս ։

Աս հասարակութեան սխալելովը թագաւոր եղող մարդուն ի՞նչ կըսես · թէ որ իրեն բնական վիճակը անանկ մէկ կերպով մը մոռնար որ՝ կարծէր թէ այս թագաւորութիւնս պէտք էր որ իրեն տրվեր · ինքը անիկայ ժառանգելու իրաւունք ունէր ։ Անոր յիմարութեանը և խենթութեանը վրայ կըզարմանաս ։ Բայց իրենց բնական վիճակը մոռցող երեւելի մարդիկ ասկէց վար ի՞նչ ունին ։

Այս խրատս շատ շահաւոր և պիտանի է ։ Քանզի մեծերուն անզուսպ ըլլալը և խրոխտութիւննին և բռնութիւննին անկէց կուգայ որ՝ իրենց ի՛նչ ըլլալը չեն գիտեր ։ Դժուար բան է որ՝ անանկ մարդիկ՝ որ ներսէն իրենք զիրենք ուրիշ մարդոց հաւասար կըբռնեն, և Աստուծոյ իրենց տուած քանի մը մանր մունր աղէկութիւններուն իրենց կողմանէ մէկ արժանաւորութիւն մը չունենալով ստացեր՝ ու ասով ուրիշներէն վեր եղեր են, ասանկները այնքան ամբարտաւանութիւն բանեցընեն ։ Այս բանիս համար պէտք է որ մարդ ինքըզինք մոռնայ, և կարծէ որ՝ իրօք անոնցմէ վեր մէկ գերազանցութիւն մը ունի. և իմ՛ քեզի հասկըցընել ուզած խաբվիլըդ այս բանին վրայ կըկայանայ ։

2. Ուրիշները քեզի ո՛րքան պարտական են նէ՝ գիտնալըդ պէտք է որ՝ անոնցմէ անկէց եվել բան չուզես . քանզի ասիկայ յայտնի անիրաւութիւն է ։ Սակայն ձեր վիճակի մարդոց մէջը ասիկայ շատ կըգըտնըվի կոր, քանզի իրենց վիճակին բնութիւնը չեն գիտեր ։

Աշխարհքի մէջ երկու տեսակ մեծութիւն կայ. մէկն է օրինօք մեծութիւն, և մէկալը բնական մեծութիւն։ Օրինօք մեծութիւնը մարդոց կամքէն կախուած է. որ իրաւունք ունեցեր են մէկ քանի վիճակի մարդիկ պատուելու՝ և անոնց յարգութիւն մը տալու։ Ազնուականութիւնն ու պատուաւոր բռնած աստիճանները այս կարգիս մէջն են։ Մէկ տեղ մը ազնուական մարդիկ պատիւ ունին, և մէկ ուրիշ տեղ մը՝ հասարակ մարդիկ և ռամիկները. տեղ մը մեծ զաւակները և տեղ մը պզտիկ զաւակները։ Ասիկայ ինչո՞ւ համար է։ Քանզի մարդիկ ատանկ են ուզեր։ Կանոնք և օրէնքները դրուելէն առաջ ատոնք անտարբեր բաներ էին. ետքը ատանկ ըլլալը իրաւունք եղաւ. քանզի հաստատուած կանոնն ու օրէնքը խոտորելը անիրաւութիւն է։

Բնական մեծութիւնները անոնք են որ՝ մարդոյս կամքէն և հաճոյքէն կախում մը չունին. քանզի ատոնք հոգւոյ և մարմնոյ ըստոյգ և իրօք ունեցած յատկութիւններուն կընային. որով իրարմէ աւելի կամ պակաս յարգութիւն գտնելու արժանի կըլլան. և ատանկ են գիտութիւնները, մտաց լուսաւորութիւնը, խելքը, առաքինութիւնը, առողջութիւնը և ուժը։

Ասոնք այս մեծութիւններուս երկուքին ալ մէկ մէկ բան պարտական եմք. բայց ուրովհետեւ բնութիւնին մէկ չէ՛, մեր անոնց պարտական եղած յարգութիւննիս ալ մէկ կերպ ըլլալու չէ՛։ Օրինօք եղած մեծութիւններուն՝ օրէնքին պահանջած յարգութիւնը տալու եմք. և սակայն՝ դըրսէն քանի մը արարողութիւններ և ձեւեր են։ Բայց անոնց հետ ալ ներսէն՝ այս կարգիս հաստատութիւնը արդարութեամբ և իրաւամբք եղած ըլլալը ճանչնալու եմք. անոնք մեր պատուած մարդոյը վրայ մէկ իրական առաւելութիւն և աղէկութիւն մը չեն ցըցըներ։ Թագաւորի հետ խօսողը ծունկի վրայ կենալու է. մեծամեծ իշխաններուն դիմացը ոտքի վրայ կայնելու է. և այս պարտականութիւններս անոնց առաջը չիհատուցանելը խենթութիւն և փոքրահոգութիւն է։

Բայց բնական յարգանքները՝ որ ներսէն վարկում մը ունենալ է, միայն բնական մեծութիւն ունեցողներուն պարտական եմք։ Ասոր համար՝ այս բնական մեծութիւններուն հակառակ բաներն ալ անարգ և ոչինչ սեպելը մեր պարտքն է։ Դուն դուքս ես. հարկ չէ՛ որ ես ասոր համար քու վրադ վարկում ունենամ. բայց հարկ է որ անցած առենըդ բարեւի կայնիմ։ Թէ որ դուքս ըլլալէդ զատ՝ աղէկ մարդ ալ ես նէ՝ այն առենը երկու տեսակ յարգութիւնն ալ քեզի ընելու պարտական եմ։ Դուկին դքսութեան աստիճանիդ վայելուչ յարգութիւնը՝ որ արտաքին նշաններով կըըմբռնայ, քեզնէ չեմ խնայեր. Նոյնպէս՝ քու աղէկ մարդ ըլլալովդ իրաւունք ունեցած վարկումդ ալ կուտամ քեզի։ Բայց թէ որ դուքս ըլլաս և աղէկ մարդ չըլլաս նէ՝ այն ատենն ալ քու իրաւունքդ չեմ խափաներ. մարդկային կարգադրութեամբ քու պատուոյդ արժան սեպված յարգանքը կընեմ. ներսէս ալ՝ քուկին բնական փոքրութեանդ և խելքիդ պակասութեանը վայելուչ արհամարհութիւնը չիպակսիր։

Ահա այս պարտականութեանց արդարութիւնը ասոր վրայ կը կայանայ. և անիրաւութիւնն է՝ օրինօք մեծութիւնները բնական վարկումով յարգել. կամ բնական մեծութեանց համար օրինօք յարգութիւն ըմածները ուզել. Այս ինչ մարդը ինձմէ աղէկ երկրաչափութիւն գիտնալուն համար իմ վերի կողմս անցնիլ կուզէ եղեր. ես անոր կըսեմ որ՝ այդպիսի բաներէն ամենեւին չիհասկընար։ Երկրաչափութիւնը բնական մեծութեանց կարգն է. աւելի վարկումն է անոր փոխարէնը. բայց մարդիկ այս մեծութիւնս ունեցողին դրսէն մէկ պատիւ մը և մէկ առաւելութիւն մը չեն սահմաներ։ Անանկ է նէ՝ ես անոր վերի կողմը կընստիմ. բայց երկրաչափութեանը կողմէն՝ անիկայ ինձմէ աւելի կըյարգեմ․ անոր վրայ աւելի վարկում ունիմ։ Նմանապէս, երբ որ դուն դուքս կամ տէրութեան նախարար ըլլալով՝ իմին քու առաջըդ գլխի բաց կենալըս հերիք չեսեպես, այն ալ ուզես որ ես քու վրադ սըրտանց վարկում ունենամ, քեզի այն կալուչեմ այն առենը, որ այդ վարկումը ինչ իրաւունքով ինձմէ ուզելըդ ինձի հասկըցընես․ այդ վարկմանը արժանի եղած բնական մեծութիւնըդ ինձի ցըցընես։ Թէ որ այս ընես նէ՝ իրաւունք է որ քու վրադ վարկում ունենամ․ և թէ որ ասկէց ետ մնամ նէ՝ անիրաւութիւն ըրած կըլլամ։ Բայց թէ որ քու վրադ ասանկ մեծութիւն չիկրնաս ցըցընել նէ՝ քու վրադ վարկում ունենալս ուզելըդ ալ անիրաւութիւն է։ Ու բոլոր աշխարհքիս մէջ գտնըված իշխաններուն ամէնէն մեծը անգամ ըլլաս նէ՝ այդ բանին գլուխ ելլալիք չունենալըդ ստոյգ գիտցիր։

3. Ուստի ես ալ քեզի քու ճշմարիտ վիճակըդ ճանչցընել կուզեմ։ Քանզի քու աստիճանիդ մարդոց ամէն բանէն աւելի մոռցած բաներնին այս է։ Ի՞նչ կըկարծես․ մեծ իշխան ըլլալ ըսելը ի՞նչ ըսել է։ Մարդոց ցանկացած առարկաներուն մէկ շատին տէր ըլլալ՝ և ասով շատ մը մարդոց փափաքը և ցանկութիւնը և պիտոյքը լեցընելու կարող ըլլալ ըսել է։ Մարդիկ ալ ձեր

քովը քաշողը՝ այս ցանկութիւններն ու այս պիտոյքներն են․ ատոր համար անոնք ձեր ձեռքին տակը կըմնան ու ձեզի կըհընազանդին ։ Այս որ չըլլար նէ՝ անոնք ձեր երեսըն անգամ չէին նայեր․ բայց անկարութիւն ունին որ՝ այն ծառայութիւններուն և հնազանդութիւններուն փոխարէն՝ որ քեզի կըցըցնեն , քեզնէ իրենց փափաքած բարիքին մէկ մասը ձեռք ձգեն․ քանզի կըտեսնեն որ անոր տնօրէնը դուն ես ։

Աստուծոյ չորս դին Աստուածսիրութեամբ լեցուն մարդիկ են․ որ անոր կարօղութեանը վերաբերեալ սիրոյ բարիքը անկէց կուզեն․ ուստի յատկապէս խօսելով Աստուած սիրոյ թագաւոր է ։

Անոր պէս քու չորս կողմդ ալ խել մը մարդիկ կայներ են․ դուն ալ քու հասկըցած կերպովդ անոնց վրայ կըտիրես ։ Անոնց խելքը՝ միտքը՝ աշխարհային ցանկութիւններով լեցուն է․ և քեզնէ ալ՝ այս ցանկութեանս վերաբերեալ բարիք կուզեն․ անանկ է նէ դուն ալ՝ յատկապէս խօսելով՝ ցանկութեան իշխան եղած կըլլաս ։ Քու իշխանութիւնդ քիչ տեղի վրայ կըտարածի․ բայց տիրելու կողմէն՝ աշխարհքի մէջ գտնըւող պինտ մեծ թագաւորներուն հաւասար ես ։ Անոնք ալ քեզի պէս՝ ցանկութեան թագաւոր են ։ Անոնց ուժը՝ ցանկութենէն է․ ըսել է որ՝ մարդոց ագահութեանը ունենալ փափաքած և ցանկացած բարիքը անոնց ձեռքն են . անոր համար անոնք ուժով են ։

Բայց դուն քու բնական վիճակըդ գիտնալով՝ անոր յառաջ եկած միջոցները բանեցուր . ի՛նչ կերպով իշխան եղար նէ՝ նայէ՛ որ իշխանութեանդ վրան տեւելու համար անկէց զատ ճամբայ չբըռնես ։ Այքան մարդիկ քու իշխանութեանըդ տակը ձըդողը՝ քուկին բնական ուժըդ և կարողութիւնըդ չէ՛ ։ Ուստի անոնց վրայ ուժ բանեցընել՝ և խստութեամբ իշխել մի՛ ուզեր ։ Անոնց իրաւացի փափաքը տեղը տո՛ւր . պէտքերնին հոգա՛ . բարերար ըլլալը քեզի մէկ հեշտութիւն մը սեպէ՛ . ո՛րքան որ ձեռքէդ կուգայ նէ անոնք առաջ քաշէ՛ . և ճշմարտապէս ցանկութեան թագաւորի ինկած գործքերը ըրած կըլլաս ։

Ըսածս երկան բան մը չէ՛ . և թէ որ այս սահմանէն դուրս չելլես նէ՝ դուն քեզ կործանելու վտանգի մէջ չե՛ս ձգեր ։ Գո՛նէ՝ աղէկ մարդու որպիսութիւն կունենաս ։ Անանկ մարդիկ կան որ՝ իրենք զիրենք դատապարտելի կընեն ագահութեամբ, կոպտութեամբ, բղջախոհութեամբ, բռնութեամբ, բարկութեամբ, հայհոյութեամբ ։ Ասոնց ըրածը խենթութիւն է ։ Իմ ձեզի ցըցուցած ճամբաս աւելի աղէկ ըլլալուն կարծիք չունիմ ։ Սակայն ամէն տեղ՝ դատապարտութեան արժանի ըլլալը մեծ խենթութիւն է․ ինչ պատճառով կըլլայ նէ ըլլայ․ անոր համար այնքանով մընալը աղէկ բան չէ։ Յանկութիւնն ալ անարգելու է՝ անոր թագաւորութիւնն ալ․ և միայն սիրոյ թագաւորութեանը ցանկանալու է՝ որուն հպատակները ամենն ալ սէրէ զատ բան չեն ճանչնար․ և ուզածնին՝ սիրոյ բարիքն է։ Նոր ճամբան սովլեցընող ուրիշներ կան․ ինծի այնքանը բաւական է որ ձեզ սա անբանական ճամբաներէն ետ քաշած ըլլամ․ որ շատ մարդիկ կըտեսնեմ այս ճամբուս մէջ չափազանց առաջ գացած․ քանզի ասոր ճշմարիտ բընութիւնը աղէկ մը չեն ճանչցած։

ՎԵՐՋ

Առաջին Մասին ։

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՆՄԻՋԱՊԷՍ ԿՐՕՆԻՑ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա.

Ճշմարտութեան և երջանկութեան և ուրիշ ասոնց նման շատ բաներու՝ մարդոյս բնութեանը մէջ եղած զարմանալի հակառակութիւնները։

1 Մարդոյս բնութեանը մէջ՝ ամէն բանի հակառակ կենալէն աւելի խելքի դէմ գալու արտառոց բան մը չեմք կրնար տեսնել։ Ճշմարտութիւնը ճանչնալու համար ստեղծուած է․ բոլոր սրտով անոր կը փափաքի․ անիկայ կը փնտռէ․ բայց լման բռնելու ատենը կը մոլորի, և անանկ կը շփոթի որ՝ ասիկայ ձեռք ձգելու հակառակութեան մէկ առիթ մը կը ծագէ անոր մէջը․ ասով՝ ձեռքէն կը փախցնէ։ Ասով երկու աղանդ ծագած են․ որ են Պիւռոնեան և Վարդապետական։ Մէկուն մէջ՝ մարդէս յափշտակել ուզած են ճշմարտութեան

ամէն ծանօթութիւնը․ մէկալը կուզէ որ՝ ճշմարտութեան ստացումը մարդոյս ապահովցընէ, որ անկէց ետքը ա՛լ ձեռքէ չի հանէ ։ Երկու կողմին ալ բանեցուցած պատճառները այնքան ճշմարտանըմանութենէ հեռու են որ՝ մարդոյս անստուգութիւնը և մտքին շուարիլը կաւելցընեն․ թէ որ իր բնութեանը տուած լոյսէն զատ ուրիշ տեղաց լոյս մը առած չէ՛ նէ ։

Պիւռոնեան գլխաւոր պատճառները ասոնք են ։ Հաւատքէն և աստուածային յայտնութենէն զատ բան մը չիկայ որ ըսկզբունքներուն ճշմարտութեանը ստուգիւ մեր խելքը հասցընեն․ միայն ի՛նչ որ բընապէս մեր մէջը կիմանանք նէ՝ այնքանին վըրայ ստուգութիւն ունինք ։ Արդ՝ այս բընական զգայմունքըս անոնց ճշմարտութեանը մէկ հաստատուն ապացոյց մը չէ՛․ որովհետեւ անոնց վրայօք հաւատքէն զատ ստուգութիւն չիկենալով, թէ որ մարդըս ստեղծողը բարի աստուած է նէ՝ աղէկ և ստոյգ կըլլան ասոնք․ բայց չե՛մք կըրնար գիտնալ կըսեն թէ բարի աստուա՞ծը մի ըստեղծեց մարդըս, չար սատանա՞ն մի, յաւիտենակա՞ն է մի․ դիպուածո՞վ մի ստեղծուած է․ և մեզի տըրուած սկզբունքները մեզ ըստեղծողէն կախում ունենալով՝ այս չիգիտնալովնիս այն ալ չե՛մք կրնար գիտնալ թէ ճշմարի՞տ են մի, սո՞ւտ են մի․ ի՛նչ ըլլալնին չի՞գխոցըլլր մի ։ Նա՛ և մարդըս կըքընանա՞յ կոր մի , արթո՞ւն է մի , հաւատալէն զատ ատոր վրայ ալ մէկ առոյգ գիտութիւն մը ունեցած չիկրնար ըլլալ · որովհետեւ մարդ քնացած ատենն ալ անանկ հաստատութեամբ ինքը զինք արթուն կըկարծէ , ինչպէս որ արթնութեան ատենը ։ Կըկարծէ որ տեղույ տարածութիւն և ձեւ և շարժմունք կըտեսնէ · ժամանակ կանցնի կորի պէս կիմանայ · ժամանակը կըչափէ ալ · վերջապէս՝ արթնութեան ատենը ի՛նչ կընէ նէ՝ քունին մէջն ալ նոյնը կընէ ։ Անանկ որ՝ մենք ալ կըխոստովանիմք որ՝ մեր կենացը կէս բաժինը քնով կանցընեմք · և այն ատենը՝ մեզի ի՛նչպէս կերեւի նէ թող երեւի , ճշմարտութեան գաղափար մը չունիմք · ի՛նչ որ այն միջոցին կիմանամք նէ՝ ամէնն ալ աւերեւոյթ և պատրանք են ։ Ո՞վ գիտէ որ՝ կեանքերնուս մէկալ կէսը՝ որ արթուն եմք կըկարծեմք , առաջինէն քիչ մը տարբեր ուրիշ քուն մըն ալ այս եղած չըլլայ · որ անկէց արթըննալ կարծած ատեննիս նորէն կըքընանամք · ինչպէս որ քնացած ատեննիս ալ կըպատահի · մեզի անանկ կուգայ որ արթընցանք և նորէն քնացանք · և երազ երազի վրայ կըտեսնեմք ։

Պիւռոնեաններուն՝ բարուց և սովորութեանց և կրթութեան և երկրին և ուրիշ ասանց նման բաներուն վրայ հիմնած խօսքերնին եւ կըձըրգեմ. որ ատանկ պարապ հիման վրայ տրամաբանող մարդիկ խաբելով՝ այս կերպերովս իրենց ետեւէն են ձգեր ։

Վարդապետական ըսածներուն մէկ հատիկ հիմը այս է որ՝ մէկ մարդ մը հաւատարմութեամբ և անկեղծութեամբ իրեն մտքին վկայածին պէս խօսելու ըլլայ նէ՝ ընական սկզբունքներուն ճշմարտութեանը վրայ կասկած ամենեւին չիկրնար ըլլալ։ Կըսեն որ՝ մենք ճշմարտութիւնը կըճանչնամք չէ՛ թէ միայն տրամաբանութեան ուժով՝ այլ և զգայմունքով ալ, և կենդանի և լուսաւոր իմացականութիւնով մը, և առաջին սկզբունքները ճանչնալնիս այս վերջին կերպովս կըլլայ կըսեն։ Տրամաբանութիւնը այս բանիս մէջ մասն չունի. ուստի ատոր հակառակելու հոգնիլը պարապ բան է։ Ուստի Պիւռոնեանները՝ որոնց ձեռքի հաստատութիւնը միայն ասիկայ է՝ պարապ կաշխատին։ Գիտեմք որ երազ չեմք տեսներ կոր կըսեն. թէպէտ փաստով ասիկայ հաստատելու կարող չեմք։ Այս տկարութիւնս ուրիշ բան չիհասկըցըներ՝ բայց եթէ մեր խելքին և փաստերուն ուժ չունենալը. անոնց ըսածին պէս՝ մեր ծանօթութիւններուն անստոյգ ըլլալը ատով չիհասկըցվիր։ Քանզի առաջին սկզբունքներուն ծանօթութիւնը, ինչպէս՝ օրինակի համար ըսենք , ժամանակ և տեղ և շարժում և համրանք և նիւթ գտնըվիլը ճանչնալնիս այնքան հաստատուն է , որ ուրիշ գիտցած բաներնիս ատոր չափ հաստատութիւն չունի ։ Ահա՛ ասանկ իմացականութեան և զգացման ծանօթութիւններուն վրան մեր խելքը հաստատելու է . և մեր ամէն խօսքերուն հիմն՝ ասոնք ըլլալու են ։ Գիտեմ տեղ ըսածնիս երեք տեսակ չափ ունի . և համրանքը անհուն է , ծայր չունի . անկէց ետքը իմ խելքըս ինծի կըսորվեցընէ որ՝ անանկ երկու համրանք չիկրնար ըլլալ որ՝ երկուքն ալ քառակուսի ըլլան , և մէկը մէկալին կրկինը ըլլայ ։ Սկզբունքները իմացվելու և զգացվելու բաներ են . Նախադասութիւնները՝ ատոնցմէ ելած հետեւութիւններն են . երկուքն ալ ստոյգ են . բայց ճամբանին այլ և այլ է ։ Ինչպէս որ ծիծաղական է՝ որ խելքը իմացականութենէն և զգացմունքէն՝ այս առաջին սկզբունքներուն ապացոյցը ուզէ՝ անոնց հաւանութիւն տալու համար , նմանապէս ծիծաղական է որ իմացականութիւնը դատման առաջարկած նախադասութիւններուն հաւանութիւն տալու համար զգացմունք ուզէ ։ Անանկ ըլլալով՝ այս տկարութիւնըս ուրիշ բանի չիգար , բայց եթէ խելքերնիս ամըչցընելու՝ որ ամէն բանի մէջ դատաւոր ըլլալու կըհամարձակի ։ Մեր ստուգութեանը չիհակառակիր . քանզի մեզ կրթելու համար մեր դատումէն զատ բան չիկայ չեմք ըսեր ։ Աստուած տար որ ամենեւին անոր կարօտ չըլլայինք . և ամէն բան բնական ազդմամբ և իմացականութեամբ գիտնայինք ։ Բայց բնութիւնը մեզի այս աղէկութիւնս չէ՛ տուեր . այս կերպով վաստըկելու խիստ քիչ ծանօթութիւն տուեր է . ուրիշ ամէն ծանօթութիւնները միայն տըրամաբանութիւնով պիտի վաստըկինք ։

Ահա մարդոց մէջ բացված կռիւ մը , պէտք է որ ամէն մարդ մէկ կողմին տէր ելլէ՝ և մէկուն դրօշակին տակը մտնէ հարկաւորապէս . կա՛մ Վարդապետականներուն՝ կա՛մ Պիւռոնեաններուն կուսակից ըլլալու է . քանզի չէզոք կենալ ուզողը Պիւռոնեաններուն է՛ն գերազանցը կըլլայ . այս չէզոքութիւնս՝ Պիւռոնեաններուն էական յատկութիւնն է ։ Անոնց դէմ չեղողը՝ էապէս անոնց կողմէն է ։ Ուրեմն մարդըս այս վիճակիս մէջ ի՞նչ ընէ . ամէն բանի վրայ երկբայի՞ մի . արթու՞ն է մի , զինքը կըկսմըթե՞ն կոր մի , կայրի՞ կոր մի , ասոնք չիգիտնա՞յ մի . կարծելուն վրայ ալ կարծիք ընէ՞ մի . իր գոյ ըլլալուն վրայ ալ կասկածի՞ մի ։ Մինչեւ այս աստիճանս գալ չըլլար . և ես կըսեմ և կըպնդեմ որ՝ իրօք կատարեալ Պիւռոնեան չիգըտնուիր ։ Մարդոյս բնութիւնը՝ դատման տկարութեանը օգնական է . թող չմտա՛ր որ մինչեւ այս աստիճանըս ցնորի ։ Նոր հակառակը ըսե՞նք մի որ՝ ստուգապէս անոր ձեռքն է ճշմարտութիւնը . որ քիչ մը բռնադատես նէ՝ ապացոյցը չկրնար տալ . հարկ կըլլայ թուլնալ . ըսել է որ՝ ճշմարտութիւնը իրեն ձեռքը ըլլալուն վրան ունեցած իրաւունքը չկրնար ցըցընել ։

Այս պռճուքը ո՞վ տըրկցընէ ։ Բնութիւնը Պիւռոնեանները կըխայտառակէ . և խելքը՝ Վարդապետականները ։ Արդ՝ ի՞նչ պիտի ըլլաս դուն ո՛վ մարդ . որ քու ճըշմարիտ վիճակըդ քուկին բնական խելքովդ կըփընտըռես ։ Չես կըրնար սա երկու աղանդին մէկէն փախչիլ . բայց երկուքին մէջին ալ հաստատ չես կըրնար կենալ ։ Նա́ ճշմարտութեան նայելով՝ մարդս սանկ մէկ վիճակի մը մէջ է ։

Հիմա քիչ մըն ալ երջանկութեան կողմէն մտածեմք՝ որ այնքան փափաքով իր ամէն գործքերուն մէջ կըփընտըռէ ։ Քանզի ամէն մարդ երջանիկ ըլլալ կուզէ . և այս կանոնըս բացառութիւն չունի ։ Թէպէտ այլ և այլ իրարմէ տարբեր միջոցներ գործ կածեն , բայց ամէնուն ալ միտքը հոս կընայի . ասոր համար է որ մէկը պատերազմի կերթայ . մէկալը չերթար . երկուքին ալ ուզածը և փափաքածը այս է . միայն տեսնելու և մտածելու եղանակնին իրարմէ տարբեր է ։ Կամքը ի՛նչ ճամբայ բռնէ նէ՝ ամէնուն ալ վերջին նպատակը հոս կը՛նայի ։ Ամէն մարդոց ամէն գործքերուն շարժառիթը այս է ․ մինչեւ իրենք զիրենք մեռցընողներուն և իրենք զիրենք կախողներուն ալ դիտաւորութիւնը անկէց զատ բան չիկրնար ըլլալ ։ Սակայն այսքան դարերէ 'ի վեր՝ որ ամէն մարդ դէպ 'ի ատոր իրենց բոլոր ընթացքը ուղղեր են, ատոր առանց հաւատքի հասնող բնաւ մէկ մարդմըն ալ չիկայ ։ Ամէնն ալ տրտունջ կընեն ․ իշխանաւոր մարդիկ, իշխեցեալները, ազնուականները, ռամիկ, ծեր, երիտասարդ, ուժով, տկար, գիտուն, տգէտ, առողջ, հիւանդ, ամէն երկիր, ամէն ատեն, ամէն տարիքի և ամէն վիճակի մարդիկ կըգանգտին ։

Սանկ երկար և շարունակ և միակերպ փորձ մը պէ՛տք էր որ՝ մեր ուժովը սանկ բարիքի մը չիկրնալ հասնելնիս մեզի հակըցըներ ․ բայց օրինակը մեզի բան չիսորվեցըներ կոր ։ Օրինակը այնքան կատարեալ նմանութիւն չունի որ մէկ բարակ տարբերութիւն մը չունենայ, և այս տարբերութեանըս վրայ ապաւինելով կըկարծեմք որ՝ մէկալ անգամին յաջողելնիս պարապ ելաւ նէ՝ այս անգամին չելլեր ․ քանզի անկայ անոր չինըմանէր կըսեմք ։ Սանկով ներկային բնաւ գոհ չեմք ․ յոյսը մեզ մասին վրայ առեր կըխաղցընէ․ մէկ թշուառութենէն մէկալ խեղճութեան անցընելով մինչեւ ցմահ մեզ կըտանի, որ այս տեսակ խեղճութիւններուն յաւիտենական լրումն է ։

Այս ալ զարմանք է որ՝ աշխարհքի և բնութեան մէջ ի՛նչ որ կան նէ՝ մարդոյս վախճան և երջանկութիւն կըրնային ըլլալ․ աստեղք, տարերք, բուսականք, կենդանիներ, ձձիներ, հիւանդութիւն, կռիւ, մոլութիւն, մեծամեծ յանցանքներ, և այլն ։ Մարդս իրեն բնական վիճակէն ինկած ըլլալով՝ ի՛նչ որ կայ նէ՝ ամէնուն ալ կըրնայ ժխտել ։ Ճշմարիտ բարին կորսընցընելէն ետքը ամէն բան կըրնայ իրեն աչքին բարի երեւնալ․ մինչեւ իրեն մահը և ոչընչութիւնը անգամ՝, որքան որ միանգամայն խելքի ալ դէմ է՝ բնութեան ալ ։

Ոմանք երջանկութիւնը խօսքերնին անցուկ ըլլալու և իշխանութեան մէջ փընտըռեցին․ ուրիշները հետաքրքրութեանց և գիտութեանց մէջ․ շատն ալ՝ հեշտութեան մէջ ։ Այս երեք ցանկութենէս երեք աղանդ ելաւ ։ Եւ փիլիսոփայ ըսուածներն ալ՝ այս երեքիս մէկին հետեւելէն զատ բան մը չըրին ։ Ասոնց մէջ ճշմարտին աւելի մօտ եղողները ըսին թէ՝ ընդհանուր և ամէն մարդու ցանկացած բարին՝ որ ամէնն ալ անոր հաղորդ ըլլալու են, զատ մէկ հատին վրայ չիկայանար․ քանզի մէկ հատը միայն մէկին ձեռքը կրնայ անցնիլ․ և թէ որ բաժնելու ըլլաս նէ՝ ամէն մէկ բաժինը առնողները առած բաժիններնուն վրայ գոհ ըլլալէն աւելի՝ չկրցած առածներուն վրայ սրտերնին կըցաւի։ Հասկցան թէ՝ ճշմարիտ բարի ըրած բանը անանկ բան մը պիտի ըլլայ որ՝ ամէնն ալ անոր հաղորդ ըլլան․ մէկուն բաժինը մէկալէն պակաս չըլլայ, և իրարու չնախանձին․ և մէկն ալ ինքը չուզելով չկրնայ կորսնցընել։ Հասկցան, բայց չկրցան գտնել․ և իրական և հաստատուն բարիքի մը տեղ՝ մնացածին առաքինութեան պատկեր մը գտան․ և անոր պլլեցան։

Մեր բնական ազդմունքը մեզի կիմացընէ կոր, որ մեր երջանկութիւնը մեր մէջը փնտռելու եմք։ Մեր կիրքը մեզ դուրս կըհրեն․ թէ և դրսէն մեր կիրքը դրգըռող բան մը չըլլայ ալ նէ։ Բայց մեզնէ դուրս եղած բաներն ալ ինքնին մեզ կըդրդեն ու իրենց կըհրաւիրեն, մեր մտքէն ալ չանցուցած տեղերնիս։ Անոր համար պարապ կըհոգնին փիլիսոփայները որ կըսեն․ դուք ձեր սրտին մէջը մտէք, ձեր բարին հոն կըգտնէք։ Անոնց ըսածին հաւատացող չկայ․ և ատոնց հաւատացողները ամէնէն պարապ և անմիտ մարդիկ են։ Քանզի Ստոյիկեան փիլիսոփայներուն առաջարկածէն աւելի պարապ և անհիմն բան ի՞նչ կրնայ ըլլալ․ բոլոր տրամաբանութիւննին սուտ է ։ Երբեմն մէկ բանի մը կարող ըլլալներէս կըհետեւցընեն որ՝ ամէն ատեն այն կարողութիւնը ունինք . և որով հետեւ փառասիրութիւնը մէկ մարդու մը տիրելու ըլլայ նէ՝ անոր շատ բաներ ընել կուտայ , ուրիշներն ալ կըրնան անանկ բաներ ընել տալ կըկարծեն ։ Բայց ասոնք ջերմի պատճառած դողներ են , որ առողջ մարդը ասոնց նմանը չիկըրնար ընել ։

2. Մեր մէջը խելքին և կիրքերուն իրարու հետ շարունակ պատերազմ ընելնին և հակառակելնին պատճառ եղած է որ՝ խաղաղութիւն ուզողները երկու կարգ բաժնուած են ։ Մէկ կարգը ուզեց կիրքերուն ամէնէն ձեռք քաշել՝ ու Աստուած ըլլալ ։ Մէկալները խելքէն ձեռք քաշել և անասուն ըլլալ ուզեցին ։ Բայց երկու կարգն ալ իրենց ուզածը չիկըրցան ընել . միշտ խելքը կըմնայ , որ կիրքերուն անարգ և անիրաւ բան ըլլալը կըվկայէ . և իրենք զիրենք կրից ձեռքը ձգողներուն հանգստութեանը մէջ խռով կըձըգէ ։ Կիրքերն ալ միշտ՝ իրենցմէ ձեռք քաշողներուն անգամ սրտին մէջը կենդանի են ։

3. Ճշմարտին և բարույն վրայօք մարդոյն ինքնիրեն ընելիքը ահա՛ այսքան է ։ Ապացոյց տալու տկարութիւն մը ունինք , որ Վարդապետականները ամէնը մէկ տեղ գալով ալ չեն կրնար գլուխ ելլել ։ Ճշմար-

տութեան վրայ գաղափար մը ունինք , որ սուտ հանելը Պիւռոնեաններուն ձեռքը չէ՛ ։ Ճշմարտութիւնը կը փընտըռեմք , և մեր մէջը անստուգութենէն զատ բան չեմք կըրնար գըտնել ։ Ճշմարտութիւնը և երջանկութիւնը չփընտըռելու կարողութիւն չունինք . սակայն ստուգութիւնն ալ չեմք կըրնար մեզի սեպհականել՝ երջանկութիւնն ալ ։ Այս ցանկութիւնս մեզի մնացեր է , թէ՛ մեզ պատժելու համար , և թէ՛ ո՛ր տեղէն ինկած ըլլանիս մեզի յիշեցնելու համար ։

4. Թէ որ մարդս Աստուծոյ համար ըստեղծուած չէ՛ նէ՝ ինչո՞ւ համար երջանկութիւննիս միայն Աստուծոյ մէջ կը գտնեմք ։ Բայց թէ որ Աստուծոյ համար է նէ՝ ինչո՞ւ Աստուծոյ հակառակ է ։

5. Մարդս ինքզինք ո՛ր կարգը և ո՛ր տեղը դնելիքը չգիտեր , յայտնապէս ճամբէն դուրս ինկած է . մէկ երջանիկ վիճակի մը մէջ գըտնըւած՝ և ետքը անկէց ինկած ըլլալուն , և մէկ մըն ալ անիկայ ձեռք չկրնալ բերելուն յայտնի նշանները վրան կերեւին ։ Ամէն տեղ անթափանցելի մթութեանց մէջ ինկեր անիկայ կը փընտըռէ , ու չկրնար կոր գըտնել ։

Փիլիսոփայներուն իրարու հետ ունեցած հակառակութիւններուն աղբիւրը այս է ։ Ոմանք մարդոյս իրեն մեծութիւնները ցըցընելով անիկայ վեր վերցընել կուզեն ։ Ուրիչները անոր խեղճութիւնները և թշուառութիւնները աչքին առաջը բերելով կոտրել ու վար ինկեցընել կուզեն ։ Ամէնէն արտառոցը այս է որ՝ ամէն մէկը իր կարծիքը հաստատելու համար իր հակառակորդին ձեռքի փաստերը գործ կածէ ։ Քանզի մարդոյս խեղճութիւնը անոր մեծութեանը հետեւութիւնն է . և մեծութիւնը՝ խեղճ վիճակէն կըհետեւի ։ Ասոր ամենք մարդոյս թշուառութիւնը անանկ աղէկ հաստատած են՝ որ անոր մեծութիւնը այս հաստատութեանս փաստ և ապացոյց առած են . և ուրիշները ո՛րքան որ մարդոյս թշուառութիւնը իբրեւ փաստ բանեցուցեր են՝ մեծութիւնը այնքան աւելի զօրութեամբ հաստատեր են ։ Ի՛նչ որ մէկ կողմը մարդոյս մեծութիւնը հաստատելու համար ըսած է՝ մէկալ կողմին ձեռքը զօրաւոր փաստ եղած է մարդոյս տկարութիւնը հաստատելու համար . քանզի ո՛րքան մեծ և բարձր աստիճանէ ինկած ըլլայ նէ՝ թշուառութիւնն ու խեղճութիւնը այնքան մեծ կըլլայ ։ Ուրիշներն ալ ասոր հակառակը հասկըցիր ։ Անվախճան մէկ շրջանակով անընդհատ մէկը մէկալին վրայ կելլէ ։ Քանզի այս ստոյգ է որ՝ մարդոյս միտքը ո՛րքան լուսաւոր ըլլայ նէ՝ մարդոյս թէ՛ թշուառութիւնը և թէ՛ մեծութիւնը այնքան աւելի կըբացուի անոր առաջը , և աղէկ կըհասկընայ ։ Վերջապէս՝

մարդ գիտէ որ թշուառութեան մէջ է․ և որովհետեւ ասանկ ըլլալը գիտէ կոր՝ ասանկ է․ բայց նոյն իսկ թշուառ ըլլալը գիտնալէն կըհասկըցուի կոր իրեն մեծութիւնն ալ։

Ասանկ ըլլայ նէ՝ մարդս ի՞նչ խառնիխուռըն այլանդակ կենդանի եղած կըլլայ կոր։ Աս ի՞նչ նորութիւն, այս ի՞նչ խառնափընդոր բան․ այս ի՞նչ հակառակութեան ենթակայ բան է եղեր։ Ամէն բանի դատաւոր․ և հողի անմիտ որդ մը։ Ճշմարտութեան աւանդապահ․ և անստուգութեան դիղոց։ Բոլոր տիեզերաց միանգամայն պարծանք և նախատինք։ Պարծի նէ՝ վար կըզարնեմ․ ինքզինք վար զարնէ նէ՝ ես կըդովեմ․ ամէն բանի մէջ կընամ անոր հակառակ խօսիլ․ մինչեւ որ ինքն ալ իրեն չիհասկըցուելու ցուցանք մը ըլլալը հասկընայ։

ՅՕԴՈՒԱԾ․ Բ․

Կրօնքի վրայ մտածելուն հարկաւորութիւնը ։

Թող կրօնքի դէմ հակառակողները առաջ սորվին թէ կրօնքը ի՞նչ է։ Թէ որ այս կրօնքս պարծենար թէ ես զԱստուած յստակ կըտեսնեմ, և բացէն և առանց վարագուրի և ծածկութի անիկայ կըժառանգեմ․ ատոր դէմ հակառակելու համար բաւական էր միայն այսքանըս ըսել որ՝ Աստուած տանիկ հասկցընելու բաւականութիւն ունեցող բան չերեւիր կոր աշխարհքիս մէջ ։ Բայց որովհետեւ կըսէ կոր՝ թէ մարդիկ այս աշխարհիս մէջ Աստուծմէ հեռացած են և մթութեան մէջ են․ և Աստուած անոնց ծանօթութիւնէն ծածկըված է , և Աստուածաշունչ գրոց մէջն ալ՝ ծածկեալ Աստուած կըսվի իրեն․ և սա երկու բանս ալ անոր մտքին մէջը հաստատել կուզէ կոր , թէ Աստուած զինքը անկեղծութեամբ փնտռողներուն ճանչցըվելու համար իրեն եկեղեցւոյն վրան յայտնի և երեւելի նշաններ դրած է․ և ասոնք ալ անանկ կերպով մը ծածկեր է որ՝ միայն բոլորով սրտիւ փնտռողները պիտի կրնան գտնել , ասոնք ամէնս կրօնքը կըխոստովանի նէ՝ ասոր հակառակորդները ի՞նչ օգուտ կրնան քաշել , երբ որ ճշմարտութիւնը փնտռելու անհոգ ըլլալնին իրենք խոստովանելէն ետքը կըդառնան կըսեն որ՝ բան չիկայ որ՝ ճշմարտութիւնը մեզի ցըցընէ ։ Որովհետեւ այս մթութիւնը՝ որուն մէջն են իրենք , և եկեղեցիին վրայ կըձըգեն․ երկու բանին միայն մէկը կըցըցընէ․ մէկալին բնաւ չիդըպչիր ալ․ ուստի եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը չաւրելէն զատ՝ կըհաստատէ ալ ։

Ասոր հակառակելու իրաւունք ունենալու համար պէտք էր ըսէին որ՝ մեր ձեռքէն եկած ամէն բանը ըրինք. Ճշմարտութիւնը ամէն տեղ փընտըռեցինք. եկեղեցին մէջ կրթելու համար առաջարկած ճամբան ալ բռնեցինք, բայց բան մը չկրցանք սորվիլ: Թէ որ ատանկ ըսելու ըլլային նէ՝ կրօնից և եկեղեցւոյ բաժններուն մէկ մասին հակառակած կըլլային: Բայց ես աս տեղըս հաստատել կուզեմ որ՝ բնաւ խելացի մարդ մըն ալ չիկայ որ ատանկ խօսելու կարող ըլլայ: Ան ալ կուզեմ պընդելու թէ՝ մինչեւ հիմայ ալ ատանկ բան չէ՛ եղած: Աս մտքիս վրայ եղածներուն բռնած ճամբան ամէնուն ծանօթ է: Քանի մը ժամ Աստուածաշունչ գիրքը կարդալով կանցընեն. մէկ երկուք ալ եկեղեցական մարդիկ կըգըտնեն, հաւատոյ ճըշմարտութեանց վրայ անոնց քանի մը բան կըհարցընեն. ետքը կ'ելլեն կըպօռան որ՝ խելքերնիս հասցընելու համար շատ հոգնեցանք, գլուխ չկրցանք ելլելու: Գիրք ալ կարդացինք, իմաստուն մարդոց ալ հարցուցինք ըսելով կըպարծին: Բայց չիտակը, շատ անգամ բառըս չեմ կրնար անոնց նորէն ըսել. այդ անհոգութիւնը քաշելու բան չէ՛: Աս տեղս մէկ օտար մարդու մը թեթեւ շահուն համար չէ՛ բանը. մեր անձին՝ և մեր փրկութեանը վրայ է:

Հոգւոյն անմահութիւնը մեզի այնքան

մեծապէս պիտանի բան մըն է , և այնքան յատուկ մեզի կըվերաբերի որ՝ հոգինիս ի՞նչ վախճան ունենալուն վրայ հոգ՚ չտանելու համար ամէն խելքերնիս և ամէն զգայմունքնիս կորսընցուցած ըլլալու եմք ։ Յաւիտենական բարիքներու յոյս ունենալնուս կամ չունենալնուս նայելով՝ մեր ամէն գործքը և խորհուրդնիս այնքան իրարմէ տարբեր զանազանութիւններ պիտի ունենան , որ մէկ հատիկ առարկայնիս անիկայ ըլլալու է . և մեզի անիկայ նպատակ չըբռնած՝ խելքով և դատմամբ բնաւ բան մը պիտի չիկրնամք ընել կամ խորհիլ ։

Ասոր համար մեր առաջին պէտքը և պարտքերնիս այս է՝ որ այս բանիս վրայ լոյս մը ունենամք , խելքնիս հանի . քանզի մեր կենաց բոլոր ընթացքը անկէց կըկախի ։ Ասոր համար է որ՝ այս բանիս խելքնին չիհասնող և հաւանութիւն չտուող մարդոց մէջ իրարմէ շատ տարբեր երկու կարգ մարդ կը գտնեմ . մէկ կարգը անոնք են՝ որ իրենց ամէն ուժովը և զօրութեամբը բան սորվելու ետեւէ են . և մէկ կարգն ալ անոնք են՝ որ ասանկ բաները ամենեւին հոգ չեն ըներ , և մտքերնին ալ չեն բերեր ։

Անկեղծ մտքով երկբայութեան մէջ հառաչողներուն ցաւակից եմ . որ ասանկ տարտամութիւնս ամէն թշուառութենէ ծանր կըսեպեն. և անկէց ազատելու համար ընաւ զիրենք աշխատութենէ չխորնայելով՝ սրտի մօք փընտըռելու ետեւէ կըլլան. և իրենց գլխաւոր գործ ասիկայ կընեն ։ Բայց այս բանիս վրայ՝ որ է կենաց վերջին վախճանը, ամենեւին հոգ չընելով կեանքերնին անցընողներուն համար բոլորովին ուրիշ կերպ կըդատեմ մըտքիս մէջէն. որ միայն զիրենք հաւանեցընող լոյս մը իրենց մտացը մէջը չկըրնալ գտնելնին պատճառ բռնելով՝ այս լոյսը ուրիշ տեղ փընտըռելը հոգ չեն ըներ. և չեն աղէկ մը քններ թէ արդեօք այս ալ հասարակութեան դիւրահաւան պարզմտութեամբը ընդունած բաներուն կարգէ՞ն է մի, թէ անոնցմէ՞ է մի, որ թէպէտ ինքնին մըթութիւն ունին, բայց շատ հաստատուն մէկ հիման մը վրայ աղէկ հաստատուած են ։ Այս անհոգութիւնս անանկ բան մըն է՝ որ իրենց անձը՝ և յաւիտենական վիճակնին և ամէն բաներնին ասոր կընայի. անկէց կախուած է. ուստի անանկներուն անհոգութեանը վրայ ցաւակից չըլլալէս զատ՝ շատ ալ սիրտըս կընեղանայ. կըզարմանամ և կըսոսկամ. սանկ մարդ իմ աչքիս առաջը ցուցանքի մը պէս կերեւի ։ Ասիկայ մէկ հոգեւոր ջերմեռանդութեան բարեպաշտ նախանձ մը չէ՛ ինծի զրուցել տուողը ։ Մանաւանդ ասոր հակառակ՝ ես կըսեմ որ՝

մեր անձնասիրութիւնը և մարդկային ազգին օգուտը ուզելնիս և խելքին պինտ թեթեւ լըյան ալ մեզի այս զգացմունքներըս կուտայ։ Եւ այս բանիս համար՝ տկարամիտ մարդոց հասցուցածէն աւելի խելք հասցընել ալ պէտք չէ՛։

Այս աշխահքիս մէջ հաստատուն և ճըշմարիտ հատուցմունք չիկենալը հասկընալու համար շատ այնքան բարակ և բարձրերը ելլող միտք ունենալ պէտք չէ՛. մեր հեշտութիւնները պարապ բաներ են. քաշած տառապանքներնուս վերջը չիգար. և մահը՝ որ ամէն րոպէ մեր գլխուն վրայ կայնածի պէս է, քանի մը օրէն կամ քանիմը ժամէն ետքը մեզ յաւիտենական երջանկութեան կամ թշուառութեան կամ ոչընչութեան մէջ պիտի խօթէ։ Անանկ է նէ՝ մեր ու երկինքին կամ դժոխքին կամ ոչընչութեան մէջ տեղը միայն այս կեանքըս կայ. և աշխարհքիս մէջ ալ ասոր պէս անհաստատ բան չիկայ։ Եւ իրենց հոգւոյն անմահութեանը վրայ կասկած ընողներուն համար որովհետեւ արքայութիւն չիկայ՝ անոնց բաժնին ինկածը կամ դժոխքն է՝ կամ ոչընչութիւն։

Ասկէց ալ ճշմարիտ՝ և ասկէց ալ սոսկալի բան չիկրնար ըլլալ։ Որքան կուզեմք նէ սըրտոտութիւն բանեցընեմք. մարդ այս աշխարհքիս մէջ ո՛րքան աղէկ ապրի նէ՝ վերջը ահա՛ այս է։

Այս իրենց ազատող յաւիտենականութիւնը իրենց մտքէն հանելնին՝ և մտքերնին ուրիշ բաներու պարապեցընելնին բան չէ. քանզի ասոր վրայ չխորհելով չեն կըրնար ատիկայ ոչնչացընել։ Անոնք ուզեն թէ չէ՝ այն կայ. և միշտ առաջ գալու և մօտենալու վրայ է։ Եւ մահը՝ որ ասոր դուռը պիտի բանայ, քիչ ատենէն ետքը հարկաւորապէս անոնց այս սոսկալի հարկը պիտի դնէ. որ յաւիտեանս յաւիտենից կամ պիտի ոչնչանան՝ կամ դժոխքը տանջուին։

Ահա անանկ մէկ կասկած մը՝ որուն ծայրը սոսկալի հետեւութիւն կայ. և այս երկբայութեան մէջ գտնըւիլը շատ մեծ գէշութիւն է։ Սակայն մարդ այս երկբայութեան մէջ ինկած ըլլայ նէ՝ հարկաւորապէս պէտք է որ ստոյգը փընտռէ։ Ուստի այն մարդն որ կերկբայի և չփընտռեր՝ միանգամայն անիրաւ ալ է, թշուառ ալ։ Թէ որ անանկ մնալով հանդարտ և գոհ է նէ՝ թող բանը նայի. թող պարծի ալ. և թէ որ իր ուրախութեան և պարծանաց նպատակը անանկով գտած կը կարծէ նէ՝ անանկ արտառոց մարդուն փայլեցընելու անուն ես չեմ կրնար գտնել։

Մարդ անանկ զգացմունքներու ո՞ր տեղաց կրնայ կոր գտնել։ Ասոնց հատուցման թշուառութիւններուն ծայրը ի՞նչ կայ ուրախանալու. չհասկըցուելու մթութիւններուն մէջ ինկած պաշարված մնալուն ինչի՞ն պարծելու է . ամէնեւին մխիթարչի ակընկալութիւն չունենալով ի՞նչ մխիթարութիւն կըլլայ ։

Ասանկ իր ազգութեան մէջ հանգիստ կենալու կարող ըլլալը ցուցանք բան մըն է . և կեանքերնին այս կերպով անցընողներուն հա՛րկ է հասկըցընել ասոր յիմարական և անձունի ըլլալը , բուն իրենց ներքը եղածը իրենց պատմելով՝ և իրենց խենթութեանը վրայ զիրենք ամչցընելով ։ Տէս ինչպէս կըտորըրամաքանեն այն մարդիկ՝ որ իրենց ինչ ըլլալը չգիտնալով՝ այն ազգութեանը մէջ ապրել կուզեն . և ասոր վրայ տեղեկութիւն ունենալու ետեւէ ալ չեն իյնար ։

Չգիտեմ թէ զիս այս աշխարհքիս մէջը ո՞վ դրաւ . աշխարհքս ի՞նչ է . ես ի՞նչ եմ ։ Ամէն բանի վրայօք մէկ սակայն ազգութեան մը մէջ եմ ։ Չգիտեմ թէ ի՞նչ է մարմինս , զգայարանքս՝ և հոգիս . և այս ըսածներըս իմ ներսի դիս խորհողը ի՞նչ բան ըլլալը չգիտեմ . այն ի՞նչ է որ իմմէ դուրս եղած բաներու վրայ խորհելէն ետքը կըդառնայ ինքըզինքն ալ կըմըտածէ . բայց ո՛չ ուրիշ բան մը կըրնայ հասկընալ , և ո՛չ զինքը ։ Օխ իրենց մէջը պարունակող աս անեզերաց ահագին ընդարձակութիւնը կըտեսնեմ . այս ընդարձակ տարածութեան մէկ անկիւնը ես զիս գոցված կըգտնեմ .

չեմ կրնար գիտնալ թէ ինչո՞ւ մէկ ուրիշ տեղ մը չեմ դրուէր ու հոս եմ դրուէր. և ինձմէ առաջ 'ի յաւիտենից անցնող՝ և ինձմէ ետքը մինչեւ յաւիտեան գալու ժամանակներուն մէջ՝ իմ քանի մը տարւան կեանքըս անցընելու համար այս տարիներըս ինչո՞ւ տրուեր է, ուրիշ տարիներ չէ տրուեր: Ո՛ր դին նայիմ նէ՝ յաւիտենականութիւն կըտեսնեմ. որ զիս մէկ ամենամանր շամանդաղի մը պէս իրենց մէջը կըկլլեն. շուքի մը պէս եմ, որ մէկ վայրկեան մը միայն կըկենայ. կանցնի, և մէկ մըն ալ ետ չիդառնար: Գիտցածըս ամէնը այսքան է որ՝ քիչ մը ետքը պիտի մեռնիմ. բայց ամէնէն աւելի չգիտցածըս այս մեռնիլս է, ուրկէց չեմ կրնար ալ ազատիլ:

Ո՛ր տեղաց գալըս չգիտնալուս պէս՝ ո՛ւր երթալու ըլլալըս ալ չեմ գիտեր. միայն այսքանս գիտեմ որ՝ այս աշխարհէս ելլելէս ետքը կամ ոչինչ պիտի ըլլամ՝ կամ մէկ բարկացեալ Աստուծոյ մը ձեռք պիտի իյնամ. սակայն իմ վիճակս յաւիտեան աս երկուքին ո՞րը պիտի ըլլայ՝ անոր ալ խելքս չէ՛ հասած:

Ահա՛ իմ վիճակըս. խեղճութեամբ և տըկարութեամբ և մթութեամբ լեցուն: Այս ամէնէս ի՞նչ կըհետեւցընեմ՝ գիտե՞ս: Անանկ է նէ՝ ես իմ կեանքըս՝ վերջը գլխուս ինչ գալիքը բնաւ չմըտածելով անցընելու եմ. առանց խորհրդածութեան և առանց ես զիս անհանգիստ ընելու՝ կամքս սիրած բանին հետևելու եմ. անանկ որ՝ թէ որ ըսածնին իրաւ է նէ՝ յաւիտենական թըշուառութեան մէջ իյնալու վտանգի մէջ ալ ես զիս դնելու եմ։ Կարելի է որ՝ իմ երկբայութիւնս փարատելու և կարծիքներըս ստուգելու լոյս մը գտնելու կարող ըլլամ. բայց այդ աշխատութեան մէջ մըտնել և ատանկ բաները փնտըռել և ետեւէն իյնալ չեմ ուզեր . ասանկ բաներու հոգ ընողներուն վրայ ալ կըխընդամ և կըծաղրեմ. և առանց նախազգուշութեան և առանց միտքըս վախ բերելու կերթամ ասանկ փորձութեան մը ես զիս կըձգեմ. կակուղ անկողինի մէջ կըպառկիմ ու մահուանըս կըսպասեմ. անկէց ետքը ըլլալիքին վրայ ստոյգ բան մը չեմ գիտեր . բայց հոգ չէ՛ ։

Յիրաւի՝ ասանկ խօսքեր խօսող անխելք մարդիկը կրօնքի թշնամի ըլլան նէ՝ կրօնից է՛փ աղէկ պարծանք է . և ասանկներուն հակառակութիւնները մինչև այնքան վընաս մը չունին որ՝ անոր մեզի սորվեցուցած գլխաւոր ճշմարտութիւնները հաստատելու ալ կըծառայեն ։ Քանզի քրիստոնէական կրօնքին գլխաւոր գործը՝ սա՛ երկու բանին հաստատութիւնն է . բնութեան աւրէնքը՝ և Յիսուսի Քրիստոսի ըրած նորոգութիւնը ։ Անոնք թէ որ իրենց վարուցը սրբութեամբը՝ Քրիստոսի ըրած նորոգութեան ապացոյց չըլլան ալ նէ , ատանկ անտեղի և ծուռ խելքով շատ աղէկ կըհաստատեն մարդկային բնութեանս աւրած ըլլալը ։

Մարդոյս իրեն վիճակէն աւելի իրեն հարկաւոր բան չիկըրնար ըլլալ ․ յաւիտենականութեան պէս ալ անոր վախնալու բան չիկայ ։ Ուստի , իրենց գոյութեանը կորսըվելուն՝ և իրենց յաւիտենական վիճակը թշուառութեան մէջ իյնալու վտանգին վըրայ անհոգ կենալը , ասիկայ բնական բան չէ՛ ։ Ուրիշ բանի գայ նէ՝ ուրիշ կերպ խելք կըբանեցընեն ․ խիստ մանր բաներէն ալ կըվախնան ․ առաջկուց մտածելով կըզգուշանան ․ կխմնան և կըզգան ։ Եւ նոյն այն մարդը՝ որ գիշերով ցերեկով իր կեանքը ծայրագոյն բարկութեամբ և կատաղութեամբ կանցընէ մէկ պատուաւոր պաշտօնի մը չիկըրնալ համնելուն համար , կամ մէկը իրեն պատուոյն դպաւ կարծելուն համար , ահա՛ նոյն մարդն է որ աղէկ գիտէ թէ մեռնելով ամէն բան ձեռքէն պիտի ելլէ ․ և ասոր վրայ ամենևւին հոգ չըներ , չիշփոթիր ․ և միտքն ալ չիբերեր ։ Թեթեւ բաներուն համար այդքան դիւրութեամբ առնըվող սրտին՝ ատանկ ահագին և սոսկալի բաներուն վրայօք բնաւ հոգ չըները ցուցանք բան է․ չիհասկցուելու կախարդանք մըն է․ բնականէ դուրս թմրութիւն մըն է։

Բանտի մէջ դրուած մարդ մը, չգիտնալով թէ իրեն համար վճիռ տրուած է մի․ և ասիկայ սորվելու միայն մէկ ժամ մը մնալով, և թէ որ վճիռը տրուած ըլլալը գիտնայ նէ՝ այն վճիռը ետ դարձընել տալն ալ այս մէկ ժամուն մէջը կրնալ ըլլալիքը գիտնալով՝ այս ժամուս մէջ իրեն համար վճիռ տրուած ըլլալը հասկընալու տեղը խաղալով և զբօսանքով այս ժամանակը անցընելու ըլլայ նէ՝ ի՞նչ կըսես ասոր․ ըլլալու բան չէ՛․ բնութեան դէմ է ասիկայ։ Բայց մեր ըսած մարդիկնիս ասանկ խելքի տէր մարդիկ են․ և ասոնցմէ այս տարբերութիւնս ունին որ՝ ասոնց գլխուն գալու փորձութիւնները և դէշութիւնները մեռնելու պէս քիչ ատենի մէջ ըլլալու և անցնելու բաներ չեն, և անանկով ալ բանտարկեալ մարդուն վախ տուող գլխատումը չեն նմանիր։ Սակայն ասոնք մէջը իյնալու անդունդնին չտեսնելու համար աչքերնուն վրայ կտոր մը լաթ կըկապեն․ կամ աչքերնուն առաջը մէկ բան մը կըդնեն․ իրենց իմաց տուողին ալ վրան կըխնդան, և անանկ կերթան այն անդունդը կիյնան։

Ասանկով Ճշմարիտ կրօնքը չէ՛ թէ միայն զանիկայ և զԱստուած փնտռողներուն ջանքը և նախանձը կըհաստատէ, այլ և անիկայ չփընտըռելով ասանկ սոսկալի անհոգութեան մէջ ապրողներուն կուրութիւնըն ալ ասոր ապացոյց է։ Այս վիճակիս մէջ ապրելու կարող ըլլալու համար, և մանաւանդ ասոր վրայ պարծելու համար հարկ է որ բնութիւնը աւրուած և տակնիվրայ եղած ըլլայ։ Քանզի՝ թէ՛ և մեռնելէն ետքը ոչնչութեան մէջ իյնալէն զատ վախնալու բան մը չունենայինք աղէկ գիտնայինք նէ՝ չէ՞ մի որ ասիկայ պարծենալու բան մը չկրնալ ըլլալէն զատ՝ աւելի յուսահատութեան մէջ ձգելու բան մը ըլլալու էր։ Ասոր վրայ ստոյգ բան մը չգիտնալով՝ կարծիքի և տգիտութեան մէջ ըլլալուն վրայ պարծենալը չիհասկըցվելու խենթութիւն մը եղած չը՞լլար մի։

Սակայն ասիկայ ստոյգ է թէ՝ մարդըս այնքան աւրուած է որ՝ ասանկ բանի մը վրայ խնդալու և ուրախութեան մէկ սերմ մը կայ անոր սրտին մէջը։ Ասանկ դժոխքի վախուն ու ոչնչութեան մէջ տեղը այս անասնական անհոգութիւնըս ու հանգիստ մնալու անանկ աղւոր մէկ բան մը կերեւի որ՝ չէ՛ թէ միայն այս թշուառական երկբայութեան մէջ գտնըվողները ասոր վրայ կըպարծին, այլ և ասանկ կասկած և երկբայութիւն չունեցողներն ալ կըկարծեն որ՝ ասոր վրայ երկբայութիւն ունեցածի պէս իրենք զիրենք ցըցնելը իրենց պարծանք է։

Քանզի փորձով տեսած եմք որ՝ ատոնց մէջ խառնըվողներուն շատը այս հիմակուան ըսած տեսակէս են. կեղծիք ընող մարդիկ են. ինչպէս որ երեւիլ կուզեն նէ՝ իրօք անանկ չեն ։ Ատոնք անանկ մարդիկ են որ՝ կըսեր են թէ հիմա աշխարհքի մէջ ով որ ասանկ բաներու վրայ երկբայութիւն ցըցընէ և անհոգութեամբ վարի նէ՝ խելացի կըսեպվի. ուրիշները զինքը կըգովեն. ինքն ալ ատանկ կընէ. և ատոր անունը՝ լուծը վրայէն նետել և լուսաւորվիլ դրեր են ։ Շատն ալ՝ ուրիշներուն ատանկ ընելը տեսնելով աղէկ կըկարծեն ու իրենք ալ կընեն ։

Բայց թէ որ խելքընուն քիչ մը բան վըրանին մնացած է նէ՝ ասիկայ հասկըցընելը անոնց դժուար բան մը չէ՛, որ այս կերպով յարգութիւն վաստըկիլ ուզելով շատ կըխաբվին ։ Ասիկայ յարգութիւն ստանալու ճամբայ չէ՛. մանաւանդ անանկ մարդոց առաջը՝ որ աղէկ գիտեն թէ յարգի ըլալուն մէկ հատիկ եղանակը այս է՝ որ աղէկ և հաւատարիմ և խելացի մարդ ըլլայ, և իր բարեկամներուն օգուտ ընել ձեռքէն գայ, և ճամբան ալ գիտնայ ։ Քանզի մարդիկ բնապէս միայն իրենց օգտակար ըլլալու կարողութիւն ունեցող մարդը կըսիրեն ։ Հիմայ մէկ մարդու մը համար կըսեմք թէ՝ լուծը վրայէս նետեցի ըսելով կըպարծենայ եղեր, իր գործքերը և ըսածները տեսնող Աստուած մը կենալը չիհաւատար եղեր, իր կենացը և վարուցը առաջնորդ՝ իր կամացը ուզածէն դատ ուրիշը չիճանչնար եղեր, և իր ըրածին հաշիւը միայն իր անձին տալու պարտական կըճանչնայ եղեր զինքը․ ասանկ մարդէն մենք ի՞նչ օգուտ տեսնելու յոյս կրնամք ունենալ։ Ի՞նչ կըկարծէ․ մեր հոգին քիչ մը հովի և մուխի պէս բան մըն է ըսելով, և այս ըսած ատեննին ալ մէկ խրոխտ կերպ մը բանեցընելով, և ըսածին հաւնել՝ և ասանկ վճռեցի՝ ասանկ է ըսածի պէս խօսելով ըսողներուն ա՞չքը մի պխտի մտնէ։ Սակայ անանկ ծիծաղերես ցըցընելով ըսելու խօ՞սք է մի․ չէ՞ մի որ՝ որովհետեւ ասկէց աւելի սիրտ կտրող բան չիկրնար ըլլալ աշխարհքի մէջ՝ ըսած ատեննին ալ երեսը տրտմութիւն մը ցըցընելու է։

Թէ որ խելքընին գլուխնին ժողվէին ու ասոր վրայ աղէկ մտածէին նէ՝ դիւրաւ կըհասկընային որ ասիկայ աղէկ չեն բռնած․ համեստ վարուց ալ հակառակ է, և իրենց փընտըռած հաճոյ երեւելու եղանակէն ալ այնքան հեռու է որ՝ զիրենք ուրիշ մարդոց աչքէն ձգելու և հակառակ սեպել և ծուռ աչքով նայել տալու ասկէց ալ զօրաւոր պատճառ չեն կրնար գտնել․ ամէնն ալ ասանկ մարդիկը անխելք և անմիտ մարդու տեղ կըդընեն։ Ու յիրաւի՝ Թէ որ մէկը անոնց հասկըցածին հաշիւը ուզէ, և անոնց հարցընէ թէ այդ երկբայութիւնը ընելու ի՞նչ պատճառ և փաստ ունեցերէք տեսնեմք, ատոնք անանկ ցած և անշահ և տկար փաստեր պիտի բերեն որ՝ անոնք լսողը իր հաւատոյն վրայ անկէց ետքը աւելի պիտի հաստատուի։ Մարդուն մէկը ատանկներուն մէկուն շատ աղէկ կարգին բերաւ ու ըսաւ այս խօսքս. թէ որ ատանկ խօսելու շարունակելու ըլլաս նէ՝ զիս կըդարձընես հաւատքի կըբերես։ Ու ատանկ ըսելու իրաւունք ունէր։ Քանզի ատանկ անպիտան մարդոց մտքին պէս միտք կրելու ո՞վ կըհաճի. և ինտո՞ր մարդու աղէկ կուգայ ատոր պէս և ասոր ընկեր ըլլալը։

Ուստի՝ անանկ մարդիկ որ միտքերնին շիտակ է, և ուրիշներուն աչքը մտնելու համար կեղծիք կընեն անանկ բաներ կըխօսին՝ և զիրենք անանկ մարդոցմէ եղածի պէս կըցուցընեն նէ՝ պարապ տեղը զիրենք յարգութենէ ձգելու համար իրենց բնական միտքը կըբռնադատեն։ Թէ որ միտքերնին աւելի լոյս չունենալնուն վրայ սըրտերնին նեղացեր է նէ՝ թող չիծածկեն, ասիկայ բացէն թող ըսեն. ասիկայ ամօթ չէ՛։ Միտքը բնաւ լոյս չունենալը ամօթ է։ Մարդոյս միտքին և խելքին տկարութիւնը բնաւ ուրիշ բան մը այնքան աղէկ չիհասկըցըներ, բայց եթէ՝ առանց Աստուծոյ եղող մարդուն վիճակին ի՞նչ աստիճան դէշութիւնը և թշուառութիւնը չիճանչնալը ։ Սրտին ցածութիւնը յայտնող անկէց մեծ բան չիկրնար ըլլալ, որ մարդ յաւիտենական խոստմունքներուն վրայ ըլլալուն չիփափաքի ։ Անկէց ալ աւելի անարժանութիւն չըլլար որ՝ Աստուծոյ դէմ դնելու համարձակի . որպէս թէ՝ Աստուած ինձի ի՞նչ կրխառնըվի կամ ի՞նչ կրնայ ընել ըսելով ։ Անանկ է նէ՝ այս անհաւատութիւններըս ասոնք թող անանկներուն թողուն որ՝ ասանկ բաներու բաւականութիւն ունենալու չափ բնական չարութիւն ունին . և թէ որ իրենք տակաւին Քրիստոնեայ չեն կրնար ըլլալ նէ՝ գոնէ աղէկ մարդ ըլլան . և վերջապէս այս ալ գիտցած ըլլան որ՝ միայն երկու տեսակ մարդ կայ որ խելացի և բանաւոր մարդ կրնան ըսվիլ . կամ Աստուած ճանչնալնուն համար բոլորով սրտիւ անոր ծառայութիւն ընողները . կամ տակաւին չիճանչնալով՝ սրտանց անիկայ փնտռողները ։

Անանկ է նէ՝ անկեղծութեամբ զԱստուած փնտռողներուն՝ և իրենց խեղճութիւնը ճանչնալով ճշմարտապէս անկէց ազատիլ ուզողներուն համար աշխատիլ պէտք է, որ չունեցած լոյսերնին ունենալու օգնութիւն տանք իրենց ։

Բայց անիկայ չիճանչցող և չփնտռողները իրենք իրենց անձին համար աշխատելը պարապ բան կըսեպեն նէ՝ ուրիշներն ալ անոնց համար աշխատելու հոգ չեն ըներ. և անոնք արհամարհելով իրենց խենթութեանը մէջ չիթողելու՝ և անոնց ալ միտքը լուսաւորելու համար պէ՛տք է անոնց բանի տեղ չիդըրած կրօնքին եղբայրսիրութիւնը կատարեալ ունենալ։ Բայց որովհետեւ անոնք քանի որ այս աշխարհքիս մէջն են՝ մեր կրօնքը անանկ կըսորվեցընէ որ՝ անոնք ալ Աստուածային շնորհացը ընդունակ կրնան ըլլալ, և ասիկայ կրնայ անոնք լուսաւորել, և ասով կրնամք հաւատալ որ՝ անոնք քիչ ատենի մէջ կրնան մեզմէ աւելի հաւատքի տէր ըլլալ, և մենք ալ կրնամք հիմակվան անոնց գտնըված կուրութեանը մէջ իյնալ, պէտք է որ մենք անոնց համար ընեմք, ի՛նչ որ կուզէինք որ մենք անոնց տեղը ըլլայինք նէ՝ ուրիշները մեզի համար ընէին։ Անոնք յորդորել որ իրենց անձին վրան խղճան, և գոնէ փորձելու համար քանի մը քայլափոխ առաջ գան. գուցէ լոյս մը գըտնել կըյաջողի իրենց։ Անօգուտ տեղը ուրիշ բաներու խարճած ժամանակներնուն մէկ պզտիկ մասն ալ թող այս գիրքս կարդալու խարճեն. կարելի՛ է որ բան մը կրնան գտնել մէջը. կամ գոնէ՝ շատ բան մը չեն կորսնցըներ։ Բայց կատարեալ անկեղծութեամբ և ճշմարտութիւնը ճանչնալու ճշմարիտ փափաքով աախկայ կարգադրողներուն համար կը յուսամ որ կարգադրով գոհ պիտի ըլլան. և Աստուածային հաւատոյն հաստատութեանը համար այս գրքիս մէջ ժողված ապացոյցներուն՝ կատարելապէս խելքնին հանելով օգուտ պիտի տեսնեն ։

ՅՕԴՈՒԱԾ. Գ.

Աստուծոյ գոյութիւնը բնական լուսով ապացուցանելը դժուարին ըլլա՛ր ալ նէ՝ հաւատալը աւելի ապահով է ։

1. **Անհաւատն** ։ Բնական լուսոյ համեմատ խօսինք ։ Թէ որ Աստուած մը կայ նէ՝ անհուն կերպիւ անիմանալի է. որովհետև մասունք և սահման չունենալուն համար՝ բնաւ մեզի հետ համեմատութիւն չունի ։ Անանկ է նէ՝ ինչ ըլլալն ալ՝ ըլլալն ալ ճանչնալու մենք ամենևին բաւականութիւն չունինք ։ Այս ասանկ ըլլալով՝ ո՞վ կրհամարձակի այս խնդրոյս պատասխանը տալ ։ Մենք չեմք կրնար. որովհետև անոր հետ բնաւ համեմատութիւն մը չունինք ։

2. **Պասքալ** ։ Ես հոս բնական լուսով հաստատելու դիտաւորութիւն չունիմ ո՛չ Աստուծոյ գոյութիւնը, ո՛չ Երրորդութիւնը, ո՛չ Հոգւոյ անմահութիւնը, և ո՛չ ալ այսպիսի բաներուն մէկը. միայն անոր համար չէ՛ որ կարծրացեալ անհաւատներուն միտ-

քերը հաճեցընելու չափ զօրաւոր պատճառներ բնութեան մէջ գտնելու կարողութիւն չունենալս գիտեմ, այլ և անոր համար ալ որ՝ ասանկ ծանօթութիւն մը առանց Յիսուսի Քրիստոսի՝ անօգուտ և անպտուղ է ։ Մէկուն խելքը աղէկ հասած ըլլայ՝ որ թուոց համեմատութիւնները անանկ ճշմարտութիւններ են որ նիւթոյ վըրայ կապուած չեն, յաւիտենական են. և մէկ ճշմարտութենէ մը կախում ունին՝ անոր մտացը մէջը ըլլալով, և այս ճշմարտութեանը՝ Աստուած կըսէ. ասիկայ ասանկ ընելով՝ իրեն փրկութեանը շատ աւելի մօտեցած չըլլար ։

3. Անհաւատն ։ Ասիկայ զարմանալի մէկ բան մըն է որ՝ կանոնական գիրքերուն հեղինակներուն մէջ մէկն ալ չիկայ, որ բընութիւնը ապացոյց բերէ Աստուծոյ գոյութեանը համար. ամէնն ալ ասիկայ հատըցընել կուզեն ։ Անոնք բան չունին թէ դատարկութիւն չիկայ, ուրեմն Աստուած կայ ։ Հա՛րկ է որ այս հեղինակները՝ իրենցմէ ետքը եկող և այս փաստը բանեցընող վարպետներէն աւելի խելացի եղած ըլլան ։

Պատասխան ։ Թէ որ Աստուծոյ համար բընութեան կողմէն փաստ և հաստատութիւն առնելը տկարութեան նշան է նէ՝ Աստուածաշունչ գիրքը մի՛ անարգէք. թէ որ այս հակառակութիւնս ճանչնալը ուժ ունենալու նշան կըբռունէք նէ՝ Աստուածաշունչին յարգը գիտցէ՛ք ։ (Որովհետեւ Աստուած կայ ըլլալը հաստատելու համար այս տեսակ փաստի կարօտ չէ՛ եղեր ։ Բայց որովհետեւ Աստուծոյ գոյութիւնը ճանչցողներուն համար այս գիրքս գրուած էր՝ անոր հաստատութիւն ալ պէտք չէ՛ր ․ պէտք եղած առենը բնական փաստ ալ կանէ [1]) ։

4. Անհաւասարն ։ Անհունին վրայ միութիւն դնելով անհունը չեւելնար ․ նոյնպէս անհուն չափը մէկ ստնաչափով մը չիկրնար եւելնալ ։ Ջունաւորը անհունին քով ոչինչ կըդառնայ ․ պարզապէս չիկեցածի պէս բան մը կըլլայ ։ Մեր խելքն ալ Աստուծոյ քով ասանկ է ․ մեր արդարութիւնն ալ Աստուծոյ արդարութեանը քով ասանկ է ։ Մեր արդարութեանն ու Աստուծոյ արդարութեանը իրարմէ հեռաւորութիւնը՝ միութեանն ու անհունին իրարմէ հեռաւորութենէն շատ եւել է ։

5. Բաղձալ ։ Անհուն մը կայ, գիտեմք ․ բայց բնութիւնը ինչ ըլլալը չեմք գիտեր ։ Օրինակի համար ըսեմ ․ գիտեմք որ՝ համրանքները վերջ ունին ըսելը սուտ է ․ ասանկ է նէ՝ համրանքի կողմանէ անհնութիւն կենալը ճշմարիտ է ։ Բայց չեմք գի-

---

[1] Այս փարենդազիզով յաւելուածը Գաղղիացի տըպագրին տուած ծանօթութենէն է ։

տեր թէ ի՞նչ անհնութիւն է ասիկայ ։ Ջուխտ համրանք է ըսեմք նէ՝ սուտ է. ջուխտ չէ՞ ըսեմք նէ՝ այն ալ սուտ է. քանզի միութիւն մը վրան եվելնալով՝ անհունին բնութիւնը պիտի չփոխուի. և համրանք ըածդ կամ ջուխտ պիտի ըլլայ՝ կամ կոճատ (թէք) ։ Այս անհունն ալ համրանք պիտի ըլլայ ։ Այս ալ ճշմարիտ է որ՝ ջուխտ և կոճատ ըսելը՝ հունաւոր համրանքներուն յատուկ է ։

Ուրեմն՝ Աստուծոյ ի՞նչ ըլլալը չիգիտնալով ալ կրնամք գիտնալ թէ Աստուած կայ ։ Եւ անոր բնութիւնը կատարելապէս չիկըրնալ ճանչնալնուս դուն մի՛ հետեւցըներ թէ Աստուած չիկայ ։

Ձեր խելքը Աստուծոյ գոյութեանը հասցընելու համար՝ ես ձեզի հաւատք չեմ ցըցըներ՝ որով մենք անիկայ կատարելապէս գիտեմք ։ Ասոր վրայօք ունեցած ուրիշ փաստերնիս և ապացոյցնիս ալ չեմ բանեցըներ. քանզի ատոնց մէկն ալ չէք ընդունիր ։ Ես ձեզի հետ միայն ձեր սկըզբունքովը պիտի խօսիմ. և դուք ամէն օր մանըր և ոչի՛նչ բաներու համար ի՛նչ ձեւ կըբանեցընէք նէ՝ ես ալ անիկայ օրինակ բըռնելով ձեզի պիտի հասկըցընեմ թէ ատոր վրայ ի՛նչ կերպ տրամաբանելու էք. և Աստուծոյ գոյութեանը վրայ այս հարկաւոր խնդրոյս մէջ ի՛նչ կողմը պիտի բըռնէք ։

Դուք կըսէք որ՝ մէկ Աստուած մը կենալը ճանչնալու բաւականութիւն և ընդունակութիւն չունիք ։ Սակայն ասիկայ ստոյգ գիտէք գո՛նէ՝ որ Աստուած կամ կայ՝ կամ չիկայ ։ Ասոնց երկուքին մէջը միջին բան մը չիկայ ։ Հիմայ այս երկուքին ո՞ր կողմէն ըլլանք ։ Կըսէք որ՝ այս բանիս մէջ խելքը չիկրնար վճիռ տալ ։ Մեզ անկէց զատող մէկ անհուն վիհ մը կայ ։ Այս անհուն հեռաւորութեանը մէկ ծայրը խաղ մըն է կըխաղցուի ․ որուն վերջը կամ խաչ ելլել է՝ կամ ցըցով մեռնիլ ։ Անկէց փաստակնիդ ի՞նչ է ։ Խելքերնուդ հարցընէք նէ՝ ասոնց երկուքին ալ կողմը չէք կրնար կոր հաստատել ․ նոյն խելքը կըսորվեցընէ որ այս երկուքին մէկն ալ չէք կրնար ուրանալ ։

Ասանկ է նէ՝ ընտրութիւն ընողները մի՛ մեղադրէք ․ ընտրութիւննին աղէկ չէ եղեր մի՛ ըսէք ․ քանզի չէք գիտեր թէ այս ընտրութեամբս անխրատութի՞ւն են մի ըրեր ․ ընտրածնին աղէ՞կ են մի ընտրեր չէ՛ մի ։

Ընհա—ակն ։ Ես ասիկայ միշտ կըմեղադրեմ ․ չէ՛ թէ այս կողմը ընտրելուն համար, այլ ընտրութիւն ընելուն համար ։ Խաչը առնողն ալ՝ ցիցը առնողն ալ՝ երկուքն ալ անխրատութիւն են ըրեր ․ խելացութիւնը՝ այս բանիս ընտրութեանը մէջ ամենեւին չխառնելն է ։

Բաքքալ ։ Հրամերես · բայց երկու կողմին մէկը ընտրել հա՛րկ է · ասիկայ ընելը կամ չընելը մեր ձեռքը չէ՛ ։ Ճամբայ ելած ես · և Աստուած կայ չըսելը՝ չըկայ ըսել է · ուրեմն՝ դուն այս երկուքին ո՞րը պիտի ընտրես ։ Տեսնեմք անիկայ որ մեզի շատ չիդըպչիր ։ Երկու բան ունիք կորսնցընելու · ճշմարիտն ու բարին · և երկու բան ունիք ձեռք բըռնելու · խելքերնիդ և կամքերնիդ · ծանօթութիւննիդ և երանութիւննիդ ։ Բնութիւննիդ ալ երկու բան ունի փախչելու · թշուառութիւնն ու մոլորութիւնը ։ Անանկ է նէ՝ առանց երկմտելու հաստատեցէ՛ք որ կայ · ասոնց երկուքին մէկը ետ ձգելով և մէկալը ընտրելով՝ ձեր խելքին հակառակ բան բրած չէք ըլլար · քանզի հարկ է որ ընտրէք ։ Ահա՛ բանին մէկ կողմը լմնցաւ ։ Բայց մէկալ կողմը նայինք ։ Ասանկ ընէք նէ՝ երանութիւննիդ ո՞ւր կըմնայ ։ Ասոր ալ՝ շահն ու վնասը իրարու հետ բաղդատեմք ։ Գոյութիւնը ընդունելով դատը վաստըկեցար նէ՝ ամէն բան վաստըկեցար · կորսնցուցիր նէ՝ բան մըն ալ չիկորսնցուցիր ։ Անանկ է նէ՝ թէ որ ձեռքէդ կուգայ նէ՝ հաւատա՛ ։

Անհաւատն ։ Հրամերես · շատ աղէկ ըսիր · պէ՛տք է հաւատալ · բայց վախնամ սատալ չափը անցնիմ ։

Բաքքալ ։ Նայինք ։ Արժէնաւ վաստըկելու կա՛մ կորսնցնելու կարելութիւնը իրարու հաւասար է, մէկին տեղ երկուք վաստըկելու ալ ըլլայիք նէ՝ պէ՛տք էր ընտրութեան մտնէիք ։ Մէկին տալը վաստըկելիքնին գիտնալով՝ անխոհեմութիւն է անանկ խաղի մէջ չմտնելը, որ շահելու և կորսնցնելու երեւոյթքը մէկ է. բայց շահիք նէ՝ մէկին տալը պիտի շահիք ։ Ակայն այս բանիս մէջ անհուն և երջանիկ կեանք կայ շահելու. շահուն ու կորսնցնելուն երեւոյթքը նմանապէս հաւասար ըլլալով. և խաղի դնելու բաներնիդ անանկ պզտիկ՝ և անանկ քիչ դիմանալու բան մըն է որ՝ այս բանիս մէջ անիկայ խնայելը խենթութիւն է ։

Քանզի ըստակ չըներ ըսելը թէ՝ ձեռւընիս եղածը վտանգի դնելնիս ստոյգ է. բայց վաստըկելիքնիս ստոյգ չէ՛. և վտանգի դրած բաներնիս մեր ձեռքէն ելլելուն ըստուգութեանը՝ ու վաստըկելու ըլլալնուս անստուգութեանը մէջ եղած անհուն միջոցը՝ ձեռւընուս եղած հունաւոր բարիին՝ ու ձեռք բերելու անհուն բարիին անըստուգութեանը մէջի բացութիւնը կըգոցէ ։ Բայց ատիկայ ատանկ չէ՛ ։ Բոլոր խաղցողները ձեռւընին ստուգիւ ունեցած բաներնին խաղի կըդընեն՝ վաստըկելիքնին անստոյգ ըլլալով. ձեռքէ հանածը հունաւոր է. վաստըկելիքն ալ հունաւոր է. վաստըկելուն վրայ ալ ստուգութիւն չունի. սակայն ասանկ ըներով խելքի դէմ բան ըրած չըլլար։ Այս ստուգութեանն ու վաստըկելուն անստուգութեանը մէջը անհուն բացութիւն կայ ըսելն ալ սուտ է. ասոնց իրարմէ հեռաւորութիւնը անհուն չէ՛։ Ցիրաւի՝ շահելու ստուգութեանն ու կորսնցընելու ստուգութեանը մէջ տեղի հեռաւորութիւնը անհուն է։ Բայց վաստըկելուն անստուգութիւնը՝ խաղը դրածին ձեռքէ ելած ըլլալուն ստուգութեանը չափովն է. վաստըկելուն ու կորսնցընելուն կարելիութիւնը իրարու հաւասար ըլլալուն համար։ Ասոր համար է որ՝ երկու կողմէն յաջողելուն կամ չիյաջողելուն կարելիութեան պատճառները իրարու հաւասար ըլլան նէ՝ հաւասարի դնել կըլլայ. անով՝ խաղի դրածըդ կորսնցընելուդ ստուգութիւնը՝ ձեռք ձգելուդ և շահելուդ անստուգութեանը հաւասար կըլլայ։ Այս ըսածիս չի՛յարմարիր՝ իրարմէ անհուն միջոցաւ հեռու են ըսելը։ Սակայն՝ մեր ըսած խօսքը անհուն զօրութիւն ունի. մէկ դիէն՝ շահելու և կորսնցընելու հաւասար կարելիութիւն եղած բանին մէջ հունաւոր և քիչ մը բան կըդընեմք. և շահելու ըլլամք նէ՝ մէկալ դիէն շահելիքնիս անհուն և անչափ բարիք մըն է։ Ասիկայ հաստատ ապացուցութիւն է. և թէ որ մարդիկ ճշմարտութիւնը ընդունելու բաւականութիւն ունին նէ՝ ասիկայ ընդունելու են ։

Անհաւատն ։ Կըխոստովանիմ․ ըսածըդ շիտակ է ։ Բայց խաղին տակը ի՛նչ կենալը տեսնելու միջոց չըկա՞յ մի ։

Բաքալ ։ Այո՛․ Աստուածաշունչ գրոց, և կրօնքին տուած փաստերուն միջնորդութեամբ, որ խիստ շատ են ։

Անհաւատն ։ Պիտի ըսես որ՝ ասոր վրայ իրեն փրկութեանը յուսացող մարդը երջանիկ է ։ Բայց ասոր հակառակ՝ դժոխքի վախն ալ մտքերնուն չելլեր ։

Բաքալ ։ Այս բանիս մէջ դժոխքէն ո՞վ աւել պիտի երկնչի ։ Այն մա՞րդը մի, որ դժոխք կայ ըլլալն ալ չիգիտեր․ և թէ որ կայ նէ՝ հարկաւ ինքը պիտի դատապարտըւի․ թէպէտ ինքը այս դատապարտութիւնըս ալ անստոյգ կըսեպէ ։ Կամ թէ ա՞յն՝ որ աղէկ գիտէ թէ դժոխք կայ․ և թէ որ կայ նէ՝ յոյս ունի անկէց փրկըւելու ։

Ո՛վ որ միայն ութը օրվան կեանքը մընացած ատենը միտքը չիդներ թէ այս բաներըս դիպուածով եղած բաներ չեն, նախախնամութեան գործ են, նշա՛ն է որ անիկայ խենթեցեր է ։ Արդ՝ կիրքերնիս թէ որ մեզ պաշարած չըլլային նէ՝ հարիւր տարին ու ութն օրը մէկ բան ըսել էր ։

Այս կողմըս ընդունիս նէ ի՞նչ վնաս կըլլայ քեզի ։ Պիտի ըլլաս հաւատարիմ, զգաստ, խոնարհ, երախտագէտ, բարերար, անկեղծ, ճշմարտասէր ։ Յիրաւի ժանտախտով պըռչկածի պէս հեշտութիւններու մէջ՝ և փառաց և փափկութեան մէջ պիտի չըլլաս եղեր ։ Բայց ատոնց տեղը լեցընող ուրիշ աղէկութիւններ պիտի չունենա՞ս մի ։ Ես կըսեմ որ այս աշխարհքիս մէջ ալ քեզի ընելիք շատ կայ. և այս ճամբուս մէջ ըրած ամէն մէկ քայլափոխիդ՝ շահելու մէկ մէկ աւելի առուգութիւն պիտի տեսնես, և կորսընցուցած բաներուդ ոչինչութիւնը աղէկ պիտի հասկընաս, մինչև որ էն ետքը աղէկ խելքըդ պիտի պառկի որ բըտոյգ և անհուն բարիքի մը համար փոխարինութեան խաղու մէջ մտեր ես. և ասիկայ ձեռք բերելու համար տուածըդ ոչինչ է. բան չես տուեր ։

Անհաւատն ։ Աղէկ կըսես. բայց ձեռվըներըս կապած և բերանըս կղպած է. դուն ինծի կըսես որ ատոր համար ձեռքինըդ տո՛ւր. բայց ես ազատ չեմ. զիս թող չեն տար կոր. անանկ ստեղծուած եմ որ՝ չեմ կրնար կոր հաւատալ ։ Ի՞նչ կուզես որ ընեմ ։

Բասքալ ։ Գոնէ քուկին հաւատալու տըկար ըլլալըդ սորվէ՛. որովհետև խելքըդ քեզ հոն կըտանի, բայց դուն չես կրնար կոր հաւատալ ։ Անանկ է նէ՝ դուն քու խելքըդ հացընելու աշխատէ՛, չէ՛ թէ

Աստուծոյ գոյութեանը փորձերը և հաւաստիքները եվելցընելով, այլ քու կիրքերըդ պակսեցընելով։ Դէպ ՚ի հաւատքը երթալ կուզես, ու ճամբան չես գիտեր կոր. անհաւատութենէ բժշկուիլ կուզես, և դեղը ի՛նչ ըլլալը կը հարցընես. անոնցմէ սորվէ՛՝ որ առեն մը ձեզի պէս են եղեր. և ձեր բժշկուիլ ուզած հիւանդութիւնը անոնք ալ քաշեր՝ ու ետքը բժշկուեր են։ Անոնք ի՛նչ կերպով սկըսեր են նէ՝ դուն ալ անանկ սկըսէ. անոնք հիմա բնաւ երկբայութիւն չունին. գիտեն որ քեզի ի՛նչ ճամբայ բռնել պէտք է. անոնց արտաքին գործքերուն նմանը ըրէ՛, թէ որ տակաւին անոնց ներքին տրամադրութեանը պէս տրամադրութիւն չես կրնար ունենալ նէ, քեզ բոլորովին բռնող պարապ զբօսանքները քեզմէ հեռուն նետէ՛։

Կ'ըսես. թէ որ հաւատք ունենայի նէ՝ այս հեշտութիւնս աւելի կանուխ կը ձգէի ինծմէ։ Բայց ես կ'ըսեմ. թէ որ այս հեշտութիւններըս ձգած ըլլայիր նէ՝ հաւատքը աւելի կանուխ վաստըկած կ'ըլլայիր։ Սկըսելը հիմա քեզի կ'իյնայ։ Թէ որ ձեռքէս գար նէ՝ ես քեզի հաւատք կու տայի. բայց ատիկայ չեմ կրնար. անոր համար ըսածիդ ալ ճշմարտութիւնը չեմ կրնար հաստատել։ Դուն կրնաս քու ունեցած հեշտութիւններըդ մէկ դի ձգել. և փորձեւ թէ ըսածըս կրա՞ւ է մի ։

Անհաւատն ։ Այս խօսքդ շատ հաճելի է ինծի ։

Բասքալ ։ Այս խօսքս այդքան աղէկ գըտար և հաւնեցար նէ՝ պէ՛տք է այս ալ գիտնաս որ, այս խօսքը քեզի ըսողը ըսելէն առաջ ալ ետքն ալ ծունկի վրայ եկած՝ անսահման և անչափ Աստուծոյ աղօթք ընելով իր հեշտութիւնները ամէնն ալ անոր համար նուիրեր է. և կըյորդորէ որ՝ քու աղէկութեանդ և քու երջանկութեանդ համար դուն ալ քու կամքդ անոր հընազանդեցընես ։ Ուժն ու նուաստութիւնը իրարու հետ այս կերպով կըմիաբանին[1] ։

6. Ի՛նչ ըլլալնիս մոռնալ պէտք չէ՛. հոգի ալ ունինք՝ մարմին ալ ։ Ասոր համար է որ՝ ապացուցութիւննիս՝ միայն խելքըննիս պակեր չէ՛ ։ Ո՛րքան քիչ բան կայ հաստատուն ապացուցութիւն ունեցող ։ Ապացոյցները միայն մարդուն միտքը կըհաճեցընեն ։ Սովորութիւնն է մեր աւելի զօրաւոր ապացոյցը. ասիկայ զգայարանքը կըխոնարհեցընէ. ու միտքը ատոր վրայ խորհելու ժամանակ չունեցած՝ ետեւէն կերթայ ։ Առտուն ալ արեւ ծագելիքը, կամ ուրիշներուն պէս մեր ալ մեռնելիքը ո՞վ մեզի ապացուցով հասկըցուց ։ Բայց ասկէց ալ ա-

---

[1] Տրամախօսութիւնը հոս կըլմննայ ։

ւելի առ հասարակ հաւատացուած ի՞նչ կայ ։ Ուրեմն սովորութիւնն է որ մեզ ատոր կըհաւատացընէ · այնքան հրեայներ և անհաւատներ կան նէ՝ ա՛յս է անոնք ալ հրեայ և անհաւատ ընողը · ատոր համար է որ ամէն մարդ մէկ մէկ արուեստի ձեռք կըզարնեն · և ոմանք ալ զինուոր կըլլան · և այլն ։ Իրաւ է որ՝ ճշմարտութիւնը գտնելու համար ատկէց սկըսելու չէ՛ · բայց ճըշմարտութիւնը ո՞ր կողմը ըլլալը մէկ անգամ մը մտօք տեսնելէդ ետքը՝ սովորութիւնը ձեռք առնելու է · ատով կրնամք այդ հաւատքը ներսերնիս առնել և որպէս թէ անով տոգորիլ · և այս որ չըլլայ նէ՝ հաւատքը մեր քովը չկրնար արմատանալ և հաստատիլ ։ Քանզի ատոր ապացոյցները ամէն ատեն քովը պատրաստ ունենալը երկան բան կըլլայ ։ Պէտք է աւելի դիւրին մէկ հաւատք մը ունենալ, որ է սովորութեամբ ունեցածնիս · ասիկայ առանց բռնութեան, առանց արուեստի, և առանց փաստի մեզի հաւտըցընել կուտայ, և մեր ամէն կարողութիւնը դէպ 'ի այս հաւատքըս կըդարձընէ և ատոր կըյարմարցընէ · անանկ որ՝ մեր միտքը բնական կերպով մը ատոր կուգայ ։ Միայն խելք պառկելով հաւատալը հերիք չէ՛, թէ որ զգայարանքնիս մեզ անոր հակառակը հաւատալու կըբռնադատեն ։ Ուստի այս մեր երկու կտոր զէնքը մէկէն ռաջ քըշելու եմք. մէկ մը խելքը. քանզի բոլոր կենացնուս մէջ միայն մէկ անգամ մը տեսած ըլլալնիս հերիք է. մէկ մըն ալ ըզգայարանքներնիս՝ տկարութեան համար. չըլլայ որ մոռնալով միտքը հակառակ կողմը դառնայ։

ՅՕԴՈՒԱԾ Դ.

Ճշմարիտ կրօնքին նշանները ։

1. Ճշմարիտ կրօնքին նշանը այս պիտի ըլլայ՝ որ զԱստուած սիրելու պարտաւոր է մարդս։ Եւ ասիկայ արդար և իրաւ է։ Սակայն մեր կրօնքէն զատ՝ ասիկայ պատուիրող ուրիշ կրօնք չիկայ։ Ճշմարիտ կրօնքին պէտք է մարդոյս ցանկութիւններն ու՝ ինքնին առաքինութիւն վաստըկելու կարող չըլլալը ճանչնալ։ Պէտք է որ ասոր ճարն ալ գտած ըլլայ. և այս ճարերուս գլխաւորը՝ աղօթքն է։ Մեր կրօնքը ասոնք ամէնն ալ ըրած է. և ուրիշ կրօնք մը չիկայ որ մեզի սորվեցընէ աղօթքով Աստուծմէ խնդրել՝ որ զինքը սիրեմք և իրեն հետեւիմք։

2. Մէկ կրօնք մը ճշմարիտ ըլլալու համար պէտք է որ մեր բնութիւնը ճանչցած ըլլայ. քանզի մարդոյս ճշմարիտ բնութիւնը, ճշմարիտ բարին, ճշմարիտ առաքինութիւ-

նը և ճշմարիտ կրօնքը անանկ բաներ են որ՝ անոնց ծանօթութիւնը իրարմէ չեն զատուիր։ Պէտք է որ ճշմարիտ կրօնքը մարդոյս մեծութիւնն ալ ճանչնայ՝ պզտիկութիւնը և ոչնչութիւնն ալ․ և անոնց երկուքին ալ պատճառը գիտնայ։ Այս ամէն բաներս մէկէն ո՞ր կրօնքը կայ Քրիստոնէականէն զատ՝ որ ճանչցած ըլլայ։

3. Ուրիշ կրօնքները՝ ինչպէս են կռապաշտներուն կրօնքը, լոկ ռամկական են․ քանզի անոնց ամէն բանը արտաքինի վրայ կըկայանայ։ Վարպետ և խելացի մարդոց բանին չեն գար անոնք։ Անանկ խելացիներուն համար՝ լոկ մտաւորական կրօնքը աւելի յարմար կուգայ․ բայց այս ալ ռամիկներուն չյարմարիր, միայն Քրիստոնէական կրօնքն է որ ամէնուն ալ յարմար կուգայ․ որովհետեւ արտաքին և ներքին իրարու հետ խառն է։ Ասով ռամիկը մինչև ներքին պաշտօնին աստիճանը կըբարձրանայ․ և ամբարտաւանները արտաքին պաշտօնի կըխոնարհեցընէ․ և երկուքին մէկը չըլլայ նէ՝ կատարեալ չըլլար․ քանզի հարկ է որ ռամիկը գրքին միտքը իմանայ, և վարպետները իրենց միտքը գրքին խօսքին հնազանդեցընելու են, արտաքին բաները կատարելով։

4. Ատելի մարդիկ եմք մենք․ և խեղճընիս ալ շատ սաստիկ ըլլալուն կըվըկայէ։ Արդ՝ Քրիստոնէութենէն զատ ուրիշ կրօնք

չկայ՝ որ մարդուս ինքզինք ատել սորվեցընէ ։ Ուրեմն՝ իրենց ատելութեան արժանի ըլլալը գիտցող մարդոց ընդունելու՝ Քրիստոնէութենէն զատ կրօնք չկայ ։ Ասկէց զատ ուրիշ կրօնք մըն ալ մարդոյս գերազանց արարած ըլլալով՝ ամէն արարածներէն ալ խեղճ ըլլալը չճանչնար ։ Ոմանք գերազանցութիւննիս իմանալով՝ բնապէս մենք մեզ պզտիկցընելնիս և անպիտանութիւննիս խոստովանելնիս՝ պատիւ և աստիճան չճանչնալ և վախկոտութիւն և փոքրոգութիւն կը կարծեն. և ուրիշները անպիտանութիւննիս ճշմարիտ ըլլալը ճանչնալով՝ մեր մեծութեան նշան ցըցընելնիս, որ այս ալ մեզի բնական է, ծիծաղելի ամբարտաւանութիւն կը կարծեն ։ Մեր կրօնքէն զատ ուրիշ մը չկայ սորվեցընող՝ որ մարդս մեղաց մէջ կը ծնի. փիլիսոփայական աղանդներուն մէ՛կն ալ ասիկայ ըսած չունի. անանկ է նէ՝ մէ՛կն ալ շիտակը չէ՛ ըսած ։

5. Աստուած ծածուկ է և աներեւոյթ. և ո՛ր կրօնքն որ՝ Աստուած ծածուկ է չըսեր նէ՝ ճշմարիտ կրօնք չէ՛. և ասոր պատճառը մեզի չսորվեցընէ նէ՝ մեզ կրթող կրօնք եղած չըլլար ։ Մեր կրօնքը ասոնք ամէնն ալ կընէ ։ Այս կրօնքս աս բաներուս հաւատալուն վրայ կը կայանայ, թէ մարդս փառաւոր ստեղծվեցաւ՝ և Աստուծոյ հետ հաղորդութիւն ունէր. և ետքը մեղք գոր-

ծելով տրտմութեան և տարաշխարութեան վիճակի մէջ ինկաւ, և Աստուծմէ հեռացաւ. բայց վերջապէս Մեսիա մը պիտի գայ՝ և անիկայ առաջին վիճակը պիտի հասցընէ. այս հաւատքըս ամէն ատեն աշխարհքիս վրայ կար և կայ: Ամէն բան անցաւ գնաց. և այս ամէն բանս ինչ բանի համար եկան անցան նէ՝ անիկայ կըմնայ կոր: Քանզի Աստուած իրեն մէկ մաքուր ժողովուրդ մը ընտրել՝ ու անիկայ աշխարհքիս մէջ գտնըված բոլոր ազգերէն զատել՝ և անոր թշնամիներուն ձեռքէն խալըսել՝ և հանգստեան տեղը հասցընել ուզելով, խօսք տուաւ որ ասիկայ ընէ, և յատկապէս ասոր համար աշխարհք գայ: Եւ իրեն գալուն ժամանակն ու կերպը՝ մարգարէներուն բերնովը առաջկուց իմացուց: Սակայն ամէն ատեն իրեն ընտրեալներուն յոյսը հաստատելու համար անոնց պատկերներ և նմանութիւններ ցըցուց. և ամենեւին անոնք պարապ չիթողուց. միշտ անոնք փրկելու համար զօրութիւն և կամք ունենալը կըհաւատարմացընէր: Քանզի մարդոյս ստեղծման ատենէն՝ Ադամ մէկ կընիկ մարդէ մը աշխարհք գալու Փրկչին խոստմանը վկայ և աւանդապահ էր: Եւ թէպէտ այն ատենվան մարդիկ արարչութեան ժամանակին շատ մօտ ըլլալով չէին կընար իրենց ինչպէս ստեղծված ըլլալը և խնամնին մոռցած ըլլալ, և Աստուծոյ անոնց մէկ Փրկիչ մը խրկելու համար ըրած խոստմունքը տակաւին մտքնին էր․ բայց որովհետեւ աշխարհքիս այն առաջին ատենը գտնըված մարդիկ իրենք զիրենք ամէն տեսակ անկարգութիւններու և անառակութիւններու մէջ ձգեցին․ անոր համար անոնց մէջէն Ենովքայ և Ղամէքայ և ուրիշներու պէս սուրբ և ընտիր մարդիկ ալ եղան, որ աշխարհքի ստեղծման ատենէն խոստացված Քրիստոսին գալըստեանը համբերութեամբ կըսպասէին։ Երբոր Աստուած Նոյ խրկեց, որ մարդոց անառակութեանը և չարութեանը վերջին և ծայրագոյն աստիճանին հասնիլը տեսաւ․ և Աստուած բոլոր աշխարհքիս մարդիկը խեղդելով՝ միայն անիկայ ազատեց անանկ հրաշքով մը, որ իրեն աշխարհքս ազատելու կարող ըլլալը և կամք ընելը՝ և աշխարհի ազատարարին մէկ կընիկ մարդէ մը ծընանելի ըլլալը մէկէն իմացուց։ Այս հըրաշքըս բաւական էր մարդկան յոյսը հաստատելու համար․ և յիշատակը տակաւին այն ատենվան մարդոց մտքին մէջը նոր էր։ Այսպէս ըլլալով ալ՝ Աստուած Աբրահամու նոր խոստմունք մը ըրաւ, որուն չորսդին կռապաշտները առած էին․ և իրեն խրկելու Մեսիային խորհուրդը անոր հասկըցուց։ Իսահակայ և Յակոբայ ժամանակը՝

պղծութիւնը բոլոր աշխարհքի վրայ տարածւած էր. բայց այս սուրբ մարդիկը հաւատքի մէջ կապրէին. և Յակոբ մեռնելու ատենները իր տղայքը օրհնելով ըսաւ, անանկ մէկ ուրախութեամբ մը՝ որ իր խօսքին կարգը իրեն կըտրել տուաւ. ո՛վ Աստուած իմ. քու խոստացած փրկչիդ կըսպասեմ։ “Մնամ փրկութեան քո Տէր” (Ծնն. խթ. 18։ Ըստ լատ. թարգմ)։

Եգիպտացիները կռապաշտութեամբ ալ պղծըւած էին՝ կախարդութեամբ ալ. Աստուծոյ ժողովուրդը անգամ անոնց օրինակին հետեւեցաւ։ Բայց Մովսէս և ուրիշները իրենց չխառնածնուն կըհաւատային, և իրենց պատրաստած յաւիտենական բարիքներուն համար անոր երկրպագութիւն կընէին։

Ետքը Յունաց և Հռոմայեցւոց մէջնորդութեամբ՝ սուտ աստուածները բոլոր աշխարհք տիրեցին. բանաստեղծները տեսակ տեսակ աստուածաբանութիւններ հանեցին. փիլիսոփաները հազար տեսակ տարբեր աղանդներու բաժնըւեցան. բայց միշտ հրէաստանի մէջ անանկ մարդիկ պակաս չէին, որ Մեսիային գալուստը կըդուշակէին. և այս ալ անոնցմէ զատ մարդ չէր գիտեր։

Վերջապէս՝ ժամանակներուն կատարումըն որ եղաւ՝ ինքը եկաւ. և ետքը թէպէտ այնքան աղանդներ և հերետիկոսութիւններ եկան, այնքան պետութիւններ հաստատեցան ու կործանեցան. ամէն բան այնքան փոփոխութեանց տակ մնաւ, բայց մէկ անգամ երկրպագել սկսածը շարունակ երկրպագող եկեղեցին անընդհատ մնաց՝ և կը մնայ մինչև հիմայ։ Եւ այս է զարմանալի և անհամեմատ և բոլորովին Աստուածային բանը, որ այս ամէն ատեն հաստատուն կեցած կրօնքըս միշտ հակառակութիւն կրած է. առանց թշնամիի մնացած չէ՛։ Հազար անգամ այն աստիճանին հասած է որ՝ տեսնողները առտուն պիտի կործանի տակն ու վրայ պիտի ըլլայ ըսած են. և քանի՛ որ այս վիճակիս հասեր է նէ՝ Աստուած իրեն կարողութեանը արտաքոյ կարգի գործքերովը նորէն երևան հաներ է։ Ահա զարմանալին այս է. բռնաւորաց կամքին չհընազանդելով՝ և անոնց լուծին տակը գլուխ չծըռելով՝ այսքան ատենէ 'ի վեր մինչև հիմայ կըդիմանայ։

6. Թէ որ շատ անգամ օրէնքը հարկի ծառայեցընել չըլլայ նէ՝ պետութիւնները կըկործանին։ Բայց կրօնքը բնաւ ատանկ բան չէ՛ ըրած. այս կերպըս բռնած չունի։ Ուստի՝ կամ ժամանակին յարմարիլ պէտք էր՝ կամ առանց ատոր դիմանալը հրաշք է։ Պարագայներուն ծռելով կենալը զարմանք բան մը չէ՛. և ասոր ալ՝ թէ որ յատկապէս

պիտի խօսինք նէ՝ կենալ չեն ըսեր. սակայն ինչ որ է նէ՝ օր պիտի ըլլայ որ՝ ասոնք որքան որ կրծըռին ալ նէ՝ բոլորովին պիտի կորընչին: Ասոնց մէջէն մէկն ալ չիկայ որ հազար հինգ հարիւր տարի դիմացած ըլլայ: Սակայն այս կրօնքըս միշտ անձկելի և պարագայ բան մըտիկ չընելով միակերպ կենալը՝ և այսքան ատեն դիմանալը՝ Աստուածային է:

7. Թէ որ ճշմարտութիւնը աչքի երևելու յայտնի նշաններ չունենար նէ՝ շատ մթութիւն կըմնար բանին մէջը: Զարմանալի նշաններուն մէկը այն է որ՝ միշտ մէկ եկեղեցւոյ մը մէջ, կամ մէկ աչքով տեսնըւելու ժողովուրդի և բազմութեան մը մէջ ամբողջ պահված է: Թէ որ այս եկեղեցիս մէջ ամէնուն միտքը մէկ ըլլար նէ՝ յստակութիւնը և պայծառութիւնը շատ մեծ կըլլար. բայց սանկով ալ՝ ճըշմարիտը ո՛րը ըլլալը ճանչնալու համար անիկայ քըննելու է. թէ այն եկեղեցին մէջ ՚ի սկզբանէ հետէ շարունակ ո՞րը մնացած է: Քանզի ափկայ ստոյգ է որ՝ ճշմարտութիւնը ամէն ատեն եկեղեցւոյ մէջ մնացած է. և ընաւ սուտ բան երկար ատեն մէջը չէ մնացած, այսպէս միշտ Մեսիային հաստատած է եկեղեցին: Նգամայ աւանդութիւնը Նոյի և Աբրահամու ատենը տակաւին նոր էր. անկէց ետքը Մարգարէները ամէն ատեն ափկայ գուշակեցին. և միշտ

ուրիշ բաներ ալ կըգուշակէին · որոնց կատարումը ատեն ատեն ամէն մարդու աչքին առաջը ըլլալով՝ անոնց աստուծոյ կողմէն խրկըւած ըլլալնուն ճշմարտութիւնը կըհասկըցընէին · որով Մեսիային վրայօք ալ անոնց բերնովը եղած խոստմունքները Աստուծոյ կողմէն ըլլալը յայտնի կըգիտցըւէր : Ամէնն ալ ըսին որ, իրենց ունեցած օրէնքը մինչեւ Մեսիային օրէնք տալու ատենը ուժ պիտի ունենար · և մինչեւ այն ատենը շարունակ պիտի տեւէր · բայց անկէց ետքը Մեսիայինը յաւիտենական օրէնք մը պիտի ըլլար : Ուստի իրենց օրէնքը, և անկէց ետքը Մեսիայինը, որուն խոստմունքն էին իրենց ատենին օրէնքները, միշտ աշխարհքիս վրայէն անպակաս պիտի ըլլան · և իրօք ալ այս ատանկ եղաւ : Եւ ի՛նչ պարագայներով առաջկուց մարգարէացան նէ՝ Քրիստոսի գալուստն ալ նոյն պարագայներովը եղաւ : Հրաշք ըրաւ · Առաքեալներն ալ ըրին, և կռապաշտները հաւատքի դարձուցին : Եւ Մարգարէից գուշակութիւնները այս կերպով կատարըւելով՝ Մեսիային ապացոյցը եղած է · ալ ուրիշ ապացոյց ըլնալ չուզեր :

8. Շատ մը իրարու հակառակ կրօնքներ կըտեսնեմ · և կըհետեւցընեմ որ՝ մէկ հատիկէն զատ ուրիշները ամէնն ալ սուտ են : Ամէն մէկը կուզէ որ իր խօսքովը և

հեղինակութեամբը հաւատան. և չհաւատացողներուն սպառնալիք կընէ։ Բայց ես ասանկ ապացոյցով անոնց չեմ հաւատար։ Ամէն մարդ ասանկ կրնայ խօսիլ. ամէն մարդ իրեն համար՝ ես մարգարէ եմ կրնայ ըսել։ Բայց ես Քրիստոնէական կրօնքը կըտեսնեմ. մարգարէութիւններուն կատարումը անոր մէջ կըգտնեմ. հոս անթիւ անհամար հրաշքներ եղած են. և ասոնց ճշմարիտ ըլլալը անանկ աղէկ հաստատուած է որ՝ մարդ անոնց ճշմարտութեանը համար երկըբայելու իրաւունք չունենար. ասիկայ ուրիշներուն քով չեմ կրնար կոր գտնել։

9. Ամէն ատեն կայ եղած կրօնքը միայն այն է որ՝ բնութեան հիմնական դրուած վիճակին հակառակ է. մեր ամէն հեշտութիւններուն հակառակ է. և առջի բերանը խելքի դէմ կերեւի։

10. Ամէն բաներուն ընթացքը պէտք է որ՝ կրօնքին հաստատութիւնը և մեծութիւնը իրեն նպատակ ունենայ։ Մարդիկ իրենց սրտին մէջ՝ անոր մեզի սորվեցուցածին համեմատ զգածմունք ունենալու են. և ամէն մէկ բանին անանկ մէկ նպատակ և կեդրոն մը ըլլալու է որ՝ անոր սկըզբունքները գիտցող մարդը անոր պատճառը տալու կարող ըլլայ. թէ՛ մանաւորապէս մարդոյս բնութեանը վրայ, և թէ՛ ընդհանրա-

պէս համօրէն աշխարհքիս ընթացքին վրայ։

Այս հիմանս վրայ անօրէն մարդիկ Քրիստոնէական կրօնքը աղէկ չիճանչցած ըլլալնին կըհայհոյեն. անանկ կըկարծեն որ՝ կրօնքը անոր վրայ կըկայանայ՝ որ Աստուած մեծ և հզօր և յաւիտենական գիտնալով՝ անոր երկրպագութիւն ընելի. և ասիկայ պարզապէս՝ աստուածեան ըրած աղանդն է. և անաստուածութիւնը Քրիստոնէութենէն որքան հեռու է նէ՝ այս ալ այնքան հեռու է. Թէպէտ ասոնք երկուքը իրարու հակառակ ալ են։ Ու ասկէց կըհետևցընեն՝ որ այս կրօնքս ճշմարիտ պիտի չըլլայ. քանզի թէ որ ճշմարիտ ըլլար նէ՝ պէտք էր որ Աստուած ինքզինք անանկ յայտնի նշաններով յայտնէր՝ որ մարդու անհնար ըլլար անիկայ չիճանչնալը։

Թող անհաւատները աստուածեաններուն դէմ սխալներնին ինչ հետևութիւն կուզէ նէ՝ այն հետևութիւնը հանեն. Քրիստոնէական կրօնքին դէմ ասկէց բան չելլեր։ Ասիկայ մեզի կըսորվեցընէ որ՝ մարդըս մեղաց մէջ իյնալէն ետքը՝ Աստուած առջի պէս մարդուս յայտնի երևելէն դադրեցաւ. և այս կերպ երևիլը՝ փրկութեան խորհուրդին վրայ կըկայանայ. որ Փրկիչը մարդկային և աստուածային բնութիւնները իր վրան միաւորելով՝ մարդութիւնը մեղաց մէջէն դուրս հանեց. և իր

Աստուածային անձամբը՝ Աստուծոյ հետ հաշտեցուց ։

Կրօնքնիս մարդույս սա երկու ճշմարտութիւնը կըսորվեցընէ. մէկ մը որ՝ Աստուած մը կայ՝ որուն ընդունակ կրնան ըլլալ մարդիկ. մէկ մըն ալ որ՝ բնութեան մէջ մէկ ապականութիւն մը կայ, որով մարդս Աստուծոյ անարժան է եղեր ։ Ասոնց երկուքն ալ գիտնալը մարդույս հաւասարապէս հարկաւոր է. և միօրինակ վտանգաւոր է մարդույս առանց իր թշուառութիւնը գիտնալու զԱստուած ճանչնալը. և զինքը բժշկելու կարողութիւն ունեցող Փրկիչը չճանչցած՝ իրեն թշուառութիւնը գիտնալը ։ Այս ճանչնալներուս միայն մէկ հատը ըլլայ և մէկալը չըլլայ նէ՝ կամ Աստուած ճանչցող և իրենց թշուառութիւնը չգիտցող փիլիսոփայներուն պէս ամբարտաւան կըլլայ մարդ, կամ Աստուած չգիտնալով միայն իրենց թշուառութեանը խելքերնին հացընող անաստուածներուն պէս յուսահատութեան մէջ կիյնայ ։ Եւ ինչպէս որ մարդույս հարկ է որ ասոնց երկուքը մէկէն ճանչնայ, նմանապէս ալ Աստուծոյ ողորմութիւնը պէտք է որ ատոնք երկուքը մէկէն մարդույս ճանչցընէ ։ Քրիստոնէութիւնը այս կընէ. և այս կրօնքըս ատոր վրայ կըկայանայ ։ Բոլոր տիեզերաց կարգը քննէ. տես որ ամէն բան այս կրօնքիս սա երկու գլխաւոր նիւթերը հաստատելու չե՞ն մի նայիր ։

11. Մէկ մարդ մը իրեն ամբարտաւանութեամբ և փառասիրութեամբ և ցանկութեամբ և թշուառութեամբ և տըկարութեամբ և անիրաւութեամբ լեցուն ըլլալը չիճանչնայ նէ՝ կոյր է անիկայ ։ Եւ զինքը ատանկ գիտնալով՝ ասկէց ազատվիլ չուզէ նէ՝ ատանկ խենթ և անմիտ մարդուն համար ի՞նչ ըսելու է ։ Ուրեմն՝ անանկ կրօնք մը՝ որ մարդոյս պակասութիւնները այնքան աղէկ գիտէ , և ամէն ցանկացածին ճարը ամէնուն սրտին ուզածին պէս կըսորվեցընէ և կուտայ նէ՝ անանկ կրօնքի մը յարգութիւնէն զատ ի՞նչ կրնամք ընել ։

12. Քրիստոնէութեան ամէն ապացոյցները մէկ տեղ տեսնել՝ և անոնց անանկ զօրութիւն ունենալը չիճանչնալ՝ որուն խելք ունեցող մարդ չիկրնար դէմ դնել, ատիկայ անկարելի է ։

Անոր հաստատութիւն գտնելը մտածէ՛ ։ Ատանկ մէկ բնութեան հակառակ կրօնք մը՝ ատանկ հեզաբար հաստատութիւն գըտնէ առանց բռնութիւն մը բանեցընելու , առանց մէկուն վրայ հարկ մը դնելու . և այնքան զօրանայ որ՝ այնքան բազմաթիւ նահատակները բնաւ մէկ բանով մը ետ չիկայնին ասոր ճշմարտութիւնը քարոզելէն . և այս ամէնս չէ՛ թէ միայն մէկ զօրաւոր իշխան մը օգնութիւն չըրած՝ այլ և աշխարհքի վրայ գտնըւող բոլոր իշխաններուն կամացը հակառակ ըլլայ և գլուխ ելլէ, և ամէնն ալ անոր դէմ պատերազմին։

Մէկ քրիստոնեայ հոգիի մը սրբութիւնը և մաքրութիւնը և վսեմութիւնը և խոնարհութիւնը մտածէ՛։ Կռապաշտ փիլիսոփայները երբեմն հասարակ մարդոցմէ գերագոյն երեւցան առաւել կանոնաւոր կերպով ապրելով, և քրիստոնէութեան քիչ մը նմանութիւն ունեցող միտքեր ունենալով. բայց քրիստոնեայներուն խոնարհութիւն ըսած բանին առաքինութիւն ըլլալը անոնք բնաւ երբէք չեն ճանչցած. մանաւանդ՝ իրենց ըրած ուրիշ առաքինական գործքերուն կարգը չէին կրնար անկայ յարմարցընել։ Մինչեւ այն ատենը իրարու ատանկ հակառակ երեւցած բաները իրարու հետ կցելը՝ քրիստոնէութեան ընելու բանն էր. ասիկայ սորվեցուց մարդոց որ՝ խոնարհութիւնը չէ՛ թէ միայն ուրիշ առաքինութիւններուն հետ մէկ տեղ չըլլալու բան չէ՛, այլ և ասիկայ չըլլայ նէ՝ մէկալ առաքինութիւնները ամէնն ալ մոլութիւն և պակասութիւն են։

Աստուածաշունչ գրոց զարմանալի բաները մտածէ՛՝ որ համրանքի չեն գար. անոր պարունակած բաներուն մարդկային աստիճանէն աւելի մեծ և վսեմ ըլլալը՝ և ոճոյն զարմանալի պարզութիւնը նայէ՛, որ բնաւ վարպետութիւն ցըցընել ուզելու կերպ մը չունի. ձեւ չփքանեցըներ. ճըշմարտութեան անանկ մէկ կերպարանք մը ունի որ՝ մարդ չիկրնար չճանչնալ կամ ուրանալ ։

Մանաւորապէս Յիսուսի Քրիստոսի անձը մտածէ՛ ։ Անոր համար մէկ մարդ մը ի՞նչ մտքի վրայ կրնայ նէ ըլլայ՝ հա՛րկ է խոստովանիլ որ շատ մեծ և շատ բարձր խելք ունէր. և իր տղայութեան ատենէն ատոր նշանը ցըցուցած էր օրինաց վարդապետներուն առաջը. սակայն՝ ուսման ետեւէ ըլլալով և ուսումնական մարդոց քովը յաճախ երթալով իր մտքին ընդունակութիւնը բանալ և բանեցընել չուզելէն զատ՝ իր կենացը ամբողջ երեսուն տարին արուեստ բանելով՝ և ուրիշ մարդոց հաղորդութենէն բոլորովին զատուած կենալով՝ անանկ կեանք մը անցուց ։ Ու իր քարոզութեանը երեք տարւան մէջ իրեն ընկեր ընտրեց ու կանչեց քովը անանկ մարդիկ՝ որ ո՛չ գիտութիւն ունէին՝ և ո՛չ ուսմունք, և ո՛չ ուրիշներուն աչքին յարգի երեւելու բան մը ունէին. և իր ժամանակի ամէնէն իմաստուն և խելացի մարդիկը իրեն թշնամի և հակառակ ունեցաւ ։ Նոր կրօնք մը հաստատել ուզող մարդուն համար՝ այս ճամբան խելք հանելու ճամբայ չէ՛ ։

Քրիստոսի ընտրած սա Առաքեալներն ալ մէկ մը յատկապէս մըտածէ՛. սա՛ մարդիկը կըսեմ՝ որ կարդալ չէգիտէին, ուսմունք չունէին. և մէկէնիմէկ՝ խիստ խելացի փիլիսոփայներն ալ ամչցընելու չափ իմաստութիւն, և ասոնց քարոզած կրօնքին հաստատութիւն գտնելուն հակառակ կեցող թագաւորներուն և բռնաւորներուն դէմ դընելու չափ ուժ և զօրութիւն ունեցան:

Երկու հազար տարիի չափ անընդհատ և զարմանալի յաջորդութեամբ իրարու ետեւ եկող Մարգարէները մըտածէ՛. որ ամէնն ալ այլ և այլ կերպով և օրինակով Յիսուսի Քրիստոսի կենաց մինչև մանր պարագաները գուշակեցին: Անոր մեռնելը, յարութիւն առնելը, Առաքելոց պաշտօնը, Աւետարանի քարոզութիւնը, հեթանոսաց հաւատքի գալը, և ուրիշ շատ բաներ, որ Քրիստոնէութեան հաստատութիւն գըտնելը և հրէական օրինաց խափանիլը կընայէին:

Այս մարգարէութիւններուս զարմանալի կերպով կատարումն ալ նայէ՛. որ Յիսուսի Քրիստոսի անձին անանկ կատարելապէս կըյարմարին որ՝ մէկ մարդ մը կամակուրանալ չուզէ նէ՝ ասոր աւանկ ըլլալը անհնա՛ր է որ չըճանչնայ:

Քրիստոսի գալէն թէ՛ առաջ և թէ՛ ետքը՝ հրէից ազգին որպիսութիւնը մըտածէ՛:

Փրկչին աշխարհք գալէն առաջ անոնց ծաղկեալ վիճակը. և երբ Աստուծոյ աչքէն իյնալով՝ գլխընուն եկած խեղճութիւնները և թշուառութիւնները, որ մինչև մեր օրս ամենուն մէկ կրօնք մը ունենալու արտաքին նշան մը չունին. ոչ տաճար, և ոչ զոհ. և բոլոր աշխարհքի վրայ ցըրուած են. և ամէն ազգաց առաջը նախատելի և գէշ և անարգ մարդիկ սեպված են:

Քրիստոնէութեան ալ անընդհատ և անպակաս շարունակութիւնը մտածէ՛. որ աշխարհքի սկիզբէն մինչև հիմա կեցած է թէ՛ հին կտակարանի սրբոց վրայ՝ որ Յիսուսի Քրիստոսի գալէն առաջ գալով՝ անոր գալստեանը կըսպասէին. և թէ՛ անոր գալէն ետքը անիկայ ընդունող և հաւատացողներուն վրայ: Ուրիշ կրօնք մըն ալ չիկայ որ այս շարունակութիւնս ունենայ. և ասիկայ կրօնքի ճշմարտութեան նշաններուն մէկն է:

Մտածէ՛ վերջապէս այս կրօնքիս սրբութիւնը, ատոր վարդապետութիւնը, որ ամէն բաներուն, և մինչև մարդկային բընութեան մէջ գտնըված հակառակութիւններուն պատճառը կըսորվեցընէ. և ուրիշ շատ սովորականէ և մարդկային կարգէ վեր՝ և Աստուածային բաներ ունի, որ այս կրօնքիս մէջ ամէն դիէն պայծառ և յայտնի կերևուին:

Ասոնք ամէնը մտածելէդ ետքը դատէ՛ և տե՛ս․ հնա՞ր է մի կասկածիլ թէ քրիստոնէական կրօնքը մէկ հատիկ ճշմարիտ կրօ՞նքն է մի՝ չէ՛ մի․ և ուրիշ կրօնքները ատոր մօտենալու չափ հաստատութեան ապացոյց ունի՞ն մի։

ՅՕԴՈՒԱԾ․ Ե․

Կրօնքին ճշմարտութիւնը՝ մարդոյս ներքին հակառակութիւնովը և սկզբնական մեղքով կը հաստատուի։

1․ Մարդոյս թէ՛ մեծութիւնը և թէ՛ թշուառութիւնը անանկ աչքի երեւելու բաներ են որ՝ ճշմարիտ կրօնքին հա՛րկ է մեզի սորվեցընել որ մարդոյս բնութեանը մէջ մէկ մեծ սկզբունք մը կայ մեծութեան, և անոր հետ՝ թշուառութեան ալ սկզբունք մը կը գտնուի։ Քանզի հա՛րկ է որ ճշմարիտ կրօնքը մեր բնութիւնը աղէկ ճանչնայ․ այսինքն՝ մարդս ի՛նչ մեծութիւն և ի՛նչ թշուառութիւն ունի նէ՝ ասոնք ամէնն ալ ճանչնալէն զատ՝ ասոնց պատճառըն ալ գիտնայ թէ ո՞րկէ առաջ եկած են։ Մարդոյս բնութեան մէջ պատահած զարմանալի հակառակութիւններուն ալ պատճառները պէ՛տք է որ անիկայ բացատրէ մեզի։ Թէ որ ամէն բանին սկիզբը և վախճանը մէկ հատիկ է , պէ՛տք է որ ճշմարիտ կրօնքը մեզի միայն այն մէկ հատիկը պաշտել՝ և միայն անիկայ սիրել սորվեցընէ ։ Բայց որովհետեւ մեր չիճանչցածնին չեմք կրնար երկրպագութիւն ընել և պաշտել , և մեր անձէն դատ ուրիշ բան չեմք կրնար սիրել , պէ՛տք է որ կրօնքը՝ որ մարդոյս իրեն պարտականութիւնները կսորվեցընէ՝ այս տկարութիւնըս ալ մեզի սորվեցընէ , և ասոր ճարն ալ ցըցընէ ։

Մարդս երջանիկ ընելու համար հա՛րկ է անոր ցըցընել թէ Աստուած մը կայ , և անիկայ սիրելու պարտական եմք . և մեր ճշմարիտ երջանկութիւնը այն է՝ որ մենք անորը ըլլամք . և մեր մէկ հատիկ թշուառութիւնն է՝ անկէց զատված մնալ ։ Հաւատքը մեզի պիտի սորվեցընէ թէ՝ չորս դիերնիս և ներսերնիս ալ մութը պատած է . որ մեզի չեն թողուր որ անիկայ ճանաչեմք ու սիրեմք . անոր համար մեր պարտականութիւնները մեզի կըհարկադրեն որ Աստուած սիրեմք , և մեր ցանկութիւնները մեզ անկէց կըդարձընեն . անիրաւութեամբ լեցված եմք . պէ՛տք է որ՝ մեր այս կերպով Աստուծոյ և մեր մեծ աղէկութեանը հակառակ ըլլալներնուս պատճառը մեզի իմացընէ . ասոր դեղն ալ սորվեցընէ . այս դեղըս ի՞նչ կերպով ձեռք ձգելիքնիս ալ իմացընէ ։ Այս բանիս վրայօք աշխարհքիս մէջ գըտնըված բոլոր կրօնքները քննէ՛ . տե՛ս որ՝ այս բաներըս լեցընող՝ Քրիստոնէութիւնէն զատ ուրիշ մէկ կրօնք մը կրնա՞ս մի գտնել :

Արդեօք ա՞յս է մի փիլիսոփայներուն սորվեցուցածը . որ մեզի ամէն բարիքի տեղ անանկ բարիք մը առաջարկեն որ մեր մէջն է : Ճշմարիտ բարին ա՞յս է մի : Մեր կրած չարիքներուն դեղը գտե՞ր են մի : Մարդս Աստուծոյ հաւատար ցըցընելով՝ անոր ամբարտաւանութիւնը բժշկել կրցա՞ն մի : Բայց մեզ անբան անասուններուն հաւատարմները, և իբրև կատարեալ բարիք՝ աշխարհքիս մէջ գտնուած աղէկութիւնները մեզի ցըցընողները՝ մեր ցանկութիւններուն դեղը այս կերպով գտած եղե՞ր են մի : Ամենք կըսեն . աչքերնիդ դէպ ՚ի Աստուած վերցուցէ՛ք . նայեցէ՛ք որո՞ւ նման էք . ո՞վ է ձեզ զինքը պաշտելու և իրեն երկրպագութիւն ընելու պատուէր տուողը : Կրնաք դուք ձեզ անոր պէս ընել, թէ որ խելքով վարվիք նէ՝ խելքերնիդ ձեզ անոր հաւատար կընէ : Ուրիշները կըսեն . աչվընիդ աշխարհքիս վրայ տնկեցէ՛ք . նայեցէ՛ք ի՞նչ նուաստ և անպիտան գետնի տղուն էք . անբան անասուններուն նայեցէ՛ք . ձեր ընկերները անոնք են :

Անանկ ըլլայ նէ՝ մարդս ի՞նչ պիտի ըլլայ : Աստուծո՞յ մի հաւատար պիտի ըլլայ՝ անբան անասուններո՞ւն մի : Այս ո՞րքան անհուն հեռաւորութիւն է ։ Ուրեմն ի՞նչ պիտի ըլլամք մենք ։ Մեր ամբարտաւանութիւնը և ցանկութիւնը ո՞ր կրօնքը մեզի պիտի սորվեցընէ ։ Մեր աղէկութիւնը և մեր պարտականութիւնները և մեր չորս դին պատող տկարութիւններս, և ասոնք բժշկելու դեղը, և այս դեղս ձեռք ձգելուն եղանակը ո՞րկէց պիտի սորվիմք ։ Տեսնեմք որ՝ Քրիստոնէական կրօնքին մէջ ասոնց վըրայ խօսող Աստուածային իմաստութիւնը մեզի ի՞նչ կսորվեցընէ ։

Ո՛վ մարդ․ քու թշուառութիւններուդ դեղը քու վրադ փնտըռելու պարապ կաշխատիս ։ Բոլոր քու մտացըդ լոյսը միայն այսքանին կրնան հասնիլ՝ որ ճանչնաս թէ քու վրադ ո՛չ ճշմարտութիւնը կրնաս գըտնել և ո՛չ իսկական բարին ։ Փիլիսոփաները ասիկայ քեզի խոստացեր են․ բայց մտաց լուսով չեն կրցած ասիկայ քեզի վաստըկցընել ։ Չեն գիտցեր ո՛չ քու ճշմարիտ բարիդ, և ո՛չ քու ճշմարիտ վիճակդ ։ Անոնք՝ որ քու հիւանդութիւնդ չեն կրցեր ճանչնալ անգամ, դեղը ի՞նչպէս կրնային գըտնել ու տալ ։ Քու գլխաւոր հիւանդութիւններդ են հպարտութիւնը՝ որ քեզ Աստուծոյ ձեռաց տակէն կըհանէ․ և ցանկութիւնը՝ որ քեզ աշխարհի հետ կըկապէ ։ Անոնց ալ ըրածը ուրիշ բան չէ՛․ բայց եթէ այս երկու հիւանդութիւններուս գո՛նէ մէկ հատը քու վրադ հաստատել։ Թէ որ քեզի իբրեւ նպատակ զԱստուած կցուցընեն նէ՝ քու հպարտութիւնդ բանեցընելու համար է․ քեզի անանկ խորհել կուտան որ դուն քու բնութեամբդ Աստուծոյ նման ես։ Եւ այս կարծիքիս պարապ ըլլալը տեսնող և հասկըցողները մէկալ անդունդին մէջ քեզ կըձգեն․ այն սորվեցընելով որ՝ քու բնութիւնդ անասուններուն և անբաններուն բնութեանը նման է․ ասով քեզի ճամբայ կցուցընեն որ քու բարիքդ ցանկութիւններուն մէջ փընտըռես․ որ անբաններուն բաժինն է։ Ահիկայ՝ քու անիրաւութիւններուդ վրայ քու աչքըդ բանալ տալուն ճամբան չէ՞։ Անանկ է նէ՝ մարդոցմէ ո՛չ ճշմարտութիւն գըտնել յուսալու ես՝ և ո՛չ մխիթարութիւն։ Ես քեզ ձեւացընողն եմ․ միայն ես կրնամ քեզի քուկին ի՛նչ ըլլալդ սորվեցընել։ Բայց ես քեզ ի՛նչ ձեւի խօթեցի նէ՝ հիմայ դուն այն չես։ Ես մարդս սուրբ և անմեղ և կատարեալ ստեղծեցի․ լուսով և իմաստութեամբ լեցուցի․ իմ փառքս և իմ զարմանալի գործքերըս անոր հաղորդեցի․ այն ատենը մարդոյն աչքը Աստուածային վեհափառութիւնը կըտեսնէր․ զինքը կուրացընող խաւարներուն մէջը չէր․ իրեն տանջանք տուող մահկանացու բնութեանը և թշուառութեանց մէջը չէր ինկած։

Բայց առանց հպարտութեան մէջ իյնալու այնքան փառքերուն չիկրցաւ դիմանալ։ Ինքն իրեն անձին կեդրոն ըլլալ ուզեց. իմ օգնութեանս անկարօտ ըլլալու կամք ըրաւ. ինքզինք իմ տէրութեանս տակէն դուրս հանեց. և իր երջանկութիւնը իր մէջը գտնել ուզելով՝ իր կարծեօքը ինձի հաւասարիլ երևեցաւ իրեն. ես ալ անիկայ ինքիր գլխուն թողուցի։ Անոր իշխանութեանը տակը հնազանդեցուցած արարածներըս ամէնն ալ անոր դէմ ապըստամբեցուցի, և անոր թշնամի ըրի։ Անանկ որ՝ այս օրվան օրըս մարդը անբաններուն նման եղաւ. և ինձմէ այնքան հեռացաւ որ՝ հազիւ մէկ չփոթ լոյս մը մնաց անոր քով՝ իրեն Արարչին վրայ. ահա՛ անոր բոլոր ունեցած տեղեկութիւնները և ծանօթութիւնները այս կերպովըս մարեցան կամ չփոթեցան։ Զգայարանքները խելքէն կախում չունենալէն զատ՝ շատ անգամ ալ խելքին վրան կըտիրեն. և անիկայ բռնի զգայական հեշտութիւններուն ետևէն կըձգեն։ Բոլոր արարածները կամ անիկայ կըտրտմեցընեն՝ կամ կըփորձեն՝ և անոր վրայ կըտիրեն. կամ բռնութեամբ՝ կամ առերևոյթ անուշութիւնով խաբելով և գլխէ հանելով՝ իրենց իշխանութեան տակը կառնեն. և սանկ խաբելով իշխելը աւելի բռնաւորական և աւելի տոկալի իշխանութիւն բանեցընել է ։

Ահա՛ հիմայ մարդս ատանկ վիճակի մը մէջ է. իրենց առաջին բնակութեանը երջանկութենէն իրենց քով մէկ բնական ազդում մը մնացեր է միայն, բայց զօրաւոր. և իրենք իրենց թշուառութեանցը և ցանկութիւններուն և կուրութեան անդունդին մէջ անանկ ընկղմեր են որ՝ ասիկայ իրենց երկրորդ բնութեան պէս եղեր է ։

2. Այս իմ ձեր առաջը բացած սկզբունքներէս կրնաք պատճառը իմանալ՝ թէ այս ամէն մարդոց բաժին ինկնալով ամէնքն ալ զարմացընող իրարու հակառակ բաները ո՞րկէց են ։ Հիմա քննէ՛ մեծութեան և փառաց այնքան շարժմունքները, որ մեր թշուառութիւնը ճանչնալով ալ չեմք կրցած մեր սրտին մէջէն վերցընել. և տես որ ասոր պատճառը ուրիշ տեսակ բան մը չկրնար ըլլալ ։

3. Հիմա՝ ո՛վ հպարտ մարդ, ճանչցի՛ր թէ դուն քու աչքիդ ալ ի՞նչ չիմացուելու բան մըն ես ։ Տկա՛ր խելք, դուն քեզ խոնարհեցո՛ւր, անմիտ բնութիւն՝ ձայնըդ կտրէ՛. սորվէ՛ որ՝ մարդս մարդէն անհուն միջոցաւ անդին կանցնի. դուն քու ճշմարիտ վիճակդ չես գիտեր կոր. քու վարպետէդ սորվէ՛ ։

Քանզի թէ որ մարդոյս բնութիւնը ապականեալ չըլլար նէ՝ ճշմարտութիւնն ու երջանկութիւնը ապահով կերպով կվայելէր · ձեռքէս կելլէ կարծելով չէ՛ր փախնար ։ Բայց թէ որ մարդոյս բնութիւնը 'ի սկըզբանէ հետէ ապականեալ ըլլար նէ՝ ո՛չ ճըշմարտութեան և ո՛չ երջանկութեան գաղափարը անգամ մտքին մէջը չէր ունենար ։ Բայց մենք ի՞նչ խեղճ եմք · երջանկութեան գաղափար մը ունիմք մեր մտքին մէջը , և չեմք կրնար անոր հասնիլ , որպէս թէ բընաւ անանկ բան չիկրնալ ըլլալու պէս , և որպէս թէ մեր վիճակին մէջ ամենեւին մեծութիւն չիկայ ։ Ճշմարտութեան մէկ պատկերը միայն ունիմք · բայց իրօք ունեցածնիս բոլորովին ստութիւն է ։ Բացարձակապէս տգիտութիւն՝ մեր բանը չէ՛ ։ Բայց ստոյգն ալ չեմք կրնար գիտնալ ։ Անանկ ահա՛ յայտնի է որ՝ մենք ատեն մը կատարելութեան անանկ մէկ աստիճանի մը մէջ էինք , որ ետքը դժբաղդութեամբ անկէց ինկանք ։

Այս անկըշտութիւնը և այս տկարութիւնը ի՞նչ բան է որ մեզի կըպօռայ · բայց եթէ այս՝ որ ատեն մը մարդս մէկ ճշմարիտ երջանկութիւն մը ունէր , որ հիմա անոր միայն պարապ նշանը և հետքը մնացեր է քովը · և ինքը միշտ կըփորձէ և կաշխատի՝ որ իր ձեռքը ի՛նչ բանի կրնայ հասցընել նէ՝ անոնցմով լեցընէ · և ի՛նչ օգնութիւն որ մօտ բաներուն մէջ չիկրնար գտնել նէ՝ անիկայ հեռուիններուն մէջ փնտռէ · որ ո՛չ մէկը և ո՛չ մէկալը իրեն չեն կրնար տալ ·

քանզի այս անհուն անդունդը միայն անհուն և անփոփոխելի բանով կրնայ լեցվիլ:

4. Բայց ասիկայ զարմանալի բան է որ՝ մեր ծանօթութիւնէն ամէնէն հեռու եղած բանը՝ որ է սկզբնական մեղքին ծնողքներէն իրենց զաւակներուն անցնելը, անանկ բան մը ըլլայ, որ մենք անոր մէջը կենալով մեր անձը չիճանչնամք: Քանզի ասոր վրայ ամենեւին երկբայութիւն չիկայ որ՝ ասկէց ալ աւելի մեր խելքին դէմ բան չիկրնար ըլլալ, որ ըսեմք թէ առաջին մարդուն մեղքը այն ամէն մարդիկը յանցաւոր ըրաւ, որ իրենց նախնիքէն այնքան հեռացած ըլլալով անոր մեղացը հաղորդ չէին կրնար ըլլալ: Ասիկայ չէ՛ թէ միայն անհնար՝ այլ և անիրաւ ալ կերեւի մեզի. քանզի մեր խեղճ և տկար արդարութեանը առջին՝ կամելու բաւականութիւն չունեցող տղայ մը՝ ինքը աշխարհքիս վրայ երեւելէն վեց հազար տարի առաջ գործըված մեղքի մը հաղորդ եղածի պէս դատապարտութեան արժանի սեպելէն աւելի անիրաւութիւն ի՞նչ կրնայ ըլլալ: Յիրաւի այս վարդապետութեանըս պէս մեզի հակառակ գալու վարդապետութիւն չիկրնար ըլլալ. սակայն մինչեւ որ այս խորհուրդըս չըլլայ նէ՝ որ ուրիշ ամէն խորհուրդներէն աւելի անիմանալի է. մենք մեզ բնաւ չեմք կրնար հասկընալ թէ ի՞նչպէս բան եմք: Վի-

ճակներնուս կապին ծալքը և հանկուցը այս անդունդին մէջն է. անանկ որ՝ այս խորհուրդըս ինքնին որքան չիմացվելու բան է նէ՝ այս խորհուրդըս չըլլալով մարդըս անկէց շատ աւելի չիմացվելու և չիհասկցվելու էակ մը կըլլայ։

Սկզբնական մեղքը մարդոց առաջը խենթութեան պէս բան մըն է. բայց ըսողներըն ալ ատանկ ըլլալը գիտեն։ Անանկ է նէ՝ այս վարդապետութիւնս բամբասելու չէ՛. որպէս թէ խելքի դէմ է. քանզի ըսող չիկայ որ խելքը այս բանիս կրնայ հասնիլ։ Միայն սա՛ կայ որ՝ այս խենթութիւնս մարդոց ամէն խելացութենէն վեր է։ “Որ յիմարն է Աստուծոյ՝ իմաստնագոյն է քան զմարդիկ„։ (Ա. Կորնթ. ա. 25)։ Քանզի առանց ատոր՝ մարդս ի՞նչ է կըսես։ Անոր ամէն վիճակը այս աննշմարելի կէտէս կախեալ է։ Ու իր խելքը ասիկայ ի՞նչպէս պիտի գիտնար. որովհետեւ ասիկայ խելքէ վեր է։ Ու մարդոյս խելքը իր ձեռքը եղած ճամբաներովը ասիկայ չիկրնալ հնարելէն զատ՝ իրեն առաջարկած ատեննին անդամ չիկըրնալ ընդունելով՝ ասկէց կըփախչի։

5. Մարդոյս անմեղութեան և ապականութեան այս երկու վիճակըս բացված ըլլալով՝ մեր ասիկայ չիճանչնալը անհնար է։ Մեր շարժմանցը ետեւէն երթանք, մենք

մեզ քննեմք, և տեսնեմք որ այս երկու իրարու հակառակ բնութեան կենդանի յատկութիւնները մեր վրան կընա՞նք մի տեսնել։ Մէկ պարզ բանի մը վրայ ասանկ հակառակ բաներ կընա՞ն մի գտնըվիլ։

Մէկ մարդուն ասանկ կրկնապատիկ ըլլալը այնքան յայտնի է որ՝ անանկ կարծիք ընողներ ալ եղան թէ մարդս երկու հոգի ունի։ Մէկ պարզ բան մը ասանկ յանկարծակի ծայրէ ծայր փոխվելը ի՞նչպէս կրնալ ըլլալուն խելքընին չհասաւ. չկրցան իմանալ թէ ի՞նչպէս անանկ անչափ ամբարտաւանութենէ մը այն աստիճան վհատութեան և սիրտերնին կոտրելու կիյնան։

Ասանկով այս ամէն հակառակութիւնս, որոնք պէտք էր որ մարդս ամէն կրօնքներէ հեռացընէին, անոնք թող չտային որ ճանչնայ. ահա՛ ասոնք են որ մարդս կըստիպեն ճշմարիտ կրօնքը գտնելու։

Ես իմ կողմէս յայտնի կըզրուցեմ. քրիստոնէական կրօնքը այս սկզբունքս բանալով՝ մարդկային բնութեան աւրուած և Աստուծոյ աչքէն ինկած ըլլալը իմացուցածին պէս՝ ամէնուն աչքը կըբացվի. ամէն դին այս ճշմարտութեանս յայտնի նշանները տեսնել կըսկըսին։ Քանզի բնութիւննիս անանկ բան մըն է՝ որ ամէն դին մեզի կիմացընէ որ թէ՛ մեր ներսէն և թէ՛ դրսէն Աստուած կորսընցուցեր եմք։

Այս աստուածային ծանօթութիւններս չեղած՝ մարդիկ ի՞նչ կրցեր են ընել. բայց եթէ՝ կամ իրե՛նց անցած գացած մեծութենէն իրե՛նց մտքին մէջ մնացած զգացմունքին վրայ բարձրանալ և հպարտանալ, կամ հիմակուան տկարութիւննին տեսնելով ամչնալ, խոնարհիլ, և ամէն բանէ պաղիլ։ Քանզի ճշմարտութիւնը լման չտեսնելնին՝ չեն կրնար կատարեալ առաքինութեան հասնիլ։ Ոմա՛նք բնութիւնը իրեն ճամբան կիսատ թողած և ընդհատածի պէս կրտեսնեն. ուրիշները՝ ճարը չիգտնուելու թշուառութեանց մէջ ինկած կըկարծեն. ուստի չեն կրնար կամ հպարտութենէն կամ ծուլութենէն փախչիլ. և ասո՛նք երկուքը՝ ամէն մոլութիւններուն արմատն են։ Քանզի ուրիշ բան չեն կրնար ընել. եթէ ո՛չ՝ կամ թուլնալ ու հոն մնալ, կամ հպարտութեամբ անկէ ելլել։ Մարդոյս գերազանցութիւնը ճանչնան նէ՝ ուրիշը չեն գիտեր. և ասով ծուլութենէ փախչիմ ըսելով՝ հպարտութեան մէջ կըկորսուին։ Իսկ թէ որ մեր բնութեան տկարութիւնը և հիւանդութիւնը գիտնան նէ՝ փառքը և արժանաւորութիւնը չեն գիտնար. ասով թէպէտ ամբարտաւանութենէ և սնափառութենէ կազատին, բայց հարկաւորապէս յուսահատութեան մէջ կիյնան։

Ասկէց ծագած են պէսպէս աղանդները,

Ստոյիկեաններ, Եպիկուրեաններ, Վարդապետականներ, կամ Գնոստիկեաններ, Ակադեմեաններ. և այլն: Այս երկու մոլութիւններու բժշկողը միայն Քրիստոնէական կրօնքըն է. չէ՛ թէ աշխարհային իմաստութեան ուժով ատոնց երկուքն ալ աշխարհքիս մէջէն հալածելով, այլ Աւետարանին պարզութեամբ երկուքն ալ վերցընելով: Քանզի այս կրօնքս արդարներուն կըսորվեցընէ որ՝ ինքն զմարդ այնքան կըբարձրացընէ, մինչև նոյն իսկ Աստուածութեան հաղորդ կընէ. բայց այս գերագոյն աստիճանին մէջ մարդըս տակաւին իր վրան կըկրէ ամէն ապականութեան արմատը և սերմը. որով իր բոլոր կենացը մէջ կրնայ մոլորութեան և թշուառութեան և մահուան և մեղաց ենթակայ: Եւ պինդ անօրէններուն և անըզգամներուն անգամ կըկանչէ և կըպօռայ որ՝ թէ որ կամք ընեն նէ՝ Աստուծոյ ամէն շնորհացը ընդունակ կրնան ըլլալ: Ասանկով իրեն արդարացուցածներուն՝ փախնալու և դողալու պատճառներ ցըցընելով, և դատապարտելի ցըցուցածները մխիթարելով՝ փախն ու յոյը խառնելով անանկ աղէկ կըբարեխառնէ որ՝ այս երկու տեսակ ընդունակութեանքս որ ամէնուն հասարակ է, և են շնորհքն ու մեղքը, միայն խելքին կրցած բանէն շատ աւելի կըխոնարհեցընէ՝ առանց յուսահատութիւն տալու, և բնական ամբարտաւանութենէն շատ աւելի կըբարձրացընէ առանց ունեցընելու : Եւ ասով աղէկ կըցըցընէ որ՝ միայն ինքը ամբարտաւանութենէ և մոլորութենէ և մոլութենէ ազատ ըլլալով՝ մարդիկ կրթելն ալ՝ բարքերնին շտկելն ալ՝ միայն ատոր կրնայ :

6. Մենք չեմք գիտեր ո՛չ Ադամայ փառաւոր վիճակը՝ և ո՛չ մեղքը . և ո՛չ անոր գործած մեղքին մեզի ինչպէս անցնիլը : Ատոնք մեր տեսածէն շատ տարբեր բնութեան վիճակի մը մէջ եղած բաներ են . և մեր հիմակվան ընդունակութենէն վեր են : Ուստի մեր թշուառութենէն ելլելու համար՝ ատոնք գիտնալը մեզի բնաւ օգուտ մը չըներ . մեզի գիտնալու հարկաւոր եղածը այն է որ՝ մենք Ադամայ միջնորդութեամբը խեղճ եղանք , աւրըվեցանք , և Ադամէ մեզի անցած մեղքովը Աստուծմէ զատվեցանք : Բայց Յիսուս Քրիստոսով նորէն փըրկվեցանք . և ահա՛ աշխարհքիս վրայ ատոր շատ զարմանալի ապացոյցները ունինք :

7. Շատ զարմանալի բան է Քրիստոնէութիւնը : Մարդոյս կազդարարէ որ իրեն նուաստ՝ և մանաւանդ գարշելի բան մը ըլլալը ճանչնայ : Ասիկայ ազդարարած ատենը այն ալ կազդարարէ՝ որ Աստուծոյ նման ըլլայ : Այսպէս հակակշիռ (տէնկ) չունե-

նալով՝ այս պատուէրըս մարդը սաստիկ ամբարտաւան և սնափառ կընէր․ կամ ամենեւին ոչինչ և անպիտան բան մը կըլլար պըզտիկնալովը ։

Թշուառութիւնը յուսահատութիւն, և մեծութիւնը ամբարտաւանութիւն կըբերէր ։

8. Աստուծոյ մարդեղութիւնը՝ մարդոյս պէտք եղած դեղին մեծութեամբը թշուառութեանը մեծութիւնը կըհասկըցընէ ։

9. Քրիստոնէութեան մէջ անանկ պըզտիկութիւն չիկայ՝ որ մեզ աղէկութեան անընդունակ ընէ․ անանկ սրբութիւն ալ չիկայ՝ որ չարութենէ բոլորովին ազատ ըլլայ ։ Մարդոյս ասկէց աւելի աղէկ յարմարելու վարդապետութիւն չըլլար, որ իրեն շնորհք ընդունելու ալ կորսնցընելու ալ ընդունակ ըլլալու յատկութիւնը իրեն սորվեցընէ, միշտ իրեն երկու տեսակ վտանգի մէջ ըլլալը յիշեցընելով․ որ են հպարտութիւն և յուսահատութիւն ։

10. Փիլիսոփաները բնաւ երբէք այս երկու զգացմունքիս համեմատ բան ապըպըրած չունին ։ Մաքուր և անխառն մեծութեան շարժմունք կազդեն մարդոյս սըրտին մէջ․ բայց մարդոյս վիճակը միայն այսքանով չիլըմընար ։ Կամ անխառն ցածութեան և նուաստութեան զգացմունք մը կուտան․ մարդոյն վիճակը մինակ այս ալ չէ ։

Պէտք է նուաստութեան և ինքզինքը պըզտիկցընելու շարժում ունենալ. բայց այս շարժումս բնութեան ըլլալու չէ՛՝ ապաշխարութեան գործ ըլլալու է։ Մեծութեան զգացմունք ալ ըլլալու է. չէ՛ թէ մեր արժանաւորութեամբը ստացածի պէս, այլ ձրի շնորհ եղածի պէս. և այս ալ խոնարհութեան աստիճանէն անցնելնուս ետքը։

11. Ճշմարիտ Քրիստոնէին պէս ո՛չ երջանիկ կայ, ո՛չ խելացի, ո՛չ առաքինի և ո՛չ սիրելի։ Քրիստոնեայն զինքը Աստուծոյ հետ միացած կիմանայ նէ՝ ո՞րքան խոնարհութիւն կունենայ նոյն ատենը. և երկիր ալ խոնարհելու ըլլայ նէ՝ իրեն վսեմական բարձրութենէն ո՞րքան քիչ կըկորսնցընէ։

Ո՞վ կրնայ այս երեւելի լուսաւորութիւններուն չհաւատալ, ու ասոնց երկրպագութիւն չընել։ Քանզի՝ մեր բնութեանը գերազանցութիւնը մեր մէջը իմանալնիս արեւէն ալ յստակ և պայծառ չէ՞ մի։ Նոյնպէս մեր աւաղելի վիճակին գէշութիւնն ալ ամէն րոպէի մէջ կրելնիս, ասիկայ ալ ամենայայտնի և անժխտելի բան մը չէ՞ մի։ Արդ՝ այս խառնուփընթոր անճոռնի շփոթութիւնը մեզի ի՞նչ կըսորվեցընէ. բայց եթէ այս երկու վիճակին ճշմարտութիւնը, անանկ զօրաւոր ձայնով, որ ասոր դէմ կենալը անհնար բան է։

12. Մարդոց միտքը՝ Աստուծոյ հետ մի-

նալու կարող ըլլալնին հաստատելէն ետ դարձընողը՝ մարդոյս իրեն նուաստութիւնը տեսնելէն զատ ուրիշ բան չէ։ Սակայն թէ որ ասոնք յիրաւի անկեղծ են նէ՝ թող ասոր հետեւութիւնները աւելի քննեն և առաջ տանին ինձի մէջ․ և ճանչնան որ այս նուաստութիւնս յիրաւի անանկ բան մըն է որ՝ մենք մեզմէ չեմք կրնար հասկընալ թէ Աստուծոյ ողորմութիւնը մեզ կըրնայ այս աստիճանիս ընդունակ ընել։ Ես գիտնալ կուզէի որ՝ այդ արարածը՝ որ իրեն այդքան տկար ըլլալը կըճանչնայ կոր․ ո՞ր տեղայ իրաւունք առեր է Աստուծոյ ողորմութիւնը չափելու, և իրեն հաճոյ երեւցածին պէս անոր սահման ցըցընելու։ Մարդս ինքըզինք ինչ ըլլալը չիգիտնալէն շատ աւելի է Աստուծոյ ինչ ըլլալուն վրայօք ունեցած տգիտութիւնը։ Ես իր վիճակին վրայ նայելով աչքը մթացեր է․ կըկարծէ որ՝ Աստուած անիկայ չիկրնար իրեն հաղորդ ըլլալու աստիճանին հասցընել։ Բայց ես անոր սա՛ ալ պիտի հարցընեմ․ որ զինքը սիրելէն և ճանչնալէն զատ ուրիշ բան մը կուզէ՞ կոր մի Աստուած անկէց։ Ես ինչո՞ւ համար պիտի կարծէ որ Աստուած իրեն ճանաչելի և սիրելի չիկրնար ըլլալ․ ինքը բնապէս սիրոյ և երախտագիտութեան և ճանաչողութեան ընդունակ ըլլալով։ Քանզի գոնէ ասոր վրայ երկբայութիւն չիկայ, որ մարդս իրեն էութիւնը՝ և մէկ բան մը սիրելու կարող ըլլալը գիտէ ։ Արդ՝ թէ որ իրեն գտնըւած խաւարին մէջ բան մը կըրնայ տեսնել կոր , և աշխարհքի մէջ գտնըւած բաներուն մէջ իրեն սիրոյն արժանի բան կրնայ որոշել կոր նէ , Աստուած իրեն էութեան քիչ մը շառաւիղը անոր տալէն ետքը ինչո՞ւ համար պիտի չկրնայ անոր զինքը հաղորդել ուզածին չափ զանիկայ ճանչնալու և սիրելու ։ Անանկ է նէ՝ այս տեսակ տրամաբանութիւններուն մէջ անտանելի անբարտաւանութիւն մը ծածկըւած է առերեւոյթ խոնարհութեան մը տակ , որ ո՛չ անկեղծ է՝ և ո՛չ խելքի համեմատ ։ Ասանկ ըլլալու համար ասիկայ խոստովանելու է որ՝ մենք մեզմով մեր ինչ ըլլալը չկրնալով գիտնալ՝ միայն Աստուծմէ կրնանք սորվիլ ասիկայ ։

ՅՕԴՈՒԱԾ Զ.

Մարդկային խելքին հնազանդութիւնը , և անիկայ գործածելուն կերպը ։

Խելքին ամէնէն ետքը հասկընալու բանը այս է որ՝ անհուն անհամար բաներ կըգտնըւին որ անոնց հասնիլը իրեն անհնար է ։ Ու մինչև այս սահմանըս չհասնող խելքը շատ տկար եղած կըլլայ։ Պէտք է որ մարդ պէտք եղած տեղը երկբայի. պէտք եղած տեղը վըստահի, և պէտք եղած տեղը հնազանդի։ Ասանկ չընողը՝ խելքին ուժը չիճանչնար։ Կան որ այս երեք սկզբունքներուս դէմ կըգործեն. կամ ամէն բանին ապացոյցը գըտածի պէս հաստատելով, որ ապացոյցներուն ինչ ըլլալը չիգիտնալէն է. կամ պէտք եղած տեղը հնազանդելը չիգիտնալով ամէն բանի վրայ կերկբային. կամ դատել պէտք եղած տեղը չիգիտնալով ամէն բան կընդունին։

2. Թէ որ ամէն բան խելքի տակ իյնալու ըլլար նէ՝ մեր կրօնքին մէջ խորհրդական և գերբնական բան ըլլալու չէր։ Թէ որ բնութեան սկզբունքներուն դէմ գալու ըլլար նէ՝ կրօնքը անճոռնի և ծիծաղական բան մը ըլլալու էր։

Սուրբ Օգոստինոս կըսէ. Թէ որ խելքը չիգիտնար թէ անանկ պարագաներ կան՝ որոնց մէջ պէտք է հնազանդիլ, բնաւ մէկ բանի մը հնազանդելու յանձնառու չէր ըլլար։ Ասանկ է նէ՝ հնազանդիլ պէտք ըլլալը հասկըցած ատենը հնազանդելը իրաւունքէ դուրս բան չէ՛։ Եւ երբոր դատելով՝ չիհընազանդելու իրաւունք ունենայ նէ՝ այն ատենը պէտք չէ՛ որ հնազանդի։ Սակայն ըզգուշանալու է որ դատմանը մէջ չիխաբուի։

3. Բարեպաշտութիւնը սնոտիապաշ-

տութենէն տարբեր բան է ։ Բարեպաշտութիւնը մինչեւ սնոտիապաշտութեան աստիճանը հասցնելը՝ անիկայ ուրել և ոչընչացընել է ։ Հերետիկոսները մեզ սանկ սնոտիապաշտութեան մէջ ինկածի պէս կըմեղադրեն ։ Մեզ մեղադրած բաներնին ընել կրնայ, երբ որ հնազանդել պէտք չեղած ատենը խելքի հնազանդութիւն կուզեն ։

Երբ որ խելքը հաւատոյ վերաբերեալ բաները չիճանչնալ կըխոստովանի նէ՝ ակէց աւելի խելքի համեմատ բան չիկրնար ըլլալ ։ Բայց հաւատոյ չիվերաբերած բաներն ալ խելքը չընդունի և չեմ խառնըվիր ըսէ նէ՝ անիկայ խելքի դէմ է ։ Ասոնք երկուքն ալ երկու ծայր են, որ վտանգնին իրարու հաւասար է ․ թէ՛ խելքը բոլորովին բանի չիբանեցընելը, և թէ՛ ամէն բանի մէջ խելք բանեցընել, և անկէց զատ բան չիճանչնալը ։

4. Զգայարանքին չըսած բանը հաւատքը կըսէ ․ բայց զգայարանաց ըսածին հակառակը չըսեր ։ Անկէց վեր է ․ անոր դէմ չէ՛ ։

5. Ոմանք կըսեն որ, թէ որ հրաշք մը տեսած ըլլայի նէ կըհաւատայի ։ Հաւատքի դառնալը ինչ ըսել ըլլալը գիտնային նէ՝ ասոնք սանկ չէին խօսեր ։ Անանկ կըկարծեն որ՝ ասոր համար ուրիշ բան պէտք չէ՛, բայց եթէ ճանչնալ թէ մէկ Աստուած մը կայ,

և անոր պաշտօնը միայն այնքանին վրայ կը կայանայ՝ որ անոր տեսակ մը բան խօսին. գրեթէ ինչպէս որ կռապաշտները իրենց կուռքերուն առջև կընեն ։ Ճշմարտապէս հաւատքի դաւանումը այն է որ՝ այնքան անգամ բարկացուցած Աստուծոյն առջև զինքը ոչնչացընել. որ այս Աստուածը մեզ ամէն բանէ մէջ կրնայ երբոր ուզէ նէ ոչնչացընել ։ Ճանչնալ որ առանց անոր բնաւ բան մը չեմք կրնար ընել. և առանց անոր՝ անոր աչքէն իյնալէն զատ բան մը վաստըկած չունինք ։ Ճանչնալու է որ՝ Աստուծոյ և մեր մէջը մէկ անյաղթելի հակառակութիւն մը կայ. և միջնորդ մը չեղած չեմք կրնար իրարու հետ հաղորդութիւն ունենալ ։

6. Երբ կըտեսնես որ պարզամիտ մարդիկ առանց տրամաբանելու կըհաւատան՝ մի զարմանար ։ Աստուած անոնց իրեն արդարութիւնը սիրել և անձերնին ատել կուտայ ։ Անոնց սիրտը հաւատալու կըխոնարհեցընէ ։ Ու թէ որ Աստուած սրտերնիս չխոնարհեցընէ նէ՝ մենք բնաւ չեմք կրնար Աստուածային հաւատով և մեզի օգտակար ըլլալու կերպով հաւատալ. սիրտը խոնարհելուն պէս՝ մարդս ալ կըհաւատայ ։ Ասիկայ Դաւիթ մարգարէն աղէկ կըճանաչէր. անոր համար ըսաւ. “ Խոնարհեցո՛ զսիրտ իմ ՚ի վկայութիւնս քո ” ։ (Սաղմ. ճժը. 36) ։

7. Կրօնքին առաջնորդները չքննած հաւատացածները՝ ներսէն մէկ սուրբ և մաքուր տրամադրութիւն մը ունենալուն համար կըհաւատան. քանզի մեր սուրբ կրօնքին համար ինչ որ լսեր են նէ՝ իրենց ներքին տրամադրութեանը համեմատ է։ Կիմանան որ զիրենք Աստուած է ստեղծեր. անկէց զատ ուրիշը սիրել չեն ուզեր. իրենց անձը ատել կուզեն. կիմանան որ ուժերնին ատոր չօգներ կոր. Աստուծոյ չեն կրնար կոր երթալ. և թէ որ Աստուած իրենց չիգայ նէ՝ անոր հետ հաղորդակցութիւն պիտի չկրնան ընել։ Մեր կրօնքին մէջն ալ կըլսեն որ՝ միայն զԱստուած սիրելու է. և մեր անձը ատելու ենք. և ամէնքս ալ աւրուած՝ և Աստուծոյ անընդունակ ըլլալով՝ Աստուած մեզի հետ միանալու համար մարդ եղաւ։ Սրտերնուն մէջ ասանկ տրամադրութիւն ունեցող մարդիկը մեր կրօնքին հաւանեցնելու համար անկէց աւելի բան պէտք չէ. տալ իրենց պարտականութիւնն ալ կըճանչնան, իրենց անընդունակութիւնն ալ։

8. Արդարութիւնները և կրօնքին առաջնորդները չգիտնալով Քրիստոնէութիւնը ընդունած տեսածնին՝ ասոնք գիւղացիներէն պակաս դատում չեն բանեցներ։ Ինչպէս որ ուրիշները իրենց խելքովը, նոյնպէս ասոնք ալ իրենց սրտովը կըդատեն։

Նոյն իսկ Աստուած է որ անոնք հաւատալու կը խոնարհեցընէ․ ուստի անոնց մտքին հաւանութիւնը շատ զօրաւոր է։

Ես ալ գիտեմ որ՝ առանց հաւաստեաց և առանց ապացուցի հաւատացող քրիստոնեայն անհաւատին խելքը հաճեցընելու և յաղթահարելու բան մը չի կրնար ընել, որ անհաւատն ալ այնքան մը իրեն համար ընելու կարող չըլլայ։ Բայց Քրիստոնէութեան ապացոյցներուն տեղեակ եղող մարդոյը խելքը շատ աղէկ հասած է և կրնան հաստատել՝ որ սանկ քրիստոնեայն Աստուծմէ ազդումն առած է ճշմարտապէս, թէ՛ և ինքը չի կրնար ասիկայ հաստատել։

ՅՕԴՈՒԱԾ Է.

Լոկ տրամաբանութեամբ զԱստուած փընտրելէն հոգնելով Աստուածաշունչ գիրքը կարդալ սկսաւ մարդուն պատկերը։

1. Մարդոյս կուրութիւնը և թշուառութիւնը՝ և իրեն բնութեանը մէջ երեւցած զարմանալի հակառակութիւնները տեսնելով, և բոլոր աշխարհքիս անձայն՝ և մարդոյս խաւարի մէջ և ինքիր գլխուն մնացած բարձի թողի եղած՝ և որպէս թէ տիեզերաց մէկ անկիւնը ճամբան մոլորցու-

ցած՝ և զինքը հոն ո՛վ ձգելը և հոն ինչո՞ւ եկած ըլլալը և մոռնելէն ետքը ո՞ւր երթալիքը չիգըտնալով շուարած հոն մնացած ըլլալը տեսնելովս կըսոսկամ անանկ մարդու մը պէս, որ քնացած ատենը վերցուցած՝ և անշէն ահագին կղզիի մը մէջ տարած ձգած ըլլան, որ արթնցած ատենը մէկ մը չորս դին կընայի․ ո՛չ ուր ըլլալը կրնայ ճանչնալ, և ո՛չ գըտնըված տեղէն դուրս ելլելուն ճամբան կրնայ գիտնալ։ Եւ ատոր աւելի կըզարմանամ որ՝ անանկ խեղճ ողորմելի վիճակի մէջ գըտնըված մարդ մը ինչպէս յուսահատութեան մէջ չիյնար ։ Իմ քովըս իմ բնութենէս մարդիկ ալ կըտեսնեմ․ կըհարցնեմ որ սա բաներուն վրայ իմ գիտցածէս աւելի բան մը գիտե՞ն մի․ չէ՛ կըսեն ։ Եւ ատոր վրայ՝ այս իրենց ճամբէն դուրս ինկած խեղճերն ալ մէկ մը իրենց չորս դին նայելով՝ և քանի մը իրենց ախորժելի բաներ տեսնելով իրենք զիրենք անոնց կուտան, և բոլորովին անոնց կըկապվին ։ Ես չեմ կրնար ատոնց կապվիլ միալ․ չեմ կրնար ալ այս ինծի նման մարդոցս հետ ընկերութիւն ընել․ որ անոնք ալ ինծի պէս խեղճ են․ անոնց ալ ձեռքէն ինծի պէս բան մը չիգար ։ Կըտեսնեմ որ մեռնելու համար անոնք ինծի պիտի օգնութիւն չընեն․ մինակ պիտի մեռնիմ․ անանկ է նէ՝ այնպէս ճամբայ մը բռնելու է՝ որպէս թէ ինձմէ զատ մարդ չկայ։ Արդ՝ ես մինակ ըլլայի նէ՝ տուն չէի շիներ. ծանր գործերու մէջ մտնելով ես զիս անհանգիստ չէի ըներ. մարդու տալք պարտքի երեւիլ չէի ուզեր. միայն անոր կաշխատէի որ ճշմարտութիւնը գտնեմ։

Ետքը կսկսածէի, և շատ բաներէ կը մակաբերէի որ՝ կերեւի թէ իմ տեսածէս զատ ուրիշ բաներ պիտի ըլլայ. և սկսայ փնտռել թէ՝ ու՛ Աստուած ըսածնին, ուրուն համար աշխարհք ամէն կըխօսի, արդեօք զինքը յայտնելու նշան մը չէ՞ մի ձգած։ Ամէն դին նայեցայ, և ամէն դին մըթութիւն կերեւէր աչքիս։ Բնութիւնը ինծի ի՛նչ որ կըցուցնէր նէ՝ անստուգութեան և երկբայութեան նիւթ մըն էր։ Միտքս դըրեր էի որ՝ թէ որ ատոնց մէջ Աստուածութիւնը յայտնելու նշան մը չգտնեմ նէ՝ չհաւատամ անոր։ Եւ թէ որ ամէն տեղ անոր նշանները տեսնէի նէ՝ հաւատոյ մէջ իմ հանգիստս կըգտնէի։ Բայց ուրանալու համար շատ՝ և զիս հաստատելու համար քիչ բան տեսնելով, խեղճ և ցաւելի վիճակի մը մէջ ինկայ. և այս վիճակիս մէջ հազիւ անգամ փափաքանօք խնդրեցի որ՝ թէ որ բնութիւնը բռնողը Աստուած է նէ՝ առանց երկդիմութիւն պատճառելու մէկ անկասկածելի նշանով մը զինքը յայտնէ. և թէ որ ատոր համար տուած նշաննեըլ մեզ կընան խաբել նէ՝ այն նշանները բոլորովին վերցընէ. կամ ամէնն ալ ըսէ՝ կամ բնաւ չխօսի. որ ես ալ ո՛ր կողմը երթալիքս հասկընամ։ Որ այն ատենը գըտնըված վիճակիս մէջ ո՛ւր ըլլալս և ի՛նչ ըլլալս և ի՛նչ ընելիքս չէի գիտեր. ո՛չ իմ վիճակս կըճանչնայի և ո՛չ պարտականութիւնս։ Իմ սիրտս բոլորովին կըմխտէր գըտնել և ճանչնալ թէ ճշմարիտ բարին ո՛ւր է, և անոր հետևիլ։ Ասոր համար բան մը չէր երևեր աչքիս։

Աշխարհքիս շատ տեղերը և ամէն ժամանակներու մէջ շատ մը կրօնքներ տեսայ։ Բայց անոնք ո՛չ իմ ուզածիս պէս բարոյական ունէին, ո՛չ սիրտս հաստատելու բաւական ապացոյց մը կըցըցընէին ինծի։ Ուստի հաւասարապէս կըմերժէի զիս Աստուած խրկեց ըսողին ալ ցըցուցած հաւատքը, Չինումաչինցիներուն ալ, հին Հռոմայեցիներուն ալ, Եգիպտացիներուն ալ, միայն այս պատճառիս համար՝ որ մէկը մէկալէն աւելի ճշմարիտ ըլլալուն իմ սիրտս հանգչեցընող նշան մը չունէր. անոր համար միտքս մէկը չէր կրնար ձըգել ու մէկալին հակիլ։

Բայց այլ և այլ ժամանակի մէջ հաւատոց և բարուց ատանկ արտառոց կերպով իրարմէ տարբեր ըլլալնին մտածելով՝ աշխարհքիս մէկ պզտիկ անկիւնը մէկ մասնաւոր ժողովուրդ մը կըգտնեմ, որ աշխարհքիս ուրիշ ամէն ժողովուրդներէն զատված բաժնըված կըկենայ . և պատմութիւն մըն ալ ունի որ՝ մեր ձեռքը անցած ամէնէն հին պատմութիւններէն ալ հազարաւոր տարի առաջ գրված է ։ Այս բազմաթիւ և մեծ ազգը կըգտնեմ, որ միայն մէկ հատիկ Աստուած մը կըպաշտէ . և անանկ մէկ օրէնքով մը կըվարվի՝ որ Աստուծոյ իր ձեռքէն առած եմ կըսէ ։ Անոնք կըպընդեն թէ՝ բոլոր աշխարհքի մէջ միայն իրենք են՝ որոնց Աստուած իր խորհուրդները յայտնած է . և ուրիշ ամէն ազգ և ամէն ժողովուրդ աւրըված՝ և Աստուծոյ աչքէն ինկած են . որ Աստուած ալ անոնք իրենց խելքին և իրենց զգայարանացը իշխանութեանը ձգեր է ։ Ու անոնց մէջ սաանկ արտառոց և խելքէ դուրս մոլորութիւններ երեւնալուն պատճառը այս է . որ կրօնքնին ալ աւրըված է՝ բարքերնին ալ ։ Բայց այս ազգը իրեն վարքին մէջ անփոփոխ և անխախտ մնացեր է ։ Այս ալ կըսեն որ՝ Աստուած մէկալ ազգերն ալ յաւիտեան սաանկ ճամբէ դուրս մոլորեալ պիտի չիձըգէ . ատեն պիտի ըլլայ որ ամէնուն մէկէն մէկ Փրկիչ մը պիտի գայ . և իրենք այս աշխարհքիս մէջ այն Փրկիչին գալը քարոզելու սահմանված ազգ մըն են . յատկապէս այս մեծ բանիս քարոզիչ ըլլալու համար որոշված են․ և ամէն ուրիշ ազգեր կըհրաւիրեն որ այս Փրկչիս գալստեանը սպասելու համար իրենց հետ գան միանան։

Այս ժողովուրդիս պատահելըս զիս կըզարմացընէ․ և ինծի անանկ կուգայ որ՝ ասիկայ շատ մեծ ուշադրութեան և բարակ մտածելու արժանի բան մըն է․ քանզի ասոնց վրայ շատ զարմանալի բաներ կըտեսնըվին, որ ուրիշ ազգաց վրայ չիկան։

Ասիկայ մէկ ժողովուրդ մըն է որ՝ ամէնն ալ իրարու եղբայր են։ Ուրիշ ազգեր՝ քանի մը ցեղ և քանի մը տուն և գերդաստան մէկ տեղ գալով բաղկացած են․ և թէպէտ ասոնք այսքան շատվոր են, բայց ամէնն ալ մէկ մարդէ մը առաջ եկած են։ Ու ասանկով ամէնը մէկ մարմին և իրարու անդամ ըլլալով՝ մէկ գերդաստան մը կըկազմեն շատ մեծ ուժով։ Ասիկայ մէկ հատիկ է․ ասոր պէս ուրիշ մըն ալ չիկայ։

Այս ազգըս՝ մարդոց գիտցած և ճանչցած ազգերուն ամէնէն հինն է․ և ինծի կերևայ որ՝ միայն ասոր համար յարգութիւն գըտնելու արժանի էր, թէև ուրիշ կողմէն այս արժանաւորութիւնս չունենար։ Մանաւանդ՝ մեր հիմակվան փընտըռելու եղած բաներնուս շատ պիտանի ըլլալուն համար յարգելու ենք։ Քանզի թէ որ Աստուած մարդոց ամէն ատեն զինքը յայտնած՝ և անոնց հետ հաղորդութիւն ունեցած է նէ՝ ատոր աւանդութիւնը ատեղնիտեղը հանգչնալու համար ատոնց քովը գալու է ։

Այս ազգս միայն իրեն հնութեամբը երևելի չէ՛ ․ իրեն դիմանալուն կազմն ալ մէկ հատիկ է ․ որ սկիզբէն մինչև հիմայ շարունակ կեցած է ։ Յունաստանի և Իտալիայի և Աթենացւոց և Լակեդեմոնացւոց և Հռոմայեցւոց ազգերը․ շատ ատեն է որ հատած են ․ բայց ատոնք միշտ կան ։ Ու թէպէտ շատ զօրաւոր թագաւորներ ուզեցին բնաջինջ ընել, ինչպէս պատմութիւններէն կերևի, և պատմութիւն չըլլայ ալ նէ՝ աշխարհքիս բաներուն սովորական ընթացքին նայելով այս ատանկ ըլլալը դիւրաւ կըհասկըցվի, բայց այս ամէն բաներուս վրայ ամբողջ կըկենան այսքան հարիւրաւոր և հազարաւոր տարիներէ 'ի վեր ․ և առաջին ժամանակէն մինչև վերջին ժամանակս տարածվելով՝ ատոնց պատմութեանը ցըցուցած ժամանակին մէջ կըպարունակին մեր ամէն պատմութիւնները ։

Այս ազգիս կառավարվելու կանոն բըռնած օրէնքը աշխարհքիս մէջ գըտնըված օրէնքներուն ամէնէն հինն է, և ամէնէն կատարեալն է ․ և մէկ կառավարութեան մէջ այսքան ատենէ 'ի վեր անփոփոխ պահված մէկ հատիկ օրէնքն է, որ ամենևին ատեն չէ՛ եղեր որ խափանվի՝ և գործադրութենէն դադարի ։ Սակայն կը հաստատէ Փիլոն երբայեցին շատ տեղ , և Յովսեպոս զարմանալի կերպով՝ Ապիոնի դէմ գրած ճառին մէջ . ուր կը ցուցնէ թէ այս օրէնքըս այնքան հին է որ՝ օրէնքին անունը անգամ ուրիշ ազգաց մէջ՝ այս օրէնքս տրուելէն հազար տարիի մը չափ ետքը ճանչցուեցաւ ։ Ասանկ որ՝ Հոմերոս՝ որ ամէն ազգաց վրայ խօսեցաւ , այս բառս ամենեւին գործածած չէ ։ Ու այս օրէնքին կատարելութիւնը՝ պարզապէս կարդալով ալ կրնայ մարդ գտնել . տեսնալով որ՝ ամէն բանին առաջքը առնուած է անոնց մէջ անանկ իմաստութեամբ և արդարութեամբ և դատողութեամբ , որ թէ՛ Յոյն և թէ՛ Հռոմայեցի ամէնէն հին օրէնսդիրները ասոր վրայ քիչ մը միտքերնին լուսաւորուած ըլլալով՝ իրենց գլխաւոր օրէնքները ասկէց առին ։ Ու ասիկայ՝ Սրբազան տախտակի բոլոր օրէնքներէն՝ և ուրիշ ազգաց օրէնքներէն ալ յայտնի կերևի . որ Յովսեպոս մէկիկ մէկիկ կը հանէ , և ապացոյցները կու տայ ։

Բայց այս օրէնքը ուրիշ ամէն օրէնքներէն աւելի խիստ՝ և կատարումը ծանր բաներ են . այս ազգս իրեն պարտականութիւններուն մէջը պահելու համար՝ վրան հարկ կը դնէ հազար կերպ մանր մունր և դժուար և աշխատելի բաներ ընելու . և չընողներուն ալ օրինազանցութեանը փոխարէն մահվան պատիժ կայ ։ Ատոր համար շատ զարմանալի բան է որ՝ ատանկ օրէնք մը այնքան հարիւրաւոր և հազարաւոր տարի անփոփոխ մնայ․ այն ալ՝ ատոնց պէս ապըստամբութեան հակեալ անհամբեր ազգի մը մէջ․ որ ուրիշ ամէն ժողովուրդ և կառավարութիւն ատեն ատեն իրենց օրէնքները փոխած են․ թէ և անոնց պահպանութիւնը ատանկ դըժուարութիւններ չունէր ։

2. Այս ժողովուրդս իր անկեղծ պարզամտութեանը համար ալ սիրելի է ։ Սիրով և հաւատարմութեամբ կըպահեն այն գիրքը՝ որուն մէջը Մովսէս կըպատմէ ատոնց համար թէ միշտ Աստուծոյ դէմ ապերախտութիւն ըրին, և իր մեռնելէն ետքն ալ նոյնպէս ապերախտութիւն ընելիքնին կըգուշակէ, և երկինքն ու երկիրը՝ իրեն այս բաներուս բաւականի չափ ըսած ըլլալուն վըկայ կըբերէ․ և կըսէ որ՝ էն վերջը Աստուած ատոնց նեղանալով՝ բոլոր աշխարհքիս ժողովրդոց և ազգաց մէջ անոնք պիտի տարտղնէ․ և ինչպէս որ իրենք՝ իրենց չեղող աստուածները պաշտելով իրենց Աստուածը նեղացուցին, նմանապէս Աստուած ալ՝ առաջկուց իրենը չեղող ժողովուրդ մը կանչելով և իրեն ընելով՝ զանոնք պիտի նեղացընէ ։ Սակայն այս գիրքս՝ որ այսքան կերպով անոնց պատուոյն անարգութիւն (զիւլ) կըբերէ, իրենք ալ կըպահեն․ մի-

չէու տար համար մեռնելու անգամ յանձնառու կըլլան ։ Ասանկ անկեղծ պարզութեան մը օրինակ չկայ աշխարհքի ուրիշ ազգաց մէջ. և բնութեան մէջ ալ արմատ չունի ։

Ասանկ բաներ պարունակող գիրքի մը ճշմարիտ ըլլալուն վրայ ամենևին չեմ կրնար երկբայիլ. քանզի մէկ մտածուոր մարդու մը ինքիր գլխուն շինած և ազգին մէջ ձգած գիրքն՝ ու մէկ ազգի մը իրեն համար գրած գիրքը մէկ բան ըսել չեն ։ Այս գիրքս ալ՝ ազգին շատ հին ըլլալուն վրայ երկբայիլ չըլլար ։

Ասիկայ՝ ժամանակակից մարդոց շինած գիրք է ։ Ի՛նչ գիրք որ ժամանակակից մարդու շինած չէ՛՝ կասկածելի է, ինչպէս են Սիբիլլաներուն ոտանաւորները, և Եռամեծ ըսած Հերմէսին գիրքերը, որ ատեն մը յարգութիւն գտան. բայց ետքը սուտ և շինծու ըլլալնին յայտնուեցաւ ։ Ժամանակակից հեղինակներուն շինած գիրքը ասանկ չըլլար ։

3. Գիրք գիրքէ ո՞րքան տարբերութիւն ունի ։ Ասոր վրայ չեմ զարմանար որ Հռոմները Եղինականը, և Եգիպտացիները և Չինումաչինցիները իրենց պատմութիւնները շինեցին ։ Միայն ասոնք ինչպէս գրելը գիտնալդ կօգտէ ։

Այս առասպելախոս պատմիչները՝ երենց պատմած բանին ժամանակակից չեն ։ Հոմերոս չինծու պատմութիւն մը կըշինէ , և իբրև չինծու կուտայ . քանզի ամէն մարդ գիտէ որ՝ ոսկի խնձորին գոյութիւնը որքան իրաւ էր նէ՝ Տրոյա և Ագամեմնոն անկէց աւելի իրաւ չէին ։ Իրեն մտքէն չէր անցներ որ այս կերպով պատմութիւն մը շինէ . միայն զբօսանաց համար շինեց ափկայ ։ Միայն ասոր գիրքն էր իր ժամանակին յարմար գիրքը ։ Ու գրուածոյն գեղեցկութիւնը պատճառ եղաւ՝ որ այսքան տարի ասանկ գիրք մը դիմացաւ . ամէն մարդ ափկայ կըկարդայ , կըսորվի , և ասոր վրայ կըխօսի . պէտք է կարդալ և սորվիլ . որովհետև ամէն մարդ գոց գիտէ ափկայ ։ Չորս հարիւր տարի ետքը , այդ բաներուն աչքով տեսնող և տեղեակ եղող վկայ չէր մնացեր . մարդ իրեն ծանօթութեամբը չէր կրնար գիտնալ թէ ափկայ առասպե՞լ է թէ պատմութիւն ։ Նախնիքներէն անանկ լսած ըլլալէն զատ ճշմարտութեանը ապացոյց չունի ։

ՅՕԴՈՒԱԾ Ի.

Հրեաներուն վրայ, մեր կրօնքին հետ համեմատելով։

1. Աշխարհքիս ստեղծումն ու ջրհեղեղը անցաւ։ Աստուած անկէց ետքը ինչպէս որ աշխարհքս մէկ մըն ալ պիտի չստեղծէր, անոր պէս մէկ մըն ալ ապականելու չէր. իրեն գոյութեանն ալ ասանկ մեծամեծ նշաններ ցըցընելիք չունէր. ուստի այն ատենէն սկսաւ աշխարհիս մէջ յատուկ մէկ ժողովուրդ մը կազմել ու հաստատել. որ մինչեւ Մեսիային իրեն հոգւովը նոր ժողովուրդ մը հաստատելու ատենը պիտի կենար։

2. Աստուած ցըցընել ուզելով՝ որ ինքը կրնայ աներեւոյթ սրբութեամբ սրբըված մէկ ժողովուրդ մը յօրինել՝ և յաւիտենական փառքով անիկայ զարդարել, շնորհաց բարիքներուն մէջ ինչ որ կրնէր նէ սովորաբար, բնութեան բարիքներուն մէջէն ալ անիկայ ըրաւ. որ ամէն մարդ հասկընայ թէ՝ որովհետեւ շատ աչքի երեւելու բաներ կրնէ. աներեւոյթ բաներ ալ կրնայ ընել։ Ուստի՝ Նոյի միջնորդութեամբը իր ժողովուրդը ջրհեղեղէն ազատեց. Աբրահամէն աշխարհք բերաւ. անոնց թշնամիներուն մէջէն անոնք ազատեց, և հանգիստ կեանքի հասցուց։

Աստուած մէկ բարեբեր երկիր մը բերելու խօթելու դիտաւորութեամբ չէր որ՝ ամբողջ մէկ ժողովուրդ մը Նոյով ջրհեղեղէն ազատեց, և Աբրահամով աշխարհք բերաւ։ Այլ ինչպէս որ բնութիւնը շնորհաց պատկերն է, նմանապէս այս երեւելի հրաշքները՝ իրեն ընել կամեցած աներեւոյթ հրաշագործութիւններուն պատկերը եղան։

3. Հրէից ազգը ասանկ ձեւի բերելուն մէկ ուրիշ պատճառն ալ այս է որ՝ իր մարդիկը աշխարհքիս մարմնական և ապականացու բարիքներէն ետ քաշելու դիտաւորութիւն ունենալով՝ այսքան հրաշքներով այն ցուցնել ուզեց որ՝ այն բարիքներէն անոնք զրկելը իրեն չկրնալ տալուն համար չէր։

Այս ժողովուրդս սա աշխարհային մտքերուն մէջը ընկղմած էր, թէ Աստուած իրենց Աբրահամ՛ հայրը շատ մարմնոյ սիրելով՝ մարմնաւորապէս անկէց ծնած զաւակներն ալ կսիրէ. և իրենք բազմացընելն ու ուրիշ ամէն ազգերէն զատելն ալ ատոր համար եղած կրկարծէին. որպէս թէ ուրիշ ազգերու հետ խառնըւելընին չուզէր, և անոր համար իրենց պատճառաւը այնքան մեծամեծ նշանագործութիւններ ցըցընելով անոնք Եգիպտոսէն հանեց. անապատին մէջ մանանայով զիրենք կերակրեց.

երջանիկ և բարեբեր երկիր մը տարաւ, իրենց թագաւորներ՝ և փառաւոր շինուած տաճար մը տուաւ որ հոն անասուններ զոհեն, և անոնց արիւնը վրանին ցըցըքնելով հոն մաքրուին. և անոնք բոլոր աշխարհքի տէր ըլլալու համար անոնց Մեսիա մըն ալ պիտի խրկեր: Հրեայներուն կարծիքը այս էր:

Հրեայները մեծամեծ և հռչակաւոր հրաշքներու սորված էին. և կարմիր ծովուն և Քանանացւոց երկրին վրայ եղած մեծամեծ հրաշքները՝ Մեսիային ձեռօքը ըլլալուներուն իբրև մէկ համառօտութիւնը բռնելով՝ անկէց շատ աւելի հռչակաւոր և մեծ հրաշքներու կըսպասէին. անանկ որ՝ Մովսէսի ցըցուցածները Մեսիային ընելուներուն մէկ պզտիկ նշանակը (մօտուան) եղած ըլլայ:

Հրեայները այս մանաւոր մոլորութիւններու և սխալ կարծիքներու մէջ հինցան. Յիսուս Քրիստոս առաջնուց իմաց տրուած ժամանակին եկաւ. բայց ինչ փառօք որ ճամբայ կընայէին նէ՝ այն փառօքը չեկաւ. անոր համար չուզին և չիմըտածեցին որ ասիկայ այն է: Ասոր մեռնելէն ետքը սուրբն Պօղոս եկաւ բոլոր աշխարհքի իմացուց՝ որ այն ամէն բաները ձեւ և օրինակ էին. և Աստուծոյ թագաւորութիւնը մարմնոյ վրայ չէր, մտաց և հոգւոյ վրայ էր. և մարդկան թշնամիները Փարեսեցիները չէին, այլ ամէն մարդուն իրեն կիրքն էր. և Աստուած մարդու ձեւօք շինուած տաճարներէն չախորժիր, այլ սուրբ և խոնարհ սիրտը կըսիրէ. և մարմնոյ թլփատութիւնը անօգուտ է. հոգւով թլփատուելու է. և այլն:

4. Այս ժողովուրդիս անարժան ըլլալուն համար Աստուած անանկ բաները անոնց յայտնել չուզելով՝ բայց առաջկուց իմացընել ալ կամք ընելով՝ որ եղած ատենը հասկըցվին. ժամանակը յայտնի խմացուց, բայց սովորական եղածին պէս՝ ձեւաւոր խօսվածքով. որ ձեւաւոր բաները սիրողները անոնց վրայ յարեալ մնան. բայց ձեւով հասկըցվածները ուզողները այսպիսի բաները հոն տեսնեն: Ասոր համար է որ Մեսիային եկած ատենը ժողովուրդը երկուքի բաժնըվեցաւ. հոգեւորները ընդունեցին. և մարմնաւորները որ ընդունիլ չուզեցին՝ անոր վըկայ ըլլալու համար մնացին:

5. Մարմնաւոր Հրեաները՝ Մեսիային ո՛չ մեծութիւնը խմացան և ո՛չ խոնարհութիւնը, որ մարգարէները առաջկուց գուշակեր էին: Մեծութիւնը չխմացան, որ ըսված էր թէ Մեսիայն Դաւիթին տէրը պիտի ըլլայ՝ թէ՛ և անոր զաւակն է. և Աբրահամէն առաջ էր, և Աբրահամ անիկայ տեսաւ: Յաւիտենական ըլլալու չափ մեծ ըլ-

լալը չիմացածներնուն պէս՝ անոր խոնարհիլը և մեռնիլն ալ ի՛նչ ըլլալը չիմացան ։ Կըսէին որ Մեսիայն յաւիտեան պիտի մնայ. և ատիկայ իրեն համար պիտի մեռնիմ՝ կըսէր ։ Ըսանկ է նէ՝ իրենք անիկայ ո՛չ մահկանացու գիտէին՝ և ո՛չ յաւիտենական. անոր վրայ միայն մարմնաւոր մեծութիւն կըփնտըռէին ։

Ձեւը անոնք այնքան սիրեցին, և այնքան մինակ ատոնց վրայ աչք դարկած էին և ատոնց կըսպասէին, որ իսկականը եղանէ չիճանչցան. Թէ՛ և առաջկուց գուշակված ժամանակը և գուշակված կերպովը եկաւ ։

6. Հաւատալ չուզողները՝ Հրեաներուն չիհաւատալը իրենց պատճառ կըբռնեն. և կըսեն. Թէ որ ատիկայ այսքան յայտնի էր նէ՝ Հրեաները ինչո՞ւ համար չիհաւատացին ։ Բայց մեր հաւատալուն հիմը՝ նոյն իսկ անոնց չընդունիլ և չիհաւատալն է ։ Թէ որ անոնք ալ մեզի պէս հաւատալու ըլլային նէ՝ մենք այնքան հաւատալու տրամադրութիւն չէինք ունենար ։ Ան ատենը անհաւատութեան և կասկածի աւելի մեծ պատճառ մը ունեցած կըլլային ։ Ասիկայ շատ զարմանալի բան մըն է, որ Հրեաները կըտեսնեմք որ մարգարէութիւնները կըսիրեն, բայց մարգարէութեանց կատարմանը թըշնամի են. և այս թշնամութիւնս անգամ Մարգարէները առաջկուց իմացուցած էին ։

7. Մեսիային հաւատալնուս համար պէտք է որ անոր վրայ մարգարէութիւն ըլլայ. և այս մարգարէութիւններըս պահողները անկասկածելի և աչալուրջ և հաւատարիմ մարդիկ ըլլան. սովորականէն աւելի ջանք ունենան պահելու. և բոլոր աշխարհքի մէջ ճանչցըւած ըլլան:

Այս ամէն բաներըս գլուխ հանելու համար Աստուած այս մարմնաւոր ժողովուրդըս ընտրեց. և Մեսիայն այս ժողովուրդին սիրած մարմնաւոր բարիքը պիտի բաժնէր և ազատարար պիտի ըլլար ըստ մարգարէներուն գիրքերը ատոնց քովը աւանդ մնաց: Ասոր համար այս ազգս սաստիկ մէկ եռանդ և սէր մը ունեցաւ իր մարգարէութիւնները ընողներուն համար. և Մեսիային գալու ըլլալը գուշակած գիրքերը բոլոր աշխարհքի յայտնեց, ամէն ազգաց յայտնելով որ պիտի գայ, և իրենց գիրքերուն մէջ գուշակած կերպովը պիտի գայ. և այս գիրքերըս բոլոր ազգաց առաջը բացեր էին: Բայց Մեսիային խոնարհ և աղքատ կերպով գալովը ատոնց բոլոր յոյսը ոչընչացաւ նէ՝ անոր պինդ մեծ թշնամին եղան: Ու տեսնելով այս ազգը՝ որ ամենեւին մարդ չիկրնար կասկածիլ թէ մեր կողմէն կըխօսին և մեր ըսածին և հաւատոյն հաստատութիւն կուտան. իր օրէնքին և մարգարէներուն վրան սէր ունենաւորը անեղծ ճշդութեամբ կըպահէ և մինչև մեզի կըհասցընէ իր դատապարտութիւնը և մեր ապացոյցները ։

8. Իրենց գայթակղութիւն եղող Յիսուս Քրիստոսը չընդունող և խաչը հանողներն են որ՝ անոր համար վկայութիւն տուող գիրքերը կըպահեն. և այս գիրքերուս մէջ գրուած է որ՝ Մեսիայն գայ նէ ընդունելի պիտի չըլլայ, և գայթակղութեան պատճառ պիտի ըլլայ ։ Ասոր չընդունելովնին ալ իմացուցին որ Մեսիայն է անիկայ. ասով անիկայ ընդունող արդարամիտ Հրեայներն ալ՝ անիկայ չընդունող անիրաւներն ալ հաւասար ապացուցութիւն կուտան ։

Ասոր համար էր որ մարգարէութիւնները այս ժողովուրդիս սիրած մարմնաւոր ձեւերուն տակը հոգևոր իմաստ մը ծածկած էր. և այս ժողովուրդըս ասոր թշնամի էր ։ Թէ որ հոգևոր իմաստը յայտնի ըլլար նէ՝ այս ժողովուրդս չէր կրնար անիկայ սիրել. և չիկրնալ պահելով՝ իրենց գիրքերուն և օրինական արարողութիւններուն հիմակվան պէս հաւատարիմ աւանդապահ չէին կրնար ըլլալ ։ Ու թէ որ այն հոգևոր խոստմունքները սիրեր էին և մինչև Մեսիային ատենը առանց աւրելու պահէին նէ՝ անանկ եղած ատենը այնքան զօրութիւն չէր ունենար. որովհետև անոր բարեկամ եղած կըլային ։ Անոր համար պէտք էր որ ծածուկ իմաստները և հոգեւորականները ատոնց յայտնըված չըլլային ։ Բայց ուրիշ կողմէն ալ, թէ որ այս հոգեւոր իմաստս անանկ ծածկըված ըլլար որ բնաւ մէկ կերպով մը չիմացուէր նէ՝ Մեսիային ապացոյց չէր կըրնար ըլլալ ։ Ուրեմն ի՞նչպէս տնօրինուեցաւ ։ Այս իմաստս ժամանակաւորներուն վրայօք շատ մարգարէութիւններու մէջ գոց էր · բայց ուրիշներու մէջ բաց և յայտնի եղած էր ։ Անկէց զատ, ժամանակն ու պարագայները անանկ յայտնի գուշակված էին որ՝ արեւուն լոյսը ասկէց աւելի յայտնի չիկըրնար ըլլալ ։ Եւ այս հոգեւոր իմաստները ուրիշ տեղեր անանկ յայտնի բացատրըված և մեկնըված էր, որ ատոնք չիճանչնալը միայն անանկ մարդերուն կըլնար, որ մարմնոյ իշխանութեան տակը գերի եղած ըլլալով՝ մարմինը այն միտքը կուրացուցեր էր ։

Ահա՛ տե՛ս որ Աստուծոյ բըռնածը ի՞նչ ճամբայ է ։ Այս հոգեւոր իմաստը անթիւ անհամար տեղ ուրիշ իմաստներով ծածկըված է · և ուրիշ տեղ բաց է ։ Յիրաւի բաց գրըված տեղերը քիչ են · բայց անանկ բաց գրըված են որ՝ ծածուկ մնացած տեղերը երկդիմի կըմնան, երկու մտքի վրայ ալ կըհասկըցվին ։ Բայց հասկըցվելու տեղերը միակերպ են · երկու մտքի վրայ չեն կըրնար առնըվիլ · միայն հոգեւոր մտքի կառնըվին ։

Անանկ որ՝ անիկայ մարդ չէր կրնար խաբել և մոլորեցընել. միայն ասոնց պէս մարմնաւոր ազգ մը ըլլալու էր որ ասոնք ծուռ մըտքի հասկընար։

Քանզի երբոր բարիքը առատօրէն խոստացված ըլլային նէ՝ ո՞վ կրնար անոնք խափանել որ այս խոստմունքըս ճշմարիտ բարիքներու վրայ հասկընան. եթէ ո՛չ՝ իրենց ագահութիւնը, որ այս իմաստըս աշխարհքիս բարիքներուն վրայ կառնէին։ Բայց իրենց բարիքը միայն Աստուծոյ վրայ գիտցողները՝ Աստուծոյ վրայ կըհասկընային այս խոստմունքներուս ամէնն ալ։ Քանզի մարդոց կամքը երկու բան կայ որ իրենց մէջը բաժնած են. սէրը և ագահութիւնը։ Ան ըսել չեմ ուզեր որ՝ ագահութիւնն ու հաւատքը երկուքը մէկ տեղ չեն կրնար ըլլալ. և սէրը աշխարհքիս բարիքներուն հետ չըլլար։ Այլ սա՛ է ըսելիքս որ՝ ագահութիւնը աշխարհքիս բարիքները վայելելու համար զԱստուած իբրև գործիք կըբռնէ. և ասոր հակառակ՝ սէրը զԱստուած վայելելու համար աշխարհքս իրեն գործիքի պէս կըվարէ։

Մէկ բանին անունը՝ այն բանին վախճանէն կառնըվի. և ի՛նչ բան որ մեզ այս բանին հասնելէն կըխափանէ և կարգիլէ՝ անոր Թշնամի կըսեմք։ Սանկով՝ արարածները աղէկ բաներ ալ են նէ՝ արդարներուն թշնամի են , երբոր անոնք դէպ 'ի յԱստուած երթալու ճամբէն կըխոտորեցընեն . և Աստուած ալ որու ցանկութիւններուն հակառակ գայ նէ՝ անոր թշնամի կըսեպուի :

Ասանկով, Իշխան բառը վերջին վախճանէն կախում ունի . այս բառովս՝ արդար մարդիկ իրենց կիրքերը կըհասկընան . և մարմնաւորները՝ Բաբելացիները կըհասկընային . անանկ որ՝ այս զրուցվածքս միայն անիրաւներուն համար մութ իմաստ ունէր : Ահա՛ այս էր Եսայի մարգարէին ըսածը "Կնքեա՛ զօրէնս յուսանողս իմ" (Ես . ը . 16 : Ըստ լատ . թարգմ) : և Քրիստոս կըլլայ քար գայթակղութեան : (Անդ . ը . 14) . Բայց "Երանի՛ որ ո՛չ գայթակղեսցի յիս" ըսաւ Քրիստոս ինքն (Մատթ . ժա . 16) : Ովսէ մարգարէն ասիկայ աւելի յայտնի ըսած է . "Ո՞վ է իմաստուն և իմասցի զայս . հանճարեղ՝ և ծանիցէ զայս . զի ուղի՛ղ են ճանապարհք Տեառն , և արդարք գնասցեն ընդ նոսա , և ամբարիշտք տկարասցին 'ի նոսա" (Ովսէ . ժդ . 10) :

Բայց այս կտակարանս անանկ մէկ ներգործութիւն մը ունի որ՝ խել մը մարդիկ լուսաւորած ատենը ուրիշները կըկուրացընէ . և նոյն իսկ կուրացուցածներուն վրայ ալ՝ ամէնուն ճանչնալու եղած ճշմարտութեանը ապացոյցը կըհաստատէ : Քանզի աչքի երեւելու բաները որ Աստուծմէ կընդունէին, անանկ մեծ և Աստուածային էին, որ յայտնի կերեւէր թէ անոնք տուողը աներեւոյթ բարիքներ ալ կրնայ տալ, Մեսիայն ալ կրնայ խըրկել ։

9. Յիսուսի Քրիստոսի առաջին գալըստեան ժամանակը առաջուց գուշակուած է · բայց երկրորդ գալստեանը ատենը ասանկ յայտնի[1] գուշակուած չէ ։ Քանզի առաջին գալուստը ծածուկ՝ և երկրորդը յայտնի և փառաւոր պիտի ըլլար · անանկ յայտնի որ՝ իր թշնամիները անգամ պիտի ճանչնային ։ Բայց որովհետեւ մթին վիճակի մը մէջ պիտի գար · և միայն Աստուածաշունչ գիրքը քննող և հասկցողները անիկայ պիտի ճանչնային · Աստուած բաները անանկ տնօրիներ էր որ՝ ամէն բան անիկայ անոնց իմացընելու ծառայէ ։ Հրեաները Մարգարէներուն աւանդապահը ըլլալով՝ անիկայ ընդունելովնին այս բանըս կըհաստատէին · չընդունելնին ալ ասոր հաստատութիւն էր · քանզի ասով մարգարէութիւնները կըկատարվէին ։

10. Հրեաները հրաշքներ ունէին · մարգարէութիւններ ունէին, որոնց կատարումն ալ կըտեսնէին · և անոնց օրէնքին վարդապետութիւնը՝ միայն Աստուած պաշ-

---

[1] Նօտրագիր բառերը տպագրողին ծանօթութենէն առնուած են գաղղիարէնէն ։

տել և անիկայ սիրելն էր · և անանկ՝ մըշտընջենաւոր և յաւիտենական էր ։ Ճշմարիտ կրօնքին ամէն նշանները ունէր · ուրեմըն՝ ճշմարիտ կրօնք էր ։ Բայց հրեայներուն վարդապետութիւնն ու՝ հրեայներուն օրէնքին վարդապետութիւնը իրարմէ տարբերելու է ։ Արդ՝ հրեայներուն վարդապետութիւնը թէպէտ հրաշքներ ալ ունէր՝ բայց ճշմարիտ չէր · քանզի մարգարէութիւններ ալ ունենալով՝ մշտնջենաւոր ալ ըլլալով՝ միայն զԱստուած պաշտելու և սիրելու յատկութիւնը չունէր ։

Ուստի հրէական կրօնքը երկու կերպ մտածելու է · և անոնց մէկն է անոնց Սուրբերուն աւանդութեանը մէջ , մէկալը հասարակութեան մէջ զօրացած աւանդութեանը մէջ ։ Հասարակութեան աւանդութեանը բարոյականն ու երջանկութիւնը ծաղրական է · բայց Սրբոց աւանդութեան մէջը անմահ է ։ Անոր հիմը զարմանալի է · աշխարհքիս մէջ գտնուած գիրքերուն ամենէն հինն է անիկայ · և հարազատութիւնը ամենէն աւելի վկայեալ է ։ Անանկ օրէնսդիր եղած է որ՝ իրեն դրած օրէնքը հաստատուն պահելու համար՝ հասարակութեան հասկընալու լեզուն դարձընելն ու կարդալը արգելած է · բայց Մովսէս իր դրած օրէնքը հաստատուն ընելու համար ամէն մարդու պատուէր ըրած է որ կարդան ։

11. Հրէական օրէնքը իրեն հեղինակութեանը և տեւողութեանը և մշտնջենաւորութեանը և բարոյականին և վարմունքին և վարդապետութեանը և գործքերուն և ուրիշ անոնց նման պարագայներուն կողմէն բոլորովին Աստուածային է ։ Մեսիային քարոզելու ճշմարտութիւններուն նըմանութեանը վրայ շինուած է ․ և Մեսիային ճշմարտութիւնը Հրէից կրօնքէն ճանչցըւած է ․ որ անոր ձեւն էր ։

Հրէից մէջ ճշմարտութիւնը ձեւի տակ պահուած էր ․ Արքայութեան մէջ յայտնի է ․ Եկեղեցւոյ մէջ ծածկած է , և ձեւոյն հետ յարաբերութիւն ունենալովը կը ճանչցըւի ։ Ձեւը ճշմարտութեանը վրայ շինուած է , և ճշմարտութիւնը ձեւովը կը ճանչցըւի ։

12. Անկիրթ և կոպիտ Հրեայներուն վըրայ նայելով Հրէից կրօնքը դատել ուզողը աղէկ հասկցած չիկրնար ըլլալ ։ Սուրբ գրոց մէջ և մարգարէից աւանդութեանց մէջ այս կրօնքըս յայտնի է ․ և անոնք բաւական հասկցուցած են որ՝ օրէնքը նկարագրական մտքին վրայ չէին հասկընար ։ Ասոր պէս նոր կրօնքն ալ Աւետարանին և Առաքելոց գիրքերուն և աւանդութեանց մէջը Աստուածային է ․ և աղէկ չիհասկըցողները աւրած են ։

13. Հրեայները երկու տեսակ էին ։

Մէկ տեսակը կռապաշտներուն ունեցածին պէս յօժարութիւններ ունէին . և մէկալը՝ Քրիստոնեայներուն ունեցածին պէս ։ Մարմնաւոր Հրեայները կըկարծէին որ Մեսիայն մէկ մեծ ժամանակաւոր իշխան մը պիտի ըլլայ ։ Մարմնաւոր Քրիստոնեայներն ալ կըկարծեն թէ՝ Քրիստոս աշխարհք եկաւ որ մեզ զԱստուած սիրելու ծանրութենէն ազատէ , և մեզի անանկ խորհուրդներ տայ որ՝ մենք մեր կողմանէ գործակից չըլլալով ալ լոկ անոնցմով փրկըլլինք ։ Ասոնց երկուքն ալ ո՛չ հրէական կրօնքն են և ո՛չ քրիստոնէականը ։ Ճշմարիտ հրեայները և ճշմարիտ Քրիստոնեայները մէկ Մեսիա մը ճանչցան . որ իրենց զԱստուած սիրել պիտի տայ , և այս սիրովըս թշնամիներուն յաղթել պիտի տայ ։

14. Հրեայներուն համար Աստուածաշունչ գիրքը գոցող վարագոյրը գէշ քրիստոնեայներուն համար ալ կայ . ո՛վ որ ինքը զինք չատեր նէ՝ անիկայ ալ Սուրբ գիրքը կարդացած ատենը այս վարագոյրըս կըտեսնէ ։ Բայց ո՛վ որ ատոնք աղէկ հասկընալու և Յիսուսի Քրիստոսի հետեւելու տրամադրութիւն և յարմարութիւն ունի , անիկայ ինքզինք պիտի տայ որ այս յարմարութիւնս ունենայ ։

15. Մարմնաւոր հրեայները միջին սահմանի պէս են Քրիստոնեայներուն ու Հե-

թանոսներուն մէջ տեղը ։ Հեթանոսները Աստուած չեն ճանչնար, և միայն աշխարհքըս կը սիրեն ։ Հրեայները ճշմարիտ Աստուածը կը ճանչնան, բայց անոնք ալ միայն աշխարհքըս կը սիրեն ։ Քրիստոնեայները ճըշմարիտ Աստուածը կը ճանչնան, և աշխարհքըս չեն սիրեր ։ Հրեայներն ու Հեթանոսները մի և նոյն բարիքը կը սիրեն ։ Հրեայներն ու Քրիստոնեայները մի և նոյն Աստուածը կը ճանչնան ։

16. Հրեայները յատկապէս Մեսիային վկայ ըլլալու համար սահմանուած ազգ մըն են ։ Գիրք ունին, այն գիրքը կը սիրեն, բայց չեն հասկընար ։ Այս ամէնս ալ առաջուց գուշակուած է․ քանզի ըսուած է որ Աստուած իրեն դատաստանները անոնց հաւատաց, բայց կնքուած մէկ գիրքի մը պէս ։

Այն առենը որ օրէնքը պահպանելու համար Մարգարէները կաշխատէին, ժողովուրդը անհոգ էր․ բայց քանի որ Մարգարէներուն գալը դադրեցաւ՝ հասարակութեան մէջ եռանդը շատցաւ․ և ասիկայ ալ մէկ զարմանալի նախախնամութիւն մըն է ։

17. Աշխարհքիս առեղծման առենը քանի որ անցնելով հեռացաւ՝ Աստուած մէկ ժամանակակից պատմիչ մը հանեց․ և մէկ ամբողջ ժողովուրդ մը՝ ատոր գրած գրքին պահապան դրաւ որ այս պատմութիւնս՝

աշխարհքի մէջ գտնուած պատմութիւններուն ամէնէն հարազատը ըլլալը յայտնի իմացուի. և ասանկ գտնալը ամէն մարդու հարկաւոր եղած բան մը ամէն մարդ գտնայ, որ միայն այս գիրքիս միջնորդութեամբը կրնային գտնալ։

18. Մովսէս ճարտար և վարպետ մարդ էր։ Ըսիկայ յայտնի է։ Ուրեմն՝ թէ որ խաբելու դիտաւորութիւն ունենար նէ՝ անանկ ճամբայ մը կըբռնէր որ մարդ չէր կրնար անոր խաբէութիւնը բռնել։ Ինքը ասոր հակառակը ըրաւ. քանզի թէ որ գրուածները առասպել և սուտ բաներ էին նէ՝ հրէից ազգէն անանկ մարդ մը չէր գտնուէր որ ասոր սուտութիւնը չիկրնայ իմանալ։

Օրինակի համար ըսեմք։ Ինչու համար առաջին մարդոց կեանքը անանկ երկան, և ազգերնին անանկ քիչ ըրաւ, որ երկու հազար տարիէն աւելի ժամանակը՝ միայն տասը պորտ կըհամրի։ Հատ մը պորտեր համրելով կրնար ինքըզինք ծածկել, բայց աս անանկ քիչ ցըցընելով չէր կրնար։ Քանզի մէկ բանը մութ ընողը տարիներուն շատութիւնը չէ, իրարու ետեւէ յաջորդող մարդոց շատութիւնն է։

Ճշմարտութիւնը միայն մարդիկ փոխուելով կըփոխուի. սակայն ասիկայ երկու բան կըդընէ, որ մարդս ասոնցմէ անդին մեծագործ և փառաւոր բան չիկրնար մտմտալ։

Եւ ատոնք են՝ աշխարհքիս արարչութիւնը և ջրհեղեղը ․ և ատոնց ու իր ժամանակին միջոցը անանկ քիչ պորտ կըհամրէ որ՝ որպէս թէ ժամանակները իրարու կըդըպչին ։ Անանկ որ՝ այն ատենը որ ինքն այս բաներս կըգըրէր , այս բաներուս յիշատակութիւնը ամէն հրէից մտքին մէջը տակաւին նոր ըլլալու էր ։

Սեմ՝ մէկ դին Ադամը տեսնող Ղամէքը տեսած էր ․ մէկ դին ալ գոնէ Աբրահամը տեսաւ ․ Աբրահամ ալ Յակոբը տեսաւ ․ Մովսէս ալ Յակոբ տեսնողները տեսաւ ։ Անանկ է նէ՝ ջրհեղեղն ու աշխարհքիս ստեղծվիլը ճշմարիտ են ։ Ասիկայ աղէկ հասկըցողներուն համար շատ զօրաւոր փաստ է ։

Նահապետներուն երկար ատեն ապրելը՝ հին ատենվան պատմութիւններուն չէ՛ թէ մոռցըվելուն և կորսըվելուն՝ այլ ասոր հակառակ՝ պահվելուն պատճառ կըլլայ ։ Քանզի մարդոց երբեմն իրենց նախնիքներուն պատմութեանը աղէկ և կատարելապէս հմուտ չըլլալուն պատճառը այն է որ՝ ետքէն եկողները իրենց նախնեացը հետ բաւական ժամանակ ապրած չեն ․ և ետքէն ծնածները խելվընին բանի հասնելու սկսելէն շատ ատեն առաջ՝ նախնիքները մեռած են ։ Բայց մարդոց երկար ապրած ատենը՝ տղայքնին ալ անոնց հետ երկար ապրելու և տեսնըլլելու ժամանակ կունենային․ և երկար ատեն կըխօսակցէին հետերնին։ Արդ՝ ատոնց իրարու հետ խօսակցութիւնը ի՛նչ նիւթոյ վրայ կրնար ըլլալ․ բայց եթէ իրենց նախնեացը պատմութեանը վրայ․ քանզի բոլոր պատմութիւնը ատոր վրայ բովանդակած էր․ և մարդոյս կենացը մէջ եղած խօսքերուն շատը իրենց վրայ դարձընող գիտութիւններն ու արուեստները այն ատենը շատ չկային։ Ուստի կերեւի յայտնի՝ որ այն ատենվան մարդիկը մասնաւորապէս հոգ կըտանէին իրենց ազգաբանութիւնը պահելու։

19. Հրեայները ո՛րքան շատ քննեմ՝ այնքան շատ ճշմարտութիւն կըգտնեմ անոնց մէջ․ և այս ալ նշան մըն է որ՝ հիմակվան ատենս անոնք ո՛չ մարգարէ ունին, ո՛չ թագաւոր, և մեզի ալ թշնամի են․ և ատանկ ալ ըլլալով՝ նոյն իսկ իրենց կեանքը և կուրութիւննին գուշակող Մարգարէներուն ճշմարտութեանը զարմանալի վկայներ են։ Այս կրօնքըս ատանկ մէկ պահպանակի մը մէջ բոլորովին Աստուածային կըգտնեմ թէ՛ հեղինակութեանը կողմանէ, թէ՛ երկար ատեն և անընդհատ տեւելուն, թէ՛ բարոյականին, թէ՛ վարմունքին և թէ՛ ներգործութեանցը կողմէն։ Եւ ատով ձեռքս իմ Փրկչիս կերկընցընեմ, որ չորս հազար տարիէ հետէ գուշակված ըլլալով՝ ինծի

համար չարչարանք քաշելու և մեռնելու եկաւ այս աշխարհքիս վրայ անանկ մէկ ատեն մը և անանկ պարագայներով՝ որ առաջկուց զրուցված էին. և ասոր շնորհօքը խաղաղ հանդարտութեամբ իմ մահուանս կըսպասեմ. յուսալով որ յաւիտեան անոր հետ պիտի միանամ. և թէ՛ ինծի շնորհելու հաճած բարիքներուն մէջ, թէ՛ իմ աղէկութեանս համար ինծի խրկել ուզած նեղութիւններուն մէջ՝ որ իր օրինակովը ինծի սորվեցուց որ համբերեմ, ուրախութեամբ կըտանեմ իրեն նախախնամութիւնը ։

Ասով ամէն ուրիշ կրօնքները կըհերքեմ. ամէն տարկուսութիւններուն ասով պատասխան կուտամ. իրաւունք է որ՝ ասանկ մաքուր և անարատ Աստուած մը՝ մաքուր սիրտ ունեցողներուն միայն յայտնըվի ։

Ու իրօք ասիկայ կըգըտնեմ որ՝ քանի որ աշխարհքիս վրայ մարդկային ազգի յիշատակ կայ՝ ահա՛ մէկ ազգ մը և ժողովուրդ մը որ ուրիշ ամէն ազգերէն հին է ։ Հաստատութեամբ ամէն ատեն իմաց տըրված է մարդոց՝ որ ընդհանրապէս աւրըված են, բայց անոնք նորոգելու Փրկիչ մը պիտի գայ ։ Ասիկայ ըսողը մինակ մէկ մարդ մը չէ, անթիւ անհամար մարդիկ են և ամբողջ ժողովուրդ և ազգ մը, որ շարունակ չորս հազար տարի այս բանըս գուշակեցին ։

ՅՕԴՈՒԱԾ Թ.

Զոհերուն վրայ, և հին օրէնքը օրինակ ըլլալուն վրայ։

1. Անանկ ձեւեր կան որ պայծառ և բան հասկցընող են։ Բայց անանկներ ալ կան որ՝ այնքան բնական չեն երեւիր. և միայն անանկներուն միտքը կըհաստատեն՝ որ ուրիշ կողմէն ատոր տեղեկութիւն ունին։ Այս ձեւերս անանկ ձեւերուն կընմանին՝ որ Յայտնութեան գրքէն առնելով մարգարէութիւն հանել ուզողները գործածեն. որ իրենց ուզածին պէս մեկնեն։ Բայց այս տարբերութիւնս կայ անոնց մէջ որ՝ իրենց ըսածը հաստատելու համար աներկբայելի գուշակութիւն մը չունին։ Անանկ որ՝ շատ մեծ անիրաւութիւն ըրած կըլլան անոնք, երբ պնդեն որ մեր մեկնութիւնները ինչպէս հաստատուն են նէ՝ իրենց տուած մեկնութիւնն ալ անանկ հաստատուն հիմն ունեցած ըլլայ։ Քանզի անոնք մեր ունեցածին պէս ապացուցական ձեւ չունին։ Անանկ է նէ՝ երկու կողմը իրարու հաւասար եղած չըլլար։ Ուրեմն՝ այս բաներս իրարու հաւասարել և շփոթել պէտք չէ. որ մէկ գիծէն իրարու նման կերեւին. բայց մէկալ ծայրէն խիստ շատ տարբերութիւն ունին։

2. Մարգարէներուն իրենց գուշակած հոգեւոր բարիքները մարմնաւոր բարիքներու պատկերի տակ ծածկելուն գլխաւոր պատճառներուն մէկը այն է որ՝ մարմնաւոր ժողովուրդի մը հետ էր բաներնին. և հոգեւոր կտակի մը աւանդապահ ասանկ մէկ ազգ մը պիտի ընէին։

Յիսուսի Քրիստոսի օրինակ էր Յովսէփ՝ իր հօրը սիրելի զաւակը, որ իր եղբայրները տեսնելու համար խրկուեցաւ հօրմէն. և անմեղ ըլլալով՝ իր եղբայրներէն ծախուեցաւ քսան արծաթի, և այս ճամբով անոնց տէր և անոնց և օտարներուն և բոլոր աշխարհի փրկիչ եղաւ։ Ու ասիկայ չէր ըլլար՝ թէ որ անիկայ կորսնցընելու դիտաւորութեամբ ծախած՝ և իրենց աչքէն ձգած և անարգած չըլլային։

Բանտին մէջ Յովսէփ անմեղ՝ երկու մեղապարտ յանցաւորներու մէջ։ Յիսուս խաչին վրայ երկու աւազակներուն մէջ տեղը։ Յովսէփ մի և նոյն երեւոյթքի վրայ մէկուն ազատելիքը և մէկալին մահը գուշակեց։ Յիսուս մի և նոյն յանցանքի վրայ մէկը փրկեց և մէկալը ձգեց։ Յովսէփ միայն գուշակեց։ Յիսուս Քրիստոս ինքն ըրաւ ու կատարեց։ Յովսէփ փրկուելու մարդուն աղաչեց որ առաջին փառաւոր աստիճանին հասնի նէ՝ զինքը միտքը բերէ։ Բայց Յիսուսի Քրիստոսի փրկած մարդը իրե՛նմէ կըխնդրէ որ իր Թագաւորութեան մէջ եղած ատենը անիկայ յիշէ ։

3. Շնորհքը փառաց օրինակն է ։ Քանզի անիկայ վերջին վախճան չէ՛ ։ Ասոր ալ օրինակ է օրէնքը ․ և ինքն ալ փառաց օրինակ կըլլայ ․ բայց անանկ որ՝ փառաց հասնելու միջոց մըն ալ է ։

4. Սինակոկոյն չէր կորսուէր և աշխարհքիս վրայէն չէր վերնար , քանզի Եկեղեցւոյ օրինակ էր ․ ասկայն օրինակ ըլլալուն համար գերութեան մէջ ինկաւ ։ Օրինակը մնաց մինչեւ ճշմարտութիւնը եկաւ ․ որ Եկեղեցին միշտ երեւելի ըլլայ կա՛մ գուշակածին նկարովը կա՛մ նոյն գործովը ։

5. Երկու Կտակարաններուն ճշմարտութիւնը մէկէն տեսնելու համար պէտք է նայիլ որ՝ մէկուն մէջը եղած գուշակութիւններուն կատարումը մէկալին մէջը կա՞յ մի ։ Մարգարէութիւնները և գուշակութիւնները քննելու համար հասկընալ պէտք է ․ քանզի թէ որ միտքըդ դնես որ Մարգարէներուն բանը միայն մէկ իմաստ մը ունի , յայտնի է որ Մեսիայի եկած ըլլալուն չես կրնար հաւատալ ։ Բայց թէ որ երկու տեսակ միտք ունենալը ընդունիս և հասկընաս նէ՝ յայտնի է որ ատոնց կատարումը Յիսուսի Քրիստոսի վրայ եղած ըլլալը կըգտնես ։

Ասանկ է նէ՝ բոլոր խնդիրը սա բանըս

գիտնալու վրայ է , թէ մարդարէութիւնները յիրաւի երկու կերպ իմաստ ունի՞ն մի , օրինա՞կ են թէ ճշմարտութիւն ։ Ըսել է որ՝ պէ՞տք է մի արդեօք անոնց մէջ առջի բերանը հասկցուած մտքէն զատ ուրիշ միտք մը՛ն ալ փնտռելու . կամ թէ առաջին անգամին հասկցուած մտքին վրան կայնելու մնալո՞ւ է մի ։

Թէ որ օրէնքը և զոհերը ճշմարտութիւն էին նէ՝ պէ՛տք էր որ ամէն ատեն Աստուծոյ հաճոյ ըլլային . և բնաւ մէկ ատեն մը անոր անհաճոյ չըլլային ։ Թէ որ օրինակ էին նէ՝ հաճոյ ըլլալնին ալ կըլլար՝ աչքէ ինալնին ալ ։

Արդ՝ բոլոր Աստուածաշունչ գրոց մէջ կըտեսնեմք որ՝ երբեմն հաճոյ են և երբեմըն անհաճոյ ։ Այս ուրեմն՝ ճշմարտութիւն չէին , օրինակ էին ։

6. Հասկընալու համար՝ որ հին կտակարանը միայն օրինակ էր , և Մարգարէները աշխարհքի բարիք ցըցնելով՝ մտքերնին ուրիշ տեսակ բարիքներու վրայ էր , աս բաներուն միտ դնելու և զգուշանալու է ։ Նախ՝ որ միայն ժամանակաւոր բարիքները վայելելու համար մէկ ազգ մը սահմանել և հրաւիրել՝ Աստուծոյ անվայելուչ բան է ։ Երկրորդ՝ Մարգարէներուն խօսքերը յայտնապէս ժամանակաւոր բարիք կըցըցնեն . սակայն այս ալ կըսեն որ՝ ի-

րենց խօսքերը մութ են , և իրենց միտքը բացայայտ չեն իմացըներ կոր ։ Ու ասիկայ՝ ժամանակներուն վերջը գայ նէ՝ այն ատենը պիտի իմացվի ։ Անանկ է նէ՝ անոնց ըսել ուզածը ուրիշ զոհ և ուրիշ փրկիչ էր · և այլն ։

Վերջապէս այն ալ դիտելու է որ՝ խօսքերնին իրարու հակառակ են և իրար կուրեն , թէ որ անանկ կարծեմք որ օրէնք և զոհ ըսելով Մովսէսի օրէնքէն և անոր զոհերէն զատ բան չեն իմանար ։ Թէ որ ասանկ չըլլար նէ՝ գիրքերնուն մէջը , և երբեմն մի և նոյն գլխու մէջ յայտնի և թանձըր հակառակութիւններ եղած կըլլային ։ Ասկէց կըհետեւի որ՝ ասոնց ներքին միտքը ուրիշ տեսակ բաներու կընայէր ։

7. Նոյն հին կտակարանը կըսէ որ՝ օրէնքը և զոհերը պիտի փոխվին · և իրենք առանց թագաւորի և առանց իշխանի և առանց զոհի պիտի մնան · և մէկ նոր ուխտ մը պիտի հաստատվի , և օրէնքը պիտի նորոգվի , և պատուիրանքները որ առեր էին՝ աղէկութենէ դադրեցին · և զոհերը զարշելի բաներ եղան · և Աստուած անոնցմէ անանկ բան ուզած չէ՛ ։

Ասոնց հակառակ այս ալ ըսուած է նոյն գիրքերուն մէջ՝ թէ օրէնքը յաւիտեան պիտի մնայ , ուխտը յաւիտեան պիտի մնայ · զոհը յաւիտեան պիտի մնայ · թագաւորուկան դաւազանը ընաւ երբէք անոնց ձեռքէն պիտի չելլէ · քանզի մինչեւ յաւիտենական թագաւորին գալու ատենը անոնց ձեռքը պիտի մնայ ։ Այս խօսքերէս կիմացընե՞ն մի որ իրաւը այս է · չէ՛ ։ Օրինակ ըլլալը կիմացընե՞ն մի · չէ՛ ։ Այլ այսքանըս միայն կիմանամք որ կա՛մ իրաւ է կամ օրինակ ։ Առաջկու ըսվածները ճշմարտութեան համար ըսված չիկրնալ ըլլալով՝ օրինակի համար ըլլալնին յայտնի է ։

Այս խօսքերէս ամէնը մէկէն ճշմարտութեան համար ըսված չեն կրնար ըլլալ ։ Ամէնն ալ օրինակի համար կրնան զրուցվիլ ։ Ասանկ է նէ՝ ճշմարտութեան համար չէ՛՝ օրինակի համար ըսված են ։

8. Օրէնքը և զոհերը ճշմարտութիւն կամ օրինակ ըլլալը գիտնալու համար պէտք է տեսնել որ Մարգարէները այս բաներուն վրայ խօսած ատեննին իրենց միտքը և դիտաւորութիւնը ասոնց վրայ անանկ կերպով կըհաստատէ՞ն մի որ՝ այս հին ուխտէն զատ բան մը չիհասկընան · կամ թէ ասոնցմով ուրիշ բա՞ն մի կըտեսնէին , որպէս թէ ասոնք անոր պատկերը եղած ըլլան · քանզի պատկերի վրայ նայելով խօսող մարդը այն պատկերովը հասկըցված բանին վրայ կըխօսի ։ Ասոր վրայ միայն ըսածնին հասկընալը հերիք է ։

Յաւիտենական պիտի մնայ ըսած ատեննին՝ մտքերնին արդեօք այն ուխտին վրա՞յ էր մի՝ որ պիտի փոխվի կըսէին ։ Զոհերուն և ուրիշներուն համար ալ ասանկ կրնաս հասկընալ ։

9. Մարգարէները յայտնի խօսքով ըսած են որ՝ Իսրայէլ միշտ Աստուծոյ սիրելի պիտի մնայ և օրէնքը յաւիտեան պիտի մնայ ։ Դարձեալ իրենք կըսեն որ՝ ըսած խօսքերնուն միտքը չիհասկըցվիր · վարագուրի տակ ծածկըված է խօսքերնին ։

Գիրը երկու միտք ունի ։ Երբոր հարկաւոր մէկ գիր մը կառնըվի և մէջը մէկ յայտնի և պայծառ իմաստ մը կըհասկըցվի, և տակն ալ գրված ըլլայ թէ՝ բախծներուն միտքը գոց և ծածկած է . անանկ որ՝ այս գիրը կըտեսնէ մարդ առանց տեսնելու , և կըլսէ ու չիհասկընար , աստ վրայ ի՞նչ կըմակաբերես ։ Չէ՞ մի որ՝ գիրը երկու միտք ունի . մանաւանդ երբ կըտեսնես որ՝ գրվածին պէս հասկընալու ըլլաս նէ՝ իրարու հակառակ մտքեր կելլեն տակէն ։ Հապա ո՞րքան յարգութեան արժանի են այն մարդիկը՝ որ գրոյն միտքը կըհասկըցընեն . մանաւանդ՝ երբոր հասկընալու համար տուած կանոննին բացայայտ և բնական է ։ Ահա Յիսուսի Քրիստոսի և Առաքելոց ըրածը այս է ։ Կնիքը քակեցին . վըրայի վարագոյրը պատռեցին . և բուն միտքը երեւան հանեցին ։ Այս կերպով մեզի իմացուցին որ՝ մարդոյս թշնամիները իր կիրքերն են․ և Փրկիչը հոգեւոր պիտի ըլլայ, և երկու գալուստ պիտի ըլլայ․ մէկը խոնարհաբար, մարդոյս ամբարտաւան հպարտութիւնը խոնարհեցընելու համար․ և մէկը փառօք, խոնարհեալ մարդը բարձրացընելու համար։ Եւ Յիսուս Քրիստոս միանգամայն Աստուած և մարդ պիտի ըլլայ։

10. Յիսուս Քրիստոս աշխարհք եկաւ նէ ուրիշ բան չըրաւ, բայց եթէ մարդոց սորվեցուց որ անձնասէր են, և գերութեան մէջ են, կոյր են, հիւանդ են, թըշուառ և մեղաւոր են։ Եւ թէ պէտք է որ ինքը զանոնք ազատէ, լուսաւորէ, բժշկէ և երանութեան հասցընէ․ և ասիկայ կըլլայ՝ երբ որ մարդ իր անձը ատէ, և խեղճութեամբ և խաչով և մահով անոր ետեւէն երթայ։

Գիրն սպանանէ։ Ամէն բան օրինակով կըլլար․ պէտք էր որ Քրիստոս չարչարուի․ մեզի կարդալու տուած գիրերն են՝ խոնարհեալ Աստուած, սրտի թլփատութիւն, ճըշմարիտ պահեցողութիւն, ճշմարիտ զոհ, ճըշմարիտ տաճար, կըրկին օրէնք, օրինաց երկու հատ տախտակ, երկու հատ տաճար․ երկու տեսակ գերութիւն։

Վերջապէս մեզի սորվեցուց որ այս ամէն բաները օրինակէն զատ ուրիշ բան չէին․ և թէ ճշմարիտ ազատը և ճշմարիտ Իսրայէլը և ճշմարիտ թլփատութիւնը և երկնքէ իջած ճշմարիտ հացը ո՞րն են. և այլն։

11. Այս խոստմունքներուս մէջ՝ ամէն մարդու միտքը ի՛նչ կար նէ անիկայ գտաւ. կամ հոգեւոր բարիք, կամ մարմնաւոր բարիք. Աստուած կամ արարածներ, միայն աս տարբերութիւնս կայ մէջերնին որ, արարածները փնտրուողներն ալ թէպէտ փնտրուածնին կըգըտնեն հոն, բայց շատ ալ հակառակին խօսքերու հետ։ Միայն զԱստուած սիրելու և անիկայ պաշտելու հրամանին հետ՝ անոնք չսիրելու հրամանը կըգըտնեն։ Բայց զԱստուած փնտրուողները կըգըտնեն առանց հակառութեան, և միայն անիկայ սիրելու պատուէրով։

12. Աստուածաշունչ գրքին մէջ երեւցած հակառակութիւններուն աղբիւրները անոնք են։ Մէկ Աստուած մը՝ որ մինչեւ խաչի վրայ մեռնելու աստիճան խոնարհեցաւ. Մեսիայն՝ որ իր մեռնելովը մահը յաղթեց. Յիսուսի Քրիստոսի վրայ միացեալ երկու բնութիւն, երկու անգամ գալուստ, և մարդկային բնութեան երկու վիճակ։

Աս որովհետեւ մինչեւ որ ամէն հակառակութիւնները իրարու հետ միաբանել չըլլայ նէ՝ մարդոյն բուն յատկութիւնը չիկրնար երեւան ելել, և հակառակ որպիսութիւնները մէկ դի ձգելով միայն իրարու հետ յարմար եկած որպիսութիւնները *ձեռք առնել և քննելը խեր չըներ ․ ուստի մէկ հեղինակի մը ըսածին միտքը լման հասկընալու համար՝ անոր իրարու դէմ երեւցած խօսքերը միաբանելու է ։*

Ասոր համար՝ Աստուածաշունչ գիրքը հասկընալու անանկ մէկ իմաստ մը բըռնելու է որ՝ իրարու հակառակ խօսքերը ամէնն ալ անոր վրայ իրարու հետ միաբանին ։ Հերիք չըլլար անանկ իմաստ մը բըռնել՝ որ շատ մը իրարու յարմար և նման խօսքերու աղէկ գայ ․ այլ անանկ մը գըտնելու է որ՝ անով հակառակ խօսքերը անգամ միաբանին ։

Ամէն հեղինակի գրած գիրք կամ անանկ միտք մը պիտի ունենայ՝ որուն վրայ ամէն իրարու հակառակ ըսած խօսքերը միաբանին ․ կամ բնաւ միտք պիտի չիկրնայ հասկըցընել ։ Ասիկայ ո՛չ Աստուածաշունչի համար կրնաս ըսել՝ և ո՛չ մարգարէութեանց համար ։ Անանկ է նէ՝ ամէն հակառակութիւնները միաբանող միտք մը գըտնել պէտք է ։

Անանկ է նէ՝ Սուրբ գրոց ճշմարիտ իմաստը՝ Հրեայներուն գտածը չէ՛ ․ այլ Յիսուս Քրիստոսով ամէն հակառակ միտքերը կըմիաբանին ։

Ովսէ մարգարէն կըսէ որ՝ թագաւորութիւննին ու իշխանութիւննին պիտի վերնայ ։ Հրեայները այս մարգարէութիւնը

Յակոբայ բառծքն հետ չեն կրնար մարտնել։

Թէ որ օրէնքը և զոհը և Թագաւորութիւնը ճշմարիտ մտքի վրայ առնուի նէ՝ մի և նոյն հեղինակին այլ և այլ խօսքերը իրարու հետ չեն մարտնիր. երբեմն մի և նոյն գրքի՝ և մի և նոյն գլուխի մէջ անգամ անանկ իրարու հետ չմիաբանիլու խօսքեր կըլլան։ Եւ ատիկայ՝ հեղինակին միտքը ինչ ըլլալը յայտնի կիմացընէ։

13. Աստուծոյ ընտրած տեղը Երուսաղէմ ըլլալով՝ անկէց դուրս տեղ հրաման չէ կար որ զոհ ընելի, կամ տասանորդները անկէ դուրս տեղ ուտելին։

Ովսէէ ըսաւ որ՝ անոնք պիտի մնան առանց Թագաւորի, առանց իշխանի, առանց զոհի և առանց կռոց[1]։ Ահա ատիկայ հիմայ կատարուած է. քանզի Հրեայները Երուսաղէմէն դուրս տեղ զոհ չեն կրնար ընել, օրինաւոր չըլլար։

14. Աստուած ճշմարիտ է. և երբոր Աստուծոյ խօսքը նկարագրական հասկընալով սուտ կը գտնենք նէ՝ հոգեւորական մէկնելով ճշմարիտը կը գտնենք։ «Նստ ընդ աջմէ իմմէ» բառծը նկարագրական սուտ է. բայց հոգեւորական ճշմարիտ է։ Ասանկ

---

[1] Այսինքն՝ այս [illegible]՝ Իսրայելացւոց կռապաշտ ըսուածը պիտի չկատարուի։

մեկնութիւններու մէջ Աստուծոյ համար մարդկօրէն կերպով խօսուած կըհասկըցուի։ Աս ալ ուրիշ բան չիհասկըցուիր, բայց եթէ մէկ ուրիշը իրենց աջ կողմը նստեցընող մարդոց դիտաւորութիւնը։ Աստուած ալ այն դիտաւորութիւնը պիտի ունենայ։ Ասիկայ Աստուծոյ դիտաւորութիւնը հասկըցուած կըլլայ, չէ՛ թէ նոյնը ՚ի գործ դնելուն եղանակը։

Այսպէս երբ կըսուի թէ Աստուած քու խունկերուդ հոտը առաւ, և անոր փոխարէն քեզի պտղաւէտ և բարեբեր երկիր պիտի տայ, նոյնը կիմացընէ. այսինքն՝ երբ որ մէկ մարդ մը անուշահոտ խունկերուն հոտէն ախորժի և անոր փոխարէն բարեբեր երկիր մը տայնէ ի՛նչ դիտաւորութիւն ունեցած կըլլայ, Աստուած ալ քու վրադ այն դիտաւորութիւնը ունի. որովհետեւ մէկ մարդ մը մէկ ուրիշին առաջը անուշահոտ խունկեր վառելով ի՛նչ դիտաւորութիւն կունենայ նէ՝ դուն ալ Աստուծոյ համար այն դիտաւորութիւնը ունեցիր։

15. Սուրբ գրոց մէկ հատիկ նպատակն է սէր։ Ի՛նչ որ շիշտակ դէպ ՚ի այս մէկ հատիկ նպատակը չերթար նէ՝ ձեւ և օրինակ է։ Քանզի նպատակը մէկ ըլլալով՝ բաներուն յատուկ նշանակութեանը հասկըցւելով այն նպատակին չինայիր հարկաւ օրինակ պիտի հասկըցուի։

Մեր տկարութիւնը ամէն ատեն փոփոխութիւն կուզէ. Աստուած ալ մեզի համար իրեն մէկ հատիկ սիրոյ պատուէրը այլ և այլ ձեւերով և օրինակներով կըփոփոխէ. անանկ որ՝ միշտ ամէն փոփոխութիւններն ալ մեզ մեր մէկ հատիկ հարկաւորին կըտանին: Քանզի մեզի հարկաւորը միայն մէկ հատիկ բան մըն է, և մենք այլայլութիւնը և փոխուիլը կըսիրեմք. և Աստուած ատանկ այլայլութեամբ այս երկուքս ալ մեզի կըհոգայ. այլ և այլ ձեւերով մի և նոյն հարկաւորը մեզի աւանդելով:

16. Հարսին ատինք բոլորը Սուրբիները իբրեւ օրինակ կըհասկընան. և ինչ բան որ իրենց նպատակ բռնած ժամանակաւոր բարիքներուն ուղղակի չինայիր նէ՝ անոնք ամէնն ալ օրինակ կըսեպեն:

17. Անանկ մարդիկ կան որ յայտնի կըտեսնեն թէ մեզ Աստուծմէ հեռացընող ցանկութիւններէն զատ թշնամի չունինք. և մեզի բարիք՝ բարեբեր երկիրը չէ, նոյն իսկ Աստուած է: Անոնք՝ որ կըհաւատան թէ մարդ բոլորը մարմինն է, և դէշութիւն բոլորը՝ անիկայ զգայական հեշտութիւններէն հեռացընողներն են, անանկները թող այս հեշտութիւններէս կըշտանան, և անոնց մէջ մեռնին: Բայց իրենց բոլոր սրտովը Աստուած սիրողները՝ որ անոր տեսութենէն զրկելէն զատ անհաճոյ բան չեն

ճանչնար , անիկայ ժառանգելէն զատ բանի չեն փափաքիր , և զիրենք անկէց հեռացընողներէն գէշ թշնամի չեն գիտեր , և երբ որ տանկ թշնամիները իրենց չորս դին պաշարեն և իրենց տիրեն նէ՝ կըտըրամին և սիրտերնին կըկտրի , թող տանք ալ մխիթարիլին . անոնց համար Փրկիչ կայ . անոնց համար Աստուած կայ ։ Թշնամիներէն ազատելու համար Մեսիայ մը խոստացված է . և եկած ալ է անոնք անօրէնութենէն ազատելու . բայց թշնամիներէն ազատելու չէ ։

18. Երբոր Դաւիթ գուշակեց թէ Մեսիայն իրեն ժողովուրդը թշնամիներուն ձեռքէն պիտի ազատէ , մարմնաւոր մտքով կըսնանք Եգիպտացիներուն ձեռքէն ազատելուն համար իմանալ ասիկայ ։ Բայց այն ատենը չեմք կրնար մարգարէութեանը կատարումը գըտնելը ստոյգ հաստատել ։ Սակայն՝ իրենց մեղքէն և անօրէնութենէն հասկընալ ալ կրնայ ըլլալ . քանզի ճշմարիտը նայելու ըլլամք նէ՝ Եգիպտացիները թըշնամի չեն , մեղքերը և անօրէնութիւնները թշնամի են ։ Անանկ է նէ՝ Թշնամի բառը երկու կերպ նշանակութիւն ունի ։

Բայց երբոր ըսէ իր ժողովուրդին՝ ինչպէս որ ըսած ալ ունի , թէ անոնք իրենց մեղքէն պիտի ազատէ , ինչպէս որ Եսայի և ուրիշները ըսեր են . այն ատենը երկդիմի զրուցվածքը կըմերնայ . և Թշնամի բառին երկու կերպ տուած միտքերուն՝ միայն մէկ ընելու պարզ միտքը կըմընայ : Քանզի միտքին մէջէն մէկ հասկըցընել ուզողը՝ Թշնամի բառով ալ կընար ամփոփ հասկըցընել . բայց Թշնամիներու վրայ խօսել ուզողը՝ մէկ բառը Թշնամի հասկըցընելու մըտքով չի գործածեր :

Արդ՝ Մովսէս, Դաւիթ և Եսայի՝ մի և նոյն բառը գործածեցին : Ո՞վ կըսէ որ երեքին ալ միտքը մէկ չէր . և Դաւիթ ալ Թշնամի ըսելով մեղքերը հասկըցընել ուզեց . և ասով Մովսէսի պէս խօսեցաւ :

Դանիէլ ինն գլուխին մէջ կաղաչէր որ ժողովուրդը իր Թշնամիներուն գերութենէն ազատի . բայց Թշնամի ըսելով մեղքերնին կըհասկընար : Նաև ամփոփ մեզի հասկըցընելու համար կըպատմէ որ՝ Գաբրիէլ եկաւ և իրեն իմացուց որ աղօթքը ընդունելի եղաւ , և եօթանասուն եօթնեակ մնաց սպասելու : Անկէց ետքը ժողովուրդը իր անօրէնութենէն պիտի ազատի , մեղքը պիտի վերջանայ , և Փրկիչը և սրբոց Սուրբը ո՛չ եթէ օրինական՝ այլ յաւիտենական արդարութիւնը աշխարհք պիտի բերէ :

Այս գաղտնիքը մէկ անգամ մը բացվելէն ետքը՝ չիտեսնելը անհնար է : Այս դիտաւորութեամբ կարդա՛ հին Կտակարանը, և տես, զոհերը ճշմարիտ կըգըտնե՞ս մի. Աբրահամու ազգէն ըլլալը Աստուծոյ բարեկամութեան պատճառ կըլլա՞յ կոր մի. և ճշմարտապէս հանգստեան կէտը Աւետեաց երկիրն էր մի. չէ՛ ։ Անանկ է նէ՝ ատոնք ամէնն ալ օրինակ էին ։ Ասոր պէս նայէ՛ ամէն հրամայուած օրինական արարողութիւնները և հրամանքները, որ սիրոյ չեն վերաբերիր ։ Ատոնք ամէնն ալ ձեւ կըգըտնես ։

ՅՕԴՈՒԱԾ. Ժ.

Յիսուս Քրիստոսի վրայ ։

1. Մարմիններուն հոգիէն անսահման հեռաւորութիւնը՝ հոգիներուն ու սիրոյն մէջ գըտնըւած անհուն անգամ անսահման հեռաւորութեանը նշան և ձեւ մըն է. որովհետեւ սէրը գերընական է. ուստի հոգիէն շատ եւելօք վեր բան է ։

Խելք փընտըռող մարդոց աչքին առաջը՝ աշխարհային մեծութիւնները ամենեւին պայծառութիւն չունին ։ Խելացի մարդոց մեծութիւնը՝ հարուստներուն և թագաւորներուն և աշխարհականներուն և մարմնաւոր մեծութիւն ունեցող մարդոց ամէնուն ալ աչքին տեսնըւելու մեծութիւններէն չէ՛ ։ Աստուծմէ եկած իմաստութեան մեծութիւնը՝ խելացի մարդոց ալ աներեւոյթ է՝ մարմնաւոր մարդոց ալ ։ Անոնք երեքն ալ, (մարմնաւոր մեծութիւնը, մարմնաւոր խելքը, և Աստուածային իմաստութիւնը), իրարմէ տարբեր կարգի բաներ են ։

Մեծ խելք ունեցողներն ալ իրենց մանաւոր թագաւորութիւն և փառաւորութիւն ունին. ասոնք ալ մեծութիւն և յաղթութիւններ ունին. մարմնաւոր մեծութիւնները ասոնց փընտռածին բնաւ յարմարութիւն մը չունենալուն համար՝ իրենք ալ ասոնց կարօտ չեն ։ Մտքով է տեսութիւննին, աչքով չէ՛. բայց այսքանս ալ անոնց հերիք է ։ Սուրբերն ալ իրենց յատուկ թագաւորութիւն և փառք և մեծութիւն և յաղթութիւն ունին. մարմնաւոր կամ միտաւոր մեծութիւնները ասոնց կարգին չեն վերաբերիր. ուստի ասոնք ալ անոր կարօտ չեն. քանզի ասոնց ուզած մեծութեանը վրայ ո՛չ եւելցընելիք ունին այս մեծութիւնները և ո՛չ պակսեցընելիք ։ Մարմինն ու հետաքրքիր միտքերը ասոնք չեն տեսներ. ասոնք տեսնողները Աստուած ու հրեշտակներն են ։ Աստուած միայն ասոնց կօգտէ ։

Արքիմիդէս փառաւոր ցեղէ չըլլալով ալ յարգի ըլլալու մարդ էր ։ Յիրաւի մարդու հետ չիպատերազմեցաւ, բայց զարմանալի գիւտեր ձգեց աշխարհքի վրայ ։ Մարդոց խելքին առաջը ո՛րքան մեծ և փառաւոր է այս մարդըս ։ Յիսուս Քրիստոս՝ ո՛չ ընչից տէր է, և ո՛չ գիտութեանը դըրսէն երեւելու նշան մը ցըցուցած է. բայց սրբութեան կարգին մէջն է ։ Նոր գիւտ չիգտաւ. չիթագաւորեց. բայց խոնարհ է և համբերող, Աստուծոյ առաջը սուրբ, դիւաց սարսափելի, և բնաւ ամէն մեղքէ ազատ և մաքուր ։ Մարդոյս մըտքին առաջը՝ և իմաստութեան յարգը ճանչցողներուն աչքին ո՛րքան փառաւորութեամբ և հրաշալի մեծափառութեամբ եկեր երեւցեր է ։

Արքիմեդէս թէպէտ իշխանազուն էր՝ բայց երկրաչափութեան վրայ գրած գիրքերուն մէջ իրեն ազնուականութիւնը ցըցընելը բանի մը խեր չունէր ։ Յիսուսի Քըրիստոսի ալ թագաւորակերպ գալ պէտք չէր իր սրբութեան թագաւորութիւնը պայծառացընելու համար ։ Բայց իր կարգին վայելուչ փառօքը շատ աղէկ եկաւ ։

Յիսուսի Քրիստոսի աշխարհային կողմէն նուաստ վիճակի մէջ ծնած ըլլալուն վրայ գայթակղիլը ծաղրական բան է. որպէս թէ այս նուաստութիւնս՝ իրեն երեւցած մեծութեանը կարգին վերաբերեալ բան մը եղած ըլլայ ։ Մէկ մը այս մեծութեանս վըրայ մտածէ՛ իրեն կենացը մէջ, իրեն չարչաբանացը մէջ, իրեն աննշան վիճակին մէջ, իրեն մահուանը մէջ, իրեն յատկացեալ մարդիկը ընտրելուն մէջ, անոնց փախչելուն մէջ, իրեն գաղտնի յարութիւն առնելուն մէջ, և ուրիշ բաներուն մէջ ալ։ Ո՛րքան մեծ կը տեսնես որ՝ ասոնց ամենուն չվերաբերած նուաստութեանը վրայ գայթակղելու պատճառ ամենուն չես կրնար ունենալ։ Բայց անանկներ կան որ՝ միայն մարմնական մեծութիւնները կը ճանչնան և միայն անոնց վրայ կը զարմանան. անոնց համար մտաւոր մեծութիւնը չկայի պէս բան մըն է։ Ուրիշներ ալ կան որ՝ միայն մտաւոր մեծութիւնը մեծ բանի տեղ կը դնեն. ասոնց աչքին ալ՝ զգաստութեան և սրբութեան մեծութիւնը ոչինչ սեպուած է։

Բոլոր մարմինները, երկինքը, աստղերը, աշխարհք և թագաւորութիւնները՝ ամենապզտիկ և տկար խելքի մը փոխարէն ըլլալու չափ արժէք չունին։ Քանզի խելքը ինքզինք ալ կը ճանչնայ՝ ասոնց ամէնն ալ. բայց մարմինը ինքնին բան մըն ալ չիճանչնար։ Եւ բոլոր մարմինները և բոլոր խելքերը և ասոնցմէ առաջ եկած արդիւնքները մէկ տեղ առնելով՝ սիրոյ շարժման ամենապզտիկին ալ փոխարէն ըլլալու չափ արժէք չունին. քանզի ասոր կարգը անոնց կարգէն անհուն միջոցաւ վեր է։

Ամէն մարմինները մէկ տեղ բերելով

ու՝ պըզտիկ մէկ խոկում մը մէկ մտածութիւն մը չես կրնար արտադրել. այս անհնար է. քանզի այլ և այլ կարգի բաներ են: Բոլոր մարմինները և հոգիները մէկ տեղ բերելով՝ ճշմարիտ սիրոյ գործ մը չես կրնար հանել. ասիկայ անհնար է. քանզի ասոր կարգը գերբնական է:

2. Յիսուս Քրիստոս աննշան կենաց մէջ գըանըմլեցաւ. և աննշան բաժնին՝ ըստ աշխարհի հասկցուած մտքովը կառնեմք հոս: Եւ անանկ աննշան երևեցաւ որ՝ պատմիչները՝ որ միայն իրենց հարկաւոր և մեծ երևցածները կըգրեն, հազիւ թէ ասոր աշխարհք եկած ըլլալը իմացան:

3. Յիսուսի Քրիստոսի ունեցածին չափ փառաւորութիւն ո՞ր մարդ կրցաւ ունենալ: Հրէից բոլոր ազգը ասիկայ կըմարգարէանար՝ աշխարհք գալէն առաջ: Եւ գալէն ետքն ալ՝ հեթանոսաց ժողովուրդը ասոր կերկրպագէ: Թէ՛ հրեայ թէ՛ հեթանոս, երկու ժողովուրդն ալ Քրիստոս իրբեւ իրենց կեդրոն բռնած են: Թէպէտ այս այսպէս է, բայց այսքան փառաւորութիւններս իրօք չէցըցընող ուրիշ մէկ մարդ մըն ալ կա՞յ մի Քրիստոսէ զատ: Երեսուն և երեք տարի ապրեցաւ. երեսուն տարին անծանօթ կեանքով մը անցուց: Իր ազգին քահանայները և իշխանները զինքը կըմերժէին. բարեկամներն ու մերձաւորները զին-

քը կարհամարհէին․ բանի տեղ չէին դներ ։ Վերջապէս իր աշակերտներուն մէկէն մատնըվելով, մէկ ուրիշը զինքը ուրանալով, և ամէնն ալ զինքը ձգելով ու փախչելով՝ խայտառակ մահուամբ մեռաւ ։

Հիմայ այս մարդս այն փառաւորութեանը հետ ի՞նչ հաղորդութիւն ունեցած եղաւ ։ Մարդ մը չկայ որ այսքան փառաւորութիւն ունեցած ըլլայ․ մարդ ալ չկայ որ ասոր չափ խայտառակութիւն կրէ ։ Այնքան փառաւորութիւնը մեզի համար էր, որ մենք անիկայ ճանչնալու կարող ըլլանք, իրեն համար ասկէց բան մըն ալ չունեցաւ ։

4. Յիսուս Քրիստոս մեծամեծ բաներու վրայ անանկ պարզ կերպով կըխօսի, որ կըկարծես թէ ամենեւին չիմըտածեր խօսած ատենը ։ Բայց անանկ ալ յատակ մէկ կերպ մը ունի հասկըցընելու՝ որ մտածելով խօսած ըլլալը կիմանաս ։ Անանկ պարզ զրուցվածքի մէջ այն աստիճան յըստակութիւնը յիրաւի զարմանալի բան է ։

Ճշմարտապէս քաջ և մեծանձն հոգւոյ մը վայելած որպիսութիւնները Աւետարանիչներուն ո՞վ էր սորվեցուցեր, որ Յիսուս Քրիստոս այն որպիսութիւններովը կընկարագրեն ։ Ահը մօտեցած ատենը ինչո՞ւ համար անանկ ակար կըցըցընեն անիկայ ։ Հաստատուն և աներկիւղ մահ մը նկարագրել չէի՞ն մի գիտեր ։ Հրամերես․ գիտնալնուն երկբայութիւն չունիմք․ քանզի նոյն Ղուկաս աւետարանիչը՝ սուրբ Ստեփաննոսի մահը՝ Քրիստոսի մահուանէն աւելի արիական կըպատմէ ։ Անանկ է նէ՝ մահուան հարկը հասնելէն առաջ Քրիստոս փախցածի պէս կըցըցընեն․ հասնելէն ետքը արիացած կերեւցընեն ։ Երբոր ինքը իրօք խռովեցաւ նէ՝ անոնք ալ այն ատենը խռովիլը կըպատմեն․ երբոր մարդիկ զինքը խռովեցընելու կաշխատին նէ՝ այն ատենը ինքը բոլորովին արիութիւն կըկըտրի ։

Յիսուս Քրիստոսի մարդ ըլլալը ուրացողներուն դէմ՝ եկեղեցւոյն հարկ եղաւ որ անոր մարդութիւնը հաստատէ․ նոյնպէս Աստուածութիւնն ալ հաստատեց ։ Քրիստոսի վարուց մէջ անանկ բաներ կային որ՝ մարդու չիկրնալ ընելիքը յայտնի էր․ և մարդկութեանը դէմ կուգար ։ Անանկներ ալ կային որ՝ Աստուած չէր վայլեր որ անոնք կրէ․ Աստուածութեանը դէմ կուգար ։

Յիսուս Քրիստոս Աստուած է․ անոր մօտենալը մեղի ամբարտաւանութեան պատճառ չիկրնար ըլլալ․ և անոր տալը պըզտիկնալը մեղի պըզտիկութիւն և նախատինք չէ՛ ։

5. Հեթանոսներուն դարձը՝ Մեսիային շնորհքովը ըլլալու համար պահված էր ։ Հրեայները ասոր կամ ընաւ չաշխատեցան,

կամ՝ աշխատեցան ալ նէ՝ աշխատելնին ապարապ գնաց ։ Նոր վրայ Սողոմոն և ուրիշ Մարգարէները ինչ որ խօսեցան նէ՝ օգուտ չըրաւ ։ Պղատոնի և Սոկրատի պէս իմաստուն մարդիկ ալ ատոնք չիկրցան համոզել՝ որ մէկէն աւելի Աստուած չիպաշտեն ։

Նեստորանը Աստուածածին մինչև Քրիստոսի ծնած ատենը կոյս կըցըընէ ։ Ամէնն ալ Քրիստոսի վերաբերելով է ։

Հին և Նոր Կտակարանները, երկուքն ալ իրենց նպատակ Քրիստոսը ունին. հինը անոր կըսպասէ. նորը անիկայ օրինակ կըբըռնէ . և երկուքն ալ իրենց կեդրոն այս բըռնած են ։

Մարգարէները գուշակեցին. բայց զիրենք գուշակող չեղաւ ։ Նորէն գալու Սուրբերուն համար գուշակութիւն կայ, բայց եկան նէ՝ իրենք բան չիգուշակեցին ։ Յիսուս Քրիստոս գուշակուեցաւ և գուշակեց ։

Յիսուս՝ ամէնուն համար Քրիստոս է. մէկ ժողովուրդի մը Մեսիայ է ։

Հրեաները Աբրահամու օրհնըւած են. “Օրհնեցից զօրհնիչս քո„ (Ծնն. ժբ. 3)։ Բայց ամէն ազգ անոր զաւակովը պիտի օրհնըւին. “Ի զաւակի քում օրհնեսցին ամենայն ազգք„ (Ծնն. ժը. 18)։ “Լոյս ՚ի յայտնութիւն հեթանոսաց„ (Ղուկ. բ. 32)։

Դաւիթ օրէնքին համար խօսելով կըսէր. “Ո՛չ այսպէս արար ամենայն ազգաց Տէր” (Սաղմ. ճխէ. 20)։ Բայց Քրիստոսի համար խօսելով ըսել պէտք է. “Այսպէս արար ամենայն ազգաց”։

Այսպէս ահա՛ ընդհանուր ամենայն աշխարհի ըլլալը՝ Յիսուս Քրիստոսի յատուկ է։ Եկեղեցին անգամ միայն հաւատացելոց համար պատարագ կըմատուցանէ։ Յիսուս Քրիստոս խաչին վրայ ամենուն համար պատարագեց։

ՅՕԴՈՒԱԾ ԺԱ.

Քրիստոսի համար Մարգարէներէն ապացոյցներ։

1. Քրիստոսի համար եղած ապացոյցներուն ամէնէն զօրաւորը՝ անոր վրայ եղած մարգարէութիւններն են։ Աստուած ալ այս մարգարէութիւններս առատ տուաւ. քանզի ասոնց կատարում տուող գործը՝ մէկ հրաշք մըն է որ Եկեղեցւոյ սկիզբէն մինչեւ վերջը կըտեւէ։ Աստուած հազար վեց հարիւր տարիի չափ ատեն Մարգարէներ հանեց. և չորս հարիւր տարիի չափ ժամանակ ալ բոլոր այս մարգարէութիւնները՝ և այս մարգարէութիւններուն աւանդապահ եղող ազգը ընդհանուր աշխարհի վրայ ամէն դին տարտղնեց խրկեց։

Ահա՛ Յիսուսի Քրիստոսի ծննդեան ժամանակին համար եղած պատրաստութիւնները ասոնք են. որուն Աւետարանին բոլոր աշխարհքս հաւատալու էր։ Չէ՛ թէ միայն հարկ էր որ մարգարէութիւններ ըլլան՝ ասիկայ հաւատացընելու համար, այլ և այս մարգարէութիւններս բոլոր աշխարհի մէջ տարածվելու էին, որ ամէն մարդ հաւատայ։

Մէկ մարդ մը միայն աշխարհք եկած ըլլար, և Քրիստոսի գալստեան ժամանակըն ու եղանակը գուշակէր. և Յիսուս Քրիստոսի գալը անոր ըրած գուշակութիւններուն համեմատ ըլլար, ասիկայ անգամ անհուն զօրութիւն մը կունենար։ Բայց մենք ասկէց շատ աւելի ունինք։ Իրարու ետեւէ յաջորդող մարդիկ կըտեսնեմք անընդհատ չորս հազար տարի, որ ամէնն ալ հաստատապէս՝ և առանց փոփոխութեան մէկը մէկալին ետեւէն կուգայ, և ամէնն ալ իրարու ըրած գուշակութիւնները կընեն։ Անոր հրատարակողը և քարոզողը՝ ամբողջ ժողովուրդ և ազգ մըն է. որ չորս հազար տարի անխախտ կըկենայ՝ ասոր համար եղած գուշակութիւնները հաստատելու և ապահովցընելու համար. և այս ազգիս վրայ ինչ սպառնալիք ըլլայ՝ և ինչ հալածում որ քաշեն, անհնար է որ ասկէց ետ կենան անոնք. Մեսիային գալուստը քարոզելու համար մէկ ազգ մըն են ։ Ասիկայ մէկ ուրիշ կերպ մը զօրութիւն ունի ։

2. Քրիստոսի դալստեան ժամանակը գուշակուած է հրէից ազգին վիճակին կողմէն, հեթանոսաց վիճակին կողմէն, տաճարին կողմէն, և ճիշդ տարիքներուն համրանքովը ։

Մարգարէները այլ և այլ նշաններ ցուցուցեր են որ Քրիստոսի աշխարհք եկած ատենը պիտի ըլլան. հա՛րկ էր ատոնք ամէնը մի և նոյն ատենի մէջ ըլլային ։ Ասոր համար հարկ էր չորրորդ իշխանութիւնն ալ դար Դանիէլի ցըցուցած եօթանասուն եօթնեակները լմնցած ատենը, և Յուդայի ազգէն գաւազանը վերնար. և Մեսիայ այն ատենը աշխարհք գար ։ Եւ Յիսուս Քրիստոս ահա՛ այն ատենը աշխարհք եկաւ, և Մեսիայն ես եմ ըսաւ ։

Գուշակուած էր որ՝ չորրորդ իշխանութեան ատենը՝ երկրորդ տաճարին կործանումէն և հրէից ձեռքէն իշխանութիւնը վերնալէն առաջ, և Դանիէլի ըսած եօթնեակներուն եօթանասներորդին մէջ՝ հեթանոսները կրթըվին, ու գան հրէից պաշտած Աստուածը պաշտեն պիտի ։ Եւ անիկայ սիրողները իրենց թշնամիներուն ձեռքէն պիտի ազատվին, և անոր երկիւղովն ու սիրովը պիտի լեցվին ։

Յիրաւի անանկ եղաւ, որ չորրորդ իշխանութեան ատենը՝ երկրորդ տաճարին կործանումէն առաջ՝ և այլն, հրէից բազմութիւնը Աստուծոյ կերկրպագէ, և հրեշտակային կեանք կըվարեն աշխարհքիս մէջ. աղջիկները իրենց կուսութիւնն ու կեանքը Աստուծոյ կընուիրեն. երիկ մարդիկ ամէն հեշտութիւններէ և աշխարհային զուարճութիւններէ ձեռք կըքաշեն։ Այն բանն որ՝ Պղատոն չէր կրնար քանի մը ընտրեալ և բարեկիրթ մարդոց հաճեցընել, մէկ գաղտնի զօրութիւն մը քիչ խօսքով նոյն բանը հարիւր հազարներով տգէտ մարդոց կըհաճեցընէ։

Ի՞նչ են ատոնք։ Այս է որ շատ ժամանակ առաջ գուշակուած է. “Հեղից յոգւոյ իմմէ 'ի վրայ ամենայն մարմնոյ” (Յովէլ, բ. 28)։ Ամէն մարդ անհաւատութեան և ցանկութեան մէջ ընկղմած էին. ամէն երկիր սիրով բըռընկեցաւ։ Իշխանները իրենց մեծութենէն կըհրաժարին. հարուստները իրենց բարիքէն ետ քաշուեր են. աղջիկները նահատակուելու յանձնառու կըլլան. տղայք անապատ տեղերը երթալ ապրելու համար իրենց հօրը տունը կըձգեն. այս զօրութիւնս ո՞ր տեղաց կուգայ։ Անկէց է որ՝ Մեսիային եկած է։ Ահա՛ ատոնք են անոր գալուն նշանները և գործքերը։

Երկու հազար տարիի չափ՝ Իսրայէլացւոց Աստուածը աշխարհքիս ազգաց անթիւ բազմութենէն պահւած էր. և ինչ ատենւան համար գուշակւած էր նէ՝ բոլոր հեթանոսները այն տունը բազմութեամբ կուգան՝ ու այս մէկ հատիկ Աստուծոյ երկըրպագութիւն կընեն. մեհեանները կըկործանին, թագաւորները անգամ գլուխնին կըծռեն ու խաչին կըհնազանդին: Ի՞նչ են ասոնք: Աստուծոյ Հոգին է որ բոլոր աշխարհքի վրայ սփռըւած է:

Գուշակւած է որ Մեսիայն պիտի գայ՝ և մէկ նոր ուխտ մը պիտի հաստատէ. որ Եգիպտոսէն ելած ատեննին տըրւածը պիտի մոռցընէ (Երեմ. իգ. 7): Իրեն օրէնքը չէ՛ թէ դըրսէն՝ այլ ամէն մէկուն սրտին մէջը պիտի գրէ (Եսայ. ծա. 7): Իր երկիւղը՝ որ միայն դըրսէն երեւոյթ մը ունէր. սըրտից մէջը պիտի արմատացընէ (Երեմ. լա. 33. լբ. 40):

Յիսուս Քրիստոսը հրեաները պիտի անարգէին՝ և իրենք ալ Աստուծմէ պիտի անարգըւէին. որովհետեւ ընոնք այգին խաղողի տեղ ազոխ (խօ—ռ—խ) տուաւ (Եսայ. ե. 2.3.4. և այլն): Նորեալ ժողովուրդը անհաւատարիմ և ապերախտ և անհաւատ պիտի ըլլար. "Ժողովուրդ անհաւան և հակառակող" (Եսայ. կե. 2): Աստուած անոնք պիտի կուրացընէր, որ օրհարըկւան լուսոյն ատենն ալ կուրի պէս խարխափելով պիտի քալէին. (բ. Օրէնք. իը. 28. 29)

Եկեղեցին նոր սկսած ատենը պզտիկ պիտի ըլլար, և ետքը պիտի մեծնար. (Եզեկ. խէ. 1. և այլն)։

Գուշակված է որ՝ կռապաշտութիւնը այն ատենը պիտի իյնայ, և այս Մեսիայն կուռքերը պիտի կործանէ, և մարդիկ ճշմարտին Աստուծոյ պաշտօնին պիտի բերէ. (Եզեկ. լ. 13)։

Կուռքերուն մեհեանները պիտի փլչին. և ամէն ազգերու մէջ, և աշխարհքիս ամէն կողմը անոր չէ՛ թէ անասուն, այլ մաքուր պատարագ պիտի ընծայվի (Մաղաք. ա. 11)։

Կատարեալ ճանապարհը մարդոց պիտի սորվեցնէ. (Եսայ. բ. 3։ Միքիա. դ. 2. և այլն)։

Հրէից և հեթանոսաց թագաւոր պիտի ըլլայ. (Սաղ. բ. 6. 8։ հա. 8. 11։ և այլն)։

Քրիստոսէ ո՛չ առաջ և ո՛չ ետքը բնաւ անանկ մարդ մը եկած չէ՛. որ գո՛նէ անոնց մօտաւոր մէկ բան մը ընէ։

Այս ըսածներս գուշակող այնքան մարդոցմէ ետքը՝ վերջապէս Յիսուս Քրիստոս աշխարհք եկաւ ու ըսաւ. ահա՛ ես եկայ. ահա՛ ժամանակն է։ Եկաւ մարդոց ըսաւ՝ որ մարդս իր ամէնէն մեծ թշնամի չունի իրեն. զիրենք Աստուծմէ հեռացընողը՝ իրենց կիրքերն են. և ինքը անոնք այն կիրքերուն բռնութենէն ազատելու և իր շնորհքը անոնց տալու եկեր է՝ որ ամէն մարդոց միութեամբը մէկ սուրբ Եկեղեցի մը հաստատէ, և հրեայները և հեթանոսները մէկէն այս Եկեղեցւոյս մէջ բերէ . հեթանոսներուն պաշտած կուռքերը՝ և հրեայներուն մնապաշտութիւնները վերցընէ :

Անոնց բաւ . ինչ որ Մարգարէները առաջկուց իմաց տուին որ պիտի ըլլայ՝ իմ առաքեալներս այն բաները պիտի ընեն : Հրեաները պիտի մերժըլին . Երուսաղէմ քիչ մը ետքը պիտի կործանի . հեթանոսները Աստուած ճանչնալու կարգը պիտի մըտնեն : Եւ դուք այգիին ժառանգը մեռցընելնուդ ետքը՝ առաքեալներս պիտի երթան անոնք այս կարգըս պիտի մըտցընեն :

Ետքը առաքեալները հրեայներուն ըսին . դուք պիտի երթաք անէծքի տակ իյնաք . հեթանոսներուն ալ ըսին . դուք ալ Աստուած պիտի ճանչնաք :

Ասոր ամէն մարդիկ կըհակառակին անանկ հակառակութեամբ՝ որ մարմնաւոր ցանկութեան յատուկ է : Հրէից և հեթանոսաց այս թագաւորս երկու կողմէն ալ անարգըլած և աչքէ ինկած է . որ ամէնքը ասիկայ մեռցընելու համար խօսքը մէկ կընեն : Աշխարհքի մէջ ո՛րքան մեծ բան կայ նէ՝ ամէնն ալ մէկ կըլլան , այս նորածին կրօնքիս դէմ կըդընեն . իմաստունները , խելօք մարդիկ , թագաւորները , ոմանք դէմ կըդընեն , ոմանք կըդատապարտեն , և ոմանք ալ կըմեռցընեն ։ Այս ամէն հակառակութիւններս ըլլալով ալ՝ ահա Յիսուս Քրիստոս քիչ ատենի մէջ ամենուն վրայ ալ տիրելով հրէական պաշտօնը Երուսաղէմի մէջ կաւրէ՝ որ այդ պաշտօնին կեդրոնն էր . և այն տեղը իրեն առաջին Եկեղեցին կըհաստատէ ։ Նոյն պաշտօնն ալ Հռոմէն կըվերցընէ՝ որ այս ալ կռապաշտութեան կեդրոնն էր . և իր գլխաւոր Եկեղեցին հոն կըդընէ ։

Պարզ և տկար մարդիկ , ինչպէս էին Առաքեալները և առաջին քրիստոնեաները , ամէն աշխարհային բռնութեանց դէմ կըդընեն . Թագաւորները և խելացիները և իմաստունները իրենց տակը կառնեն . և անանկ հաստատութիւն գտած կռապաշտութեան հիմը կըխախտեն ։ Եւ այս ամէնըս միայն գուշակող բանին զօրութեամբը կըլլայ ։

Հրեաները Յիսուս Քրիստոսը Մեսիայ չընդունելու համար մեռցուցած ատենին՝ անոր Մեսիայ ըլլալուն վերջին հաստատութիւնը տուին ։ Եւ անիկայ չիճանչնալու վրայ յամառելնին՝ անոր անանկ վկայներ եղան , որ մարդ բան չիկրնար ըսել անոնց տուած վկայութեանը ։ Եւ անիկայ այն ատենը մեռցընելնին՝ և մինչև հիմա ուրանալնին՝ մարգարէութիւններուն կատարում տունին ։

Այսքան մասնաւոր պարագայները գուշակած տեսնելով ո՞վ կրնայ Քրիստոսը չճանչնալ ։ Քանզի ըսուած է որ՝

Մէկ կարապետ մը պիտի ունենայ (Մաղաք. գ. 1.) ։

Տղայ պիտի ծնանի (Եսայ. թ. 6.) ։

Բեթլէհէմ քաղաքը պիտի ծնանի (Միքա. ե. 2.) ։ Յուդայի ցեղէն պիտի ծագի (Ծն. խթ. 8. և այլն) ։ Դաւթի ազգէն պիտի գայ (բ. Թագ. է. 12. և այլն ։ Եսայ. է. 13. և այլն) ։ Գլխաւորապէս Երուսաղէմի մէջ պիտի երեւի (Մաղաք. գ. 1 ։ Անգեայ. բ. 10) ։

Խելացիներն ու իմաստունները պիտի կուրացընէ (Եսայ. զ. 10) ։ Աղքատներուն և պզտիկ մարդոց պիտի քարոզէ Աւետարանը (Եսայ. կա. 1) ։ Կոյրերուն աչքը պիտի բանայ՝ և հիւանդները պիտի կենդանացընէ և առողջացընէ (Եսայ. լե. 5. 6) ։ Մութը մնալով սրտերնին հատնողները լոյսը պիտի հանէ (Եսայ. խբ. 16) ։

Կատարեալ ճանապարհ պիտի սորվեցընէ (Եսայ. լ. 21) ։ Հեթանոսներուն վարպետ և ուսուցիչ պիտի ըլլայ (Եսայ. ծե. 4) ։

Աշխարհքիս մեղացը համար զոհ պիտի ըլլայ (Ես. ծգ. 5) ։

Հիմը դրվելու պատուական վէմ պիտի ըլլայ (Ես. իը. 16) ։

Վէմ գլորման և քար գայթակղութեան պիտի ըլլայ (Եսա. ը. 14)։

Երուսաղէմ այս քարիս պիտի զարնըլլի (Եսա. ը. 15)։

Շէնքը շինողները այս քարս ետ պիտի ձգեն (Սաղմ. ճժէ. 22)։

Աստուած այս քարիս անկիւնը գլուխ պիտի ընէ (անդ)։ Այսինքն՝ հրեաներն ու հեթանոսները մի և նոյն Աստուածը պաշտելու ասոր միջնորդութեամբը պիտի միաբանին։

Այս քարըս պիտի մեծնայ, ահագին լեռ մը պիտի ըլլայ. և բոլոր երկիրըս պիտի լեցընէ (Դան. բ. 35)։

Սանկ ալ գուշակուած է արհամարհըլլիլը (Սաղմ. ճժէ. 22). չիճանչցըլլիլը (Եսայ. ծգ. 2. 3). մատնըլլիլը (Սաղմ. խ. 10). ծախըլլիլը (Զաք. ժա. 12.). ապտակըլլիլը (Եսայ. ծ. 6). ծաղրըլլիլը (Եսայ. լդ. 16). հազար կերպ տառապանք ու նեղութիւն քաշելը (Սաղմ. կը. 27). լեղի խմելը (Սաղմ. կը. 22). ձեռքվըներն ու ոտվըները ծակըլլիլը (Սաղմ. իա. 17). երեսը թքընելընին (Եսայ. ծ. 6). մեռցընելընին (Դան. թ. 26). հագած լաթերը վիճակով բաժնելընին (Սաղմ. իա. 19)։

Երրորդ օրը յարութիւն առնելը (Սաղմ. ժե. 10. Ովսէ. զ. 3)։

Երկինք ելլելը (Սաղմ. խզ. 6։ կէ. 19). Հօր Աստուծոյ աջ կողմը նստելու համար

(Սաղմ. ձթ. 1)։

Թագաւորներուն անոր դէմ զէնք առնելը (Սաղմ. բ. 2)։ Հօր Աստուծոյ աջ կողմը կենալով իրեն թշնամիները յաղթելը (Սաղմ. ձթ. 5)։ Աշխարհքիս թագաւորներուն՝ ու ամէն ժողովրդոց անոր երկրպագութիւն ընելքնին. (Սաղմ. հա. 11)։ Հրեայներուն ազգաւ մնալքը (Երեմ. լա. 36). Թափառականն (Ամով. թ. 9). և առանց թագաւորի և առանց սեղանոյ և առանց զոհի (Ովսէ. ե. 4). և առանց մարգարէի (Սաղմ. հգ. 9) մնալքնին. փրկութեան սպասելնին և չիկրնալ գտնելնին (Եսայ. ծթ. 9։ Երեմ. ը. 15)։

3. Միայն Մեսիային մէկ ընտիր՝ սուրբ և ուրիշներէն զատուած մեծ ժողովուրդ մը պիտի երևան հանէր, անոր առաջնորդէր և սնուցանէր, և հանգստեան և սրբութեան տեղը պիտի խօթէր. և Աստուծոյ համար պիտի սրբէր. Աստուծոյ տաճար պիտի ընէր, Աստուծոյ հետ պիտի հաշտեցընէր, մեղաց ծառայութենէ պիտի ազատէր՝ որ յայտնապէս մարդուս վրայ կըտիրէ. այս ժողովրդեանս օրէնքներ պիտի տար. և այս օրէնքներըս անոնց սրտին մէջը պիտի տպաւորէր. անոնց համար ինքը զինքը Աստուծոյ պիտի նուիրէր, անոնց համար պիտի պատարագուէր. ինքը պիտի ըլլար անբիծ զոհ՝ և զոհ ընող քահանայ. ինքը-

զի՛նք պիտի զոհէր, իր մարմինը և արիւնը պիտի պատարագէր, բայց Աստուծոյ նուիրածն ալ հաց ու գինի պիտի ըլլար: Յիսուս Քրիստոս ասո՛նք ամէնն ալ ըրաւ:

Գուշակուած էր որ՝ աշխարհքիս վրայ մէկ Փրկիչ մը պիտի գայ և սատանային գլուխը պիտի ջախջախէ, և իր ժողովուրդը անոնց մեղքերէն պիտի ազատէ. “Նա փրկէ զիսրայէլ յամենայն նեղութեանց նորա„ (Սաղմ. ՃԻԹ. 8): Նոր կտակ մը պիտի ըլլայ՝ որ յաւիտեան պիտի մնայ. մէկ ուրիշ կերպ քահանայութիւն մը պիտի ըլլայ Մելքիսեդեկի կարգովը. այս ալ յաւիտենական պիտի մնայ: Քրիստոս պիտի ըլլայ փառաւոր, կարող, զօրաւոր, բայց անանկ ալ աղքատ և խեղճ՝ որ պիտի ճանչնալը դժուար ըլլայ. ինչ որ էնէ՝ պիտի չիգիտնան. պիտի անարգեն և պիտի սպաննեն. և իրեն ժողովուրդը զի՛նքը ուրանալէն ետքը իրեն ժողովուրդ պիտի չըլլայ. կռապաշտները անիկայ պիտի ընդունին և անոր պիտի դիմեն. Սիօն քաղաքը պիտի ձըգէ, և կռապաշտութեան կեդրոն եղած տեղը պիտի Թագաւորէ. սակայն հրեաներն ալ միշտ պիտի մնան: Յուդայի ազգէն պիտի ծնանի. և աշխարհք եկած ատենը հրեաները Թագաւոր պիտի չունենան:

4. Մէկ անգամ մըտածէ որ՝ աշխարհքի

սկիզբէն սկսելով՝ անընդհատ կերպով միշտ ակնկալութիւն կայ որ Մեսիայն պիտի գայ, և անոր երկրպագութիւն կըլլի։ Առաջին մարդը մեղք ինկածին պէս՝ այս խոստումը անոր եղաւ. և անկէց ետքը ատեն ատեն մարդիկ եկան, որ ըսին թէ՝ Աստուած իրենց յայտներ էր որ իր ժողովուրդը ազատելու համար Փրկիչ մը պիտի ծնանի։ Անոնցմէ ետքը Աբրահամ եկաւ և ըսաւ թէ, ինծի յայտնըւեցաւ որ ինծի ծնանելու տղուս ցեղէն պիտի գայ Մեսիայն։ Յակոբ տասն և երկու զաւակ ունէր. յայտնեց որ՝ Յուդա անուն տղին ցեղէն աշխարհք պիտի գայ։ Ետքը Մովսէս և մէկալ Մարգարէները եկան, անոր աշխարհք գալուն ժամանակը և կերպը իմացուցին։ Ըսին որ՝ իրենց օրէնքը մինչև Մեսիային տալու օրէնքին ատենը պիտի քշէր. անոր պատրաստութիւն մըն էր։ Եւ ատանկով անոնց օրէնքը՝ և Մեսիայինը՝ որուն իրենց օրէնքը միայն պարզ խոստմունք մըն էր, աշխարհքի վրայ պիտի յաւիտեան մնայ. և իրօք ալ միշտ մնացած է. և վերջապէս Քրիստոսի գալստեանը համար ինչ պարագաներ իմացուցեր էին նէ՝ Քրիստոսի գալստեանն ալ նոյն պարագաները տեսնըւեցան։ Ասիկայ զարմանալի բան է։

Պիտի ըսես. թէ որ այս բաները յայտնի կերպով հրեայներուն գուշակեցին նէ՝

հրեաները ինչո՞ւ չեն հաւատար : Կամ՛ ասանկ յայտնի բանի մը դիմադրութիւն ընելուն համար ինչո՞ւ բնաջինջ չեղան : Պատասխան կուտամ՝ որ՝ ասոնց երկուքն ալ ասանկ ըլլալիքը առաջուց գուշակված է . Թէ՛ ասանկ յայտնի բանի մը չհաւատալիքնին , և Թէ՛ բնաջինջ չըլլալիքնին : Ու Մեսիային համար ասկէց ալ աւելի փառաւոր բան չիկրնար ըլլալ . քանզի միայն Մարգարէ գտնըվիլը հերիք չէր՝ պէտք ալ էր որ՝ անոնց Մարգարէութիւնները կատարած չիվերցընելու կերպով մնան : Ուրեմն՝ այս ալ Քրիստոսի գալստեանը և կրօնից ճշմարտութեանը ապացոյց մըն է :

5. Մարգարէները Քրիստոսի վրայ ըրած մարգարէութիւններէն զատ՝ ուրիշ մանաւոր մարգարէութիւններ ալ ըրին . որպէս զի՝ Մեսիային համար ըրած մարգարէութիւննին առանց ապացոյցի չիմնայ . և մանաւոր բաներու վրայ ըրած մարգարէութիւննին ալ անպտուղ չըլլէ :

Հրեաները կըսէին . " Չէք մեր Թագաւոր բայց 'ի կայսերէ „ (Յովհ . ԺԹ . 15) . անանկ է նէ՝ Յիսուս Քրիստոսը Մեսիայ էր . որովհետեւ ունեցած Թագաւորնին օտարազգի էր . և իրենք ալ ուրիշ Թագաւոր չէին ուզեր :

Դանիէլի ըրած եօթանասուն եօթներորդներուն որկէց ըսկըսիլը՝ մարգարէութեան խօսքերուն մըթութեանը համար անորոշ է. ժամանակագիրներուն կարծեաց տարբերութեանը համար ալ՝ վերջացած ճիշդ տարին անորոշ է։ Բայց այս կարծիքներուն տարբերութիւնը ամէնը քանի տարիի վրայ է[1]։

Յիսուսի Քրիստոսի աղքատութիւնը ցըցընող Մարգարէներն են որ՝ անանկ ըսած առեններն անիկայ համօրէն ազգաց ալ տէր կըցըցընէն (Եսայի. ծգ. 2. և այլն։ Զաքար. Թ. 9, 10)։

Քրիստոսի գալու ժամանակը մարգարէութեամբ ցըցընող Մարգարէները՝ Քրիստոսը իբրեւ տէր՝ և չարչարանք քաշող կըցըցընեն. ամպերուն վրայ՝ և իբրև դատաւոր չեն ցըցըներ։ Եւ փառաւորութիւնը և աշխարհքի ազգերուն վրայ դատաւորական իշխանութիւն բանեցընելը գուշակողները՝ գալուն ժամանակը չեն յայտներ։

Մեսիայի համար մեծութեան և փառաւորութեան խօսք ըլլայ նէ՝ յայտնի է որ անոր աշխարհք դատելու համար գալուն վրայ է խօսքը. փրկելու համար գալուն վրայ չէ՛. (Եսայի. կզ. 15, 16)։

---

[1] Բնագիրը 200 տարի կըդընէ. բայց տպագրիչը ծանօթութիւն կուտայ թէ սխալ է. 20 պիտի ըլլայ, և ըսածը հաշւով կըհաստատէ։ Մենք յայտնի բանի վրայ խօսք երկնցընել չուզելով՝ որ յարմար տեղն ալ չէ՛. պարզապէս բնագրին սխալը չփոխելով թարգմանեցինք։

ՅՕԴՈՒԱԾ. ԺԲ.

Քրիստոսի համար պէսպէս ապացոյցներ :

1. Առաքեալներուն չհաւատալու համար՝ կամ խաբուեցան ըսելու է հարկաւ, կամ խաբեցին : Ասոնց երկուքն ալ դժուար է : Խաբուեցան ըսես նէ՝ մէկ մեռած մարդ մը ինքնիրեն յարութիւն առեր է տէյի կարծելով խաբուիլը հնարաւոր չէ : Խաբեցին ըսողներուն ալ՝ Առաքեալները խաբեբայ մարդիկ էին ըսելը անտեղի և անյարմար զրպարտութիւն է : Մէկ անգամ մը ասոր վրայ երկան մտածէ. մըտքիդ մէջ ձեւակերպէ՛ որ՝ Յիսուս Քրիստոս մեռնելէն ետքը տասներկու հոգի մէկ տեղ եկան, իրարու հետ խօսք ըրին որ Քրիստոսի համար յարութիւն առաւ ըսեն, և ամէն մարդ խաբեն : Ասով ամէն զօրութիւններուն և իշխանութիւն ունեցող մարդոց դէմ դնեն : Մարդոյս սիրտը զարմանալի կերպով հակում մը ունի թեթեւ բաներու. փոփոխութեան, խոստմունքներու, հարստութեան : Այս բաներու այդ մարդոցը մէկը տկարանայ և ըսածին սուտութիւնը երեւան ելլէ. կամ բանտը դրվելով և տանջանքով և մեռնելով՝ մնացածները մըտքերնին փոխեն նէ, ամէն բան պարապ կերթայ : Ասոր վրայ

աղէկ մտածէ՛ ։

Քանի որ Յիսուս Քրիստոս Առաքեալներուն հետն էր նէ՝ կրնար անոնց օգնական և պաշտպան ըլլալ ։ Բայց թէ որ մեռնելէն ետքը նորէն անոնց աչքին կենդանի չերևեցաւ նէ՝ այս բաներս անոնց ընել տուողը ո՞վ է ։

2. Աւետարանին ոճը շատ կողմէն զարմանալի է ․ և ամէնէն զատ այս կողմէն զարմանալու արժանի բան մըն է որ՝ ո՛չ Յուդայի և ո՛չ Պիղատոսի և ո՛չ Քրիստոսի թշնամիներուն կամ խաչը հանողներուն դէմ ծանր խօսք ամենևին չիկայ ։

Թէ որ Աւետարանը գրող Պատմիչներուն այս չափաւորութիւնը խորհրդով չինված ըլլար , թէ որ ուրիշ կերպով իրենց այս գեղեցիկ և ազնիւ յատկութիւնս յատուկ ցըցուցած ըլլային՝ որ կարդացողները իրենց կուսակից ընեն , և անոնց աչքը մըտնեն , պէ՛տք էր որ քիչ մըն ալ բարեկամ փաստըկելու աշխատէին , որ անոնց գրածներուն մէջ այս նշանակելու արժանի բաներըս ուրիշներուն ցըցընէր , թէ որ իրենք ցըցընելու չէին համարձակեր նէ ։ Բայց որովհետև ատոնք ասանկ ըրած ատենը ամենևին այդ կերպ բան չէին մտածեր , և իրենց գալու օգուտը ամենևին չէին նայեր , այս բաներըս ամենևին մարդու յատկապէս նշանակելով չիցըցուցին ։

Այն ալ չիգիտեմ որ ասիկայ մինչեւ հիմա նշանակող կա՞յ մի · և ահա՛ ասիկայ մէկ նշան մըն է , որ Առաքեալները ի՛նչ որ տեսեր են նէ՝ պարզապէս անիկայ կըպատմեն ։

3. Յիսուս Քրիստոս հրաշք ըրաւ · անկէց ետքը Առաքեալներն ալ ըրին · անոնցմէ ետքը Սուրբերը եկան , և անոնք ալ շատ հրաշքներ ըրին ։ Քանզի մարգարէութիւնները տակաւին կատարումն չէին առած · անոնց ձեռօքը պիտի կատարուէին · ուստի հրաշքէն զատ բանէ վկայութիւն չունէին անոնք ։ Առաջկուց գուշակված էր որ Մեսիայն հեթանոս ազգերը դարձի պիտի բերէ · բայց հեթանոսները դարձի չեկած՝ այս մարգարէութիւնս ի՞նչպէս կատարված կընար ըլլալ ։ Եւ հեթանոսները՝ մարգարէութեան կատարումէն զատ մէկ ապացոյց մը տեսած չըլլալով ի՞նչպէս կրնային դառնալ ու Քրիստոսի հաւատալ ։ Ասանկ է նէ՝ Քրիստոսի մեռնելէն և յարութիւն առնելէն՝ և հեթանոսներուն հաւատքի գալէն առաջ՝ ամէն մարգարէութիւն կատարված չէր · ուստի այդքան ժամանակի մէջ հրաշք գործելն ալ պէտք էր ։ Հիմա քրիստոնէական՝ կրօնից ճշմարտութիւնը հաստատելու համար հրաշք պէտք չէ · քանզի մարգարէութիւնները կատարված են · և ասիկայ մէկ հրաշք մըն է որ՝ ամէն ատեն կըկենայ ։

4. Այն վիճակն ալ՝ որուն մէջ Հրեաները կըտեսնեմք, Քրիստոնէութեան ճըշմարտութեանը մէկ մեծ ապացոյց մըն է։ Քանզի զարմանալի բան մըն է տեսնելը՝ որ այս ազգըս միշտ կայ, և միշտ խեղճութեան ու թշուառութեան մէջ է։ Յիսուսի Քրիստոսի ապացոյց ըլլալու համար հա՛րկ է որ միայն, և հա՛րկ ալ է որ՝ ասանկ թշուառութեան մէջ ըլլան, որովհետև Քրիստոս խաչը հանեցին։ Ու թէպէտ ասանկ թշուառութիւն քաշելով այսքան տարի դիմանալ կենալը խելքի դէմ բան է. սակայն ասոնք միշտ կըկենան, թէպէտ թշուառութեան մէջ։

Բայց գերութեան ատենն ալ հիմակւան վիճակներնուն մօտիկ վիճակի մէջ չէին մի. չէ՛։ Թագաւորական իշխանութիւննին չդադարեցաւ Բաբելոնի գերութեան ատենը. որովհետև գերութիւնէն դառնալնին առաջկուց գիտցըված և գուշակված էր։ Երբ որ Նաբուգոդոնոսոր այս ժողովուրդս գերի տարաւ նէ՝ Յուդայի թագաւորական գաւազանը վերցըված կարծել չտալու համար առաջկուց իմաց տրվեցաւ անոնց որ՝ գերութեան մէջ երկար ատեն պիտի չմնան. նորէն ետ պիտի դառնան, և իրենց երկրին մէջ պիտի հաստատվին։ Մարգարէները միշտ ասոնք կըմխիթարէին. և թագաւորներն ալ չէին պակսեր իրենց ազգէն։ Բայց այս երկրորդ կործանումէս ետքը նորէն կայնելու խոստմունք չկայ. ո՛չ մարգարէ ունին, ո՛չ թագաւոր, ո՛չ մխիթարութիւն, և ո՛չ յոյս. քանզի թագաւորական գաւազաննին անանկ վերցըված է որ՝ նորոգելու նշան մըն ալ չկայ։

Յօթանասուն տարիէն ետքը ազատութիւն գտնելու յոյս ունենալը գերութիւն չէ՛։ Հիմա բնաւ յոյս չունին։

Աստուած անոնց խոստացեր էր որ՝ աշխարհքիս մինչեւ ծայրը անոնք ցրուէ ալ նէ՝ թէ որ իրեն օրէնքը պահելու հաւատարիմ՝ գըտնըվին նէ՝ անոնք նորէն պիտի ժողվէ։ Հիմա իրենց օրէնքին վրան շատ հաւատարմութեամբ կեցած են, բայց ժողվըված չեն. անանկ ցրուած են։ Անանկ է նէ՝ հա՛րկ է որ Մեսիայն եկած ըլլայ. և այս խոստմունքները պարունակող օրէնքներուն ժամանակը լրացած ըլլայ, և նոր օրէնք տրված ըլլայ անոր տեղը։

5. Թէ որ Յիսուս Քրիստոս հրեաները ամէնն ալ հաւատքի բերած ըլլար նէ՝ ունեցած վկայներնիս կասկածելի կըլլային։ Թէ որ բնաջինջ եղած ըլլային՝ մենք հիմա անոնց վկայութիւնը չէինք ունենար բնաւ։

Հրեաները անիկայ կըմերժեն. բայց ամէնն ալ չէ՛։ Սուրբերը կընդունին.

մարմնաւոր մարդիկ չեն ընդունիր ։ Ասիկայ ոչ միայն Աստուծոյ փառացը դէմ չէ՛ . այլ և նոյն փառացը կատարելութիւն տուողը այս է ։ Ասոր վրայօք մէկ հատիկ ունեցած պատճառնին , որ Թալմուտին և իրենց ռաբբիներուն գիրքերուն մէջ կը գտնուի , այս է որ՝ Քրիստոս զօրք ժողվելով հեթանոսները իրեն չհընազանդեցուց ։ Եւ կըսեն . Յիսուս Քրիստոսը մեռցուցին . յաղթըլեցաւ . իր ուժովը չկրցաւ հեթանոսներուն յաղթել . անոնք մեզի կողոպտել չտուաւ . մեզի հարստութիւններ չտուաւ ։ Ասկէց զատ ըսելիք չունի՞ն մի ։ Բայց ես Յիսուս Քրիստոս ասոր համար կըսիրեմ . անոնց մտքէն անցած բաներուն մէկն ալ ես չեմ ուզեր ։

6. Ի՞նչ աղւոր կըլլայ հաւատոյ աչօք տեսնելը որ՝ Դարեհ , Կիւրոս , Աղէքսանդր , Հռոմայեցիք , Պոմպէոս և Հերովդէս՝ իրենք չգիտնալով՝ Աւետարանին փառացը կաշխատին ։

7. Կրօնք մը կայ՝ որ իրեն հիմն ունի մէկ մարդ մը՝ և անոր գրած գիրքը ։ Բայց այս մարդը՝ որուն բոլոր աշխարհք ակնկալութիւն ունեցած պիտի ըլլայ , զինքը գուշակող մարգարէ ունի՞ մի ։ Ի՞նչ նշան կրնայ ցըցընել , որ ես մարգարէ եմ ըսել ուզող մարդիկ ամէնն ալ չկրնան ցըցընել ։ Ի՞նչ հրաշք ըրած ըլլալը կըպատմէ ։ Ի՞նչ

խորհուրդ սորվեցուցած ըլլալը կըպատմըվի իրեն աւանդութեանը մէջ։ Ի՞նչ բարոյական՝ և ի՞նչ երջանկութիւն կըքարոզէ։

Ասոնք չունեցող մարգարէն հեղինակութիւն ալ չունի. այս ասանկ ըլլալով՝ բանը կըմնայ իր բերած պատճառներուն. և ասոնք ալ մինակ ըլլալուն համար շատ ուժով ըլլալու են։

8. Թէ որ երկու հոգի ըլլան, և երկուքն ալ անարգ և տարբեր բաներ խօսին. բայց մէկուն ըսած խօսքը երկու կերպ մըտքի կարենայ տարվիլ, և հետեւողներն ալ անանկ հասկընան. և մէկալին ըսած խօսքերը միայն մէկ իմաստ մը ունենան, և դուրսէն մէկ մարդ մը ասոնց երկուքին ալ խօսիլը լսէ, երկուքին համար ալ մի և նոյն դատումը կընէ։ Բայց ետքը խօսքին կարգը շարունակելով՝ թէ որ մէկը հրեշտակային խօսքեր խօսի, և մէկալը միշտ առաջկու սկսածին պէս ցած և տարբեր խօսքերը շարունակէ, և խօսքին կարգը խենթ ու մենթ՝ ափեղցըփեղ խօսքեր ալ փախցընէ, անկէց կըրնայ հասկընալ որ՝ մէկուն ըսած խօսքերուն մէջը խորհրդաւոր միտք կայ. մէկալին ըսածը անանկ բան չունի։ Քանզի մէկը բաւական ցըցուցած կըլլայ որ՝ խենթ բաներ չիկըրնար զրուցել, բայց ըսած խօսքերուն մէջ խորհրդաւոր բան կըրնայ ըլլալ։ Մէկալին ալ խօսքէն իմացված կըլ-

լայ որ՝ խորհրդաւոր բան չի կրնար ըլլալ ըսած խօսքը, բայց խենթ և ափեղցփեղ բաներ կրնայ ըլլալ։

9. Սուտ մարգարէներուն խօսվածքներուն մէջն ալ մթին բաներ կըգտնուին. և հարեւանցի կարդացողը կրնայ կարծել որ՝ այն խօսքին տակը խորհուրդ մը կայ։ Ասանկ բաներով դատել չըլլար այն մարգարէն. քանզի չիհասկըցուած բանը դատելու նիւթ չըլլար։ Ի՛նչ բանի վրայ որ յստակ խօսեր է, ինչպէս է երկնային Արքայութիւնը, և այլն, անոնց վրայ պէտք է դատել։ Սուտ մարգարէներուն ալ ծաղրական ըլլալը՝ ասանկ բաներու վրայ խօսած ատեննին է։ Աստուածաշունչ գիրքը անանկ չէ՛։ Յիրաւի՛ մութ զրուցվածքներ կըգտնուին. բայց յստակ զրուցվածքներ ալ կան. յայտնի խօսքով գուշակված մարգարէութիւններ ալ կան, որ կատարուած են։ Անանկ է նէ՝ երկու կողմին ապացոյցը հաւասար ուժ չունի։ Միայն մթութեան կողմանէ իրարու նման եղած խօսքերը՝ որ յստակ խօսքերուն մէջ այն նմանութիւնը չունին, իրարու հետ շփոթել չըլլար։ Յստակ ըսած խօսքերը Աստուածային ըլլան նէ՝ մութ զրուցվածքներն ալ յարգելու է։ Մոլոր վարդապետութեամբ գրուած գիրքի մը մէջ ըսուած է որ՝ Մատթէոս աւետարանիչը աղէկ մարդ էր։ Անանկ է նէ՝ այս գիրքս չի-

նողը գէշ և ստախօս մարդ է․ որ կա՛մ գէշ մարդոց աղէկ կըսէ, կամ աղէկ ըլլալնին գիտնալով ալ՝ Քրիստոսի համար ըրածին չհաւանար։

10. Սուտ մարգարէի մը ըրած բան՝ ամէն մարդ կրնայ ընել։ Քանզի սուտ մարգարէն հրաշք չըներ․ իրեն համար գուշակող Մարգարէ չըլլար․ և այլն։ Բայց Յիսուսի Քրիստոսի ըրած բաները բնաւ մարդ մըն ալ չկրնար ընել։

Սուտ մարգարէ կայ որ՝ իրեն հաստատութիւն գտած է ուրիշները մեռցնելով․ բայց Յիսուս Քրիստոս՝ իր աշակերտներուն մահը յանձնառու ըլլալով կրօնքը հաստատեց։ Մոլորեցուցիչը՝ կարդալ սորվիլը կարգիլէ․ Յիսուս Քրիստոս կը հրամայէ։ Վերջապէս՝ անոնց բռնած ճամբաները իրարու առաւելապէս անով հակառակ են որ՝ մէկը առաջ երթալու համար մարդկային հնարք բանեցուց, մէկալին բռնած ճամբան՝ մարդկօրէն խօսելով՝ ետ մնալու և կորսուելու ճամբայ էր։ Ուստի չեմք կրնար ըսել թէ՝ որովհետև սուտ մարգարէին բանը յաջողեցաւ, Քրիստոսինը ևս առաւել յաջողելու էր․ այլ պէտք ըսենք որ՝ որովհետև սուտ մարգարէինը յաջողեցաւ՝ Քրիստոսինը անյաջող մնալու և կորսուելու էր․ քանզի երկուքին բռնած ճամբան իրարու հակառակ է։ Հարկաւորապէս պիտի կորսուէր ըստ աշխարհի՝ թէ որ մէկ Աստուածային զօրութիւն մը չըլլար նէ անիկայ բռնողը ։

ՅՕԴՈՒԱԾ․ ԺԳ․

Աստուծոյ խորհուրդը՝ որ ոմանց կըյայտնուի և ուրիշներէն ծածուկ կըմնայ, չյայտնուիր ։

1. Աստուած ուզեց մարդիկ ծախու առնել, և ուզողներուն փրկութեան ճամբան բանալ ։ Բայց մարդիկ այս շնորհքիս այնքան անարժան կըլլան որ, իրաւունք է որ՝ իրեն անպարտ բարերարութեան գըթութեամբը ոմանց տուածը՝ ուրիշներէն խնայէ, անոնց խստասրտութեանը համար ։ Թէ որ պինդ խստասրտներուն ալ յամառութիւնը յաղթել ուզէր նէ՝ կարող էր, ինքը զինք անոնց անանկ բացայայտ ցըցընելով որ՝ անոր գոյութեանը վրայ երկբայելու ամենեւին կարող չըլլան ․ և վերջին դատաստանին օրը այս կերպովս պիտի երեւի անանկ կայծակի լուսոյ պէս փայլելով՝ և բնութիւնը համօրէն տակնու վրայ ընելով, որ պինդ կոյրերը անգամ զինքը պիտի տեսնեն ։

Բայց իրեն հեզութեամբ գալստեան ատենը այս կերպով երեւիլ չուզեց ․ քանզի այնքան մարդ կայ՝ որ իրեն գթութեանը անարժան եղած են . ուզեց որ՝ անոնց չուզած բարիքէն անոնք զրկէ ։ Ուստի իրաւունք չէր որ այս երեւումն ալ այնքան յայտնի ըլլայ՝ որ Աստուածային ըլլալը իմացվի՝ և ամէն մարդու միտք ու խելք հասնի ։ Բայց այն ալ իրաւունք չէր , անանկ ծածուկ կերպով գալ՝ որ անկեղծութեամբ զինքը փնտռողները անգամ չկրնան գտնել ։ Ուզեց որ՝ ասոնց կատարելապէս ճանչցուի . և ասանկ կամք ընելով՝ որ բոլոր սրտով զինքը փնտռողներուն յայտնի երեւի , և բոլոր սրտով իրենմէ փախչողներէն ծածկեալ մնայ , ասով իրեն ծանօթութիւնը անանկ կըբարեխառնէ որ՝ իրեն համար տուած նշանները զինքը ուզողներուն աչքին կերեւին , և չփնտռողներուն աչքին առաջը մութ և խրթին են ։

2. Տեսնել փափաքողներուն համար բաւական լոյս կայ . տեսնելէն փախչողներուն ալ օգտելու չափ մթութիւն կայ ։ Ընտրեալները լուսաւորելու չափ լոյս՝ և հըպարտութիւննին կուրելու չափ մթութիւն կայ ։ Անարգեալները կուրացնելու չափ մթութիւն , և անոնց պատճառները հատցնելու և դատապարտութիւննին արդարութեամբ ըլլալու չափ յստակութիւն կայ ։

Թէ որ աշխարհքիս մնալը՝ Աստուծոյ գոյութիւնը մարդոյս իմացնելու համար ըլլար նէ՝ անոր Աստուածային փառքը ամէն դին անանկ պայծառ կըփայլէր՝ որ մարդ չէր կրնար հակառակիլ ։ Բայց որովհետեւ աշխարհքիս կենալը Յիսուս Քրիստոսով՝ և Յիսուսի Քրիստոսի։ համար է , որով մարդիկ իրենց բնութեան ապականվիլն ալ սորվին՝ նորոգվիլն ալ , ուստի ամէն բան այս երկու ճշմարտութեանս ապացոյց ըլլալու սահմանված է ։ Հոն երեւցած բաները ո՛չ Աստուածային փառքը բոլորովին դուրս կըձգեն , և ո՛չ պայծառ յայտնութեամբ ներկայութիւնը կցըցընեն . այլ միայն՝ ինքը զինք պահող Աստուծոյ մը այն տեղը ներկայ ըլլալը կիմացընեն. ամէն բանին վրայ այս յատկութիւնս կայ ։

Թ·է որ բնաւ Աստուածային բան մը չէրեւեր նէ՝ այս չերեւիլըս կրնար երկու մըտքի տարվիլ ։ Աստուած չիկայ ալ կրնար հասկըցվիլ , մարդը անանկ գերագոյն էակ մը ճանչնալու արժանի չէ տէյի ալ կրնար հասկըցվիլ ։ Բայց միշտ չերեւիլ՝ և ատեն ատեն երեւիլը՝ այս երկու մըտքի տարվիլըս կըվերցընէ ։ Թ·է որ մէկ հեղ մը երեւցանէ՝ միշտ կայ . և անկէց ուրիշ բան չիհետեւիր՛, բայց եթէ այս . որ Աստուած կայ , և մարդիկ անոր արժանաւորութիւն չունին ։

3. Աստուծոյ դիտաւորութիւնը առաւել՝ մարդոյս կամքը կատարելագործել է ,

քան թէ միտքը ։ Արդ՝ կատարեալ պայծառութիւնը միայն մտքին օգուտ կընէ․ կամքին վնասակար է ։ Թէ որ բնաւ մթութիւն չըլլար նէ՝ մարդս իրեն աւրըված ըլլալը չէր կրնար հասկընալ ։ Թէ որ բնաւ լոյս չըլլար նէ՝ մարդս իրեն ապականութեանը ճար գտնելու յոյս չէր ունենար ։ Անոր համար Աստուծոյ մէկ կողմէն ծածկեալ մնալը և մէկ կողմէն յայտնըլլալը արդարութեան համեմատ ըլլալէն զատ՝ մեզի ալ օգտակար է․ քանզի մարդոյս իրեն թըշուառութիւնը չիճանչնալով Աստուած ճանչնալը՝ և Աստուած չիճանչնալով միայն իւր թշուառութիւնը ճանչնալը՝ երկուքն ալ վտանգաւոր են ։

4. Ամէն բան մարդուս իր վիճակը կըսորվեցընէ․ բայց հասկընալ պէտք է ։ Քանզի Աստուած ինքը զինք ամէն բանի մէջ կըյայտնէ ըսելն ալ իրաւ չէ, բոլորովին կըծածկէ ըսելն ալ ։ Սակայն՝ զինքը փորձողներէն կըծածկըվի, և զինքը փընտըռողներուն կըյայտնըվի ըսելը ճշմարիտ է ։ Քանզի ամէն մարդ Աստուծոյ անարժան ալ են՝ Աստուծոյ ընդունակ ալ են ։ Իրենց ապականեալ ըլլալովը անարժան են, բայց իրենց առաջին բնութեամբը ընդունակ են ։

5. Աշխարհքի մէջ բան մըն ալ չիկայ որ՝ չիցըցընէ կամ մարդոյս թշուառութիւնը՝ կամ Աստուծոյ ողորմութիւնը․ կամ մար-

դոս առանց Աստուծոյ տկար ըլլալը՝ կամ Աստուծոյ օգնութեամբը կարող ըլլալը ։ Բոլոր տիեզերք մարդոյս կամ աւրուած ըլլալը կըսորվեցընեն , կամ ապականութենէ խառնուած ըլլալը ։ Ամէն բան կամ անոր մեծութիւնը կըհասկըցընեն՝ կամ խեղճութիւնը ։ Աստուծոյ մարդիկ երեսէն ձգելը հեթանոսներուն վրայ կըտեսնուի . մարդոյս պաշտպանութիւն ընելը՝ հրեաններուն վրայ ։

6. Ընտրեալներուն համար ամէն բան , և մինչեւ Աստուածաշունչին մէջ գտնըւած մութ գրուցվածքները անգամ շահ կըբերեն . քանզի ասոնք մէջը Աստուածային յստակ խօսվածքներ տեսնելով՝ մութ գրուցվածքներն ալ անոնց համար կըպատուեն ։ Անարգեալներուն համար ալ ամէն բան , և մինչեւ Աստուածային յստակ գրուցվածքները անգամ վնաս կըլնեն . քանզի մէջը իրենց չիկրցած հասկըցած մութ բաները տեսնելով՝ յստակներուն ալ անոնց համար հայհոյանք կըլնեն ։

7. Թէ որ Յիսուս Քրիստոս միայն սուրբ ընելու համար աշխարհք եկած ըլլար նէ՝ բոլոր Աստուածաշունչ գիրքին և ամէն բաներուն նպատակը այս ըլլալու էր . և անհաւատները ասով հաւանեցընելը և բերաննին գոցելը դիւրին կըլլար ։ Բայց որովհետեւ անոր գալը միապէս ոմանց սըր-

բութեան՝ և ուրիշներուն գայթակղութեան պատճառ պիտի ըլլար. ուստի մենք չեմք կրնար անհաւատներուն յամառութիւնը յաղթել։ Բայց ասկէց մեզի հակառակ բան չըլլար. քանզի մենք կըսեմք որ՝ Աստուծոյ գործոցը մէջը՝ յամառեալ միտքերը հաւանեցընելու բան չիկայ. անկեղծութեամբ ճշմարտութիւնը չփընտըռողները չեմք կրնար հաւանեցընել։

Յիսուս Քրիստոս անոր համար աշխարհք եկած է որ՝ չտեսնողները տեսնեն, և տեսնողները կուրնան։ Հիւանդները բժշկելու՝ և Սուրբերը թող տալու եկաւ՝ որ մեռնին։ Մեղաւորները ապաշխարութեան պիտի կանչէ ու արդարացընէ. և իրենք զիրենք արդար կարծողները իրենց մեղացը մէջ պիտի ձգէ. աղքատները պիտի բարիքով լեցընէ. և հարուստները պարապ պիտի թողու։

Մարգարէները Յիսուս Քրիստոսի համար ի՞նչ կըսեն։ Յայտնապէս Աստուած պիտի ըլլայ կըսե՞ն մի։ Ոչ՛. ճշմարտապէս ծածկըւած պիտի ըլլայ կըսեն անոր Աստուածային փառքը, որ չիճանչցըւի. մարդ պիտի չիխորհի որ Աստուած է անիկայ. փորձաքար մը պիտի ըլլայ՝ որուն շատ մարդիկ պիտի զարնըւին. և այլն։

Աստուած Մեսիայի համար առաջկուց տանիլ գուշակութիւն ընել տուաւ նէ՝

անխկայ աղէկ մարդոց դիւրաւ ճանչցընելու՝ և գէշերուն չիճանչցընելու համար էր ։ Թէ որ Մեսիային կերպը բացայայտ գուշակված ըլլար նէ՝ գէշերուն համար անդամ մթութիւն մը չէր ըլլար հոն ։ Թէ որ ժամանակը մըթին խօսքով գուշակված ըլլար նէ՝ աղէկ մարդոց համար ալ մըթութիւն գըտնըված կըլլար մէջը ․ քանզի անոնց սրտին աղէկութիւնը չիկըրնար անոնց տըվեցընել՝ որ եբրայական բնագրին մէջ այս ինչ գիրը կայ , որ վեց հարիւր տարի ըսել է ․ և այլն ։ Բայց Քրիստոսի գալըստեան ժամանակը յայտնի՝ և գալուն կերպը գաղտնի գուշակված է ։

Ասով գէշ մարդիկ խոստացված բարիքը աշխարհային բարիքի տեղ կըբըռնեն ․ և ժամանակը բացայայտ գուշակված ըլլալով ալ՝ կըմոլորին ։ Աղէկները չեն մոլորիր ․ քանզի խոստացված բարիքներուն ի՛նչ ըլլալը հասկընալը սրտէն կախում ունի ․ և սիրտը՝ իրեն սիրած բանը աղէկ կըսեպէ ։ Բայց խոստացված ժամանակին իմացվիլը սրտէն կախում չունի ․ ատոր համար ժամանակներուն վրայօք պայծառ՝ և կերպին վրայօք մթին գուշակութիւնները՝ միայն գէշ մարդիկը կըխաբեն և կըմոլորեցընեն ։

8. Մեսիայն ի՞նչպէս ըլլալու էր ․ որովհետեւ անոր ձեռօքը Թագաւորական գաւազանը յաւիտեան Յուդայի ազգին վրայ

պիտի մնար, բայց անոր աշխարհք եկած ատենը՝ Յուդայի ազգէն Թագաւորութիւնը վերցած պիտի ըլլար ։

Տեսածնին չիտեսնելնին՝ և լսածնին չիհասկընալնին իմացընելու համար ասկէց ալ աղէկ և յարմար զրուցվածք չէր կրնար ըլլալ ։

Աստուած ինքը զինք ծածկեր է կարծելով տրտունջ ընելուն տեղը՝ ինքը զինք բոլորովին յայտնած ըլլալուն վրայ շնորհակալ ըլլալու է ։ Նոյնպէս անոր համար ալ գոհութիւն տալու է որ՝ ինքը զինք իմաստուններուն և ամբարտաւան մարդոց չիյայտնեց, որ սանկ սուրբ Աստուած մը ճանչնալու արժանի չեն անանկ մարդիկը ։

9. Քրիստոսի ազգահամարը հին Կտակարանին մէջ՝ ասոր չիվերաբերեալ բաներու հետ անանկ խառնըված է որ՝ իրարմէ զատելը և որոշելը գրեթէ անհար է ։ Թէ որ Մովսէս միայն Յիսուսի Քրիստոսի նախնիքը արձանագրէր նէ՝ ատիկայ շատ յայտնի կըլլար ։ Անոնք այսպէս ըլլալով ալ, բարակ աչքով նայողը Քրիստոսի ազգահամարը յայտնի կըտեսնէ Թամարայ և Հռութայ և ուրիշներուն պատմութեամբը ։

Պինդ յայտնի երեւցած տկարութիւնները անգամ՝ բանը աղէկ հասկըցողներուն համար մեծկակ ուժ է ։ Օրինակի համար՝ սուրբ Մատթէոսին և սուրբ Ղուկասին ըրած ազգահամարներուն իրարմէ տարբեր երեւցածը կըցըցընէ որ՝ այս ազգահամարներըս երկու խօսքը մէկ ընելով շինած չեն։

10. Անանկ է նէ՝ որովհետեւ մենք ալ կըսեմք կոր որ Աստուածաշունչ գրոց ամէն խօսքը յստակ չեն և դիւրաւ չեն հասկըցվիր, ուստի անկէց ետքը ասիկայ մեր երեսը տալ պէտք չէ՛։ Կրօնից ճշմարտութիւնը նոյն խակ կրօնքին մթութենէն թող ճանչնան. որ անոնց վրայօք մենք քիչ լոյս ունիմք, և անոնք ճանչնալու համար ալ էփ աղէկ անհոգութիւն կընեմք կոր։

Թէ որ մէկէն աւելի կրօնք ըլլար նէ աշխարհքի մէջ՝ Աստուած շատ յայտնի եղած կըլլար։ Նոյնպէս կըլլար՝ թէ որ միայն մեր կրօնքը խոստովանողներուն մէջէն նահատակ և մարտիրոս ելլէր նէ։

Յիսուս Քրիստոս՝ չար մարդիկը իրենց կուրութեանը մէջ ձգել կուզէ. ուստի չըսեր թէ Նազարէթէն չեմ. Յովսէփայ տղան չեմ։

11. Ինչպէս որ Յիսուս Քրիստոս մարդոց մէջ անծանօթ մնաց, նմանապէս ճըշմարտութիւնն ալ հասարակ կարծիքներու հետ խառն կըմնայ. անոնցմէ որոշվելու դըրսէն նշան չունի։ Ասանկ ալ Հաղորդութեան խորհուրդը՝ հասարակ հացէն զատվելու արտաքին նշան չունի։

Թէ որ Աստուծոյ ողորմութիւնը այնքան մեծ է որ՝ մեզնէ ծածկըւած տունը անգամ մեր փրկութեանը օգուտ ընելու կերպովը մեզ կըկըրթէ , ո՛րքան մեծ լոյս պիտի ճառագայթէ մեր մտացը վրան՝ երբոր ինքը զինք յայտնելու ըլլայ նէ ։

Թէ որ իբրեւ կանոն չիբռնես՝ որ Աստուած ոմանք կըկուրացընէ եւ ոմանք կըլուսաւորէ , Աստուծոյ ըրած գործքերէն բան չես հասկընար ։

ՅՕԴՈՒԱԾ. ԺԴ.

Ճշմարիտ Քրիստոնեայներուն ու Ճշմարիտ Հրեայներուն հաւատքը մէկ է ։

1. Կերեւի որ հրեայներուն հաւատքը էապէս՝ Աբրահամու հայրութեանը եւ Թըլփատութեան եւ զոհերուն եւ օրինական արարողութիւններուն եւ Տապանակին եւ Երուսաղէմի տաճարին , եւ մէկ խօսքով ըսեմ՝ Մովսէսի օրէնքին ու ուխտին վրայ է ։

Ես կըսեմ որ՝ ատոնց մէկուն ալ վրայ չէր , այլ Աստուած սիրելու վրայ էր . եւ ատկէց զատ ի՛նչ ուրիշ բան կար նէ՝ Աստուած անոնք ամէնն ալ կըմերժէր . մէկն ալ չէր ընդունէր ։

Աբրահամէն մարմնաւորապէս ծնելու ազգին եւ ժողովուրդին չէր նայէր ։ Թէ որ հրեայները զԱստուած բարկացընէին նէ՝ պիտի պատժըւէին հեթանոսներուն պէս ։ “ Եթէ մոռանալով մոռասցիս զտէր Աստուած քո, և երթայցես զհետ աստուածոց օտարաց, և պաշտիցես զնոսա, և երկիր պագանիցէք նոցա . ունիմ ձեզ վկայս այսօր զերկինս և զերկիր, զի կորստեամբ կորընչիցէք որպէս և ազգքն՝ զորս Տէր կորուսցէ յերեսաց ձերոց . այնպէս կորնչիջիք . փոխանակ զի ո՛չ լուարուք ձայնի Տեառն Աստուծոյ ձերոյ „ (Բ . Օրէն. Ը. 19. 20) ։

Թէ որ օտարազգիները զԱստուած սիրեն նէ՝ Աստուծոյ անոնք ալ ընդունելի պիտի ըլլան հրեայներուն պէս ։

Ճշմարիտ հրեայները իրենց վարձքը և արժանաւորութիւնը չէ՛ թէ Աբրահամու զաւակ եղած ըլլալնէն, այլ Աստուծմէ պիտի գտնան ։ “ Դու ես հայր մեր . զի Աբրահամ ո՛չ գիտաց զմեզ . և Իսրայէլ ո՛չ ծանեաւ զմեզ . արդ դու Տէ՛ր հայր մեր փրկեա՛ զմեզ „ (Եսայ . կգ . 16) ։

Մովսէս անգամ ըսած է որ՝ Աստուած մարդու խաթրը չնայիր . “ Աստուած մեծ և հզօր և ահաւոր . որ ո՛չ աչառի երեսաց և ո՛չ առնու կաշառ „ (Բ . Օրէն . Ժ . 17) ։ (Կաշառք ըսածը՝ զոհերը կըհասկըցվին) ։

Երեմ որ՝ բուն հրամանը՝ սրտից թըլփատութեանը համար է ։ “ Թլփատեցէք զխստասրտութիւն ձեր . և զպարանոցս ձեր մի՛ եւս խստացուցանէք ։ Զի Տէր Աստուած մեր՝ նա՛ է Աստուած աստուածոց և Տէր տերանց „ (Բ. Օրէն. Ժ. 16. 17) ։ “ Թլփատեցարո՛ւք Աստուծոյ ձերում, և թլփատեցէ՛ք զանթլփատութիւն սրտից ձերոց ա՛րք Յուդայ և բնակիչք Երուսաղէմի „ (Երեմ. Դ. 4) ։

Աստուած ինքն ալ կըխոստանայ՝ որ օր մը անանկ պիտի ընէ . “ Պարուրեսցէ տէր զսիրտ քո և զսիրտ զաւակի քո, սիրել զՏէր Աստուած քո յամենայն սրտէ քումմէ „ (Բ. Օրէն. Լ. 6) ։

Սրտի անթլփատ եղողները պիտի դատւին . քանզի Աստուած պիտի դատէ բոլոր անթլփատ ժողովուրդները՝ և բոլոր Իսրայելացիք ալ, սրտի անթլփատ ըլլալնուն համար ։ (Երեմ. Թ. 25. 26) ։

2. Կը տեսնեմ որ թլփատութիւնը՝ Հրէից ազգը ուրիշ ազգերէն որոշելու համար հաստատուած մէկ նշան մըն էր (Ծն. ԺԷ. 11) ։ Ասոր համար քանի որ անապատին մէջն էին նէ՝ թլփատուած չէին . որովհետեւ ուրիշ ազգաց հետ չէին կրնար խառնըւիլ ։ Եւ Յիսուս Քրիստոս աշխարհք գալէն ետքը՝ այս նշանս պէտք չեղաւ ։

Ամէն տեղ Աստուածսիրութիւնը՝ ապսպըրուած և պատուիրուած է . “ Ունիմ ձեզ վկայ այսօր զերկինս և զերկիր . զկեանըս և զմահ ետու առաջի երեսաց ձերոց . . . և ընտրեա՛ զկեանս . . . սիրել զտէր Աստուած քո„ (բ. Օրէն. լ. 19. 20)։

Գրուած է որ՝ Իսրայէլացիները այս սէրը չունենալով՝ իրենց յանցանացը համար պիտի ետ ձգվլին ու անարգըվլին, և անոնց տեղը հեթանոսները պիտի ընտրըվլին. “Դարձուցից զերեսս իմ 'ի նոցանէ. և ցուցից նոցա զի՞նչ լինելոց է 'ի վախճանի աւուրց. զի ազգ թիւր են. որդիք՝ յորս ո՛չ գոն հաւատք„ (բ. Օր. լբ. 20)։ Եւ Եսայի մարգարէին բերնովը կըսէ Աստուած. աստուած չեղած բաներով զիս բարկացուցին. ես ալ անոնք պիտի բարկացընեմ անանկ ժողովրդով՝ որ իմը չեն. և տգէտ և անմիտ ազգով (Եսայ. կե)[1]։

Ժամանակաւոր բարիքները սուտ ու փուճ բաներ են. ճշմարիտ բարին՝ Աստուծոյ հետ միանալն է։ (Սաղմ. հբ)։ Հրէից տօները Աստուծոյ ընդունելի չեն (Ամովս. ե. 21)։ Հրեայներուն ողջակէզները Աստուած չընդունիր. չէ՛ թէ միայն դէշերունը, այլ նաև աղէկներունն ալ. ինչպէս որ 94 սաղմոսէն կերևի. որ խօսքը մեղաւորներուն դարձընելէն, և “Սակայն մեղաւորին տալ Աստուած „ ըսելէն առաջ կըսէ . “ Ո՛չ ուտեմ ես զմիս զուարակաց քոց . և ո՛չ զարիւն նոխազաց քոց ըմպեմ„ ։ (Տե՛ս և Եսայի . կզ ։ Երեմիա . զ . 20) ։

---

[1] Այս խօսքս՝ թէպէտ բնագրին մէջ ալ՝ բառ առ բառ Եսայեայ մարգարէութենէն առնըվածի պէս նոտր գիր գրած է, բայց Եսայեայ մէջ չիկայ. ուստի միայն բնագրին նշանակած գլուխը դրինք։ Այլ բառ առ բառ կըգըտնըվի Բ օրինաց մէջ. լբ. 21։

Հեթանոսներուն պատարագը պիտի ընդունի Աստուած , և հրեայներուն պատարագէն իր կամքը ետ պիտի առնէ (Մաղաքիա . ա . 11) ։ Աստուած Մեսիային ձեռօքը մէկ նոր ուխտ մը պիտի ընէ . և հինը պիտի մերժէ (Երեմ . լա . 31) ։ Հին բաները պիտի մոռցուին (Եսայի . խգ . 18 . 19) ։ Տապանակ ուխտին մէկ մըն ալ միտք պիտի չիբերուի (Երեմ . գ . 16) ։ Տաճարը աչքէ պիտի իյնայ (Երեմիա . է . 12 . 13 . 14) ։ Զոհերը պիտի խափանուին . և ուրիշ աւելի մաքուր զոհեր պիտի հաստատուին (Մաղաք . ա . 10.11) ։ Ահարոն քահանայապետին կարգը ետ պիտի մնայ . և Մեսիային ձեռօքը՝ Մելքիսեդեկի կարգը պիտի հաստատուի անոր տեղը (Սաղմ . ճժ) ։ Եւ այս քահանայապետութիւնս յաւիտենական պիտի ըլլայ (անդ) ։ Երուսաղէմ պիտի արհամարհուի . և նոր անուն պիտի տրուի (Եսայի . կե) ։ Այս վերջին անունս՝ հրեայներուն անունէն աղէկ՝ և յաւիտենական պիտի ըլլայ . (Եսայի . ծզ . 5) ։ Եւ հրեայները առանց մարգարէի և առանց թագաւորի և առանց իշխանի և առանց զոհից և առանց սեղանոյ պիտի մնան (Ովսէ . գ . 4) ։ Սակայն անանկ ալ Հրեայները միշտ ազգ պիտի մնան (Երեմ. լա. 36)։

ՅՕԴՈՒԱԾ․ ԺԵ․

Միայն Յիսուս Քրիստոսով Աստուած ճանչնալը օգտակար կրնայ ըլլալ ։

Աստուծոյ գոյութիւնը անհաւատներուն հաւանեցընել ուզողներուն շատը՝ բընական բաներու վրայ խօսելէն կըսկսին․ բայց ասոնց խօսքը յաջողութեամբ գլուխ ելլելը քիչ կըպատահի ։ Ես այս ապացոյցներուն հաստատութեանը դէմ ըսելիք չունիմ․ որովհետեւ Սուրբ գիրքն ալ ասոնք կըբանեցընէ ․ և մարդոյս խելքին ալ համեմատ բաներ են ։ Բայց որու որ այս պատճառներըս կըխօսիմ նէ՝ ամէն ատեն անոնք այսպիսի բաներըս հասկընալու յարմար խելք չունին․ ասոնք անոնց իմացողութեանը համեմատ եղած չեն ըլլար ։

Քանզի առաջ այս գիտնալու է որ՝ ասանկ խօսքերը որու որ կըզրուցվի նէ՝ անոնք ամէնն ալ՝ սրտերնուն մէջը կենդանի հաւատք չունին․ չեն կրնար տեսնել որ ինչ բան որ կայ աշխարհքիս վրայ նէ՝ Աստուծոյ գործն է ։ Միայն ասոնք ասանկ գիտցող մարդոց համար է որ բոլոր բնութիւնը կըխօսի և իր արարչին համար վկայութիւն կուտայ . անոնց համար է որ երկինք Աստուծոյ փառքը կըպատմէ ։ Բայց որու մըտքին մէջ որ այս լոյսը մարած է , և նորէն վառելու դիտաւորութիւն ունի մէկ մարդ մը նէ , ատանկ մարդոց քով հաւատքն ու սէրը պակսած ըլլալով , բոլոր բնութեան մէջ մութէն ու խաւարէն զատ բան չեն տեսներ . ատանկներուն համար ինծի կերեւի որ՝ լուսնի և մոլորակներուն ընթացքներուն պէս երեւելի և նշանաւոր մեծամեծ բաներէն առնուած ապացոյցները խեր չեն ըներ . որ հասարակութեան մէջ բանած պատճառաբանութիւններ են . բայց ասոնք միշտ ատանկ պատճառներու դէմ կըկենան ։ Աչքերնին խտացեր է . բնութեան այս ձայնը անոնց ականջը չմտներ . ամէն ատեն լըսած և տեսած բաներնին ըլլալով՝ առաջնին հասարակ բան մը եղած է ։ Եւ փորձն ալ սորվեցուցած է որ՝ այսպիսի ապացոյցներով անոնց միտքը չհամոզուելէն զատ՝ կըխստանայ , և բոլորովին ալ կըմերժէ . ասով անոնց ճշմարտութիւնը գըտնելու յոյս ալ կըվերնայ , թէ որ շարունակ ատանկ պատճառներով հետերնին խօսուի , և անոնց զրուցուի որ ճշմարտութիւնը անոնց մէջ շատ յայտնի կերեւի ։

Աստուածաշունչ գիրքը Աստուածային բաները մեզնէ աւելի կըճանչնայ . և բըռնած ճամբան այս ըսածըս չէ՛ ։ Յիրաւի՛ կըսէ որ արարածոց գեղեցկութիւնը մեզի անոնց արարիչը կըցըցընէ · բայց չըսեր որ բոլոր աշխարհք ասիկայ տեսնելով կըհաւատայ ։ Մանաւանդ անոր հակառակը մեզի կըսորվեցընէ որ՝ արարածք Աստուծոյ գոյութիւնը կըցըցընեն նէ՝ իրենցմով չէ՛ · այն լուսին է որ՝ Աստուած այս կերպով յայտնըվելու և լուսաւորելու մարդոց սըրտին մէջ կըծագէ և կըլուսաւորէ ։ “Գիտութիւնն Աստուծոյ յայտնի է ՚ի նոսա · քանզի Աստուած իսկ յայտնեաց նոցա „ (Հռոմ. ա. 19.) ։ Ընդհանուր խօսքով մեզի կիմացընէ Սուրբ գիրքը՝ որ Աստուած ամէնուն չիգիտցըվիր · “Դու ես Աստուած, և մեք ո՛չ գիտէաք (Եսայ. խե. 16) ։ Եւ մարդկային բնութիւնը աւրըվելէն ետքը մարդս անանկ կուրութեան մը մէջ մնաց՝ որ միայն Յիսուս Քրիստոսով կըրնայ անկէց ելըվիլ · և առանց անոր մեր Աստուծոյ հետ հաղորդութիւն ունենալը վերցըված է “Ո՛չ ոք գիտէ զհայր, եթէ ո՛չ որդի, և ումորդին կամիցի յայտնել „ (Մատթ. ժա. 27) ։

Աստուածաշունչը երբոր շատ տեղ կըսէ՝ որ Աստուած փընտըռողը կըգըտնէ, հասկըցընել ուզածը այս միտքս է · քանզի պայծառ և բացայայտ լուսոյ համար ասանկ խօսք չիխօսվիր · անանկ լոյսը փընտըռել պէտք չէ՛ · ինքնիրեն կըտեսնըվի և կըճանչցրվի և կդրոնվի ։

2. Աստուածային գոյութեանը վրայ մետաֆիզիքայէն առնըված ապացոյցները մարդոյս խելքէն անանկ վեր՝ և անանկ պըռձուք բաներ են որ՝ մարդոց մտքին ամենեւին չեն ազդեր ։ Եւ թէ որ մէկուն խելքը ասոր համոզվի ալ նէ՝ միայն ասոր ուժը հասկըցած առենին համար է այն համոզվիլը ։ Ժամ մը ետքը կըվախնան, չըլլայ որ խաբված ըլլան ։ “ Հետաքրքրութեամբ ճանչցածնին՝ ամբարտաւանութեամբ կըհերքեն „ ։

Այլ և՝ ասանկ ապացոյցները զԱստուած միայն տեսական կերպով կըճանչցունեն մեզի · և միայն այս կերպովըս ճանչնալը՝ Աստուած ճանչնալ չէ ։

Քրիստոնեայներուն Աստուածը՝ պարզապէս երկրաչափական ճշմարտութիւններուն և տարերքներուն կարգադրութեանը ստեղծող Աստուածը չէ · միայն այսքանիս համար Աստուած ճանչնալը հեթանոսներուն բանն է ։ զԱստուած միայն այնքան ճանչնալ չէ՝ որ իր նախախնամութիւնը մարդոյս կենացը և ընչիցը վրայ կըբանեցնէ, և իրեն երկրպագութիւն ընողներուն երկար և հանգիստ կեանք վարել կուտայ ։ Այս ալ այսպէս ճանչնալը՝ հրեայներուն բաժինն է ։ Բայց Աբրահամու և Յակոբայ և Քրիստոնէից Աստուածը՝ սիրոյ և մխիթարութեան Աստուած է · անանկ Աստուած մըն է՝ որ զինքը ժառանգողներուն սիրտն ու հոգին կըլեցընէ · անանկ Աստուած մըն է՝ որ մարդոյս թշուառութիւնը և իրեն ողորմութիւնը մարդոյն ներսի դին անմիջապէս կիմացընէ · անոնց հոգւոյն պինդ խորունկին հետը կըմիանայ · խոնարհութեամբ և ուրախութեամբ և վստահութեամբ և սիրով կըլեցունէ · և անանկ կընէ որ՝ անոնք իրմէ ուրիշ նպատակ և վախճան չեն կըրնար ունենալ ։

Քրիստոնէից Աստուածը մարդոց հոգին կիմացընէ որ անոր մէկ հատիկ բարին ինքն է · անոր բոլոր հանգիստը իրենմով է · և զինքը սիրելէն զատ ուրախութիւն չիկըրնար ըլլալ անոր ։ Ասոր համար մարդըս կըպարտաւորի ատել և մերժել ինչ բան որ բոլոր ուժովը զԱստուած սիրելուն արգելք կըլլայ ։ Անձնասիրութիւնն ու ցանկութիւնը՝ որ այս ըսած արգելքներուս գլխաւորներն են , անանկ մարդուն անտանելի են ։ Այս Աստուածըս անոր կիմացընէ որ՝ այն անձնասիրութեանը արմատը բուն իսկ հոգւոյն մէջն է հաստատուած · և անկէց միայն Աստուած կըրնայ զանիկայ բժշկել ։

Այս է ահա զԱստուած քրիստոնէաբար ճանչնալը ։ Բայց այս կերպով ճանչնալու համար պէտք է որ մարդ նոյն ատենը ճանչնայ իր թշուառութիւնը և անարժանութիւնը, և Աստուծոյ մօտենալու և անոր հետ միանալու համար միջնորդի մը կարօտ ըլլալը ։ Այս ծանօթութիւններս իրարմէ բաժնել չըլլար․ քանզի բաժնըւին նէ՝ չէ՛ թէ միայն անօգուտ՝ այլ նա՛և վնասակար ալ կըլլան ։ Մեր թշուառութիւնը չիգիտնալով Աստուած գիտնալնիս մեզ կըհըպարտացընէ․ Աստուած չիգիտնալով միայն մեր թշուառութիւնը գիտնալնիս՝ մեզ յուսահատութեան մէջ կըձգէ ։ Բայց Յիսուս Քրիստոսի ծանօթութիւնը մեզ հպարտութենէն ալ կազատէ՝ յուսահատութենէն ալ․ քանզի մենք հոն կըգըտնեմք Աստուած, մեր թշուառութիւնը, և ասոր մէկ հատիկ ճարը ։

Կրնամք Աստուած ճանչնալ՝ ու մեր թշուառութիւնը չիգիտնալ․ կամ մեր թշուառութիւնը գիտնալ՝ ու Աստուած չիճանչնալ․ կամ Աստուած ալ ճանչնալ, մեր թշուառութիւնն ալ գիտնալ․ բայց մեր վրայ ծանրացած և մեզ տաղնապող խեղճութիւններէն ազատելուն կերպը չիկրնալ գիտնալ ։ Բայց չեմք կրնար Յիսուս Քրիստոսը գիտնալ՝ առանց ասոնք ամէնը մէկէն գիտնալու․ Յիսուս Քրիստոս գիտնալով՝ միանգամայն կըգիտնամք Աստուած, մեր թշուառ վիճակը, և մեր խեղճութենէ ազատելուն ճարը ։ Քանզի Քրիստոս միայն լոկ Աստուած չէ՛. մեր խեղճութենէն մեզ ազատող Աստուած է ։

Ուստի առանց Յիսուսի Քրիստոսի Աստուած փնտրողները չեն կրնար իրենց միտքը յագեցընելու կամ իրենց ճշմարտապէս օգուտ ընելու լոյս մը գտնել ։ Քանզի կամ մինչեւ մէկ Աստուծոյ գոյութիւնը ճանչնալու չեն հասնիր, կամ թէ որ ճանչնալու կարող ըլլան ալ նէ՝ անանկ ճանչնալէն իրենց մէկ օգուտ մը չեն կրնար քաղել ։ Որովհետեւ առանց միջնորդի ճանչցած Աստուծոյն հետ առանց միջնորդի միանալու ճամբան գտնելու պարապ պիտի հոգնին ։ Եւ ասանկով կամ անաստուածութեան մէջ պիտի իյնան, կամ աստուածեան ըսված աղանդոյն պիտի հետեւին. որ քրիստոնէական կրօնքը ասոնք երկուքն ալ իրարու հաւասար սեպելով կըմերժէ. և երկուքէն ալ կըդարշի ։

Անանկ է նէ պէտք է միայն Յիսուս Քրիստոսը ճանչնալու աշխատիլ. որովհետեւ միայն անով է որ մենք զԱստուած մեզի օգտակար ըլլալու կերպով ճանչնալ կրնանք ուզել ։

Մարդոց ճշմարիտ Աստուածը այն է. այսինքն՝ մեղաւորներուն ու խեղճերուն Աստուածը ։ Ամէնուն կեդրոնը՝ և ամէնուն նպատակն է. և անիկայ չիճանչցողը ո՛չ աշխարհքիս կարգին մէջէն բան մը կրնայ հակընալ, և ո՛չ ալ ինքն իր մէջէն ։ Քանզի ո՛չ միայն զԱստուած Յիսուս Քրիստոսով կըճանչնամք, այլ և մենք մեզ ալ նոյն Յիսուս Քրիստոսով կըճանչնամք ։

Առանց Յիսուսի Քրիստոսի հա՛րկ է որ մարդըս մոլութեան ու թշուառութեան մէջ ըլլայ ։ Մարդս Յիսուս Քրիստոսով մոլութիւնէն ալ ազատ կըլլայ՝ թշուառութիւնէն ալ ։ Մեր բոլոր երջանկութիւնը և առաքինութիւնը և կեանքը և լոյսը և ակնկալութիւնը անով է. և անկէց դուրս եղածը ուրիշ բան չէ՛. բայց եթէ մոլութիւն, թշուառութիւն, խաւար, յուսահատութիւն, և մենք թէ՛ Աստուծոյ և թէ՛ մեր բնութեանը մէջ խաւարէն ու շփոթութենէն զատ բան չեմք տեսներ ։

ՅՕԴՈՒԱԾ ԺՕ.

Սքանչելեաց վրայ խորհրդածութիւններ ։

1. Վարդապետութիւնը դատելու համար հրաշքներուն նայելու է. և հրաշքները դատելու համար վարդապետութեանը նայելու է ։ Վարդապետութիւնով կըճանչցուին հրաշքները, և հրաշքով կըճանչցուին վարդապետութիւնները ։ Այս ըսածներս ճշմարիտ են. և իրարու հակա-

ուակ չեն ։

2. Անանկ հրաշքներ կան որ՝ ճշմարտութեան ստոյգ նշաններ են․ անանկներ ալ կան որ՝ ճշմարտութեան նշան չեն ։ Ասոնք ճանչնալու համար նշան ունենալու եմք․ չէ նէ անօգուտ կըլլան ։ Արդ՝ հրաշքները անօգուտ բան չըլլալէն զատ՝ հիմնական ապացոյց ալ են ։ Ուրեմն՝ մեզի տրուած կանոնը անանկ բան մը ըլլալու է որ՝ ճշմարիտ հրաշքներուն ճշմարտութեան համար տըւած հաստատութիւնը չխախտէ․ որ հըրաշքներուն գլխաւոր վախճանն է ։

Թէ որ ստութեանց հետ ալ երբեմն հրաշք ըլլար նէ՝ հրաշքը անդիմադրելի ստուգութիւն կունենար ։ Թէ որ անոնք իրարմէ որոշելու կանոն չունենայինք նէ՝ հրաշքները օգուտ մը չէին ունենար․ և հրաշք տեսած ըլլալնիս՝ հաւատալու պատճառ չէր կրնար ըլլալ ։

Անանկ նշան մը տուաւ Մովսէս․ որ է՝ երբ որ հրաշքը մարդը կռապաշտութեան մէջ ձգէ (բ․ Օր․ ժգ․ 1․ 2․ 3) ։ Նշան մըն ալ Քրիստոս տուաւ․ “Ո՛չ ոք է որ առնէ զօրութիւնս յանուն իմ, և կարիցէ հայհոյել զիս „ (Մրկ․ Թ․ 38) ։ Ասկէց կըհետևի որ՝ ո՛վ որ յայտնապէս Յիսուս Քըրիստոսի դէմ կըլլայ՝ անհնար է որ անիկայ անոր անուամբը հրաշք ընէ ։ Ասոր թէ որ անանկ մարդու մը հրաշք ընելը տեսնըմի նէ՝ Յիսուս Քրիստոսի անուամբը չէ՞. ուստի անոր քարոզածը մըտիկ ընել պէտք չէ՞ ։ Ահա՛ յայտնըվեցաւ թէ ի՞նչպէս հըրաշքներու հաւատալու չէ՛ ։ Ուրիշ չհաւատացվելու համար նշաններ տալ հարկ չէ՛ ։ Հին Կտակարանին մէջ մըտիկ չըլլըվելու հրաշքները անոնք են՝ որ մարդըս ճըշմարիտ աստուածգիտութենէ կըդարձընեն ։ Նոր Կտակարանին մէջ անոնք են՝ որ Յիսուս Քրիստոսէ ետ կըքաշեն ։

Ասանկ է նէ՝ մէկ մարդ մը հրաշք տեսածին պէս կամ հաւատալու է, կամ հըրաշքը անհաւատալի ըլլալուն ամենայայտնի նշաններ և ապացոյցներ ունենալու է ։ Տեսնելու է որ՝ այն հրաշքը ընողը Աստուած կամ Յիսուս Քրիստոսը կամ Եկեղեցին կուրանա՞յ մի ։ Թէ որ ասոնց մէկը ուրանայ նէ՝ հրաշքը ընդունելի չէ՛ ։

3. Ի՞նչ կրօնք՝ որ իր հաւատալեացը մէջ՝ ամէն բանի սկիզբն և արարիչ մէկ Աստուած մը չիճանչնար պաշտելու, և բարոյականին մէջ՝ ամէն բանի նպատակ մէկ Աստուած մը չիճանչնար սիրելու, այն կրօնքը սուտ է ։ Ու հիմա ինչ կրօնք որ Յիսուս Քրիստոսը չիճանչնար՝ յայտնապէս սուտ է. և հրաշքները անոր բնաւ շահ մը ընելիք չունին ։

Հրեայները Աստուծմէ առած վարդապետութիւն մը ունէին, ինչպէս որ մենք

Յիսուս Քրիստոսէ սորված վարդապետութիւն ունինք, որ հրաշքներով ալ հաստատուած է։ Արգելված ալ է որ՝ հակառակ վարդապետութիւն սորվեցընողները հրաշք ընեն ալ նէ՝ չհաւատամք. և հրաման կայ որ՝ այս հրաշքներուն և ասանկ բաներուն վրայօք քահանայապետներուն հարցըվի, և անոնց խօսքէն դուրս չելլըվի։ Ուստի մենք ի՞նչ պատճառներ ունինք հըրաշք ընողներուն չհաւատալու նէ՝ անոնք ալ նոյն պատճառները ունէին Քրիստոսի և Առաքելոց չհաւատալու։

Սակայն այս ալ յայտնի է որ՝ չհաւատալնին շատ մեծ յանցանքի մէջ ինկան, որ անոնց հրաշքին ալ հաւատալու յամառեցան. որովհետեւ Յիսուս Քրիստոս ինքը կըսէ որ՝ թէ որ հրաշքները տեսած չըլլային նէ՝ չհաւատալնին այնքան ծանր մեղք չէր սեպվեր. “Եթէ զգործսն չէ՛ր գործեալ ՚ի նոսա՝ զոր ո՛չ այլ ոք գործեաց՝ մեղ ինչ ո՛չ գոյր նոցա „ (Յով. ԺԵ. 24)։

Ուրեմն Քրիստոս անանկ կըդատէր որ՝ իրեն ըրած հրաշքները իր սորվեցուցածներուն ամենաստոյգ հաստատութիւն էին. և հրեաները անոնց հաւատալու կըպարտաւորէին։ Եւ յիրաւի հրաշքները տեսնելով չհաւատալնին էր որ հրեաները անհաւատութեան մեղքի մէջ ինկած եղան։ Քանզի Քրիստոսի կենդանութեան ատենը և խաչը ելլելէն առաջ՝ Աստուածաշունչէն առնըլելու վկայութիւններով բան չէր հաստատուէր։ Օրինակի համար ըսենք. Մովսէս ըսած էր որ՝ մարգարէ մը պիտի գայ. բայց անոր ասանկ ըսելովը չէր հասկցուէր որ այս մարգարէն Քրիստոսն է։ Ու խնդիրը բոլոր ասոր վրայ էր։ Այս խօսքերովս կըհասկըցուէր որ՝ հնար է թէ Յիսուս Քրիստոս Մեսիայն եղած ըլլայ. ասոնց հետ Քրիստոսի հրաշքներն ալ միանալով անոնց հաւտացընելու էին թէ յիրաւի Մեսիայն է անիկայ։

4. Յիսուս Քրիստոսի խաչելութենէն առաջ՝ միայն մարգարէութիւնները անոր ապացոյց չէին կրնար ըլլալ. ուստի թէ որ հրաշք ալ չգործէր նէ՝ անոր չհաւատալը մեղք սեպուելու չէր։ Ասանկ է նէ՝ վարդապետութիւններուն հակառակ չըլլալը գիտնալէն ետքը՝ միայն հրաշքը բաւական կըլլայ։ Ու հրաշքը տեսնելով՝ հաւատալ պէտք է։

Յիսուս Քրիստոս իր վարդապետութիւնն ու Աստուծմէ խրկըւած ըլլալը աւելի հրաշքներով ճշմարտելով իրեն Մեսիայ ըլլալը ստուգեց, քան թէ Աստուածաշունչի և մարգարէութեանց խօսքերով։

Նիկոդիմոս հրաշքով ճանչցաւ՝ որ Քրիստոսի վարդապետութիւնը Աստուծմէ է. “Գիտեմք զի յԱստուծոյ եկեալ ես վարդապետ. զի ո՛չ ոք կարէ առնել զնշանան զորս դուն առնես՝ եթէ ո՛չ Աստուած իցէ ընդ նմա ” (Յովհ. գ. 2): Հրաշքները դատելու համար վարդապետութիւնը պատճառ չըներ. վարդապետութիւնը դատելու համար հրաշքները պատճառի տեղ կառնէ:

Ուստի թէ՛ և վարդապետութիւնը կասկածելի ըլլայ, ինչպէս որ Քրիստոսի վարդապետութիւնները կրնային Նիկոդիմոսի կասկածելի երևալ, որովհետև փարիսեցիներուն աւանդութիւնները ասոնցմով սուտ կելլէին և անընդունելի կըլլային, թէ որ վարդապետութիւնը ընողին կողմէն յայտնի և պայծառ հրաշքներ կան նէ՝ հարկ է որ հրաշքը վարդապետութեան կողմէն երևցած դժուարութիւններուն յաղթէ: Եւ ատոր անխախտ կանոնը այս է. անհնար է որ Աստուած մարդը մոլորութեան մէջ ձգէ:

Աստուծոյ և մարդոյս մէջ տեղը իրարու նայելով մէկ պարտականութիւն մը կայ. եկէ՛ք իրարու հետ խօսինք կըսէ Աստուած Եսայեայ մարգարէին բերնովը (ա. 18)[1]. և մէկ ուրիշ տեղ մը կըսէ. “Զի՞նչ առնել էր այգւոյ իմոյ և ես ո՛չ արարի (Ես. Ե. 4)։

---

[1] Եսայեայ Հայերէն թարգմանութիւնն է՝ Խօսեցարուք ընդ միմեանս. բայց Եբրայական բնագիրը՝ Խօսեցուք կըդնէ.

Մարդիկ պարտական են որ՝ Աստուած իրենց ի՛նչ կրօնք ղրկէ նէ՝ անիկայ ընդունին. Աստուած ալ մարդուս պարտական է որ՝ մարդս չմոլորեցընէ։ Արդ՝ թէ որ հրաշք ընող մարդոյ քարոզած վարդապետութիւնը անանկ սուտ մը ըլլար՝ որ մարդոյս միտքը մէկ պարզ մտածութեամբ մը չիկրնար անոր ստութիւնը հասկընալ. և թէ որ մէկը անոր ըրածներէն մեծ հրաշքներ ընելով չըսեր որ անիկայ սուտ կըխօսի կոր՝ անոր խօսքին մի՛ հաւատայք. Աստուած մարդըս խաբած և մոլորեցուցած կըլլար։ Ուստի՝ թէ որ Եկեղեցւոյ մէջ հերձուած և բաժանումն ըլլար, և արիոսականները՝ որ ուղղափառներուն պէս կըսեն թէ մեր հաւատքը Սուրբ գիրքէն է, հրաշք ըրած ըլլային, և ուղղափառները հրաշք ընելու կարող չըլլային, Աստուած մարդըս մոլորութեան մէջ ձգած կըլլար։ Քանզի ինչպէս որ մէկ մարդ մը ելլէ՝ և խել մը խօսքեր մեզի խօսելով՝ ահա՛ ասոնք Աստուածային գաղտնիքներն են ըսէ նէ, անոր առանձին վկայութիւնը և հեղինակութիւնը չիկրնար պատճառ ըլլալ՝ որ մենք անոր խօսքին հաւատամք. անոր պէս երբոր մէկ մարդ մը իրեն Աստուծոյ հետ հաղորդութիւն ունենալը հաւտըցընելու համար մեռեալներ ողջունցընէ, ըլլալիք բաները գուշակէ, լեռները տեղէն վերցընէ ուրիշ տեղ տանի , հիւանդները բժշկէ . ասանկ մարդուն հաւատալ կարժէ : Նոյն մէկ մարդ մը ասանկ մարդուն չհաւատայ նէ՝ ամբարիշտ է . Թէ որ մէկ ուրիշ մը ատոր ըրածներէն մեծ հրաշքներ ընելով ատոր ըրածները սուտ չհանէ նէ :

Բայց այն ալ գրուած չէ՞ մի որ՝ Աստուած մեզ կը փորձէ : Չի՞ կրնար մի մեզ հրաշքներով ալ փորձել , սուտ բաներ հաստատելու համար հրաշք ընելու ներելով :

Կը պատասխանեմ : Մարդը փորձելուն՝ և մարդը մոլորութեան մէջ ձգելուն մէջ տեղը շատ մեծ տարբերութիւն կայ . Աստուած կը փորձէ , բայց մոլորութեան մէջ չի ձգեր : Փորձելը՝ առիթներ հանել է . բայց անանկ առիթներ՝ որ մարդուն վրայ հարկ մը չեն դներ : Մոլորութեան մէջ ձգելն է մարդուն մտքին հարկ մը դնել՝ որ սուտ հետեւութիւն հանէ , և այն որոշութեանը հետեւի : Ահա՛ այս է որ Աստուած չի կրնար ընել . բայց թէ որ մթին խնդրոյ մը վրայ սուտ զրուցողին ներէր որ հրաշք ընէ նէ՝ ասիկայ ըրած կըլլար :

Ասկէց կը մակաբերեմք որ՝ մէկ մարդ մը իրեն մոլար վարդապետութիւնը ծածկելով՝ և ինքզինք , Աստուծոյ և Եկեղեցւոյ հետեւող խոստովանելով հրաշք ընէ որ կամացուկ մը իրեն սուտ վարդապետութիւնը բարակ կերպով մը իրեն ունկնդիրներուն մտաց մէջը տեղաւորցնէ, սակայն չըլլար. անհնար բան է։ Ամենեւին անհընար է այն՝ որ Աստուած՝ որ ամէնուն սիրտը կըճանչնայ, առանց մարդու մը համար հրաշք ընէ։

5. Յիսուսի կողմէն չըլլալն ու՝ իր ինչ ըլլալը յայտնի խոստովանիլը, և Յիսուսի կողմէն չըլլալն ու՝ ինքը զինք անոր կողմէն եղածի պէս ցըցընելը՝ իրարմէ շատ մեծ տարբերութիւն ունին։ Առաջինները կարելի է որ հրաշք ընելու կարող ըլլան. բայց երկրորդները չեն կրնար։ Քանզի անոնց համար յայտնի է որ ճշմարտութեան հակառակ են. մէկալներուն համար յայտնի չէ՛. հրաշքը յայտնի է։

Ուրեմն հրաշքները երկբայական բաներէն երկբայութիւնը վերցընելու՝ և մէկ կողմին հաստատութիւն տալու համար են. և այս տարբերութիւններս և երկբայութիւններս կըլլան հրեային ու հեթանոսին մէջ, հրեային ու քրիստոնեային մէջ. հերետիկոսին ու ուղղափառին մէջ. զրպարտեալին և զրպարտողին մէջ. երեք խաչերուն վրայ՝ որ ճանչցուի թէ Քրիստոսին խաչը ո՞րն է, աւազակներուն խաչը ո՞րն են. և ո՞րը ո՛ր աւազակինն է։

Քանի՛ անգամ՝ որ ճշմարտութիւնը մոլորութեան հետ կռուեր է նէ՝ սակայն տեսնըւած է ։ Աբել Կայէնին հետ ․ Մովսէս՝ Փարաւոնի մոգերուն հետ ․ Եղիա՝ սուտ մարգարէներուն հետ ․ Յիսուս Քրիստոս՝ փարիսեցիներուն հետ ․ Պօղոս առաքեալ՝ Բարեյեսուին հետ ․ Առաքեալները երդմնեցուցիչներուն հետ ․ Քրիստոնեայները անհաւատներուն հետ ․ Ուղղափառները հերետիկոսներուն հետ հակառակած ատեննին անանկ եղաւ ․ և Եղիա և Ենովք նեռին հետ հակառակած ատենը անանկ պիտի ըլլայ ․ միշտ ճշմարտութիւնը հրաշքի կողմանէ յաղթող կըլլայ ։

Կարճ ըսեմ ․ ընաւ երբէք ճշմարիտ Աստուծոյ կամ կրօնից ճշմարտութեան վըրայ վէճ եղած ատենը՝ սուտին կողմին հըրաշք եղած կայ ալ նէ՝ ճշմարտին կողմէն եղած հրաշքը աւելի մեծ և երեւելի է ։

Այս կանոնս յայտնի է որ՝ հրեայներուն հա՛րկ էր Յիսուսի Քրիստոսի հաւատալ ։ Քրիստոսի վրայ կասկած ունէին ․ բայց անոր ըրած հրաշքները՝ իրենց անոր վրայ ունեցած կասկածներէն շատ աւելի զօրաւոր էին ։ Ուրեմն՝ հաւատալ պէտք էր ։

Քրիստոսի ժամանակ ոմանք կըհաւատային, ոմանք չէին հաւատար ․ որովհետեւ Մարգարէները Քրիստոսի համար ըսեր էին թէ Բէթլէհէմ պիտի ծնանի ․ և այն ատեն հասարակութիւնը կըկարծէր թէ Քրիստոս Նազարէթ ծնած է ։ Բայց աւելը աղէկ քննելու էին, չըլլայ որ Բէթլէհէմ ծնած ըլլայ. քանզի ըրած հրաշքները մարդոյս միտքը կըբռնադատէին հաւատալու. և իրեն վարդապետութիւնը Աստուածաշունչ գրոց հակառակ կերեւէր իրենց աչքին, և մութ կուգար նէ, ասով աւելի կըխուրանային, բայց իրենք զիրենք չէին կրնար արդարացընել:

Յիսուս Քրիստոս շաբաթ օրը 'ի ծնէ կոյր բժշկեց, և ուրիշ շատ հրաշքներ ըրաւ. փարիսեցիները ասիկայ տեսնելով կըխուրանային. քանզի կըկարծէին որ հրաշքին ճշմարտութիւնը ըրած վարդապետութենէն ճանչնալու է:

Բայց նոյն պատճառին համար Քրիստոսի հաւատալ պէտք է նէ՝ նեռին չհաւատացիլը:

Քրիստոս ո՛չ Աստուծոյ դէմ կըխօսէր՝ ո՛չ Մովսէսի դէմ: Նեռը և սուտ մարգարէները՝ որոնց համար հին և նոր Կտակարանին մէջ գուշակութիւններ կան, յայտնապէս Աստուծոյ և Յիսուսի Քրիստոսի դէմ պիտի խօսին, գաղտնի թշնամի եղողին Աստուած չըներեր որ յայտնի հրաշքներ ընէ:

Մովսէս Քրիստոսի համար գուշակեց. և ապսպրեց որ անոր հետեւին: Քրիստոս նեռին համար գուշակեց. և անոր հետեւիլը յայտնապէս արգիլեց:

Նեռը Քրիստոսի համար չիգուշակեց որ հրաշք պիտի ընէ . բայց Քրիստոս նեռին ընելու հրաշքները գուշակեց ։ Ուստի թէ որ Քրիստոս Մեսիայ չէ նէ՝ մարդիկ մոլորութեան մէջ ձգած կըլլայ . նեռին հրաշքները մոլորութեան մէջ իյնալու պատճառ չեն կրնար ըլլալ ։ Անոր համար նեռին հրաշքները Քրիստոսի հրաշքներուն բնաւ վնաս ընելիք չունին ։ Եւ յիրաւի Քրիստոս նեռին ընելու հրաշքները գուշակեց նէ՝ իր ըրածներուն ուժը կոտրե՞լ էր մի միտքը ։

Նեռին հաւատալու անանկ պատճառ մը չիկայ՝ որ Քրիստոսի հաւատալու ալ պատճառ չիկրնայ ըլլալ . բայց Քրիստոսի հաւատալու պատճառներուն մէջ անանկներ կան որ՝ նեռին չհաւատալու պատճառ են ։

6. Հրաշքները Եկեղեցին հիմնարկութեանը ծառայեցին , և պահպանութեանը և տեւողութեանն ալ պիտի ծառայեն մինչեւ նեռին գալու ատենը , և մինչեւ աշխարհքիս վերջը ։

Անոր համար Աստուած այս ապացոյցս իրեն Եկեղեցին յատկացեալ պահելու միտքով՝ սուտ հրաշքները կա՛մ խայտառակեց , կամ առաջնուց գուշակեց ըլլալիքնին ։ Եւ ատոնցմով՝ մեզի գերընական երեւցած բաներուն ամէնէն ալ վեր եղաւ . և մեզ ալ անանկ վեր վերցուց ։

Յետագայ ժամանակներն ալ անանկ պիտի ըլլայ ։ Կամ սուտ հրաշքներ ըլլալուն պիտի չիներէ Աստուած, կամ անոնցմէ մեծ հրաշքներ ինքը պիտի ընէ ։ Քանզի հրաշքներուն ուժը անանկ ուժ մըն է որ՝ Աստուած ինքը յայտնեց ու պատուիրեց մեզի որ՝ իրեն դէմ ըլլան նէ չհաւատանք․ ինչպէս որ ստոյգ և հաստատ գիտցըված է որ Աստուած մէկ է ։ Առանց ասոր՝ մարդոյս միտքը կըրնային շփոթ ձըգել ։

Ասոր համար երկրորդ Օրինաց 13 գլուխին խօսքը՝ որ կըսէ թէ հրաշք ընելով մարդը Աստուծոյ ծառայութենէն հեռացընողներուն հրաշքին հաւատալու չէ՛, և խօսքերնին մտիկ ընելու չէ՛․ (ժգ․ 1, 2)․ և Մարկոսի գրածը․ “ Յարիցեն սուտ քրիստոսք և սուտ մարգարէք, և տացեն նշանս և արուեստս առ ՚ի մոլորեցուցանելոյ եթէ հնար ինչ իցէ և զընտրեալսն „ (Մարկ․ ժգ․ 22)․ ասանկ զրուցըվածքներուն միտքը՝ հրաշքներուն ուժը կոտրել չէ՛, այլ մանաւանդ աւելի զօրաւոր ցըցընել է ։

7․ Ճշմարիտ հրաշքներուն չհաւատացվելուն պատճառը՝ սիրոյ պակասութիւնն է ։ Քրիստոս հրեաներուն ըսաւ․ “ Դուք ո՛չ հաւատայք, զի չէք յոչխարաց անտի իմոց „ (Յովհ․ ժ, 26) ։ Սուտ հրաշքներուն հաւատալ տուողն ալ սիրոյ պակասութիւնն է. “ Փոխանակ զի զսէրն ճշմարտութեան ո՛չ ընկալան զի ապրեսցին. և վասն այնորիկ առաքեսցէ նոցա Աստուած ազդեցութիւն մոլորութեան, հաւատալ նոցա ստութեանըն „ (Բ. Թէ.. Բ. 10)։

Շատ կըխորհէի, ինչ՞ն է որ այնքան հաւատացող կըլլայ հիւանդութիւններէ բժշկելու դեղ ունիմ ըսողներուն, մինչեւ շատ մարդ իրենց կեանքը անոնց ձեռքը կըհաւատան, և ճշմարիտ պատճառը այս գըտայ որ իրաւ դեղերուն աշխարհքիս վրայ գըտնըվիլն է ասոր պատճառը։ Քանզի իրաւ դեղ չիգըտնըվէր նէ՝ անհնար էր որ այնքան սուտ դեղեր գըտնըվէին, և ասոնց ալ հաւատացող այնքան մարդ գըտնըվէր։ Թէ որ բնաւ դեղ չըլլար, և հիւանդութիւնները ամէնն ալ անբժշկելի ըլլային, անհնար էր որ մարդիկ մըտվընին դնէին, թէ դեղ կրնան տալ. և աւելի անհնար որ՝ դեղ ունենալ պարծենցողները իրենց խօսքին այնքան հաւատացող գըտնէին։ Նոյնպէս՝ թէ որ մէկը ելլէ և ըսէ թէ՝ ես մարդոյս մահը խափանելու և մարդը մարմնով անմահ ընելու դեղը գիտեմ, մարդ անոր չիհաւատար. որովհետեւ ասոր բնաւ եղածը չիկայ. օրինակ չունի ասիկայ։ Բայց որովհետեւ շատ ճշմարիտ դեղեր կան՝ որոնց ճշմարտութիւնը և դեղ ըլլալը մեծամեծ և իմաստուն մարդիկ ալ վկայեր են, մարդոյս հաւատալիքը դէպ 'ի այն կողմը հակած է. քանզի ըսած խօսքերնին ընդհանրապէս սուտ հանելու խօսք չըլլալով, մասնաւոր դիպուածներու մէջ ճշմարիտ ելած ըլլալուն համար, ռամիկը՝ որ այս գործքերուս մէջէն ճշմարիտը չկրնար որոշել, ամէնուն մէկէն կըհաւատայ: Լուսնին սուտ ազդեցութիւններուն հաւատացողին ալ անոր պէս է. որովհետեւ լուսինը ճշմարիտ ազդեցութիւններ ունի. ինչպէս է ծովուն վրայ ունեցած ազդեցութիւնը, որ մակընթացութիւն և տեղատուութիւն կըպատճառէ:

Այս պատճառներուս համար ինծի անանկ կու գայ որ՝ այսքան սուտ հրաշքներուն և սուտ յայտնութիւններուն և սուտ կախարդութիւններուն պատճառը այն է որ՝ ասոնց ամէնուն ալ ճշմարիտները կան. ճշմարիտ կրօնք մը կենալուն համար է որ՝ այսքան սուտ կրօնք երեւան կելլեն: Քանզի ասոնցմէ բնաւ բան մը չըլլար նէ՝ անհնարի պէս բան մըն է որ մարդիկ ասիկայ մտքերնուն անցուցած ըլլային. աւելի անհնար կըլլար ուրիշներուն ալ հաւատալը: Բայց որովհետեւ ճշմարտապէս շատ մեծ բաներ կան, և ասոնց հաւատացող ալ մեծամեծ և երեւելի մարդիկ կան, ասիկայ ամէնուն մտքին մէջ տպաւորած ըլլալով՝

հասարակութիւնը սուտերուն ալ կրցեր է հաւատալու ։ Ասոր համար՝ սուտ հրաշքներ ըլլալը տեսնելով ճշմարիտ հրաշքները ուրանալուն տեղը՝ ասոր հակառակը պէտք է ըսել թէ, որովհետեւ սուտ հրաշքներ կան, հարկ է որ ճշմարիտ հրաշքներ ալ եղած ըլլան ։ Եւ սուտ հրաշքներ ըլլալուն պատճառն ալ այն է որ՝ ճշմարիտ հրաշք կայ ։ Նոյնպէս՝ ճշմարիտ կրօնք գտնուելուն համար է որ՝ սուտ կրօնքներ ալ կան ։ Եւ ասոր պատճառը այն է որ՝ մարդոյս միտքը ճշմարտութեան ուժով այն կողմը հակած ըլլալով՝ բոլոր ստութիւններն ալ միտքին մօտ կու գան այս կողմէն, և կըհաւատայ ։

8. Ըսած է թէ Եկեղեցիին հաւատացէ՛ք · բայց ըսած չէ՛ որ հրաշքներուն հաւատացէ՛ք ։ Որովհետեւ հրաշքներուն հաւատալը բնական է · Եկեղեցիին հաւատալը բնական չէ՛ ։ Մէկին համար պատուէր կուզէ · մէկալին չուզեր ։

Ասանկ սովորականէ դուրս և արտառոց կերպով այնքան քիչ մարդու կըյայտնըլլի Աստուած, որ աւիթը մէկու մը ձեռք անցընելու ըլլայ նէ՝ փախցընել պէտք չէ՛ · որովհետեւ զինքը ծածկող բընութեան գաղտնիքէն ուրիշ բանի համար չըլլեր, բայց եթէ զինքը աւելի ճանչընելու համար մեզի · որ մենք ալ աւելի ջերմեռանդութեամբ անոր ծառայեմք ։

Թէ որ Աստուած ամէն ատեն մարդուս յայտնըվէր նէ՝ անոր հաւատալը վարձուց արժանի բան մը չէր ըլլար . և թէ որ զինքը բնաւ չյայտնէր նէ՝ հաւատացող քիչ կըլլար ։ Բայց սովորաբար զինքը կըծածկէ , և քիչ անգամ կըյայտնըվի իրեն ծառայութիւն ընել տալ ուզած մարդոցը ։ Այս արտառոց գաղտնութիւնը՝ որուն մէջ Աստուած պահված է՝ և մարդոյս մտաց աչքը մինչև հոն չիհասնիր , մեզի մեծ յորդոր մըն է առանձնանալու՝ և մարդոց բազմութենէն հեռանալու ։ Բնութեան վարագուրին տակը պահված էր՝ և այն ալ ծածկեր էր զանիկայ մինչև մարդեղութեան ատենը . և երևելի պէտք եղած ատենը աւելի ծածկեցաւ մարդկային բնութեան վարագուրին տակը ։ Աներևոյթ եղած ատենը աւելի դիւրին էր անիկայ ճանչնալը՝ քան թէ երևելի եղած ատենը ։ Ու ետքը երբ որ Առաքեալներուն խոստացաւ՝ որ անոնց հետ մնայ մինչև իրեն վերջին գալստեան ատենը , ամէն գաղտնիքներէն աւելի գաղտնի կերպը ընտրեց , և անով ծածկըված մնաց . ըսել է՝ հաղորդութեան խորհուրդին տեսակներուն տակը պահված ։ Այս խորհուրդս է որ՝ սուրբ Յովհաննէս Աւետարանիչը յայտնութեան գրքին մէջ՝ Մանանայ Թաքուցեալ կըսէ (բ . 17).

և կարծեմ Եսայի մարգարէն ալ այսպէս կըտեսնէր՝ երբ որ ըսաւ․ յիրաւի՛ դուն ծածկեալ Աստուած ես․ “Դու ես Տէր Աստուած մեր, և մեք զքեզ ո՛չ գիտէաք” (Եսայ․ խե․ 15)։ Ահա՛ այս է վերջին գաղտնիքը որ կրնայ ըլլալ։ Աստուած ծածկող բնութեան վարագոյրը շատ անհաւատներ կրցան թափանցել՝ և տակը ծածկըւածը տեսնել։ Որ՝ ինչպէս որ Պօղոս առաքեալը կըսէ, երևելի բնութենէն աներևոյթ Աստուածը կրցան հասկընալ։ Շատ քրիստոնեայ հերետիկոսներ՝ մարդկութեան վարագուրին տակը պահուած իքէն ճանչցան․ և Յիսուս Քրիստոս Աստուած և մարդ դաւանելով երկրպագութիւն կընեն։ Բայց մենք մեզ տալ աւելի երջանիկ սեպելու ենք որ՝ Աստուած մեզ այնքան լուսաւորեր է որ՝ հացի և գինիի տեսակներու տակ ալ զինքը կրնամք կոր ճանչնալ և հաւատալ։

Այս խորհրդածութիւններուս վրայ կրնամք աւելցընել նաև Աստուածային հոգւոյն գաղտնիքը, որ սուրբ Գրոց մէջ ծածկըւած է։ Քանզի սուրբ Գիրքին խօսքերը երկու կատարեալ իմաստ ունին․ որ են Նշանագրական և Խորհրդական։ Հրեայները անոնց միայն մէկը բռնելով՝ մտքերնուն ալ չեն անցըներ որ մէկ ուրիշ իմաստ մըն ալ կրնայ ունենալ․ և ամենևին անոր ետեւէն չեն իյնար և չեն փընտըռեր։ Ասոր պէս անհաւատներն ալ բնական բաները տեսնելով ամէնն ալ բնութեան կուտան , չեն ըսեր որ ատոնք մէկ ուրիշ ընող մը ունին . և հրեայները Յիսուս Քրիստոս կատարեալ մարդ տեսնելով՝ մէկ ուրիշ բընութիւն մըն ալ ունենալը չէին իմանար . չիճանչցանք ալ որ ան է՝ կըսէ Եսայի Մարգարէ անոնց բերնէն ։ Ասոնց պէս հերետիկոսներն ալ Հաղորդութեան խորհըրդոյն մէջ հացին կատարեալ երևոյթները տեսնելով՝ խելքերնին չիհասնիր որ մէկ ուրիշ գոյութիւն մը եղած ըլլայ հոն ։ Այս ամէն բանս խորհուրդ են . ամէնն ալ զԱստուած ծածկող մէկ վարագոյր մըն են ։ Քըրիստոնեայներուն պէտք է որ՝ ամէն բանի մէջ՝ ո՛ւր որ է նէ՝ ճանչնան անիկայ ։ Ժամանակաւոր նեղութիւնները յաւիտենական բարիքը մեր աչքին առջևէն կըպահեն , բայց մեզ հոն կըտանին ։ Ժամանակաւոր ուրախութիւնները յաւիտենական տանջանաց պատճառ կըլլան . և մեր աչքէն ալ այս տանջանքներըս կըծածկեն . զԱստուած աղաչեմք , մեզի շնորհք տայ՝ որ ո՛ւր է նէ զինքը ճանչնամք և իրեն ծառայեմք . և անհուն գոհութիւն և փառք տամք անոր , որ ուրիշ այնքան մարդոց համար այնքան բաներու տակ ծածկըւեցաւ և ինքը զինք չյայտնեց , և այնքան բաներու մէջ և այնքան կերպերով մեզի յայտնըւեցաւ [1] ։

9. Եկեղեցւոյ հակառակորդները կամ բուն իսկ հրաշքը կուրանան , կամ անկէց եղած հետեւութիւնը ։ Եկեղեցին երեք տեսակ թշնամի ունի ։ Հրեայները՝ որ բնաւ Եկեղեցւոյ անդամ եղած չեն ։ Հերետիկոսները՝ որ անկէց զատուած են ։ Եւ մոլի քրիստոնեայները՝ որ Եկեղեցւոյ մէջըն են · բայց ներսէն կըպատըռտեն Եկեղեցին ։

Այս երեք տեսակ իրարմէ տարբեր հակառակորդները այլ և այլ կերպով կըմարտընչին Եկեղեցւոյ հետ ։ Բայց այս տեղս ամէնուն պատերազմելուն եղանակը մէկ է ։ Որովհետեւ անոնց համար հրաշք եղած չէ · և Եկեղեցին ամէն ատեն անոնց դէմ հրաշքներ կընէ , ամէնուն ալ խնդիրը և ուզածը մէկ է, որ հրաշքները սուտ հանեն. ամէնն ալ մէկ կերպ հակառակութիւնով դէմ կը կենան սուտ հանելու համար. Չէ՛ թէ հրաշքով հակընալու է կըսեն վարդապետութեանց շիտակ ըլլալը. այլ վարդապետութիւնէն հակընալու է հրաշքին ճշմարտութիւնը: Յիսուս Քրիստոսի քարոզութիւնը մոտիկ ընողներուն մէջ երկու բաժին մարդ կար. մէկ բաժինը հըրաշքները տեսնելով վարդապետութիւնը կընդունէին. և մէկալ տեսակը՝ "Բէեղզեբուղաւ իշխանաւն դիւաց հանէ դա զդեւըս" կըսէին: Կալվինի ատենն ալ երկու կողմ եղած էին Քրիստոնեայները. մէկ կողմըն էր Եկեղեցին. և մէկալ կողմը Սաքրամանդէր ըսվածները՝ որ Եկեղեցւոյն կըհակառակէին:

---

[1] Իններորդ հատուածը մանաւոր կերպով մը Բօռռօյալի կուսանաց և ճիզվիթներուն վերաբերելով՝ մենք անիկայ չիթարգմանեցինք · քանզի այն ատենվան պատմութեանը կըվերաբերի · ընդհանուրի չիվերաբերիր · և հեղինակին ալ կրուք կըխօսի ։ Անիկայ վերցընելը՝ պատուական գրքին վրայէն մարդկօրէն թերութեամբ պըռըշկած աղտը սրբել սեպեցինք ։ Բայց հատուածներուն թիւը փոխած չենք · որ այս գիրքէս ուրիշ գիրքերու մէջ առնըւած վկայութիւնները դիւրաւ գըտնըւին հօս ։ Ասանկ քանի մը հատուածներ ալ այս մտքով՝ Ժէ յօդուածէն վերցուցինք · անոնք ալ թուանշաններուն ընդհատութենէն կըճանչցըւին ։

Ճշմարտութեան երկիրը այս աշխարհքս չէ՛. մարդոց մէջ անծանօթ բան մըն է ճշմարտութիւնը: Աստուած ասոր վրայէն վարագոյր մը քաշած է. որ անոր ձայնը չիլսող և մոտիկ չընողները չեն կրնար անիկայ ճանչնալ: Բարոյականի ամենաստոյգ ճըշմարտութեանց վրայ անգամ հայհոյելու դըռները բաց են: Աւետարանի ճշմարտութիւնները կըհրատարակուին նէ՝ անոր հակառակներն ալ կելլեն կըհրատարակուին կոր. խնդիրները կըպըծըռքին և կըմըթանան կոր. անանկ որ՝ ռամիկ ժողովուրդը չիկրնար որո-

չել։ Ասոր համար իրարու կրնան հարցնել· Ի՞նչ ունիս դուն՝ որ ես ուրիշներու չիհաւատամ և քեզի հաւատամ։ Ի՞նչ նշան կըցուցնես։ Դուն խօսքէն զատ ուրիշ բան չունիս. մերինն ալ խօսք է։ Թէ որ հրաշք ընելու կարողութիւն չունիս նէ՝ կըսեն որ “Մարգարէութիւնը հրաշքով հաստատւելու է”։ Ասիկայ մէկ ճշմարտութիւն մը նէ. բայց մարգարէութիւններուն դէմ հայհոյութիւն ընելու համար դէշի կըբանեցընեն։ Բայց թէ որ մէկը ելլէ հրաշք ընելու ըլլայ նէ՝ կըսեն որ “Հրաշքը առանց մարգարէութեան բան չիհաստատեր”։ Այս ալ մէկ ուրիշ ճշմարտութիւն մըն է. բայց ասիկայ ալ դէշի բանեցուցած է, հըրաշքները ջրելու համար...։

10. *Թէ որ սատանայն իրեն դէմ եղած ու զինքը աւրող մարգարէութեանը ուժ տալու ըլլար նէ՝ բաժնըւած պիտի ըլլար. “Ամենայն թագաւորութիւն բաժանեալ յանձն՝ աւերի...։”*

Քանզի Քրիստոս Աստուծոյ թագաւորութիւնը հաստատելու համար սատանային դէմ կըներգործէր. և անոր սրտերուն վրայ ունեցած իշխանութիւնը կըքակէր. և երդմնեցուցչութիւն ըսուածը՝ ասոր մէկ ձեւն էր։ Ասոր Քրիստոս կըսէ. “Մատամբն Աստուծոյ հանեմ զդեւս... Հասեալ է ՚ի վերայ ձեր արքայութիւնն Ա-

տուծոյ „ (Ղուկ. ժա. 17. 20)։

Անհնար էր Մովսէսի ժամանակը՝ որ մէկ մարդ մը իր հաւատքը նեռին համար պահէ. քանզի նեռը գիտցող չիկար։ Բայց նեռին առենը որովհետեւ Յիսուս Քրիստոս ճանչցուած է՝ անոր հաւատալը դժուար բան չէ։

Յայտնի կերպով Եկեղեցիէն զատուողները հրաշք ընելու ըլլան նէ՝ մարդ չեն կրնար մոլորութեան մէջ ձգել։ Ուստի՝ ասանկները հրաշք չեն կրնար ընել ըսելը ստոյգ չէ՛։ Եկեղեցիէն զատուած ըլլալնին յայտնի է. ըրած հրաշքնին ալ յայտնի է. բայց Եկեղեցիէն զատուած ըլլալնին՝ մոլորութեան այնքան յայտնի նշան է որ՝ հրաշք ընելը ճշմարտութեան այնքան յայտնի նշան չէ՛։ Անանկ է նէ՝ Եկեղեցւոյ անհնազանդ մարդուն ըրած հրաշքը մարդ չիկրնար մոլորութեան մէջ ձգել։ Եկեղեցիէն յայտնի օրինակաւ զատուած չեղողներուն մոլորութիւնը այնքան երեւելի չէ՛, որքան որ հրաշքը երեւելի է։ Ուրեմն՝ անանկներուն ըրած հրաշքը կրնայ մոլորութեան պատճառ ըլլալ։ Եկեղեցիէն յայտնապէս զատուած մարդոցը ըրած հրաշքէն այնքան չիվախցըվիր. քանզի Եկեղեցիէն զատուած ըլլալն որ կերեւի՝ ըրած հրաշքէն աւելի երեւելի ըլլալով՝ հրաշքը չիկրնար մարդ մոլորեցընել։ Բայց երբոր

Եկեղեցիէն յայտնապէս զատուած չէ՛ նէ՝ և մոլորութիւնը վըճռըւած չէ՛, տակաւին վրան վէճ կըլայ կոր նէ, հրաշքը անիկայ կորոշէ ։

Հերետիկոսներուն համար ըսելիքս ալ նոյն է ։ Հրաշքը անոնց անօգուտ է ։ Քանզի Եկեղեցին հրաշքներէն ուժ առնելով՝ որ առաջկուց հաւատքին հաստատութիւն տուած են . մեզի յայտնապէս կըցըցընէ որ՝ ճշմարիտ հաւատք՝ հերետիկոսներուն հաւատքը չէ՛ ։ Ու անոնց ճշմարիտ հաւատք չունենալուն վրան ամենեւին կասկած և երկբայութիւն չեմք կրնար ունենալ . քանզի Եկեղեցիին առաջին ատենվան ըրած հրաշքները անոնց հաւատքը յայտնապէս ճշմարտութենէ դուրս կըձըգեն . Թէ որ անոնք հաւատք ունին նէ, այն ատենը հրաշքի դէմ հրաշք եղած կըլայ . բայց առաջին և աւելի մեծ հրաշքները Եկեղեցւոյ կողմը կըմընան . անոր համար պէտք կըլայ միշտ հրաշքներն ալ մըտիկ չընելով Եկեղեցւոյ հաւատալ . . . ։

ՅՕԴՈՒԱԾ· ԺԷ·

Կրօնից վրայ այլ և այլ խորհրդածութիւններ ·

1. Պիւռոնեան փիլիսոփայութիւնը կրօնքի ծառայութիւն ըրաւ · քանզի՝ ամէն բան մէկդի ձգեմք · մարդիկ Քրիստոսի աշխարհք գալէն առաջ չէին գիտեր թէ ո՞ւր էին · և թէ մե՞ծ էին թէ պզտիկ ։ Ու ատոնք երկուքն ալ ըսողները բան չէին գիտեր · կըդուշակէին, բայց առանց պատճառի՝ և լոկ դիպուածով ։ Ու միշտ կըհաւատային, այս երկուքին մէկը ձըգելով՝ և մէկը ընդունելով ։

2. Ո՞վ կրնայ պարսաւել Քրիստոնեաները թէ կըհաւատան, և հաւատացած բաներնուն պատճառը չեն գիտեր · կրօնք մը ունին · և կրօնքնին ի՞նչ պատճառի վրայ հիմնած ըլլալը չեն կրնար հասկըցընել ։ Բայց ասոր հակառակը՝ հեթանոսներուն կըբացատրեն իրենց հաւատքը, և կըսեն թէ՝ անիկայ ձեզի յիմարութիւն է ։ Ու ինչո՞ւ համար գանգատ կընէք՝ որ իրենց հաւատքին ապացոյց մը չեն տար ։ Թէ որ ապացոյց տային նէ՝ իրենց խօսքին վրայ կեցած պիտի չըլլային · ապացոյց չունենալնին է որ խելք ունենալնին կըհասկըցընեն ։ Այո՛ · այդպէս է · բայց անիկայ՝ հաւատքը առանց ապացոյցի ցըցընողները

կարդարացընէ · պատճառը չիկրցող զրուցողները մեղադրանքէ կազատէ · բայց լըսելով այս պատճառիս համար չիհաւատացողները չեն արդարանար ատով ։

3. Կըհաւատա՞յք որ Աստուած մասունքներէ բաղկացած չըլլալով անհուն է ։ Այո՛, բայց ես ալ ձեզի մէկ անհուն և անբաժանելի բան մը ցըցընեմ · և այս է մէկ կէտ մը՝ որ անհուն արագութեամբ ամէն տեղ կըշարժի · ամէն դի կերթայ ։ Քանզի ահա́ ատիկայ ամէն տեղ է · և ու՛ր որ է նէ՝ ամբողջ այն տեղն է ։

Բնութեան այս գործը՝ որ աչքի բերանը ձեզի անհնար կերեւի · ձեր խելքը հասցընելու է որ ուրիշ բաներ ալ կան ասոր պէս՝ որ դուք տակաւին չէք գիտեր ։ Ձեր նորասումնութենէն այս հետեւութիւնը մի՛ հանէք՝ թէ գիտցածներնէդ աւելի բան չէ՛ մնացած գիտնալու ։ Այլ մանաւանդ՝ անհուն անհամար բաներ կայ որ տակաւին չէք գիտեր · սորվելու էք ։

4. Աստուծոյ անտեսութիւնը՝ որ ամէն բան քաղցրութեամբ կըտընօրինէ, այն է որ՝ կրօնքը մարդոյս մտքին մէջ պատճառներով՝ և սրտին մէջ շնորհքով կըտըպաւորէ ։ Մտքին և սրտին մէջ կրօնքը բռնութեամբ և սպառնալեօք մտցընելը՝ մարդուն ներսը կրօնք խօթել չէ՛՝ վախ խօթել է ։ Առաջ անհաւատները մեղքընալու է · քանզի ա-

նոնք խեղճ ու թշուառ մարդիկ են ։ Անոնց անարգական խօսք միայն այն ատենը խօսելու է՝ երբ խելքդ կըկտրէ որ օգուտ պիտի ընէ . այսպէս խօսիլը անոնց վնաս կըբերէ . ուստի բնաւ այս կերպով խօսիլ պէտք չէ ։

Ամէն հաւատք՝ Յիսուսի Քրիստոսի և Ադամայ վրայ է ։ Ամէն բարոյական ալ՝ ցանկութեան և շնորհքի վրայ է ։

5. Սիրտը իրեն յատուկ անանկ պատճառներ ունի որ՝ տրամաբանելու զօրութիւնը անոնք չըճանչնար ։ Մարդ այս պատճառներս իմանալու հազարաւոր կերպ ունի ։ Ընդհանուր էակն ալ բնապէս կըսիրէ , ինքզինքն ալ ։ Ինչպէս որ իր անձը անոնց մէկուն յանձնէ . և որուն դէմ որ ուզէ նէ՝ կրնայ խստութիւն բանեցընել և դէմ կենալ ։ Մէկը ետ ձգեր և մէկալը ընդուներ ես նէ՝ սանկ ընելուդ պատճառ ունի՞ս մի ։

6. Աշխարհքս կըկենայ , թէ՛ ողորմութեան և թէ՛ դատաստանի կրթութեան համար ։ Մարդիկ ալ անոր մէջն են նէ՝ Աստուծմէ ստեղծուած ատենին պէս չեն , Աստուծոյ թշնամի են . և Աստուած անոնց օգտելուն չափ շնորհք կուտայ , որ թէ որ կուզեն նէ՝ կարող ըլլան դառնալու և զինքը փընտրելու և իրեն հետեւելու ։ Ու թէ որ անիկայ փընտրել և անոր հետե-

ւիլ չուզեն նէ՝ անոնք պատժելու տեղ մըն է աշխարհքս ։

7. Շատ մարդիկ կըսեն . Քրիստոնէական կրօնքին մէջ կան անանկ բաներ՝ որ մարդուն զարմանք կըբերեն ։ Այս խօսքըս պարապ խօսք է ։ Ինծի պիտի ըսեն որ՝ այն կրօնքին մէջ ծնած ես . անոր համար այդ խօսքը քեզի պարապ կուգայ ։ Կըսեմ թէ չէ՛ . մանաւանդ այս պատճառիս համար է որ՝ աւելի խստութիւն կըբանեցընեմ . չըլլայ որ առանց քննութեան կուրօրէն բռնըված ըլլամ ։ Ու թէպէտ ես այս կրօնքիս մէջ ծնած եմ, սակայն խելքի ալ շատ համաձայն կըգըտնեմ ։

8. Մեր կրօնքին ճշմարտութիւնները հաւանեցընելու շատ եղանակներ կան ։ Եղանակներուն մէկն է՝ տրամաբանութեան ուժը . մէկալը՝ խօսողին հեղինակութիւնը ։ Երկրորդ ըսածս չիգործածվիր . աւելի գործածվածը առաջինն է ։ Մարդ չըսէր թէ՝ ասոր ասանկ հաւատալու է . քանզի այն գիրքը՝ որուն մէջ ասիկայ գրված է, Աստուածաշունչ է . այլ կըսեն թէ՝ ասոր ասանկ ըլլալուն հաւատալու է այս և այն պատճառներուն համար ։ Անոնք տկար ապացոյցներ են . քանզի մարդոյս խելքը ամէն դին միապէս կըծըռի ։

Կրօնից փառաւորութեանը աւելի հակառակ կեցողները ուրիշներու համար բռրովին անօգուտ չեն ։ Առաջին փաստը անկէց կառնեմք՝ որ բնականէ վեր բան մը կայ կրօնքին մէջը · քանզի ատանկ կուրութիւնը մարդոյս բնական չէ ։ Եւ թէ որ իրենց խենթութիւնը զիրենք այսքան հակառակ կընէ իրենց անձին երջանկութեանը և աղէկութեանը՝ ուրիշներուն ալ խըրատ կըլլայ ատանկ խենթութենէ զգուշանալու · քանզի ատանկ ցաւելի մէկ օրինակ մը տեսնելով սարսափ կուգայ և խենթութիւնը աւելի ցաւակցութեան արժանի կըգըտնեն ։

9. Առանց Քրիստոսի աշխարհքս չէր մնար ։ Քանզի հա՛րկ է որ կամ աւըրւի , կամ դժոխքի պէս բան մը ըլլայ ։

Միայն այն էակը՝ որ բնութիւնը ճանչնալու բաւական է , զինքը խեղճ և թըշուառ ընելու համա՞ր մի բնութիւնը ճանչնալու էր ։ Միայն ասիկայ ճանչցո՞ղը մի մինակ թշուառ պիտի ըլլայ ։

Պէտք չէ որ մարդս բնաւ բան չտեսնէ և չհասկընայ ։ Պէտք չէ՛ այնքան բան ալ գիտնալ՝ որ ճշմարտութիւնը ամբողջ ձեռք ձգեցի և իմ քովս է կարծէ ։ Միայն այնքան տեսնէ՝ որ հասկընայ թէ ինքը կորսնցուցեր է ճշմարտութիւնը ։ Քանզի մարդս իրեն կորսնցուցածը ճանչնալու համար պէտք է տեսնել ու չտեսնել · և ահա՛ այս է ճշդիւ՝ բնութեան հիմնական վիճակը ։

Պէտք էր որ ճշմարիտ կրօնքը մարդոյս բնութեան մեծութիւնն ալ սորվեցընէր՝ թշուառութիւնն ալ. անանկ ընէր՝ որ մարդըս ինքզինք մէկ դիէն յարգէ՝ և մէկ դիէն անարգէ. մէկ դիէն սիրէ՝ և մէկ դիէն ատէ ։

Կըտեսնեմ որ Քրիստոնէութիւնը մէկ նախընթաց կրօնքի մը վրայ հիմնած է. և իրօք գտածըս այս է ։

Ես այս տեղս Մովսէսի Քրիստոսի և Առաքելոց հրաշքներուն վրայ չեմ խօսիր. քանզի ատոնք առջի բերանը չեն երևիր որ մարդոյս մտաց հաւանութեանը պատճառ ըլլան. և այս տեղս Քրիստոնէութեան միայն այն հիմունքը պիտի յայտնի ընեմ՝ որոնց վրայ չիկրնար կարծիք և երկբայութիւն ըլլալ. մարդ չիկրնար ատոնց վրայ կասկածիլ. ո՛վ կըլլայ նէ ըլլայ ։

10. Կրօնքը անանկ մեծ բան մըն է որ, այն մարդիկը որ ասոր մթութիւնը տեսնելով ետևէն իյնալու և փնտռելու աշխատութենէն կըփախչին, իրաւունք է որ ասիկայ իրենց ձեռքէն կորսնցընեն ։ Արդ՝ թէ որ փնտռելով գտնելը հնարաւոր բան է նէ՝ ի՞նչ բանի համար պիտի գանգատ ընեմք ։

Ամբարտաւանութիւնը ամէն թշուառութիւններուն հաւասարաչափ (տէնկ) կուգայ. և անոնք ամէնն ալ կըջնջէ ։ Հիմա՛ քեզի մէկ օտար հրէշք մը. ահա՛ մարդոյս անանկ մէկ մոլորութիւնը՝ որ աչքով ալ կրնամք տեսնել և որոշել։ Ահա՛ մարդս իր տեղէն ինկած է. և անհանգիստ եղեր՝ իր տեղը կըփնտռուէ։

Մարդոյս բնութիւնը աւրուելէն ետքը իրաւունքը անանկ կըպահանջէ որ՝ այս վիճակիս մէջ ինկող մարդիկ ամէնն ալ անիկայ ճանչնան, թէ այս վիճակիս մէջ իյնալնին ախորժողները՝ և թէ չուզողները։ Բայց ամէնուն ալ իրենց փրկութիւնը տեսնելն ու ճանչնալը իրաւունք չէ՛։

Երբ ըսէ որ Քրիստոս ամէն մարդու համար չմեռաւ՝ շատ մարդիկ կան որ իրենց վրայ կառնեն այս խօսքըս. կարելի է որ ինծի համար մեռած չըլլայ կըսեն. և ասիկայ յուսահատութեան առիթ մը կըլլայ։ Մարդ ալ կայ որ՝ անոնց մըտքէն ասիկայ հանելուն և այս յուսահատութեանս տեղը յոյս տալուն փոխարէն՝ մարդոց այս մոլութիւնը աւելի դէշի կըտանի.

11. Ամբարիշտ մարդիկ, որ առանց Աստուած ճանչնալու, և անիկայ փնտռելու աշխատութեանը մէջ ալ իյնալ չուզելով, իրենք զիրենք կուրօրէն իրենց կիրքերուն ձեռքը կըմատնեն, իրենք իրենց հակառակութիւն ըրած հաւատքին այս հիմը իրենց գործովը կըհաստատեն, որ մարդոյս բնութիւնը աւրուած է։ Հրեայներն

ալ՝ որ այսքան յամառութեամբ կըհակառակին Քրիստոնէական կրօնքին, իրենց հակառակելովը կրօնքին մէկ ուրիշ ճշմարտութիւնը կըստուգեն. որ է այս՝ թէ Քրիստոս ճշմարտապէս Մեսիայն է. որ մարդիկ գընելու՝ և իրենց գտնըված թշուառութենէն ազատելու համար եկաւ։ Եւ ասիկայ կըհաստատեն թէ իրենց հիմակըվան գըտնըված վիճակովը՝ որ Մարգարէները գուշակեր էին. և թէ նոյն իսկ մարգարէութիւններովը՝ որ իրենք ամէնայն խնամով մինչև հիմա կըպահեն. և կըսեն որ այս մարգարէութիւնովս պիտի ճանչցըվի Մեսիայն։ Եւ այսպէս մարդոյս բնութեանը ուրըված ըլլալուն, և Յիսուսի Քրիստոսի ըրած փրկութեանը ապացոյցները՝ որ Քրիստոնէութեան հաստատած երկու գըլխաւոր ճշմարտութիւններն են. կառնըվին մէկ մը անհաւատներէն և ամբարիշտ մարդոցմէն՝ որ կրօնքի վրայօք ամէնեւին հոգ չընելով կապրին. մէկ մըն ալ հրեաներէն՝ որ Քրիստոնէութեան անհաշտ թշնամի են։

12. Մարդոյս անմեղութեան վիճակին մէջ իրեն արժանապատուութիւնը այն էր որ՝ արարածներուն ամէնուն վրայ ալ պիտի տիրէր, և անոնք իր բանին պիտի բանեցընէր։ Բայց հիմակըվան պատիւն է՝ անոնցմէ զատըվիլը. և անոնց իշխանութեան և բռնութեանը տակը մնալը։

13. Ոմանք մոլորութեան մէջ ինկած են. և մոլորութիւնին աւելի այն կողմէն վտանգաւոր է, որ իրենց մոլորութեանը հիմը մէկ ճշմարտութիւն մը կըբռնեն: Անոնց սխալութիւնը այն չէ՛ որ մոլորութեան կըհետեւին. այլ այն է որ՝ ճշմարտութեան մէկ մասին հետեւելով՝ մէկալ մասերը չեն ընդունիր:

Շատ մը ճշմարտութեան մասունք կան թէ՛ հաւատոյ և թէ՛ բարոյականի մէջ, որ իրարու և մարդոյս խելքին հակառակ կերեւին. բայց ամէնն ալ զարմանալի կարգաւ իրար բռնած են:

Հերետիկոսութիւններուն ամենուն աղբիւրը՝ ճշմարտութեան մէկ կամ մէկ քանի մասը հաւատալեաց կարգէն դուրս հանելն է: Ու հերետիկոսներուն մեզի դէմ բրած առարկութիւններուն ամենուն ալ հիմն ու աղբիւրը այն է, որ մեր գիտցած ճշմարտութեանց մէջ անոնց չիգիտցածը կայ:

Սովորաբար կըլլայ որ՝ իրարու հակառակ երեւցած երկու ճշմարտութիւններուն իրարու հետ ունեցած կապերնին և համեմատութիւնին չիկրնալով հասկընալ, կըկարծեն թէ՝ անոնց մէկը ընդունողը մէկալը հարկաւորապէս պիտի չընդունի. ուստի մէկը կընդունին և անիկայ ամուր կըբռնեն, և մէկալը չեն ընդունիր, կըմերժեն:

Նեստորականները տեսնելով որ Քրիստոսի վրայ երկու բնութիւն կայ՝ կուզէին ըսել թէ երկուք ալ անձն կայ։ Ասոր հակառակ Եւտիքականները կըսէին թէ՝ որովհետեւ ՚ի Քրիստոս մէկ անձն կայ, ուստի բնութիւնն ալ մէկ ըլլալու է։ Եկեղեցւոյ զաւակներուն դաւանութիւնը յստակ է. քանզի երկու ճշմարտութիւնը՝ որ է "Երկու բնութիւն ՚ի միում անձին" ըսելը՝ իրարու հետ միացուցած են։

Մենք կըհաւատանք որ՝ հացին գոյացութիւնը Քրիստոսի մարմին փոխելով՝ պատարագի խորհուրդին մէջ Քրիստոսի մարմինը իրապէս ներկայ է։ Ահա՛ ճշմարտութիւններուն մէկը։ Մէկ ուրիշ ճշմարտութիւն մըն ալ այն է որ՝ այս խորհուրդս խաչին և փառաւորութեանը մէկ ձեւն է, և ասոնց երկուքին ալ յիշատակն է։ Ահա՛ ընդհանուր Եկեղեցւոյ հաւատքը այս է. որ իրարու ասանկ հակառակ երեւցած հաւատք իրարու հետ միաբաներ է. և երկուքին մէկէն կըհաւատայ։

Զխմակվան հերետիկոսութիւնը չկըրնալով հասկընալ՝ թէ այս խորհուրդը ասոնց երկուքը մէկէն իր տակը կըպարունակէ, այսինքն՝ Քրիստոս իրապէս ներկայ, և անոր օրինակը, չկըրնալով հասկընալ թէ միանգամայն պատարագ է ճշմարիտ, և ճշմարիտ պատարագին ալ յիշատակ. կըկարծէ թէ՝ այս ճշմարտութիւններուս մէկը ընդունողը մէկալը հարկաւորապէս պիտի չընդունի։

Այս պատճառիս համար ոմանք այս կէտիս վրայ կըյամառին՝ թէ այս պատարագս օրինակ է. և ասիկայ բուընին չէ՛ հերետիկոսութիւննին։ Կըկարծեն թէ մենք ասիկայ չենք ընդունիր. ուստի հայրապետաց հազարաւոր վկայութիւն կըբերեն գըլխունուս կըդիզեն, որ ասանկ բած են։ Եւ վերջապէս՝ Քրիստոսի մարմնոյն այս խորհուրդիս մէջ իրական ներկայութիւնը կուրանան. և հերետիկոսութիւննին ահա՛ այս է։

Ասոր համար հերետիկոսութիւններուն ամէնուն ալ առաջը առնելուն կարճ ճամբան՝ ճշմարտութիւններուն ամէնն ալ սորվեցընելն է։ Նոյնպէս՝ հերետիկոսութիւնները հերքելու ապահով ճամբան՝ ամէն ճշմարտութիւնները բացայայտել և հաստատելն է։

Թէ՛ շնորհքը և թէ՛ բնութիւնը ամէն ատեն աշխարհքի մէջ պիտի գըտնըվին։ Ուստի ամէն ատեն Պեղագեան հերետիկոսներ ալ պիտի գըտնըվին՝ ուղղափառներ ալ. այս հաւատքներուս մէկը՝ մարդոյս առաջին ծննդեանը գործն է. և մէկալը՝ երկրորդ ծննդեանը։

Ճշմարիտ կրօնքի մէջ չեղողներուն դարծը՝ և ճշմարիտ հաւատքի գալերնին՝ Եկեղեցւոյն արդիւնքն է . որ Քրիստոսի արդիւնքն ալ անկէց չիբաժնուիր ։ Այս դարձի եկող զաւակներն ալ ետքը իրենց ապատարար մօրը օգնութիւն կընեն ։

Ինչպէս որ մարմինը առանց գլխոյ , նմանապէս գլուխն ալ առանց մարմնոյ կենդանի չիմնար ։ Անոնց որն որ մէկալէն կըզատուի նէ՝ մարմնոյն մասը եղած չըլլար . ուստի Յիսուս Քրիստոսինը չըլլար ։ Բոլոր առաքինութիւնները , նահատակութիւնը , խըստակրօն ճգնութիւնները և ամէն բարեգործութիւնները ամենևին օգուտ մը չունին Եկեղեցւոյ անդամ չեղողին՝ և Եկեղեցւոյ գլխոյն և հովիւներուն հետ հաղորդութիւն չունեցողներուն ։

Դատապարտեալներուն ամըչնալու մէկ բան մը կըլլայ տեսնելը՝ որ իրենք ի՞նչ պատճառ բըռնած էին Քրիստոնէական կըրօնքը դատապարտելու նէ՝ այն պատճառը զիրենք դատապարտելու պատճառ կըլլայ ։

14. Հասարակ մարդոց և սրբոց կեանքը իրարու հետ այս կողմէս մօտութիւն ունին , ամէնն ալ երջանկութեան կըփափաքին . և տարբերութիւննին միայն՝ երջանկութեան առարկայ բըռնած բաներնուն վրայ է , որ անոր հասնելը երջանկութիւն կըսեպեմք ։ Ի՞նչ բան որ զիրենք իրենց երջանկութիւն սեպած բանին հասնելու չի-

թողուր՝ արգելք կըլլայ նէ , ամէնն ալ անոր թշնամի կըսեն ։

Աղէկը կամ գէշը՝ Աստուծոյ կամացը համեմատ դատելու է · որ ո՛չ անխրատ կըրնայ ըլլալ և ո՛չ կոյր ։ Մեր կամքը այս ընտրողութեանս առաջնորդ բռնել չըլլար · որ միշտ չարութեամբ և մոլորութեամբ լեցուն է ։

15. Յիսուս Քրիստոս Աւետարանին մէջ հաւատք ունեցողները ճանչնալու համար այս նշանըս տուաւ , որ նոր լեզու պիտի խօսին ։ Ու յիրաւի խորհուրդն ու ցանկութիւնը փոխող մարդուն լեզուն ալ կըփոխուի , նոր լեզու կըլլայ ։ Քանզի այս նորութիւններըս՝ որ Աստուծոյ անհաճոյ չեն , ինչպէս որ հին մարդն ալ չիկրնար Աստուծոյ հաճոյ ըլլալ · ասոնք աշխարհային բաներուն նորութենէն շատ մեծ տարբերութիւն ունին · քանզի աշխարհային բաներուն նորերը կենալով կըհիննան · բայց այս նոր հոգին ո՛րքան կենայ նէ՝ այնքան կընորի , և նորութիւնը կեվերնայ ։ “ Արտաքին մարդս մեր ապականի „ կըսէ Պօղոս առաքեալը (Բ · Կոր · Դ · 16) · “ Ու ներքին մարդս մեր նորոգի օր ըստ օրէ „ ։ Ու միայն յաւիտենական կենաց մէջ կատարեալ նոր պիտի ըլլայ · որ այն տեղ անդադար այն նոր երգը պիտի երգեն՝ որուն համար Դաւիթ կըսէ (Սաղմ · ԼԲ · 3) · այսինքն այն երգը՝

որ սիրով նորոգված սրտէն կըբղխէ ։

16. Երբ որ Պետրոս առաքեալը և ուրիշ Առաքեալները խորհեցան որ Թըլփատութիւնը վերցընեն, որ Աստուածային հրամանի և օրինաց դէմ բան մը ընել էր, Մարգարէներուն խօսքերը չքըննեցին. միայն անիկայ պատճառ բերին՝ որ անթըլփատներն ալ Հոգին սուրբը կառնեն կոր (Գործք. ԺԵ)։ Աւելի ապահով սեպեցին Աստուածային հոգւով լեցվիլը, քան Աստուածային օրէնքը պահելը. գիտէին որ՝ օրինաց վերջին վախճանը՝ Հոգին սուրբը առնելն էր. և որովհետեւ անթլփատները անգամ Հոգին սուրբը կրնային կոր առնել, ասկէց դատեցին որ՝ Թլփատութիւնը շատ հարկաւոր չէ ։

17. Քրիստոնէական ընկերութիւնը ամբողջ կառավարելու համար երկու օրէնք բաւական են. և ատոնք՝ քաղաքական օրէնքներէն աղէկ կըկառավարեն ։ Մէկն է Աստուծոյ սէրը. և մէկալը՝ իր ընկերը սիրելը ։

Կրօնքը ամէն տեսակ խելքի յարմար կուգայ ։ Հասարակ մարդիկ՝ կրօնքին միայն վիճակը և հաստատութեան ո՛ր աստիճանը գըտնըվեր է նէ՝ այն կրնային ։ Եւ այս կրօնքըս անանկ բան մըն է որ՝ միայն հաստատութիւն գըտնելուն եղանակը ճըշմարտութեան ապացոյց է ։ Ոմանք մինչեւ Աուսքելոց ժամանակը կերթան. և ոմանք՝ որ աւելի խելացի են, մինչև աշխարհքի սկիզը կերթան: Ճրեշտակները աւելի աղէկ և աւելի հեռուէն կըտեսնեն: Քանզի ասոնք կրօնքը յԱստուած կըտեսնեն:

Որու որ Աստուած իր կրօնքը սրտի ըզգացմունքներուն կողմէն տուեր է նէ՝ անոնք երջանիկ են. և հաւատոյն ճշմարտութեանը խելքընին աղէկ հասած է: Բայց հաւատք չունեցողներուն մենք միայն տրամաբանութեան ճամբով կրնամք հաւատոյ ճշմարտութիւնը համոզել. և կըսպասեմք որ Աստուած ինքը անոնց սրտին մէջ տպաւորէ. առանց ասոր հաւատքը օգուտ չունի փրկութեան համար:

Աստուած մեզ կրթելու իրաւունքը միայն իրեն պահելու համար, և մեր գոյութեան տկարութիւնը մեզի ճանչցընելու համար, ասոր կապը այնքան բարձր, կամ աւելի շիտակ ըսեմք, անանկ խորունկ տեղ պահեր է որ, անոր հասնիլը մեզի անհնար է: Անանկ որ՝ մենք մեզ ճանչնալը մեր խելքը հոգնեցընելով չըլլար՝ հնազանդեցընելով կըլլայ: Միայն աս կերպով է որ՝ մենք մեզ ճշմարտապէս կրնանք գիտնալ:

18. Անհաւատները՝ որ միայն իրենց խելքին հետևելով կուզեն. սովորականէն աւելի զօրաւոր խելք ունենալու են: Ի՞նչ կըսեն անոնք: Կըսեն. չէ՞ մի որ անասուններն

ալ կըտեսնեմք որ մարդու պէս կապրին ու կըմեռնին. անհաւատներն ալ Քրիստոնեաներուն պէս կըմեռնին, Քրիստոնեայ չեղող ազգեր ալ կան որ կրօնական արարողութիւններ ունին, մարգարէներ ունին, վարդապետներ՝ սուրբեր՝ կրօնաւորներ՝ և ամէն բան ունին մեզի պէս։ Ասիկայ ալ Սուրբ գրոց դէ՞մ է մի. այս ամէնս ալ սուրբ Գիրքը չո՞ւնէր մի։ Թէ որ ճշմարիտը գտնալ հոգերնիդ չէ նէ՝ մտքերնիդ հանգչեցնելու համար այսքանըս բաւական է։ Բայց թէ որ բոլորով սրտիւ ճշմարտութիւնը գտնալ կուզէք նէ՝ ասիկայ հերիք չէ՛. պէտք է մանր մէկիկ մէկիկ քննութեան առնել։ Կարելի է որ՝ փիլիսոփայական պարապ խնդրոյ մը համար այսքանըս հերիք ըլլայ. բայց հոս՝ որ ամէն բան ասոր կապուած է . . . սակայն սանկ մէկ թեթեւ խորհրդածութիւն մը ընելէն ետքը՝ մարդ իր միտքը պարապ խօսքերով կըզբօսեցընէ։

Մէկ մարդ մը իրեն ունեցածը ամէնն ալ մէկիկ մէկիկ ձեռքէն երթալը իր աչքով տեսնէ նէ՝ իրեն սոսկում կուգայ, երբ յամառեալ անոնց կապուած կըմընայ. և չփնտռուեր թէ իրեն մնալու բան ի՞նչ կայ՝ որ սիրտը անոր կապէ։

Այս ամէն մէկ կարծիքներուս համեմատ մէկ մէկ եղանակ կայ աշխարհքիս մէջ ապրելու ։ Մէկ կերպ մը ապրել կայ՝ թէ որ միշտ հոն մնալու ըլլանք նէ ։ Մէկ ուրիշ կերպ մը՝ երբ հաստատուն գիտնանք որ երկար ատեն հոն մնալու չենք , և չըգիտենք ալ թէ ամբողջ ժամ մը պիտի մնա՞նք մի ։ Ու այս վերջին դրութիւնս ահա՛ մեր վիճակն է ։

19. Կարծիքները երկուքի բաժնուած ըլլալուն համար հարկ կըլլայ քեզի՝ որ ճըշմարտութիւնը փընտըռելու աշխատիլ յանձնառու ըլլաս ։ Քանզի թէ որ առանց ճշմարիտ կանոնը գըտնելու մեռնիս նէ՝ կորսուած ես ։ Բայց պիտի ըսես . թէ որ Աստուած կուզէր որ զինքը պաշտեմ, իրեն կամքը ստոյգ նշաններով ինծի յայտնած ըլլալու էր ։ Այն ալ ատանկ ըրած է . բայց դուն անոնք գըտնելու հոգ չես ըներ , գո՛նէ փընտըռէ . աշխատութիւնդ չարժելու բան մը չէ՛ ասիկայ ։

Անաստուածներուն հա՛րկ է անանկ բաներ խօսիլ՝ որ կատարելապէս բացայայտ ըլլայ ։ Մարդոյս հոգին կըմեռնի ըսելը կատարելապէս յայտնի խօսք կարծողը խելքը կորսընցուցած ըլլալու է ։ Կոպերնիկոսի կարծիքը աղէկ քննութեան չառնուիլը վընաս մը չունի . բայց հոգին կըմեռնի՞ մի՝ չմեռնիր մի՝ ամէն մարդու իր բոլոր կենացը մէջ գիտնալը հարկաւոր եղած բան մըն է ։

20. Մարգարէները և հրաշքները անգամ՝ և մեր կրօնքին ամէն ապացոյցները անանկ բաներ չեն որ մարդ կարող ըլլայ ըսելու թէ երկրաչափապէս կըհամոզեն մարդուն միտքը։ Բայց ես այժմ՝ ասոնց հաւատալը խելքի դէմ մեղանչել չէ՛ ըսելնիդ՝ և ինծի այս կողմէն իրաւունք տալերնիդ հերիք չեմ սեպեր։ Բացայայտութիւն ալ ունին՝ մթութիւն ալ. ոմանց միտքը կըլուսաւորեն, և ուրիշներունը խաւարի մէջ կըձգեն։ Բայց բացայայտութիւնը՝ հակառակ կողմին պինտ բացայայտ բռնածէն եւել չէ՛ ալ նէ՝ անոր հաւասար կուգայ. և ասոր համար՝ ասոր չիհետեւելու պատճառ՝ բացայայտութեան կողմէն պակասութիւն ունենալը չիկրնար ըլլալ։ Այս պատճառս ինծի կերեւի որ ուրիշ բան չէ՛, բայց եթէ մարմնային ցանկութիւնն ու սրտին չարութիւնը։ Հաւատալ չուզողները դատապարտելու չափ բացայայտութիւն ունի. բայց անոնք վաստըկելու և դարձընելու չափ չունի։ Ասով հասկըցվելու է որ՝ այս հաւատքիս հետեւողները հաւանեցընողը մեր մարդկային խելքը չէ՛, Աստուածային շնորհքն է. և հաւատքէ փախչողներուն ալ հակառակութեան պատճառը խելքէ չէ՛, մարմնաւոր ցանկութիւնն է։

Ո՞վ կըրնայ չիզարմանալ ասանկ մէկ կըրօնքի մը վրայ, որ մտքերնուս լոյսը եմենալով հազիւ սորվելու և հասկընալու բաներնիս ինքնին կըսէ և կըսորվեցընէ մեզ. և քանի՛ որ քննեմք նէ՝ ըսածին ճշմարտութիւնը կըգըտնեմք ։

Մէկ մարդ մը՝ որ Քրիստոնէական կրօնից ճշմարտութեան ապացոյցներ կըգըտնէ՝ իր հօրմէն իրեն ժառանգութիւն մնացած տանը **տէնէփները** գըտածի պէս է ։ Սուտ է կըրնա՞յ մի ըսել. տանք քըննելու անհոգութիւն կըրնա՞յ մի ընել ։

21. Երկու տեսակ մարդիկ կան որ՝ մէկ Աստուած մը կենալը կըճանչեն ։ Մէկ մը անոնք, որոնց սիրտը խոնարհ է, և նախատվիլը և անարգըվիլը կըսիրեն. ինչ աստիճան խելք ունենան նէ՝ թէ ստորին և թէ բարձր. այս բանիս խելքերնին չեն խառնըվըրներ ։ Մէկ մըն ալ անոնք՝ որ ո՛րքան որ ճշմարտութեան հակառակ են նէ՝ անիկայ տեսնելու պէտք եղած խելքը ունին ։

Մէկէն աւելի Աստուած չիկայ ըսող հեթանոս խելացիները հալածանք քաշեցին. Հրեաները նախատինք կրեցին, և Քրիստոնեաները տանջմէ ալ աւելի ։

22. Չեմ գիտեր արարչութեանը հաւատալէն աւելի ի՞նչ դժուարութիւն կայ մեռելներուն յարութիւն առնելուն, և կոյս աղջկան մը տղայ բերելուն հաւատալու ։ Մարդս նորէն կենդանացընելը՝ բնաւ չիկե-

ցած ատենը նոր ստեղծելէն դժուար բա՞ն է մի ։ Ու տղայ ծնանիլ ըսելը ի՛նչ ըլլալը չիգիտնայինք նէ՝ մինակ մէկ աղջիկ մը տղայ բերելուն, կամ մանչ մը աղջիկ մը մէկ տեղ գալով տղու ծննդեան պատճառ ըլլալուն մէկը մէկալէն աւելի արտառոց և չըլլալու բան սեպելու ի՞նչ պատճառ կունենայինք ։

23. Խղճմտանքին հանգստութիւնը ու խղճմտանքին ապահովութիւնը իրարմէ շատ տարբեր բան են ։ Պարզ և անկեղծ մըտքով ճշմարտութիւնը խնդրելէն աւելի սիրտ հանգչեցընելու բան չիկայ ։ Ապահովութիւն տուող ալ ճշմարտութիւնէն զատ չիկայ ։

Հաւատոյ երկու ճշմարտութիւն կայ, երկուքն ալ միապէս հաստատուն ։ Մէկն այս է որ՝ մարդս նոր ստեղծուած ատենը, ըսել է՝ երբ որ շնորհաց վիճակի մէջ էր, բոլոր բնութիւնէն վեր վերցըված էր, Աստուծոյ նման էր, և Աստուած հաղորդ էր ։ Մէկալ ճշմարտութիւնն այս է, որ ապականութեան և մեղաց վիճակին մէջ մարդս իր վիճակէն ինկաւ, անասնոց նման եղաւ ։ Այս երկու առաջարկութիւններս ալ հաստատուն և ստոյգ են ։ Աստուածաշունչը ասոնք մեզի յայտնապէս կըծանուցանէ. երբ որ մէկ տեղ մը կըսէ. “ Ցնծայր յորդիս մարդկան „ (Առակ. ը. 31)։ “ Հեղից յոգւոյ իմմէ 'ի վերայ ամենայն մարմնոյ „

(Յովէլ. բ. 28.)։ «Ես ասացի թէ Աստուածք իցէք» (Սաղմ. ձբ. 6)։ Եւ ուրիշ տեղ կըսէ. «Ամենայն մարմին խոտ է» (Ես. խ. 6)։ «Մարդ ... հաւասարեցաւ անասնոց անբանից և նմանեցաւ նոցա» (Սաղմ. խը. 13)։ «Ասացի ես 'ի սրտի իմում վասն խօսից որդւոց մարդկան, եթէ դատի զնոսա Աստուած, և զի ցուցցէ եթէ նոքա անասունք են» (Ժողով. գ. 18)։

24. Լակեդեմոնացւոց և ուրիշներուն մահուանը ազնիւ օրինակը մեզի չեն ազդեր. քանզի անոնց մեռնելէն մեզի ինչ օգուտ։ Բայց մարտիրոսաց մահուան օրինակը մեզի կազդէ. քանզի անոնք մեր անդամներն են։ Մենք անոնց հետ կապակցութիւն ունինք. անոնց արիաբար մահուան յանձնառու ըլլալը մեզի ալ օրինակ կրնայ ըլլալ։ Հեթանոսաց համար ասանկ բան չիկայ. մենք անոնց հետ ասանկ կապակցութիւն չունինք. ինչպէս որ մէկ օտար մարդ մը որքան հարուստ ըլլայ նէ՝ անոր հարստութիւնը մեզի ժառանգութիւն չըլլար. հօրերնուս կամ ուրիշ մօտաւոր ազգականի մը ժառանգութիւն մեզի կրնայ ըլլալ։

25. Օտարիլը առանց ցաւոյ չիկրնար ըլլալ։ Սուրբ Օգոստինոս կըսէ, որ թէ որ մէկը զինքը քաշողին ետեւէն կամաւ երթայ նէ՝ կապված ըլլալը չիմանար. բայց երբ որ

հակառակի և անկէց զատուիլ և հեռանալ ուզէ նէ՝ նեղութիւն կըքաշէ. կապը կըձըգտի (կէրիլմիշ կըլլայ), և իրեն ցաւ կուտայ: Այս կապս մեր մարմինն է՝ որ մեռնելումնիս միայն կընայ փըթիլ: Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ըսած է որ՝ Յովհաննու Կարապետին եկած առենէն, այսինքն՝ իրեն ամէն մէկ հաւատացելոց սիրտը մտած առենէն, Աստուծոյ արքայութիւնը կըքաշքըշեն. և ով որ ուժով փըրթի նէ՝ անոր ձեռքը կանցնի. (Մատթ. ժա. 12): Մէկուն Աստուածային շնորհքը ազդելէն առաջ՝ միայն մարմնաւոր ցանկութեան ծանրութիւնը կիմանայ, որ զինքը դէպ 'ի գետին կըքաշէ: Երբ որ Աստուած դէպ 'ի վեր կըքաշէ նէ՝ այս երկու հակառակ կողմէն քաշվելու մարդոյն այնպէս մէկ բռնութիւն մը կըլնէ՝ որ Աստուած միայն կրնայ այս բռնութեանս յաղթել: Բայց հետեւնիս Այն ըլլալէն ետքը՝ որ առանց Անոր բան չեմք կրնար ընել, Անով ամէն բան կրնամք ընել կըսէ սուրբն Ղեւոնդիոս հայրապետ: Անանկ է նէ՝ պէտք է մարդումըտքին մէջէն յանձնառու ըլլալ՝ որ իր բոլոր կենացը մէջ այս հակառակութեանըս և բռնութեանս համբերէ: Քանզի այս աշխարհքիս մէջ խաղաղութիւն չիկայ. Քրիստոս աշխարհք եկաւ նէ՝ հետը խաղաղութիւն չբերաւ, դանակ բերաւ.

(Մատթ. Ժ. 34)։ Սակայն այն ալ խոստովանիլ պէտք է որ՝ ինչպէս որ սուրբ Պետրոս կըսէ թէ մարդոյս խնամատարութիւնը Աստուծոյ աւանդը խնամութիւն է (Ա. Պետր. Դ. 19). անոր պէս մենք ալ կրնանք ըսել որ, այս պատերազմն՝ որ մարդոց աչքին շատ խիստ կերեւի, Աստուծոյ առջին խաղաղութիւն է։ Բանին Քրիստոսի այս աշխարհքըս բերած խաղաղութիւնը այս է։ Բայց այս խաղաղութիւնս ալ միայն այն ատենը կատարեալ կըլլայ՝ երբ որ այս մարմիննիս ապականւի. ասոր համար է որ մարդը մեռնելու կըցանկայ. կեանքն ալ յօժար կամօք կրելով՝ և անոր ալ համբերելով՝ մեզի համար ապրելու ալ մեռնելու ալ համբերողին համար, որ մեր ուզել կըլլածէն և մեր մըտքէն անցածէն աւել բարիք կրնայ տալ մեզի. ինչպէս սուրբն Պօղոս կըսէ (Եփես. Գ. 20)։

26. Պէտք է ջանալ որ ընաւ բանի մը համար չխռովինք, և ինչ որ գլուխնիս գայ նէ՝ աղէկը այս է ըսելով ընդունինք։ Կըկարծեմ թէ՝ ասիկայ մեր պարտքն է. և մէկը ատանկ չընէ նէ՝ մեղք կըգործէ։ Քանզի մեղք ըսածնիս անոր համար մեղք են՝ որ Աստուծոյ կամացը հակառակ են։ Նոյնպէս՝ Աստուծոյ կամացը դէմ կամք ունենալը մեղքին էութենէն ըլլալով, կարծեմ յայտնի կերեւի որ, երբ որ եղած բա-

ներուն միջնորդութեամբը իրեն կամքը մեզի կըյայտնէ, անոր չհընազանդիլը մեղք պիտի ըլլայ:

27. Երբոր ճշմարտութիւնը երեւակ ըլնայ և հալածանք քաշէ նէ՝ կերեւի թէ ասիկայ անանկ մէկ ժամանակ մըն է որ, ճըշմարտութեան պաշտպան կենալով Աստուծոյ ծառայելը ամէն բանէն աւելի Աստուածահաճոյ և ընդունելի գործ պիտի ըլլայ: Կուզէ որ՝ բնութեամբ դատեմք շնորհքը. և այս խորհրդածութիւնս ընելու կըներէ: Ինչպէս որ հասարակութիւնը ոտք ելած և օրինաւոր իշխանէն ապըստամբած ատենին՝ նոյն իշխանին հաւատարիմ մնալով հասարակաց ապստամբութեանը չխառնըվող մարդը իշխանին եվելօք ընդունելի կըլլայ. նոյնպէս կրօնքին ճըշմարտութեանը դէմ հակառակողները շատցած ատենը անոր մաքրութեանը պաշտպան կեցողները Աստուած մէկ մասնաւոր բարութեամբ մը կընդունի: Բայց աշխարհքիս թագաւորներուն և թագաւորաց թագաւորին մէջը այս տարբերութիւնս կայ. որ աշխարհքիս իշխանները իրենց հպատակները հաւատարիմ չեն ըներ, անոնք հաւատարիմ եղած կըգտնեն: Աստուած միշտ մարդիկ առանց իր շնորհացը անհաւատարիմ կըգտնէ. և անոնց անհաւատարմութեան ժամանակը ինքը անոնք հաւատա-

ըխմ կընէ ։ Ուստի՝ երկրաւոր թագաւորները՝ պարտականութիւննին կատարող և հընազանդութեան մէջ մնացող հպատակներուն շնորհակալութեամբ՝ անոնց երախտիքը կը ճանչնան. և ըրածնին իբրև երախտիք կընդունին ։ Բայց Աստուծոյ ծառայութեան մէջ գտնուող մարդիկը միշտ Աստուծմէ շնորհակալ ըլլալու պարտական են ։

28 Թէ՛ մարմնոյն և թէ հոգւոյն աշխատութիւններուն համբերել տուող և արդիւնաւոր ընող բաները ո՛չ մարմնոյ ճըգնութիւններն են, և ո՛չ մտքին տառապանքը, այլ սրտին բարի շարժմունքները ։ Երկու բան կայ սրբելու. պատիժները և հեշտութիւնները ։ Պօղոս առաքեալ կըսէ որ՝ աղէկ ճամբայ մտնել ուզողները շատ նեղութիւններու և տառապանքներու պիտի հանդիպին (Գործ. ժդ. 21) ։ Նեղութեան մէջ գտնուողները ասով մխիթարուելու են. քանզի իմանալով որ իրենց փընտրուած երկինքին ճանապարհը ասանկ բաներով լեցուն է, իրենց ճշմարտապէս այն ճամբուն մէջ գտնուելուն նշանները տեսնելով իրենց ուրախութիւն պիտի գայ ։ Բայց այս նեղութիւններս ալ զուարճութենէ բոլորովին զուրկ չեն. և միայն այս կերպ զուարճութիւններն են որ՝ ատոնք յաղթել կուտան ։ Քանզի ինչպէս որ աշխարհք դառնալու համար Աստուած ձգողները անոր

համար ատանկ կընեն՝ որ երկրային և աշխարհական զուարճութիւնները աւելի անուշ գտած են, քան թէ Աստուծոյ հետ միացած ըլլալուն զուարճութիւնը․ և այս հեշտութիւնս զօրանալով անոնք իրեն կըքաշէ․ և ատոնց առաջին անգամ ընտրած ճամբուն վրայ զղջալ տալով՝ անոնք ապանայի ապաշխարող կընէ, ինչպէս որ Տէրտուղիանոս կըսէ․Նմանապէս մարդ չիճըրդեր աշխարհքիս զուարճութիւնը, և խաչին ետեւէն չերթար, թէ որ մեղաց զուարճութիւնէն աւելի զուարճութիւն չիգըտնէ նախատանաց և աղքատութեան և ամէն բանէ զըրկըւելուն և ամէնուն աչքէն ինալուն մէջ։ Այս նայելով պէտք չէ անանկ կարծել՝ “Որ քրիստոնէին կեանքը տրտմութեամբ լեցված կեանք մըն է„, ինչպէս կըսէ Տէրտուղիանոս։ “Մարդ մէկ զուարճութենէ մը իր կամաւը հրաժարվելու ըլլայ նէ՝ անկէց մեծը գտած ըլլալուն համար անկէց կըհրաժարվի„․ Պօղոս առաքեալ ալ կըսէ․ “Յամենայն ժամ ուրախ լերուք․ անդադար աղօթս արարէք․ յամենայնի գոհացարուք„ (ա․ Թէսաղ․ ե․ 16․ 17․ 18)։ Աստուծոյ դէմ բան ընելով անիկայ բարկացուցած ըլլալուն զխղճը, և բոլոր կենաց փոփոխութիւնը, Աստուած գտած ըլլալուն համար ուրախանալուն վրայ հիմնած է։ Անոր մէջ գանձ գըտնող մարդը անոր վըրայ այնքան կուրախանայ որ՝ կերթայ ամէն ունեցածը կըծախէ որ այն արտը ձեռք ձըգէ . ինչպէս որ Քրիստոս տէրն մեր ըսաւ (Մատթ. ժգ. 44) : Աշխարհային մարդիկ ալ իրենց յատուկ տրտմութիւն ունին . բայց սանկ ուրախութիւն չունին . որ աշխարհքս չիկրնար տալ , և ո՛չ ալ կըրնայ վերցընել . ինչպէս որ նոյն տէրն մեր Քրիստոս կըսէ (Յովհ. ժդ. 27 : ժզ. 22) : Երանութեան հասնողները առանց տրտմութեան այս ուրախութիւնս ունին . Քրրիստոնեայներն ալ այս ուրախութիւնս ունին , բայց ուրիշ զուարճութիւններու և հեշտութիւններու հետեւած ըլլալնուն վրայ ունեցած տրտմութիւննին խառն է . կըվախնան ալ որ՝ ուրիշ հեշտութիւններէ խաբվելով այս ուրախութիւնը ձեռքէ չիփախցընեն : Քանզի շատ տեսակ հեշտութիւններ կան որ անդադար մեզի փորձանք են : Ասոր ջանք ընելու ենք ամէն ատեն այս վախը մեր սրտէն չիհանելու , որ մեր ուրախութիւնը կըշափաւորէ և կըպահէ : Եւ այս վախըս այնքան եվել կըլլայ , որքան որ մարդ կիմանայ որ դէպ 'ի մէկ կողմը յօժարութիւն ունի , չիտակ անոր երթալ կուզէ և դէպ 'ի մէկալ կողմը որպէս թէ բռնի կըքաշվի : Սուրբ Գիրքը կըսէ . դէշ օրերըդ աղէկ բաներ միտքըդ բե՛ր . և ուրախութեան օրերըդ՝ տրտմութիւնը մըտքէդ մի՛ հաներ (Մտթ. ժա. 27). մինչեւ որ կատարուի Յիսուս Քրիստոսի մեզի ըրած խոստմունքը, որ մեր ուրախութիւնը մեր ներսը կատարեալ պիտի ըլլայ: Անանկ է նէ՝ մենք մեզ բոլորովին տըրտմութեան չիտամք. անանկ չիկարծեմք որ՝ բարեպաշտութիւն ըսածը՝ առանց մխիթարութեան միշտ տրտմութեան մէջ կեանք վարել ըսել է: Ճշմարիտ բարեպաշտութիւնը, որուն կատարեալը միայն երկինքը կըգըտնուի, սրտի հաճութիւն այնքան շատ ունի հետը որ՝ թէ՛ սկիզբը և թէ՛ յառաջադիմութիւնը և վերջը անով լեցված են: Ա՝էկ լոյս մըն է անանկ պայծառ, որ իրեն վերաբերեալ ամէն բաներուն վրայ կըծագէ, և անոնց ամէնուն ալ փայլումն և պայծառութիւն կուտայ: Թէ որ հետը խառն տրտմութիւն կայ, մանաւանդ սկիզբները. այն տրտմութիւնը մեղնէ է, անկէց չէ՛: Քանզի ասիկայ՝ մեր ներսը գոյանալու ըսկած բարեպաշտութենէն չիգար. տակաւին հոն գըտնըված ամբարշտութենէն կուգայ: Ամբարշտութիւնը վերցընեմք. ուրախութիւնը անխառն կըլլայ: Անանկ է նէ՝ անոր պատճառը ջերմեռանդութեան վրայ չիձըգեմք, մեր վրան առնեմք, և անկէց թեթեւնալուն ճարը գըտնելու համար հարկ կըլլայ որ մենք մեզ չխոկեմք:

29. Եղած գացած բանին վրայ ցաւիլ

պէտք չէ՛ · ցաւը միայն մեր պակասութեանցը վրայ կրելու եմք ։ Գալու բաները ամենեւին մեզի ազդելու չեն · քանզի մեզի նկատելով անիկայ չիկայ տակաւին · և կարելի է որ այն վախցած բաներնիս մեզի բնաւ չիպատահի ։ Ճշմարտապէս մեր եղած ժամանակը միայն ներկայն է · և մենք միայն անիկայ պիտի գործածեմք ըստ Աստուծոյ ։ Մեր միտքն ալ գլխաւորապէս անոր պիտի տամք ։ Բայց աշխարհքս անանկ անհանդարտ է՝ որ՝ մարդ բնաւ ներկայ ժամանակը չիհոգար , որուն մէջ կապրի · ամէնն ալ ապագայ ժամանակը կըհոգան , որ տակաւին անոր չեն հասած ։ Անանկ որ՝ մարդ ամէն ատեն՝ ետքը ապրելու կըպատրաստի · ներկայ ապրիլը հոգ չըներ ։ Մեր Տէրը չուզեց որ մեր նախատեսութիւնը մեր իրօք գըտնըված օրէն անդին անցնի ։ Մեր ալ՝ թէ՛ մեր փրկութեանը և թէ՛ հանգստեանը համար պահելու սահմաննիս այս է ։

30. Շատ ատեն մարդուս վարքը չխակելու համար գէշութիւնը տեսնելը՝ աղէկին օրինակէն աւելի խեր կընէ ։ Գէշի տրվիլն ալ աղէկ բան է · քանզի գէշ շատ կըգըտնըվի · աղէկը քիչ է ։

31. Մարկոսի Աւետարանին 13 գլուխին մէջ Քրիստոս իրեն վերջին գալստեանը համար աշակերտներուն հետ մէկ երկար խօսք

մը կընէ ։ Եւ որովհետեւ Եկեղեցիին գլխուն եկած բաները ամէն մէկ Քրիստոնէին գլխուն ալ կուգան մասնաւորապէս․ ուստի ստոյգ է որ՝ այս գլուխս այն ամէն Քրիստոնեայներուն վիճակին վրայ գուշակութիւն է, որ դարձի գալով իրեն ներսի հին մարդը կաւրէ, ինչպէս որ բոլոր տիեզերքս ալ այն ատենը պիտի աւրուի՝ և անոր տեղը նոր երկինք և նոր երկիր պիտի ըլլայ․ ինչպէս որ սուրբ Գիրքը կըսէ (Բ․ Պետ․ Գ․ 13)։ Աչքէ ինկած տաճարին կործանմանը վրայ հոն եղած գուշակութիւնն ալ՝ մեր ամէն մէկերնուս ներսը գտնուած անարգեալ մարդուն կործանիլը կըցըցնէ ։ Տաճարին համար ըսուեցաւ որ՝ քար քարի վրայ պիտի չմնայ․ այս ալ այն կընշանակէ որ՝ հին մարդոյն կիրքերէն մէկն ալ պիտի չմնայ ։ Եւ այն քաղաքական և ընտանի կռիւները՝ իրենք զիրենք Աստուծոյ նուիրող մարդոց ներսը եղած պատերազմը անանկ աղէկ և կատարեալ կընկարագրէն որ՝ ասկէ ալ աղէկ օրինակ չըլլար ատոր ։

32. Աստուծոյ փառացը համար մեռնողներուն մասունքներուն մէջ Հոգին սուրբ կըբնակի աներեւութաբար․ մինչեւ որ յարութիւն առած ատենը յայտնի տեսնուի ։ Ասոր համար է որ՝ սրբոց մասունքները յարգութեան արժանի կըլլան ։ Քանզի Աստուած իրենինները գերեզմանին

մէջն անգամ մինակ չիձըգեր · որ այն տեղ մարմինին թէպէտ մարդոց աչքին մեռած են, բայց հոգինին եղած ատենը այն մարմինները մեղաց բնակարան գըտնըւած չըլլալուն համար՝ միշտ կենդանի են ։ Մարդըս կենդանի եղած ատենը գոնէ մեղաց արմատը միշտ անոր սրտին մէջ կայ · թէպէտ պտուղը ամէն ատեն չիկայ ։ Եւ այս թշուառական արմատը՝ որ մարդըս կենդանութեան ատենը անկէց չիբաժնըւիր, ահա այն է պատճառը որ մարդս այնպէս պատուոյ արժանի չէ կենդանի եղած ատենը · այլ մանաւանդ՝ ատելութեան արժանի է ։ Անոր համար՝ այս թշուառ արմատս չորցընելու համար մահը հարկաւոր է · և մահը փափաքելի բան մը ըլլալուն ալ պատճառը այս է ։

33. Ընտրեալները իրենց առաքինութիւնները պիտի մոռնան, և դատապարտեալները իրենց մեղքերը ։ “ Տէր, երբ տեսանք զքեզ քաղցեալ և կերակրեցաք „ ։ և այլն ։ (Մատթ. իե. 37. 44)[1] ։ Յիսուս Քը-

---

[1] Այս խօսքս մէկ մասնաւոր կարծիք մըն է անհիմն ։ Բերած վկայութիւնն ալ այս կարծիքը չիկրնար հաստատել · միայն այն կըցուցնէ որ՝ Քրիստոսի ըսելու խօսքը անոնք ծուռ պիտի հասկընան · անօթի էի ըսէ նէ՝ ճշմարտապէս Քրիստոս անձամբ անօթի տեսած պիտի կարծեն · և որովհետեւ չեն յիշեր որ տեսած ըլլան, ուստի այս հարցումը կընեն · և Քրիստոս անոնց կարծիքը կըշիտկէ ·

րիստոս ո՛չ դիւաց վկայութիւնը ուզեց, և ո՛չ այն բանին համար կանչըված չեղողներուն․ այլ միայն՝ Աստուծոյ և Յովհաննու Կարապետին վկայութիւնը։

34. Ա՛օնթէները հեղինակը ծանր պակասութիւններ ունի։ Գիրքը աղտեղի և անպարկեշտ խօսքերով լեցուն է։ Ասիկայ բատակ մը չըներ։ Կամաւոր մարդասպանութեան և մահուան վրայ ունեցած միտքը կարդացողին սոսկում կըբերէ։ Հոգեւոր փրկութեան վրայ մարդըս անհոգ և աներկիւղ կընէ․ որով մարդ ըրած գէշութիւններուն վրայ չիղըղջար։ Եւ որովհետեւ ասոր չինած գրքին նպատակը՝ կարդացողը բարեպաշտ ընել չէ՛․ ուստի ասանկ մէկ գիրք մը չինելու ալ չէր ստիպւեր։ Բայց ամէն մարդու պարտականութիւն է որ՝ կարդացողը բարեպաշտութենէ չիհեռացընէ։ Շատ բանի վրայօք ունեցած իմաստներուն վրայ զինքը արդարացընել ուզողը ի՛նչ կըսէ նէ թող ըսէ, մահուան վրայ ըսած խօսքերը չիկրնար արդարացընել․ որովհետեւ բոլորովին՝ կռապաշտ փիլիսոփաներու գաղափարներով չինված է։

իր անուանը ուրիշին եղածը իրեն եղած սեպելով։ Ուստի այս վկայութիւնս աւելի Բաքալին կարծիքին դէմ կուգայ․ որովհետեւ կըցըցընէ որ՝ աշխարհքի մէջ ըրածնին չըրածնին կըյիշեն եղեր։

Բանզի մէկ մարդ մը քրիստոնէաբար մեռնիլ չուզէ նէ՝ պէ՛տք է որ բարեպաշտութեան ամէն խմորները մըտքէն հանած ըլլայ։ Արդ՝ այս հեղինակիս շինած գիրքէն կերեւի որ՝ անոր բոլորովին միտքը՝ փափկութեան և զեղխութեան մէջ մեռնիլ կընայի վեհերոտ և քրիստոնէական արիութիւն չունեցող մարդու մը պէս։

35. Հին ատենվան Եկեղեցին անցքերը նոր ժամանակիս հետ բաղդատած ատենիս խորհելնուս պատճառը այն է որ՝ սուրբ Աթանասը և սրբուհի Թերեզան և ուրիշ սուրբերը սովորաբար գլուխնին մէկ փառաց պսակ մը ունեցածի պէս կուգայ մեզի։ Եւ հիմա՝ որ ժամանակ անցնելով ամէն բան յստակ հասկըցված է, ափկայ ճշմարտապէս տանկ եղած կըկարծեմք։ Բայց այս մարդըս երբ որ աշխարհքի մէջ էր՝ և թշնամիները զինքը կըհալածէին, ուրիշ բան չէր, բայց եթէ Աթանաս անունով մէկ մարդ մըն էր։ Նմանապէս սրբուհին Թերեզա ալ՝ ուրիշ մարապետներուն պէս մարապետ մըն էր։ Յակոբոս առաքեալն ալ Եղիա մարգարէին համար տանկ կըսէ. “Եղիա մարդ էր իբրեւ զմեզ չարչարելի„ (Յակոբ. Ե. 15)։ Եւ ապով մարդիկ կըխրատվին, որ մենք սուրբերէն շատ վար մարդիկ եմք ըսելով վարքերնին անոնց նմանցընելու չյուսահատին։

Մարդիկ հասարակօրէն կըսեն․ անոնք մեղի պէս չէին, սուրբ էին։

36. Հաւատքի ընդդիմութիւն ունեցող մարդոց խելքը պինդ առաջ անոր հաւցընել պէտք է որ՝ հաւատալիքները խելքի դէմ բաներ չեն։ Անկէց ետքը՝ հաւատքը անոնց պատկառելի և յարգութեան արժանի բան մը ցըցընելու է․ և ետքը սիրելի ցըցընելու է․ անանկ որ՝ ճշմարտութեանը խելքը չհասնող մարդն ալ ըսէ․ Աստուած տար որ սա բաները իրաւ ըլլային։ Ու երբ որ այս աստիճանըս հասնի՝ անկէց ետքը անոր ճշմարտութիւնը անհակառակելի ապացոյցներով հաստատելու է։ Հնութիւնը և սրբութիւնը ցըցընելու է մեծութիւնովը և բարձրութիւնովը․ և ըսելու է թէ՝ անոր համար սիրելի է հաւատքը, քանզի ճշմարիտ բարին կըցուցընէ մեզի։

Դաւիթին կամ Սողոմոնին մէկ խօսքը, ինչպէս է այս․ “Ու պարուրեաց Տէր ըզսիրտ քո„․ (Բ․ Օրէն․ Լ․ 6)․ որ ըսել է, Աստուած քու սիրտդ պիտի թլփատէ (աւելորդ բաները կըտրելով նետելով), Քրիստոնէութեան բուն հոգին կըհասկըցընէ։ Թող մէկալ խօսքերը ամէնն ալ երկդիմի եղած ըլլան․ թո՛ղ անոնք ըսողը Քրիստոնեա՞յ էր մի, Աստուածային յայտնութեա՞մբ մի ըսաւ, փիլիսոփայական խորհրդածութեամբ մի ըսաւ, չիշխանայ. ասոր պէս մէկ խօսք մը ուրիշներուն ամէնն ալ վճռել կուտայ: Մինչեւ ասանկ խօսք մը գըտնըլլի նէ՝ երկդիմութիւնը կըմընայ. անկէց ետքը չմընար:

Քրիստոնէական կրօնքը ճշմարիտ հաւատացող մարդը թէ որ խաբվի նէ՝ շատ բան մը կորսնցուցած չըլլար: Բայց ինչ գէշ բան կըլլայ՝ թէ որ սուտ կարծելով խաբվի նէ:

37. Ըստ աշխարհի կեանք վարելու աւելի յարմարութիւն տուող վիճակները՝ ըստ Աստուծոյ ապրելու մեծ արգելք կըլլան: Ասոր հակառակ՝ կրօնաւորաց կեանքին պէս բան մըն ալ չիկայ՝ որ աշխարհաւոր մարդոց աչքին դժուար երեւի: Ու անոնց եվելօք փափաքած բանը այն է որ՝ աշխարհքի մէջ մեծ պաշտօն և շատ հարըստութիւն ունենան: Աստուծոյ ուզածին պէս ապրիլը անոնց մէկ ծանր բեռ մըն է: Ու յիրաւի՝ մարմնոյ ցանկութեան ետեւէ իյնողները ասոր համը չկըրնալ առնելովնին՝ իրենց անտանելի ձանձրութիւն կըպատճառի ասկէց:

38. Հին Կտակարանը՝ ապագայ ուրախութեան պատկերը կըպարունակէր. Նորը՝ ասոր հասնելու միջոցները կըսորվեցընէ: Ձեւերը՝ ուրախութեանը ձեւերն էին. բայց միջոցը՝ ապաշխարութիւնն է: Սա-

կայն զատկական դառին հետ լեղի եղէգ (մառուլ) ուտելու սովորութիւն կար. (Ելք. ժբ. 8)։ Ու ասով այն կուզէր իմացընել որ՝ առանց նեղութեան բնաւ մէկ ատեն մը ուրախութեան հասնըլլիլ չըլլար։

39. Հրեայները Պիղատոսի առաջ Քրիստոսի համար ամբաստանութիւն ըրած ատեննին դիպուածով բերաններնուն Գալիլէա բառը ելաւ (Ղուկ. իգ. 5). և ասիկայ պատճառ եղաւ՝ որ Պիղատոս Յիսուսը Հերովդէսի ղրկեց. բայց ասով ալ այն խորհրդոյն կատարումը եղաւ, որ Քրիստոս Հրեայներէն և հեթանոսներէն պիտի դատուէր։ Դիպուած երեւցած բանը՝ մէկ խորհրդոյ մը կատարման պատճառ եղաւ։

40. Մարդ մը ինծի մէկ օր մը խոստովանանքէն ելած ատենը ըսաւ որ, հիմա սիրտըս հանդչեցաւ, և շատ ուրախ եմ։ Մէկ ուրիշ մը ըսաւ որ՝ սրտիս մէջ վախ մնաւ։ Ինծի անանկ երեւցաւ որ՝ ասոնց երկուքին կիրքը մէկ տեղ գայ նէ աղէկ պիտի ըլլայ. ամէն մէկը իրեն մասնաւոր կիրքովը այն ցըցուց որ՝ մէկուն միտքը եկածը մէկալին միտքը չէ՛ եկեր։

41. Երբոր մէկ մարդ մը ալէկոծութեան ատեն նաւու մէջ գըտնըւի, և անկասկած գիտնայ որ նաւուն վտանգ մը չիկայ, այն ալէկոծութիւնը տեսնելը այն մարդուն զըւարճութիւն կըբերէ։ Եկեղեցւոյ նեղու-

թիւն տուող հալածումները ասանկ են ։

Եկեղեցւոյ պատմութեան յատուկ անուն տալ կըվայլէ՝ պատմութեան ճշմարտութեան ըսելով ։

42. Որովհետեւ մեր բոլոր մեղքերը երկու աղբիւր ունին մեր վրայ, որոնց մէկն է անբարտաւանութիւնը և մէկը ծուլութիւնը, Աստուած ալ մեզ անկէց ազատելու համար երկու յատկութիւն ցըցուց իր վրան. որ են ողորմութիւնն ու արդարութիւնը ։ Արդարութեան գործն է անբարտաւանութիւնը կոտրել և ողորմութիւնը մարդըս բարեգործութեան յորդորելով՝ ծուլութիւնը կըկոտրէ. ինչպէս որ գրուած է. “ Քաղցրութիւնն Աստուծոյ զքեզ յապաշխարութիւն ածէ „ (Հռոմ. բ. 4). և Նինուէացիներն ալ ըսին. “ Ո՞ գիտէ ապաշաւեսցէ Աստուած և դարձցի ՚ի բարկութենէ սրտմտութեան իւրոյ և մի՛ կորիցուք „ (Յովն. գ. 9) ։ Ուստի՝ Աստուծոյ՝ ողորմութիւնը մարդըս ծուլութեան մէջ չիձըգելէն զատ՝ աւելի անոր հակառակ է. մինչեւ այնքան որ՝ կըրնար մէկը ըսել. Աստուած ողորմած ըլլալուն համար պէտք է որ ամէն պատուիրանքները կատարեմք ։ Չիվայլեր ըսել թէ՝ թէ որ Աստուած ողորմած չըլլար նէ՝ պատուիրանքները կատարել պէտք կըլլար ։

43. Աշխարհքիս մէջ ինչ որ կայ նէ՝

կամ մարմնոյ ցանկութիւն է , կամ աչքի ցանկութիւն , կամ աշխարհքիս կենաց ամբարտաւանութիւն . (ա. Յովհ. բ. 16) ։ Նմանս այս թշուառ աշխարհքիս , որ այս երեք գետըս անխայ ջրելու տեղը՝ կըրակ են եղեր ու կայրեն կոր ։ Երանի՜ այն մարդոց որ՝ այս գետերուս վրան են , տակը ընկղմած չեն . գետը ատոնք չիկըրնար քըշել տանիլ , կեցած տեղերնին հաստատուն կեցած են . անհաստատ ոտքի վրայ կենալու պէս չէ՝ այլ հանգիստ և ապահով խոնարհութեամբ նստածի պէս . լոյսը տեսնելէն առաջ ոտք չեն եղեր ։ Բայց այս տեղըս ալ հանդարտութեամբ հանգչելէն ետքը՝ զիրենք վերցընելով հոգևոր Երուսաղէմի սուրբ քաղաքին դրանը առաջը կայնեցընելու համար իրենց երկընցած ձեռքը բըռնելու՝ իրենք ալ ձեռվընին կերկընցընեն . և անկէց ետքը ամբարտաւանութեան յարձակմունքէն վախնալու տեղ չեն ունենար ։ Եւ անկէց ետքը կըսկըսին լալ , չէ՛ թէ կորըստական բարիքները անցնիլ երթալուն վըրայ , այլ իրենց հայրենիքը եղող երկնաւոր Երուսաղէմին փափաքովը սըրտերնին լեցվելուն համար . իրենց կեանքը իրենց մէկ երկար աքսորի մը պէս գալով՝ իրենց բուն երկիրը օր առաջ հասնելու կըփափաքին ։

44. Ոմանք կըսեն . մէկ հրաշք մը տես-

նէի նէ՝ հաւատքիս վրայ կըհաստատուէի։ Մարդ քանի՛ որ հրաշք չտեսնէր՝ ատանկ կըխօսի։ Այն պատճառները՝ որ հեռուէն տեսնելով կըկարծեմք թէ մեր աչքին տեսութեան սահմանը հոն կըհասնի, մօտն որ երթամք նէ կըհասկընամք որ ըսած սահմաննիս անոնք չեն եղեր։ Այն ատենը անկէց անդին ալ տեսնելու կըսկըսիմք։ Բան մը չիկայ որ մեր անհաստատ խելքը բռնէ և հաստատութիւն տայ անոր։ Կըսեն · առանց բացառութեան կանոն չըլլար · և անանկ ամենակատար ճշմարտութիւն մը չիկրնար ըլլալ՝ որ մէկ կողմէն պակասութիւն մը չունենայ · երբեմն սուտ կելլէ։ Որովհետեւ ամէն ատեն ճշմարիտ չըլլար ըսելու իրաւունք ունենալու համար հերիք է որ ճշմարտութիւնը ընդհանուր չըլլայ · բացառութիւն մը ունեցածին պէս՝ ամէն մասնաւոր հրաշք այն բացառութեան կարգին մէջ կըրնամք առնել, կըմընայ միայն ասիկայ հաստատել՝ որ այն ինչ մասնաւոր հըրաշքը բացառութիւններուն կարգէն է · և քիչ մը ճարտարութիւն ունեցողը կըրնայ ասիկայ հաստատելու առիթ մը գտնել։

45. Սէրը՝ ձեւոց վերաբերեալ պատուիրանքներէն չէ՛։ Ըսել՝ թէ ձեւերը վերցընելու և անոնց տեղը ճշմարտութիւնը հաստատելու համար եկող Յիսուս Քրիստոսը սիրոյ ձեւը հաստատելու՝ և անոր ա-

ռաջկուց գըտնըված օրինակը վերցընելու համար եկաւ, անիկայ սարսափելի զրուցվածք մըն է ։

46. Խոշորացոյցները մեզի ո՞րքան բաներ գտնել և տեսնել տուին, որ մեզնէ առաջ աշխարհք եկող Փիլիսոփաներուն համար անոնց մէկն ալ չիկար ։ Աստեղաց շատութեանը վրայօք Աստուածաշունչին հակառակելով կըսէին. մենք աստեղքներուն համրանքը գիտեմք. ամէնը հազար քսան և երկու հատ է ։

47. Մարդս տանկ բնութիւն մը ունի, որ քանի մը անգամ իրեն խենթ ըսեն նէ՝ իրաւ զինքը խենթ կըկարծէ. և ես խենթ եմ ըսելով ալ ուրիշներուն կըհաւտացընէ ։ Քանզի մարդս մինակ իրեն ներսի դիէն ինքն իրեն հետ կըրնայ խօսիլ. և այս խօսակցութիւնս պէ՛տք է որ կանոնի տակ մտնէ ։ “Ապականեն զբարս քաղցունս՝ բանք չարք„ (ա. Կորն. ժե. 33) ։ Մարդս որքան հնար է նէ նայելու է որ լուռ կենայ. և իր անձին հետ խօսակցութիւնը ըլլայ միայն Աստուծոյ համար. տանկով կամաց կամաց իր խելքը հասցընողը ինք կըլլայ ։

48. Հնազանդութեան կողմանէ զինուոր մը և Կարդուսեան կրօնաւոր մը իրարմէ ո՛րքան տարբերութիւն ունին ։ Երկուքն ալ հնազանդութիւն, և իրենց մե-

ծէն կախումն ունին․ և երկուքին ալ գործը աշխատելի և ծանր է։ Բայց զինուորը միշտ տէր ըլլալու կըյուսայ՝ որ բընաւ երբէք ըլլալիք չունի․ քանզի զօրապետները և սպարապետները անգամ ուրիշին կամացը ծառայ և գերի են։ Ամէն ատեն անկախութեան հասնելու կըյուսայ․ և հոն հասնելու համար կըհոգնի։ Բայց Կարգուսեան կրօնաւորը ուխտ կընէ՝ որ բնաւ երբէք ազատ և անկախ չըլլայ։ Ասոնք երկուքն ալ միշտ ծառայութեան մէջ են․ և այս կողմէն չէ տարբերութիւննին․ այլ յուսոյն կողմանէ է․ որ մէկը ամէն ատեն ունի, և մէկը բնաւ երբէք չունի։

49. Մէկ մարդ մը իր ուզածները ամէնըն ալ ձեռք ձգելով իր կամքը չիկրնար հաճեցընել․ այլ կամաւ անոնցմէ հրաժարելով կամքը կըհաճեցընէ։ Կամացը ծառայ ըլլալով մարդ միշտ դըժգոհ կըլլայ․ ծառայ չըլլայ նէ՝ ամէն ատեն գոհ կըլլայ։

Մէկ հատիկ և ճշմարիտ առաքինութիւնը՝ ինքը զինք ատելն է․ քանզի մարդս իրեն անկարգ ցանկութիւններուն համար ատելութեան արժանի է։ Սիրելու համար ալ՝ ճշմարտապէս սիրոյ արժանի մէկ էակ մը փընտռելու է։ Բայց որովհետեւ մենք չեմք կրնար մեզմէ դուրս էակ մը սիրել, ուստի սիրելու բաներնիս մեր մէջը ըլլալու է, բայց մեր անձը ըլլալու չէ։ Ու ասանկ էակ մը՝ ընդհանուր էակէն կամ Աստուծմէ զատ չիկայ ։ “ Արքայութիւնն Աստուծոյ 'ի ներքս 'ի ձեզ է „ (Ղուկ. ժէ. 21). ընդհանուր բարին մեր մէջն է . բայց մեր անձը չէ՛ ։

Մեր անձին յարելը թէպէտ մեր կամացը համեմատ գալով ախորժելի է , բայց անիրաւ է ։ Որու որ այս բանիս փափաքելու պատճառ կուտամք նէ՝ անիկայ կըխաբեմք . քանզի մենք բնաւ մէկ մարդուն վախճանը չեմք , և ուրիշը հաճեցընելու բան մը չունիմք ։ Մեռնելու պատրաստ չե՞մք մի ։ Անանկ է նէ՝ անոնց սիրով յարած բանը պիտի մեռնի ։ Ինչպէս որ մէկ մարդու մը սուտ բան մը հաւատացընել ուզեմք , թէ՛ և այն բանը անոր մեղմով ըսեմք , և այն ալ ախորժելով մըտիկ ընէ և հաւատայ , և անոր հաւատալը մեզի ախորժելի գայ , սակայն մենք անիկայ խաբելո՛վնիս պարտաւոր կըսեպվիմք , նմանապէս երբ որ մենք մեզ ուրիշին սիրելի ընելու կաշխատիմք , և ուրիշներուն մեզի յարելու պատճառ կուտամք , պարտաւոր կըլլամք ։ Երբ մէկը կըտեսնեմք որ սուտ բանի մը հաւատալու վրայ է՝ մեզի պարտականութիւն է անոր իմացընելը որ , ո՛րքան որ այն բանին հաւատալէն իրեն օգուտ գըտնել կըկարծէ ալ նէ՝ պէտք չէ՛ որ հաւատայ . նմանապէս պէտք է իմացընել ուրիշներուն՝ որ մեզի շխարհին . քանզի իրենց կեանքը կամ Աստուծոյ հաճոյ ըլլալով՝ կամ զԱստուած փընտըռելով անցընելու են :

50. Ձեւերուն և արարողութիւններուն վրան իր յոյսը դնելը՝ սնոտիապաշտութիւն է : Բայց ատոնք բոլորովին նետել և անպիտան սեպելը՝ ամբարտաւանութիւն է :

51. Աշխարհքի մէջ ո՛րքան կրօնք և ո՛րքան աղանդ կան նէ՝ անոնց ամէնուն ալ առաջնորդը բնական խելքն է : Միայն Քրիստոնեայներուն հարկ եղած է՝ որ իրենց կանոնը իրենցմէ դուրս փնտռեն . և այն գտնեն՝ ինչ որ Քրիստոս նախնիքներուն տուաւ, որ անոնց միջնորդութեամբը մեզի հասնի : Շատ մարդ կայ որ՝ աիկայ իրենց նեղութիւն կուտայ և կըհոգնին. կուզեն որ իրենք ալ ուրիշ ազգաց պէս՝ իրենց երեւակայութեանը և խելքին հետեւելու ազատութիւն ունենան : Պարապ տեղը անոնց կաղաղակեմք՝ ինչ որ Մարգարէները հրեայներուն ատեն մը կաղաղակէին . “Եկեղեցին գնացէք, նախնիքներուն հոն ձգած օրէնքներուն տեղեկացէք . և անոնց գնացած ճամբան բռնեցէք” : Անոնք ալ հրեայներուն պէս պատասխան կուտան . “Մենք այն ճամբան չեմք երթար . մեր սիրտը սիրած ճամբան պիտի երթամք, ուրիշ ազգերուն պէս ըլլալ

կուզեմք „ ։

52. Հաւատալու երեք միջոց կայ․ խելք, սովորութիւն՝ և Աստուծմէ յատուկ յայտնութիւն առնելը ։ Կրօնքներուն մէջ իրաւունք ունեցողը միայն Քրիստոնէութիւնն է․ և առանց յայտնութեան հաւատացողը կատարեալ քրիստոնեայ չսեպուիր ։ Չէ թէ սովորութիւնն ու խելքը բոլորովին կըհերքէ և դուրս կըձգէ․ քանզի ասոր հակառակը՝ մարդոյս միտքը կըբանայ՝ որ խելքին տուած ապացոյցները հասկընայ․ և սովորութեան համաձայնիլ կըխրատէ ։ Այլ կուզէ որ մարդըս խոնարհութեամբ յայտնութեան հաւատայ․ քանզի ճշմարտապէս փրկարար գործը միայն ատով կըլլայ ։ “ Զի մի՛ ընդունայն լիցի Խաչն Քրիստոսի „ (ա․ Կորն․ ա․ 17) ։

53. Մարդըս իր խղճին սորվեցուցած սուտ սկզբունքի մը համեմատ չարութիւն գործէ նէ՝ լըման և սրտի ուրախութեամբ կըգործէ այն գէշութիւնը ։

54. Հեթանոսներուն և Թագաւորներուն իշխելու հրաւիրուած հրեայները մեղաց գերի եղան․ ուրիշին ծառայելու և հպատակելու հրաւիրուած Քրիստոնեայները ազատ են ։

55. Մարդ մը մահուան տկարութեան և հոգեվարքի մէջ ինկած ատենը ամենակարող և անժամանակ Աստուծոյ հակառա-

կինը քաջութիւն կրնա՞յ մի սեպվիլ։

56. Իրենք զիրենք մորթել տուող մարդոց վրայ եղած պատմութեանը ես յօժար սրտիւ կըհաւատամ։

57. Աղէկ երկիւղը հաւատքէն՝ և սուտ երկիւղը երկբայութենէն կուգայ։ Աղէկ երկիւղը յոյս կըբերէ. քանզի հաւատքէ կուգայ. և մարդս Աստուծոյ հաւատայ նէ՝ անոր կըյուսայ։ Սուտ երկիւղը յուսահատութեան կըտանի. քանզի չհաւատացած Աստուծմէն կըվախնայ։ Ասոնք կըվախնան՝ չըլլայ որ կորսնցընեն. և ուրիշները կըվախնան, չըլլայ որ գտնեն։

58. Մարդոյս թշուառութիւնը ամէնէն աղէկ հասկցողները, և ատոր վրայ ամէնէն աղէկ խօսողներն են Սողոմոն և Յոբ։ Մէկը ամէն մարդոցմէն աւելի երջանիկ՝ և մէկալը աւելի թշուառ էր։ Մէկը՝ յուսացած բաներուն պարապ ըլլալը՝ և մէկալը թշուառութեանց պարապ ըլլալը՝ փորձով աղէկ հասկցեր էին։

59. Կռապաշտները Իսրայէլացւոց համար գէշ կըխօսէին. (Եզեկիէլ)[1] Մարգարէն ալ գէշ կըխօսէր։ Այս Մարգարէս իրեն մեծ ուժ անկէց կառնէր որ՝ կռապաշտները անգամ իր ըսածին պէս կըսեն. ու-

---

[1] Մարգարէն ալ ըսածը իմացընելու համար Գաղղիացի տպագրիչը այս բառը փարենթազիզի մէջ աւելցուցեր է։

տի հրեաները չէին կըրնար Մարգարէն բամբասել՝ թէ հեթանոսաց պէս կըխօսի ։

60. Աստուած չուզեր որ մենք մեր խելքը առանց պատճառի անոր հնազանդեցընեմք, և բռնաւորի պէս հպատակ ընեմք ։ Բայց այն ալ չէ՛ ուզած որ ամէն բանին հաշիւը մեզի տայ՝ և մեր խելքը հասցընէ. և այս իրարու հակառակ երեւցած երկու բանը միաբանելը այսպէս ըրած է որ՝ իր վրան Աստուածային նշաններ յայտնապէս ցըցուցած է մեզի. որով կըրնամք ճանչնալ թէ ո՞վ է. և անանկ ապացոյցներով՝ որ մենք չեմք կըրնար ուրանալ, և հրաշքներով, մեր կամքը իրեն կըքաշէ. և անկէց ետքը ինչ որ մեզի կըսորվեցընէ նէ՝ կըհաւատամք, թէ որ չհաւատալու ուրիշ պատճառ մը չունենամք նէ. չէ՛ նէ՝ մենք մեզի չեմք կըրնար ճանչնալ թէ այն բաները կա՞ն թէ չկան ։

61. Երեք տեսակ մարդ կան ։ Ոմանք զԱստուած գտած ըլլալով անոր կըծառայեն. և ոմանք ալ տակաւին գտած չըլլալով փնտռելու վրայ են ։ Ուրիշներ ալ կան որ՝ գտած չեն, և չեն ալ փնտռեր ։ Առաջինները խելացի և երջանիկ են. վերջինները խենթ և թշուառ են. միջինները թշուառ են բայց խելացի ։

62. Մարդիկ շատ անգամ իրենց երեւակայութիւնը իրենց սրտին տեղը կըբըռ-

նեն. և դարձի գալ մըտվընին դրած ատեննին՝ իրենք զիրենք դարձի եկած կըկարծեն ։

Մարդոյս խելքին գործքը ծանր է. ուշ առաջ կերթայ. և այնքան իրարմէ տարբեր դիտումներ և սկզբունքներ ունի որ՝ միշտ անոնք աչքին առաջը բռնած ըլլալով, բայց ամէնը մէկէն չկըրնալ տեսնելով՝ կըթըմրի շատ անգամ, կամ կըմոլորի ։ Սրտին զգացմունքը ատոր պէս չէ ։ Ընելիքը մէկ րոպէի մէջ կընէ. և միշտ բան մը ընելու պատրաստ է ։ Ուստի խելքով ճշմարտութիւնը ճանչնալէն ետքը պէտք է աշխատինք՝ որ անիկայ զգանք ալ. և մեր հաւատքը սրտին զգացմունքին վրան հաստատենք ։ Չէ՛ նէ՝ հաւատքը միշտ անստոյգ և տարտամ կըլլայ ։

Մարդոյս սրտին ալ իրեն բանեցընելու առանձին փաստեր ունի, որ խելքը անոնք չիհասկընար ։ Եւ անիկայ հազար բանի մէջ կիմացվի ։ Աստուած իմացողը խելքըն է, սիրտը չէ՛ ։ Ահա՛ կատարեալ հաւատք ըսածըն ալ այս է. սըրտին զԱստուած իմանալը ։

63. Աստուծոյ էութենէն է որ՝ ինչպէս որ Աստուծոյ ողորմութիւնը անսահման է, արդարութիւնն ալ անսահման ըլլայ ։ Սակայն դատապարտելոց վրայ ցըցուցած արդարութիւնը և խստութիւնը՝ ընտրելոց վրայ ցըցուցած ողորմութեանը չափ մեզի

զարմանք չիբերեր։

64. Յայտնի կերեւի որ մարդս խորհելու համար ստեղծված էակ մըն է. և մարդոյս գերազանցութիւնն ու պատիւը ասոր վրայ կըկայանայ։ Արժանաւորութիւնն ալ ասկէց է։ Իրեն բոլոր պարտականութիւնը այն է որ՝ պէտքին պէս խորհի. և խորհելուն կարգը այն է որ՝ ինքը զինքը և իր արարիչը և իր վախճանը խորհելէն սկսի։ Բայց աշխարհքի մէջ սովորաբար մըտածված բանը ի՞նչ է։ Ասոնց մէկն ալ չէ՛. այլ զբօսանքով ժամանակ անցընել, հարըստանալ, յարգութիւն առնալ, մեծ մարդ ըլլալ. բայց մեծ մարդ ըսելը ի՞նչ է. մարդ՝ ի՞նչ ըսել է. ասոնց վրայ ամենեւին չիխորհիր։

Մարդոյս խորհելու կարողութիւնը ինքնին իր բնութեամբը զարմանալի բան մըն է։ Անարգութեան արժանի ըլլալու համար պէտք էր որ շատ մեծ և ծանր պակասութիւններ ունենար։ Բայց անանկ պակասութիւններ ունի որ՝ անոնց պէս ծիծաղական բան չիկըրնար ըլլալ։ Իր բնութեամբը որքա՛ն մեծ է, իր պակասութիւններովն ալ այնքան պըզտիկ ու անարգ է։

65. Թէ որ մէկ Աստուած մը կայ նէ՝ չէ՛ թէ արարածները՝ այլ այն Աստուածը սիրել պէտք է։ Իմաստութեան գրքին մէջ ամբարիշտ մարդոց ըսած պատճառաբա-

նութիւնները անոր վրայ հիմնած է՝ որ մէկ Աստուած մը կայ ըլլալուն չեն հաւատար ։ Ու ասիկայ այսպէս բռնելէն ետքը կըսեն. անանկ է նէ՝ արարածները վայելեմք ։ Թէ որ գիտնային թէ Աստուած կայ՝ ատոր հակառակը հետեւցնելու էին . և խելացի մարդոց հետեւութիւնն ալ այս է . անանկ է նէ՝ արարածները վայելել մեզի արժանի չէ՛ . որովհետեւ Աստուած կայ ։ Ուրեմն՝ ինչ բան որ մեզ արարածներուն կապելու կըգրգռէ նէ՝ գէշ բան է . որովհետեւ կամ չիթողուր մեզի որ Աստուծոյ ծառայեմք՝ թէ որ կայ ըսածը գիտեմք նէ , կամ թէ որ չեմք գիտեր նէ՝ չիթողուր որ փընտռեմք ու գտնամք ։ Արդ՝ մեք ցանկութեամբ լեցուած եմք . ուրեմն գէշութեամբ լեցուած եմք . ուրեմն մեր անձն ալ՝ և մեզ Աստուծմէ զատ ուրիշ բանի կապողն ալ ի՛նչ բան կըլլայ նէ ըլլայ պէտք է որ ատեմք ։

66. Երբ որ Աստուծոյ վրայ խորհելու կըլլամք նէ՝ ո՛րքան բաներ կըգրգռնեմք , որ մեզ անկէց զատելու և ուրիշ բաներ խորհելու կըքաշեն ։ Անոնք ամէնն ալ գէշ են . և մեր հետը ծնած են ։

67. Սո՛ւտ է կարծելը թէ արժանի՛ եմք որ ուրիշները մեզ սիրեն ։ Ու ուրիշներուն մեզ սիրելը ուզելնիս ալ անիրաւ է ։ Թէ որ ծնած ատեննիս խելքնիս գլուխնիս ըլլար՝ և մեր անձը և ուրիշները ճանչցած ըլլա-

յինք , այդ բանը մեր միտքն ալ չէր գար ․ չէինք կրնար ատոր յօժարութիւն ունենալ ։ Սակայն մենք ծնած ատեննենուս 'ի վեր այդ յօժարութիւնը ունիմք ․ ըսել է որ՝ մենք անիրաւ կըծընանիմք ։ Քանզի ամէն մարդ ինքն իրեն շահուն կընայի ։ Ասիկայ ամէն կարգի դէմ է ․ ընդհանուրին շահուն նայելու է ․ և իր անձին միտում ունենալը թէ՛ պատերազմի՝ և թէ՛ քաղաքական կամ տնտեսական կառավարութեան մէջ՝ ամէն անկարգութեանց աղբիւրն և սկիզբն է ։

Թէ որ բնական և քաղաքական հասարակութիւններուն անդամները ամբողջ մարմնոյն օգտին պիտի նային նէ՝ ամբողջ մարմինն ալ աւելի ընդհանուրի մը օգտի պիտի նայի ։

Ո՛վ որ իր անձինը վրայ այս անձնասիրութիւնը չատեր՝ որ մարդըս ինքըզինք անով ամէն բանէն վեր կդընէ ․ անիկայ կոյր է ․ որովհետեւ ասկէց ալ աւելի արդարութեան և ճշմարտութեան դէմ բան չիկրնար ըլլալ ։ Քանզի մեր այս բանին արժանի ըլլալը սուտ է ․ և ատոր հաստատելնիս անիրաւ ըլլալէն զատ՝ անկարելի ալ է ․ որովհետեւ ամէնուն ալ ուզածը այս է ։ Անանկ է նէ՝ ասիկայ մէկ յայտնի անիրաւութիւն մըն է՝ որ մենք ատոր մէջ ծներ եմք , և չեմք կրնար մեր վրայէն ասիկայ նետել , թէպէտ նետելն ալ պարտքերնիս է ։

Սակայն Քրիստոնէութիւնէն զատ ուրիշ հաւատք մըն ալ չիկայ որ ասոր մեղք ըլլալը մեզի իմացընէ · կամ ասոր մէջ ծընած ըլլալնիս՝ և ասոր դէմ դնելու պարտական ըլլալնիս հասկըցընէ , կամ այս հիւանդութեանս ճար ընել մըտածէ ։

68. Մարդուս ներսը խելքն ու կիրքը շարունակ իրարու հետ կըպատերազմին ։ Թէ որ մարդ կամ առանց կիրքի խելք՝ կամ առանց խելքի կիրք ունենար նէ՝ մէկ խաղաղութիւն մը կրնար գտնել · բայց ասոնց երկուքն ալ ունենալովնիս առանց պատերազմի մնալ չիկրնար ըլլալ · որովհետեւ ասոնց որի՞ն հետ որ աղէկ երթամք նէ՝ մէկալին հետ պատերազմելու եմք ։ Ու այս կերպովս մարդըս միշտ երկուքի բաժնըւած՝ և ինքն իրեն հակառակ է ։

Թէ որ մարդոյս առանց իրեն ինչ ըլլալը հասկընալ ուզելու ապրիլը բնականէ դուրս մէկ կուրութիւն մըն է նէ , Աստուծոյ հաւատալով դէշ կեանք վարելը աւելի սոսկալի կուրութիւն է ։ Գրեթէ ամէն մարդ այս կուրութիւններուս մէկը կամ մէկալը ունի ։

69. Ամենեւին ասոր վրայ երկբայութիւն չիկրնար ըլլալ , որ հոգին կամ մահկանացու է՝ կամ անմահ ։ Ասիկայ բարոյականի մէջ ալ շատ մեծ տարբերութիւն կըխօթէ հարկաւ ։ Սակայն փիլիսոփաները

ասոր վրայ չխորհելով բարոյական չինած են։ Ի՞նչ զարմանալի կուրութիւն կըլլայ ասիկայ։

Մէկ ԿՕՄԷՏԻԱ[1] մը ուրիշ բաներու մէջ որքան գեղեցիկ ըլլայ նէ՝ վերջին հանդէսը հարկաւ արիւն կըլլայ։ Ան ետքը գլխուն վրայ հող կուտան, և միշտ մինչև ետքը անանկ կըմնայ։

70. Աստուած երկինքն ու երկիրս ըստեղծեց, որ իրենց ստեղծուած ըլլալուն աղէկութիւնը չեն կըրնար իմանալ. ուստի անանակ արարածներ ալ ստեղծել ուզեց՝ որ անիկայ գիտնան, և ատոնցմով մէկ մարմին մը բաղկանայ, որուն անդամները խորհելու կարող ըլլան։ Ամէն մարդիկ այս մարմնոյս անդամքներն են. և երջանիկ ըլլալու համար պէտք է որ իրենց մասնաւոր կամքը՝ բոլոր մարմինը կառավարող ընդհանուր կամացը համաձայն ընեն։ Բայց շատ անգամ կըպատահի որ՝ մարդս ինքը զինք մէկ ամբողջ մը կըկարծէ. և անանկ մարմին մը չիկրնալ տեսնելով՝ որկէց կախում ունենայ՝ իրմէ զատ ուրիշէ մը կախում չունենալ կըկարծէ. ինքը զինք միանգամայն կեդ-

---

[1] Կօմէտիաներուն հարկ չէ որ վերջը միշտ արիւն ըլլայ. ուստի կարծեմ Տրաճէտիա ըսելու տեղը սխալմամբ այս բառը գրված է. Թէպէտ Գաղղիացի տպագրիչը ասոր վրայ ծանօթութիւն չիտար։

րանի և ամբողջ մարմնոյ տեղ կըդընէ ։ Սակայն այս վիճակիս մէջ՝ մարմինէն կըտրըւած զատուած մէկ անդամի մը պէս կըլլայ․ որ իր վրայ կենդանութեան սկիզբ չունենալով՝ իր էութեանը վրայ անստուգութեան մէջ կիյնայ, կըմոլորի, և ապշութիւնը զինքը կըպաշարէ ։ Եւ վերջապէս երբոր ինքզինք ճանչնալ կուզէ՝ իր տունը եկածի պէս կըլլայ․ այն տանը կիմանայ որ՝ ինքնին ամբողջ մարմին չէ՛, մէկ մարմնոյ մը անդամ է․ և այս մարմինս ընդհանուր է․ և անդամ ըլլալը՝ ըսել է որ՝ ինքնին ո՛չ կենդանութիւն ունի, ո՛չ գոյութիւն և ո՛չ շարժում․ ասոնք ամէնն ալ իրեն մարմնոյն լրութիւնէն՝ և մարմինը կառավարող հոգիէն կուգան․ և մէկ անդամ մը որ մարմնոյն անդամ է նէ՝ անկէց զատուելով կըմեռնի և կըկորսուի․ ուստի մէկ մարդ մը ինքզինք այս մարմնոյս համար սիրել պէտք է․ կամ մանաւանդ՝ անկէց զատ ուրիշը սիրելու չէ՛․ քանզի անիկայ սիրելով մարդ ինքզինքն ալ սիրած կըլլայ․ որովհետեւ իր էութիւնը և կեանքը անոր մէջն է․ անով է, և անոր համար է ։

Մէկ մարդ մը իր անձին վրայ ունեցած սէրը կարգի դնելու համար պէտք է ինքը զինք անանկ կրթել, որ մէկ մարմին մը կայ, և այն մարմնոյն անդամքները ամէնն ալ խորհելու կարողութիւն ունին․ քանզի մենք ամէնքըս այն ամբողջ և ընդհանուր մարմնոյն անդամքներն եմք . և անկէց պէտք է հասկընալ որ ինչպէս արժան է որ ամէն մէկ անդամ ինքըզինք սիրէ ։

Ամբողջ մարմինը՝ ձեռքը կըսիրէ . և թէ որ ձեռքն ալ առանձին կամք ունենար նէ՝ ինքըզինք անոր պէս պիտի սիրէր ։ Ասկէց անդին անցնող սէրը անիրաւ է ։

Թէ որ ձեռւըներն ու ոտըները առանձին կամքի տէր ըլլային , մինչեւ որ ամբողջ մարմնոյն կարգին չհամեմատէին նէ՝ իրենց կարգը չէին կըրնար գըտնել . ասկէց դուրս անկարգութեան և խեղճ վիճակի մէջ կըլլային ։ Ամբողջ մարմնոյն աղէկութիւնը ուզելով՝ իրենց աղէկութիւնը ուզած կըլլան ։

Մեր մարմնոյն անդամները իրենց միութեան և իրենց զարմանալի կերպով պահպանութեան հոգ տանող և հոգի և կենդանութիւն բաժնող իմացականութեան աղէկութիւնն ու գերազանցութիւնը չեն կըրնար ճանչնալ , որ զիրենք կաճեցընէ և կենդանի կըպահէ ։ Թէ որ ասիկայ ճանչնալու կարող ըլլային , և իրենց սնունդ գըտնելուն համար իրենց մէկուն անցած նիւթը այն մէկը ամբողջ իրեն համար պահէր և ուրիշներուն չհաղորդէր նէ՝ չէ՛ թէ լոկ անիրաւ կըլլար , այլ և խեղճութեան մէջ ալ կիյնար . և այն ատենը ինքըզինք սիրելուն տեղը տուած կըլլար ։ Թէ՛ իրենց երջանկութիւնը և թէ՛ պատուականութիւննին ասոր վրայ կըկայանայ որ՝ ընդհանուր հոգին առաջ տանին, որ իրենք ալ անոր են . և իրենք զիրենք որքան կըսիրեն նէ՝ անիկայ շատ աւելի կըսիրէ զիրենք ։

“Որ մերձենայ 'ի տէր՝ մի հոգի են„ (ա. Կորն. զ. 17.) ։ Մէկ մարդ մը Յիսուսի Քրիստոսի անդամ ըլլալու համար ինքը զինք պիտի սիրէ . և Քրիստոս անոր համար կըսիրվի՝ որ անդամ եղած մարմիններնուս գլուխը այն է ։ Եւ ամէնը մէկ է . որովհետեւ իրարու մէջ են ։

Որքան պարզապէս մարդկային գործ ունիմք նէ՝ անոնց ամէնուն ալ սկիզբը և աղբիւրը ցանկութիւնն է և ուժը ։ Ցանկութիւնը կամաւոր գործերուն աղբիւրն է . և ուժը՝ ակամայներուն ։

71. Պղատոնականները, և Եպիկտետոս անդամ՝ իրեն հետեւողներուն հետ մէկ տեղ՝ անանկ կըհաւատան որ՝ սիրելու և զարմանալու արժանի էակ՝ միայն Աստուած է . սակայն իրենք ալ ուզեցին որ՝ մարդիկ զիրենք սիրեն . և իրենց վրայ զարմանան ։ Իրենց աւրուած ըլլալը չիճանչցան ։ Թէ որ կիմանան՝ որ անիկայ սիրելու և անոր վրան զարմանք ընելու իրենց բնութիւնը կըհակի, և անիկայ ծայրագոյն բարի գիտնալով իրենց գլխաւոր ուրախութիւնը անով կը-

գըտնեն նէ՝ շատ աղէկ ։ Բայց թէ որ ասիկայ իրենց հակառակ կուգայ . և ուրիշներուն աչքին յարգի երեւելու իրենց սրտէն մէկ փափաք մը և հակում մը կիմանան , և ծայրագոյն կատարելութիւն անիկայ կըսեպեն՝ որ առանց բռնադատելու ուրիշներուն կըլլել տան թէ մեծ և միակ երջանկութիւնը զիրենք սիրելուն վրայ է , ես կըսեմ որ այդ կերպ կատարելութիւնը սուկալի է ։ Ի՞նչ կըսես . Աստուած ճանչցեր են , և մէկ հատիկ փափաքնին այն չէ՛ եղեր որ զԱստուած սիրեն . ուզեր են որ մարդիկ զիրենք սիրեն , և անկէց անդին չանցնին ։ Ուզեր են որ՝ մարդոյս կամաւոր երջանկութեանը նպատակ իրենք ըլլան ։

72. Յիրաւի մէկ մարդ մը ինքը զինք բարեպաշտութեան կրթած ատենը դըժուարութիւն կըքաշէ . բայց այս դժուարութեանս պատճառ՝ մեր սրտին մէջը նոր ըլլալ սկսող բարեպաշտութիւնը չէ՛ . ամբարըշտութիւնն է՝ որ տակաւին անկէց կատարելապէս դուրս ելած չէ՛ ։ Թէ որ մեր գդայարանքը ապաշխարութեան հակառակ չիգային , և մեր ցանկութիւնը Աստուծոյ սրբութեանը դէմ չըլլար նէ՝ մեզի համար այս բանիս մէջ բնաւ դժուարութիւն չէր ըլլար ։ Մեր քաշած նեղութիւնը՝ մեզի բընական եղած մոլութեանն ու գերբնական շնորհքին իրարու հակառակելուն կըհամե-

մասի ։ Այս երկուքըս իրարու դէմ բռնութիւն բանեցընելովնին՝ մեր սիրտը երկու կըտոր ճըղածի պէս կիմանամք ։ Բայց այս բռնութիւնս՝ մեզ իրեն քաշող Աստուծոյ վըրայ ձգելը, և մեզ բռնի իրեն կապող աշխարհքիս գործն է չըսելը անիրաւութիւն է ։ Ասիկայ այն կընմանի որ՝ մէկ մայր մը իր տղան՝ զինքը գողցողներուն ձեռքէն բռնի քաշելով առնէ . անոր սիրոյն պտուղը եղած օրինաւոր բռնութիւնը պէտք է որ սիրեմք, և զինքն ալ այն մեզի համար քաշած աշխատութեանը պատճառաւ աւելի յարգեմք . և թող տալ չուզելով անիրաւութիւն ընողներուն բանեցուցած բըռնութենէն զարշիմք և հեռանամք ։ Աստուծոյ այս աշխարհքիս մէջ մարդոց հետ ընելու պինտ դէշ կռիւը այն է որ՝ իրեն աշխարհք եկած ատենը հետը բերած կռիւէն զըրկէ . ես կռիւ ձգել եկայ աշխարհք ըսաւ . և այս պատերազմըս հասկըցընելու համար կըսէ . Ես թուր ու կրակ ձգելու եկայ (Մատթ. ժ. 34 ։ Ղուկ. ժբ. 46) ։ Անկէց առաջ աշխարհքըս ամէն՝ մէկ սուտ խաղաղութեան մը մէջ էր ։

73. Աստուած մարդոյն ներսը կընայի . Եկեղեցւոյ դատաստանը՝ դըրսին նայելով է ։ Աստուած մէկ մարդոյն սրտին մէջը զղջում և ապաշխարութիւն տեսնելուն պէս՝ անոր յանցանքը կըներէ . Եկեղեցին

մարդուն ապաշխարելը անոր գործքերուն մէջ պիտի տեսնէ ։ Աստուած ներսի կողմէն մաքուր Եկեղեցի մը պիտի յօրինէ, որ իրեն ներքին և բոլորովին հոգեւորական սրբութեամբը ամբարտաւան իմաստուններուն և փարիսեցիներուն ամբարշտութիւնը կըխայտառակէ ։ և Եկեղեցին դուրսէն երեւելու բարուց կողմանէ անանկ մաքուր ընկերութիւն մը պիտի ըլլայ՝ որ հեթանոսներուն բարքը պիտի խայտառակէ ։ Ոչ է որ չարութեան թոյնը չխմացվելու կերպով Եկեղեցին մէջ իրենք զիրենք ծածկող կեղծաւորներ կան նէ՝ անոնք իր մէջը կըկրէ ․ քանզի թէպէտ անոնք զԱստուած չկրնալ խաբելովնին՝ զիրենք անոր չեն կրնար ընդունել տալ, սակայն մարդիկ կրնան խաբել, և անոնց ընդունելի կրնան ըլլալ ։ Ասոր ասոնց բարքը սուրբի վարք երեւելուն համար՝ ասոնք Եկեղեցւոյ մէջ մնալով Եկեղեցւոյ անարգութիւն մը չկրնար ըլլալ ։

74. Օրէնքը բնութիւնը աւրած չէ, այլ կրթութեան տակ խօթած է ։ Շնորհքն ալ օրէնքը աւրած չէ, 'ի գործ դնելու դիւրութիւն տուած է ։

Մարդըս ճշմարտութիւնը անգամ կուռքի տեղ դրած է ։ Քանզի ճշմարտութիւնը՝ հետը սէր չունենայ նէ՝ Աստուած չէ ․ անոր մէկ պատկերն է ․ կուռք մըն է, որ ո՛չ սիրել պէտք է և ո՛չ երկրպագութիւն ընել ։ Այս որ ատանկ ըլլայ նէ՝ ասոր հակառակը բնաւ երբէք սիրելու և երկրպագելու բան չէ՛ ։ Եւ ասոր հակառակը ըսածըս՝ սուտութիւնն է ։

75. Որքան մեծ զբօսանք կան նէ՝ Քրիստոնէական կենաց համար ամէնն ալ վտանգաւոր են ։ Բայց աշխարհքիս հնարած ամէն զբօսանքներուն մէջ՝ կօմէտիայի պէս վախնալու զբօսանք չիկրնար ըլլալ ։ Ասիկայ կիրքերուն անանկ բնական և փափուկ մէկ պատկերն է որ՝ մեր սրտին մէջ այն կիրքերը կըծընուցանէ և կարթընցընէ ․ մանաւանդ՝ սիրոյ կիրքը ․ մանաւանդ երբ որ պարկեշտ և ողջախոհ սիրոյ վրայ ըլլայ նէ ։ Քանզի որքան որ անմեղ անձանց այս սէրը անմեղ կերեւի նէ՝ այնքան անանկներուն հոգիին աւելի ուժով կըդըպչի ։ Ասոր բռնութիւնը՝ մեր անձնասիրութեանը ախորժելի կուգայ ․ որ ատանկ իրեն աչքին գեղեցիկ երեւցած տեսարանները ինքն ալ հնարելը մտքին մէջ կըդընէ ։ Եւ մտքին պարկեշտութիւններն ալ խաղուն մէջը տեսնելով՝ իրեն խիղճը անով կըհանդարտեցընէ ։ Այս երեւցած պարկեշտութիւնս՝ մաքուր հոգիներուն վախը կըմարէ ․ որ կըկարծեն թէ՝ ատանկ զգաստ սէր ունենալը՝ վարուց մաքրութեան ամենեւին վնաս մը չունենար ։ Ասով կօմէտիայէն ետ դարձողներուն սիրտը սիրոյ բոլոր գեղեցկութիւնո-

մը և անուշութիւնովը լեցված կըլլայ. Հոգին ու միտքը ասոր անվնաս ըլլալուն համոզված կըլլան. և անկէց ետքը ինքն ալ անոր տպաւորութիւնները ընդունելու՝ կամ ուրիշին սրտին ազդելու պատրաստութիւն մը կընեն. որպէս զի՝ ժողովրդեան մէջ անանկ աղվոր պատկերը և նմանութիւնը տեսած կիրքերէն ինչ զուարճութիւն և հեշտութիւն իմացան նէ՝ ասոնք ալ նոյնը իմանան:

76. Թոյլտուութիւն ընող և ընդարձակ ճամբայ ցըցընող կարծիքները մարդոց բընապէս այնքան հաճելի և ընդունելի են որ՝ անհաճոյ ըլլալնին մարդուն զարմանք կըբերէ: Այս անոր համար է՝ որ չափը անցած կըլլան: Անկէց զատ՝ անանկ մարդիկ ալ կան որ՝ ճշմարիտը կըտեսնեն, բայց չեն կրնար անոր հասնիլ: Բայց քիչ կըգտնըվին անանկ մարդիկ որ՝ կրօնից մաքրութիւնը ընդարձակ ճամբայ ցըցընող կարծիքներուն դէմ ըլլալը չիգիտնան. և չիհասկընան որ՝ ուզածին պէս ապրող մարդոց համար անդի աշխարհքը վարձք կայ ըսելը ծաղրական է....:[1]

---

[1] Եօթանասունը եօթը և եօթանասունը ութը թիւերը հեղինակին անձինը և ժամանակին յատուկ բաներ ըլլալուն համար՝ չիթարգմանվեցաւ. քանզի կարդացողները այն պատմութիւններուն տեղեակ չըլլալով՝ ասոնցմէ

79. Թուաբանական մեքենային ըրած բաները՝ անասուններուն ամէն գործքերէն աւելի մօտ կուգան մտածելով եղած գործքերուն. բայց այս մեքենայս անանկ բան մը ըրած չէ՛ մինչեւ հիմայ՝ որ պատճառ տայ ըսելու թէ այս մեքենայս ալ անասուններուն պէս կամք ունի։

80. Հեղինակներ կան որ՝ իրենց շինած գիրքին համար խօսելով կըսեն, իմ գիրքս, իմ պատմութիւնս, իմ մեկնութիւնս. և այլն։ Ասոնք այն ռամիկներուն կընմանին որ՝ ձեռվընին մէկ տուն մը անցեր է, իմ տունս կըսեն կերթան։ Աւելի աղէկ կընէին, թէ որ ըսէին, մեր գիրքը, մեր մեկնութիւնը, մեր պատմութիւնը, և այլն. քանզի սովորաբար ուրիշներէն առնըվածը դուրս հանելի նէ՝ իրենցը խիստ քիչ բան կըմընայ։

81. Քրիստոնէական բարեպաշտութիւնը՝ մարդոյս Ես ըսելը կըոչնչացընէ. մարդկային քաղաքավարութիւնը կըծածկէ և կըխափանէ։

82. Թէ որ սիրտս ալ խելքիս պէս աղքատ ըլլար նէ՝ երանի՛ էր ինծի։ Քանզի շատ աղէկ խելքըս հասած է որ՝ փրկութեան հասնելու համար աղքատութիւնը

չէն կընար բան հասկընալ. և գիրքին նպատակէն ալ դուրս բաներ են։

մեծ միջոց մըն է ։

83. *Այս բանըս աղէկ գիտեր եմ որ՝ մէկ մարդ մը ո՛րքան աղքատ ըլլայ նէ՝ մեռած ատենը քիչ մը բան կըձըգէ ։*

84. *Ես աղքատութիւնը կըսիրեմ. քանզի Քրիստոս ալ սիրեց ։ Հարստութիւնն ալ կըսիրեմ. որովհետեւ խեղճերուն օգնութիւն ընելու միջոց կունենամ ։ Ամէն մարդու հաւատարմութիւն կըպահեմ ։ Ինձի գէշութիւն ընողներուն ես գէշութիւն չեմ ըներ. այլ անոնց համար կըփափաքիմ որ անոնք ալ իմ գըտնըված վիճակըս գըտնըլին. որ անոնց շատ մարդ ո՛չ աղէկութիւն ընէ և ո՛չ գէշութիւն ։ Ամէն ատեն կըջանամ որ ամէն մարդու հետ ճշմարիտ խօսիմ. անկեղծ ըլլամ, և խօսքիս վրան հաւատարիմ կենամ ։ Աստուած ինձի հետ որո՛նք որ աւելի մօտէն կապեր է նէ՝ ես ալ անոնց վրայ մասնաւոր գութ ունիմ ։ Թէ՛ մինակ ըլլամ և թէ՛ մարդու քով՝ Աստուած իմ աչքիս առաջն է ամէն գործքերուս մէջ. և ես ալ իմ ըրած և ընելու գործքերըս Աստուծոյ եմ նուիրեր ։ Ահա՛ իմ միտքիս զգացմունքները ասոնք են ։ Անոնք իմ սրտիս մէջ դնող Փրկիչս ալ ամէն օր կօրհնեմ. որ ես տկարութեամբ և թշուառութեամբ և ցանկութիւնով և ամբարտաւանութիւնով և փառասիրութիւնով լեցուն մարդ մըն էի. անիկայ զիս* իր շնորհքովը այս դէշութիւններէն ազատեց. ունեցած աղէկութիւններս անոր շնորհացը գործն է. ես ինծմէ ինչ որ ունիմ նէ՝ խեղճութիւն է, և սոսկում կըբերէ:

85. Հիւանդութիւնը Քրիստոնեաներուն յատուկ բնական վիճակնին է. քանզի ատով մարդ տառապանքի մէջ կըլլայ, ամէն զգալի հեշտութիւններէն և աղէկութիւններէն, և մարդոյս բոլոր կենացը մէջ զինքը տանջող կիրքերէն ազատ կըգըտնըվի. ո՛չ փառասիրութիւն կունենայ և ո՛չ արծաթսիրութիւն. միշտ մահուանը կըսպասէ: Քրիստոնեայներն ալ իրենց կեանքը ատանկ անցընելու չէի՞ն մի: Ու իրեն ինկած վիճակին պարտականութիւնները ընելու հարկի մէջ ըլլալը, և խոնարհութեամբ և համբերութեամբ եկած նեղութիւնը քաշելէն զատ բան մը չիկրնալ ընելը մեծ աղէկութիւն չէ՞ մի: Անոր համար ես ալ ուրիշ բան չեմ ըներ. միշտ զԱստուած կաղաչեմ որ այս մեծ շնորհքըս ինծի ընէ:

86. Շատ զարմանալի բան է որ՝ մարդիկ իրաց սկիզբը ճանչնալու՝ և ամէն բանին տեղեկութեանը հասնելու կամք ըրած կըլլան կոր: Քանզի ամենեւին երկբայութիւն չըլլար ատոր վրայ, որ ատանկ բաներ միտքը դնող մարդը շատ ամբարտաւան ըլլալու է, և զինքն ալ բնութեան պէս

անհուն բաներու բաւական սեպելու է ։

87. Բնութիւնը Աստուծոյ գործը ըլլալը մեզի հասկցընելու չափ կատարելութիւններ ունի . և Աստուծոյ պատկերը ըլլալէն աւելի բան չըլլալը հասկցընելու չափ ալ պակասութիւն ունի ։

88. Մարդոց խենթ ըլլալը անանկ հարկաւոր բան մըն է որ՝ խենթութենէ ազատ մնալ ուզելն ալ՝ մէկ ուրիշ կերպ խենթութիւն մըն է ։

89. Հաւանականութիւնը վերցո՛ւր , բնաւ մարդու մըն ալ հաճելի չես կրնար ըլլալ ։ Հաւանականութիւնը բռնէ՛ , անոր աչքէն իյնալու բան մը չես ունենար ։[1]

90. Թէ որ հաւանականութիւնը ապահով և անկասկած ըլլար նէ՝ Սուրբերուն բարեգործութեան ետևէ իյնալու և ՚ի գործ դնելու հոգնիլը անօգուտ կըլլար ։

91. Մէկ մարդ մը սուրբ ընելու համար Աստուածային շնորհք պէտք է . և ասոր վրայ երկբայողը չիգիտեր թէ մարդ ի՛նչ ըսել է , սուրբ ի՛նչ ըսել է . . . ։[2]

---

[1] Այս խօսքիս միտքը այն կերևի որ՝ մէկուն ըսածին ուղղակի հակառակը ըսելուդ տեղը՝ կարելի՛ է որ ըսածիդ պէս ըլլայ ըսելը՝ խօսքը կարճ կըկապէ , և մարդուն կամքին դէմ չիգար ։

[2] Իննըսուն երկուք , իննըսուն երեք , և իննըսունը չորս թիւերն ալ գրքին նպատակէն դուրս մասնաւոր բան ըլլալուն համար չիթարգմանեցինք ։

95. ԱՄԵՆԱՅՆ բառը ամէն մարդու վրայ մէկէն հասկնալուն տակն ալ հերետիկոսութիւն կըմըտնէ , ամէն մարդու վրայ չիհասկնալուն տակն ալ ։ "Արբէք 'ի սմանէ ամենեքեան" . բրօթէսթանները որ հերետիկոս են՝ ամէն մարդու վրայ մէկէն կըհասկնան[1] ։ "Յորում ամենեքեան մեղան" . նոյն բրօթէսթանները այս ԱՄԵՆԱՅՆԷՆ մէջէն հաւատացեալներուն զաւակները դուրս ձգելով՝ հերետիկոսութիւն մըն ալ հոն կըխօթեն ։ Եւ որովհետեւ երկու կերպ հասկցուելովն ալ հերետիկոսութեան մէջ իյնալու վախ կայ , երբ ինչպէս հասկցուելիքը գիտնալու համար հայրապետներէն և աւանդութիւնէն սորվելու է ։

96. Մէկ շարժում մը որքան պզտիկ ըլլայ նէ ըլլայ՝ բոլոր բնութեան մէջ կըտարածի ։ Ծովուն մէջ մէկ քար մը ձգելով՝ բոլոր ծովուն մէկ փոփոխութիւն մը կըլլայ ։ Նմանապէս շնորհաց կարգին մէջն ալ պզտիկ մէկ բան մը՝ բոլոր կարգին վրայ կազդէ . ուրեմն՝ ամէնն ալ պէտքի բան են . անպիտան բան չիկայ ։

---

[1] Ասոր վրայ ՅԱՅՏԱՐԱՐ ՈՒՂՂՈՒԹԵԱՆ գրքին մէջ ընդարձակ գրուած է , որ Իզմիրու Արագածուննեաց տպարանը կըտպուի կոր . այն տեղ կըհասկցուի որ՝ այս բանին մէջ ԱՄԵՆԵՔԵԱՆ բառը բրօթէսթաններուն ամէն մարդու համար հասկնալը ինչպէս հերետիկոսութիւն կըլլայ .

97. Ինչպէս ամէն մարդ ինքըզինք կուտէ. մարդու ձեռքէ եկածին չափ՝ մասնաւորաց ցանկութիւնը հասարակաց օգտին բանեցընելու կընայվի ։ Բայց ասիկայ ալ մէկ կեղծիք մըն է. մարդասիրութեան և սիրոյ մէկ սուտ պատկերն է ։ Իրօք այս ալ ատելութենէն զատ բան չէ՛ ։ Մարդոյս բունը՝ որ անարգ բան մըն է, բոլորովին վերցըված չէ՛. միայն վրան գոցված է ։

98. Թէ որ մէկը ըսել ուզէ՝ որ մարդս Աստուծոյ հետ հաղորդութեան արժանի ըլլալու չափ մեծ բան մը չէ՛, ինքը ասիկայ դատելու կարող ըլլալու համար շատ մեծ պիտի ըլլայ ։

99. Աստուծոյ անվայել բան է որ Թըշուառ մարդոյս հետ միանայ. բայց մարդս Թշուառութենէ հանելն ալ անվայել չէ՛ ։

100. Ո՞վ կարող է եղեր հասկընալու. և ի՞նչ անձոռնի և խելքի դէմ բան է. որ մեղաւորը առանց ապաշխարութեան մաքրվի, և արդարը առանց Յիսուսի Քրիստոսի շնորհքին սուրբ ըլլալու կարող ըլլայ. Աստուած մարդոյս կամացը վրայ իշխանութիւն չունենայ, առանց խորհրդոյ նախասահմանութիւն՝ և առանց ըստուգութեան փրկիչ ըլլայ . . . [1] ։

---

[1] Հարիւր մէկ, հարիւր երկու, և հարիւր երեք թիւերըն ալ ձգեցինք. քանզի անանկ նիւթեր են որ՝ Եւրո-

104. Ժառանգապետութեան կերպով հաստատուած կառավարութեան մը՝ ինչպէս է Վենետիկ, թագաւոր դնելը անոր մեծ գէշութիւն ընել կըլլայ. քանզի Աստուծոյ կողմէն ժողովրդոց տրուած ազատութիւնը վերցընել կըլլայ: Բայց անանկ երկիր մը՝ որ թագաւորական իշխանութիւնը հաստատուած է, այն թագաւորին արժանի եղած յարգութեանը դէմ բան ընելը՝ սրբապղծութիւն է: Քանզի անոր Աստուծմէ տրուած իշխանութիւնը լոկ Աստուծոյ կարողութեան պատկերը չէ, այլ անոր հաղորդութիւնը և մասնակցութիւնն է. ուստի առանց դէմ դնելու Աստուծմէ դրուած կարգին՝ թագաւորական հրամանին դէմ դնելը անհնար է: Այլ և՝ առոր հետևութիւնը եղած քաղաքական պատերազմը՝ եղբայրսիրութեան դէմ ըլլալու գործքերուն ամենէն գէշը և ամենէն ծանրը ըլլալով՝ այս յանցանքըս որքան մեծցընէ մարդ նէ՝ իրաւունք ունի: Երբ որ թագաւորները իրենց ինկածը չընեն նէ՝ առաջին Քրիս-

պացի Աստուածաբանները անգամ ասոնց վրայ չեն միաբանիր. և հարիւր երեք թիւը մութ է. պարզապէս իմաստը անանկ կըցըցընէ որ՝ մէկէն աւելի Ճշմարիտ կրօնք կրնայ ըլլալ թէպէտ հեղինակը այս միտքս ունեցած չըլլար: Իր բուն միտքը բացատրելը դժուար, և միտքը Ճշմարտապէս առոր կրնայեր ըսելը անհնար է:

տոնեայները մեզի ապստամբիլ չսորվեցուցին, համբերել սորվեցուցին։

Ես ամէն մարդ մեռցընելէն և ճամբաները կենալ գողութիւն ընելէն ո՛րքան կըփախչիմ նէ՝ այս դէշութենէս ալ անանկ կըփախչիմ. իմ բնականիս անկէց հակառակ բան չկայ. ասոր փորձը ընելու ախորժակը ամենևին ինծի եկած չէ՛։

105. Ճարտար խօսելը՝ ըսելու խօսքերը անանկ ձեւի խօթել է որ՝ նախ, մտիկ ընողները առանց աշխատութեան հասկընան, և ախորժելով մտիկ ընեն։ Երկրորդ, այն բանը իրենց պիտանի սեպեն անանկ որ՝ իրենց անձնասիրութիւնը զիրենք յորդորէ որ այն բանին աղէկ մտադրութիւն ընեն։ Ասոր համար ասիկայ մէկ հաղորդակցութիւն մըն է. որուն մէկ ծայրն է խօսվածքը մտիկ ընողին միտքն ու սիրտը. և մէկ ծայրը՝ խօսողին մտածութիւնն ու այն մտածութիւնը հասկըցընելու համար գործած խօսքը. և ճարտարախօսը՝ ասոնք երկուքը իրարու հաղորդ ընելու կաշխատի։ Ու ասիկայ կենթադրէ որ՝ պերճախօսութիւն ընող մարդը մարդոց սիրտը աղէկ հասկըցած է՝ որ անիկայ շարժող և խաղցընող բանն ալ ի՛նչ ըլլալը գիտցած ըլլայ. և խօսքերուն համեմատութիւնը ճիշդ անոր յարմարցընէ։ Պէ՛տք է որ՝ մեր բանը մըտիկ ընելու մարդոց տեղը մենք մեզ դընեմք , և մեր բաժը ուրիշի բաժի պէս բռնելով նայինք որ մեր սրտին կըդըպչի՞ մի . և մտիկ ընողը բաժին հաւանութիւն տալու բռնադատուածի պէս կըլլա՞յ մի : Որքան հնար է նէ՝ պէտք է որ պարզ բընականին սահմանէն դուրս չելլելի . պըզտիկ բանը մեծցընել և մեծը պըզտիկցընել չըլլայ : Այն հերիք չէ՛ որ մէկ բան մը գեղեցիկ ըլլայ . հարկ է որ նպատակին յարմար ալ ըլլայ . ո՛չ աւելի բան ըլլայ մէջը և ո՛չ պակաս :

Պերճախօսութիւնը՝ մտքէն անցած բանին որպէս թէ նկարուած պատկերն է . և կենդանագիրը լման նըկարելէն ետքը վրան բան եվելցընողները կենդանագիրը կաւրեն :

106. Աստուածաշունչ գիրքը մտքի վերաբերեալ գիտութիւններէն չէ՛ , այլ սըրտի կըվերաբերի : Միայն սիրտերնին շիտակ եղող մարդիկ կըրնան անիկայ հասկընալ : Հրեայներուն համար Աստուածաշունչին վրայ ծածկըված վարագոյրը Քրիստոնեայներուն համար ալ կայ : Սէրը Աստուածաշունչ գրոց չէ՛ թէ միայն նպատակը՝ այլ և դուռն ալ է :

107. Թէ որ մէկ բան մը ամենաստոյգ չեղած՝ անոր համար բան ընել պէտք չէ նէ , կրօնքի համար ալ բան ընել պէտք չէ՛, որովհետեւ բնական և մաթեմաթիքական բաներու պէս մեր մտքին անմիջապէս հասկըցվելու ստուգութիւն չունին ։ Բայց անըստոյգ բաներու համար ալ ո՞րքան բաներու ձեռք կըզարնէ մարդ ․ ինչպէս է ծովու ճամբայ ընելը , պատերազմի երթալը , և այլն ։ Ասանկ է նէ՝ ես պիտի ըսեմ որ՝ ընաւ մէկ բան մըն ալ ընելու չէ՛ ․ որովհետեւ ստոյգ բան ընաւ չիկայ ։ Ու կրօնից ստուգութիւնը՝ վաղվան լուսնալուն վրայ ունեցած ստուգութիւններնէս աւելի է ։ Քանզի աղէկ մը չեմք գիտեր թէ մենք վաղվան օրը պիտի կըրնա՞մք մի տեսնել ․ բայց ասիկայ ամենաստոյգ է որ՝ կարելի է որ չիկըրնամք տեսնել ։ Կրօնքին համար ասանկ չէ ։ Ըսեմք թէ՝ ճշմարիտ կրօնք ըլլալը ստոյգ չէ ։ Բայց ո՞վ կըրնայ ըսել թէ այս ստոյգ է՝ որ կարելի է թէ կրօնքը ճշմարիտ չըլլայ ։ Արդ՝ վաղվան համար կամ անըստոյգ բանի մը համար աշխատողին իրաւունք կըտըրվի ։

108. Մարդոց գիտը տարվէ տարի առաջ կերթան և կըկատարելագործին ։ Աշխարհքիս աղէկութիւնը և գէշութիւնը ընդհանրապէս նոյնը կըմընայ ։

109. Պահծու մէկ խորհուրդ մը ունենալու է , և ամէն բան անով դատելու է ։ Բայց խօսելը՝ հասարակութեան պէս ըլալ պէտք է ։

110. Աշխարհքիս տիրողը կարծիքը չէ՝

ուժն է ։ Կարծիքին ընելիքը այն է՝ որ ուժը իր բանին գործ կածէ ։

111. Մարդոյս միտքը բան բերողն ալ՝ մոռցընողն ալ՝ դիպուածն է ։ Ո՛չ վստահելու և ո՛չ պահելու համար արուեստ չկայ ։

112. Կուզէք որ Եկեղեցին բնաւ չիդատէ ․ ո՛չ ներքին բաներուն վրայօք , որովհետեւ անոնք դատելը Աստուծոյ գործն է կըսէք ․ և ո՛չ արտաքին բաներու վրայօք ․ քանզի Աստուած արտաքին բաներուն վրայ հոգ չըներ կըսէք ։ Եւ ատանկով մարդոց ընտրութիւնը Եկեղեցիէն վերցընելով՝ Եկեղեցւոյ մէջ կըձըրդէք յայտնի անառակները և գէշ մարդիկը , որ հրեայները և փիլիսոփայից աղանդները անգամ անանկները իրենց մէջէն դուրս կընետեն , և անոնցմէ երես կըդարձընեն ․ քանզի ո՛ր ընկերութեան մէջ գտնըվին նէ՝ անոր ամօթ և խայտառակութիւն կըբերեն ։

113. Հիմայ ալ Յերոբովամի ատենվան պէս՝ ուզողը քահանայ կըլլայ ։

114. Այն միութիւնը որ բաղմութենէ կախում չունենար՝ բռնութիւն է ․ և այն բաղմութիւնը որ մէկ միութեան մը գլուխ չիկապեր՝ անկարգութիւն է ։

115. Միտ չունեցող մարդը անկաճին խելք կըհարցընէ ։

116. Ամէն խօսքերու և տրամախօսութեանց մէջ որո՛ւ որ սիրտը ցաւեր է նէ ,

պէ՛տք էր որ մէկը անոր հարցընէր թէ միտքդ ի՞նչ բանի վրայ ցաւեցաւ ։

117. Տղայքը՝ որ իրենց ներկած եւ աղտոտած երեսէն իրենք կըվախնան, տղայ են. բայց պզտիկութեան ժամանակը ասանկ տկարութիւն ունեցողը ի՞նչ ճամբով սրտոտ ըլլալու է երբոր մեծնայ նէ ։ Տկարութիւնը փոխելէն զատ բան չեմք ըներ ։

118. Աստուած անիմանալի ըլլայ կամ չըլլայ. մարմիններնուս հետ հոգի մը ունենամք կամ չունենամք. աշխարհքս ըստեղծուած ըլլայ կամ չըլլայ. եւ այլն, սկզբնական մեղք գըտնըվի կամ չիգըտնըվի, (ասոնք գիտնալը թէպէտ հարկաւոր բաներ են, բայց անհաւատները ամէնը մէկ բըռնելով անպիտան կըսեպեն) ։[1]

119. Պէտք է որ անհաւատներուն ըսածը կատարեալ յստակութիւն ունենայ, դիւրաւ հասկըցըվի ։ Անաստուածները կըսեն որ մարդուս հոգին նիւթական է. եւ դիւրաւ չիկրնար հասկըցըվիլ թէ մարդուս հոգին ի՞նչպէս նիւթական կըլլայ ։

---

[1] Հեղինակին բառը տարտամ մէկ խօսք մը ըլլալով՝ եւ Գաղղիացի տպագրիչն ալ ծանօթութեամբ մը միտքը չիբանալուն համար, մեզի հարկ սեպեցինք յարմար իմաստով մը պակասը լեցունել, հետեւեալ թիւէն առնելով, որ անհաւատներուն վրայ կըխօսի ։

120. Անհաւատներուն պէս դիւրահաւան մարդ չըլլար ։ Մովսէսի հրաշքներուն չհաւատալու համար՝ Վեսպասիանոսի ըրած հրաշքներուն կըհաւատան ։

Տեսութիւն փիլիսոփայութեանը վրայ ։

Կրնանք ընդհանուր խօսքով ըսել. այս ինչ բանը ձեւով և շարժումով է. և ասանկ ըսելը ճշմարիտ է ։ Բայց ձեւը և շարժումը ի՞նչ կերպ ըլլալը զրուցել, և նորէ նոր գործարանք մը շինելու պէս ըստորագրել, անիկայ ծաղրական է ։ Քանզի անստոյգ է և անօգուտ և ընողին աշխատութիւն քաշելու պատճառ ։ Եւ անիկայ շիտակ ըլլայ ալ նէ՝ մենք անանկ չեմք սեպեր որ բոլոր փիլիսոփայութիւն բանածը մէկ ժամ մը աշխատութիւն կարժէ ։

ՅՕԴՈՒԱԾ ԺԲ.

Հեղինակին՝ իր հօրը մեռնելուն պատճառովը գրած մէկ նամակէն ժողվըված՝ մահուան վրայ խորհըրդածութիւններ ։

1. Մեր սիրած մէկ մարդուն մահուանը համար, կամ մէկ ուրիշ փորձանքի մը պատահելնուս համար սրտերնիս կոտրինէ՝ մխիթարութիւնը մեր վրայ փնտռելու չեմք, մարդոց կամ ուրիշ ստեղծուած բաներու վրայ ալ փնտռելու չեմք ։ Այլ միայն Աստուծմէ մխիթարութիւն ուզելու եմք ։ Ու ասոր պատճառը այն է որ՝ այն դիպուածներուն՝ որ մենք փորձութիւն և դէշութիւն կըսեմք, արարածներուն մէկըն ալ առաջին պատճառ չէ. այլ Աստուծոյ նախախնամութիւնը անոնց մէկ հատիկ ճըշմարիտ պատճառ ըլլալով՝ որ ամէնուն գերագոյն դատաւոր և իշխանն է, ասոր ամենեւին երկբայութիւն չկայ, որ ուղղակի աղբիւրին երթալու՝ և մինչեւ բուն սկիզբը հասնելու է սրտերնիս հաստատապէս թեթեւցընելու և մխիթարանք գտնելու համար ։ Թէ որ մենք այս խրատիս հետեւիմք, և մեր սիրտը կոտրող մահը դիպուածով պատահած՝ կամ բնութեան աննահանջելի հարկ, կամ մարդս բաղկացընող տարրերներուն և մասունքներուն խաղալէն առաջ ե-

կած բան մը չխեպեմք, այլ գիտնալով որ Աստուած իր ընտրեալները գիտուած ըսած բաներնուս անկանոն ընթացքին տակը չէ ձըգեր, անանկ հաւատամք որ անիկայ Աստուածային նախախնամութեան մէկ վճռոյն անջրելի եւ անփախչելի եւ սուրբ եւ արդար հետեւութիւնն է, եւ ինչ որ մեր գլխուն կուգայ նէ՝ ՚ի յաւիտենից անիկայ Աստուած սահմաներ է, եւ անոր աչքին առաջըն են, եւ թէ որ շնորհքը մեր սրտին ազդելով՝ այդ պատահմունքը չէ՛ թէ ինքնին եւ առանց Աստուծոյ, այլ իրմէ դուրս եւ Աստուծոյ կամաւը եւ անոր արդար վճռովը իր նախախնամութեան կարգէն եկած սեպեմք, որ ասանկ բաներուն առաջին պատճառն է, եւ աղէկ գիտնամք որ այն բանը առանց անոր մեզի չէր պատահեր, եւ անոր կամելովը պատահեցաւ, եւ ինչ կարգով պատահեցաւ նէ՝ այն ալ անոր անօրինած կարգն է։ Թէ որ կրնամ այս ամէն բանս մտածեմք նէ՝ Աստուծոյ գաղտնեաց անհասանելի բարձրութեանը խոնարհաբար երկրպագութիւն պիտի ընեմք, եւ անոր տուած վճռոյն սրբութիւնը պիտի յարգեմք, եւ նախախնամութեան ընթացքը պիտի օրհնեմք. եւ մեր կամքը Աստուծոյ կամացը հետ մէկ ընելով՝ անոր հետ եւ անով եւ անոր համար պիտի կամիմք ինչ որ անիկայ մեր վրայ եւ մեզի համար ՚ի յաւիտենից կամեցեր եւ որնօրիներ է նէ ։

2. Ճշմարտութիւնէն զատ տեղ մըխիթարութիւն չիգըտնըվիր ։ Ստոյգ է որ՝ ո՛չ Սոկրատ և ո՛չ Սենեքա անանկ բան մը չունին՝ որ այսպիսի դիպուածներու մէջ մեր կամքը համոզէ՝ և մեզ մխիթարէ ։ Ամէնն ալ մոլորութեան մէջն էին, որ առաջկուց մարդս կուրացուցած էր․ երկուքն ալ մահը մարդոյս բնական մէկ բան մը կարծեցին․ և այս սուտ սկզբունքիս վրայ ի՛նչ խօսք որ հիմնեցին նէ՝ անանկ պարապ և անհաստատ բաներ են որ՝ իրենց անշահութեամբը՝ մարդոյս ընդհանրապէս տկար ըլլալէն զատ բան մը չեն ցըցըներ․ որովհետեւ մարդոց մէջ գըտնըված պինտ խելացիներուն գրած ամէնէն վարպետաշէն գործքերը ատանկ ոչինչ և տղայական բաներ են ։

Յիսուս Քրիստոսի համար և կանոնական գիրքերուն համար ասիկայ չեմք կրնար ըսել ։ Ճշմարտութիւնը այն տեղ բա՛ց է, ծածքի տակ չէ՛․ և ինչպէս որ մոլորութենէն անխափելի կերպով զատված է, նմանապէս մխիթարութիւնն ալ անխափելի կերպով անոր հետն է ։ Անանկ է նէ, մահը՝ Հոգւոյն որդոյ մեզի սորվեցուցած ճշմարտութեանը վրայ մտածեմք ։ Մենք սա զարմանալի աղէկութիւնը ունիմք, որ մահը մեղաց պատիժ ըլլալը կըճանչնամք ասիկայ մարդոյս վրայ դրուած է որ մարդս առով իր յանցանքին փոխարէն քաւէ, և ինքը այն յանցանքին աղտէն առով մաքրըվի ։ Միայն ասիկայ է որ մարդս անդամքներուն և ամբողջ մարմնոյն ցանկութիւններէն կազատէ. որ Սուրբերը անգամ այս աշխարհքիս մէջ գըտնըված ատեննին առանց ասոր չեն ։ Մենք գիտեմք որ մարդոց և մանաւանդ Քրիստոնէից կեանքը մէկ շարունակ զոհ մըն է, որուն վերջին կատարումը միայն մահով կըլլայ ։ Գիտեմք որ՝ Յիսուս Քրիստոս աշխարհք եկաւ նէ՝ ինքզինք ողջակէզ մը և ճշմարիտ զոհ մը սեպելով՝ զինքը Աստուծոյ նուիրեց, և անոր ծնունդը, կեանքը, մեռնիլը, յարութիւն առնելը, համբառնալը, զոր Աստուծոյ աջ կողմը մինչև յաւիտեան նըստիլը, և հաղորդութեան մէջ ներկայ գըտնըվիլը, ասոնք ամէնը մէկէն մէկ հատիկ պատարագ և զոհ են. և այն ալ գիտեմք որ Յիսուսի Քրիստոսի ինչ որ պատահեցաւ նէ՝ մեզի ալ նոյնը պիտի ըլլայ, որ անոր անդամքներըն եմք ։

Անանկ է նէ՝ կեանքերնիս մէկ զոհի մը պէս սեպեմք, և մեր կենացը մէջ գըլխընուս եկածները դատելու կանոն բռնեմք անոնց այս զոհին մատուցմանը խափանիչ ըլլալը, կամ կատարմանը օգնութիւն ընելը ։ Քրիստոնէին միտքը դնելու բանը ասիկայ պիտի ըլլայ ։ Ի՛նչ բան որ Աստուծոյ զոհելու բաներնիս սատանային զոհել կուտայ նէ՝ գէշ անոր ըսեմք ․ և ի՛նչ բան որ Ադամու սատանային ըլլալու զոհը Աստուծոյ ընել կուտայ նէ՝ անոր ալ աղէկ ըսեմք ։ Հիմա մահուան ի՛նչ ըլլան ալ այս կանոնիս վրայ դատեմք ։

Ասոր համար Յիսուս Քրիստոսը ձեռք առնելու եմք ։ Քանզի ինչպէս որ Աստուած մարդկան վրայ Յիսուսի Քրիստոսի միջնորդ ըլլալովը կընայի, նմանապէս մարդիկ ալ թէ իրար և թէ իրենց անձը մտածելու՝ նոյն Յիսուս Քրիստոսը իբրև միջնորդ բռնելու են ։

Թէ որ այս միջոցէս չանցնիմք նէ՝ մեր վրայ գըտնելիքնիս կամ ճշմարիտ խեղճութիւն և թշուառութիւն է, կամ գարշելի հեշտութիւններ ։ Այլ թէ որ այս ամէն բաները Յիսուս Քրիստոսով մտածեմք նէ՝ ամէն մխիթարութիւն և սրտի հաճութիւն և շինութիւն կըգըտնեմք ։

Անանկ է նէ մահն ալ Յիսուս Քրիստոսով մտածեմք, առանց Յիսուսի Քրիստոսի չմըտածեմք ։ Առանց Քրիստոսի՝ մահը սոսկալի է և սարսափելի, և բնութեան ամենեւին չուզած և զարհուրելով փախած բանն է ։ Յիսուս Քրիստոսով կըփոխուի, ուրիշ բան կըլլայ ․ սիրուն և սուրբ, և հաւատացեալ մարդոյն ուրախութեան պատճառ կըլլայ ։ Յիսուս Քրիստոսով ամէն բան, և մինչև մահը անգամ կանուշնայ · և չարչարանք քաշել ու մեռնելն ալ՝ մահն ու չարչարանքը սրբելու համար էր · և միանգամայն Աստուած և մարդ ըլլալով՝ պինտ մեծ և պինտ անարգ բաները երկուքը մէկէն իր վրայ կրեց և ցըցուց · որ ասով մեղքէն զատ ինչ կան նէ ամէնն ալ սրբէ, և ամէն վիճակի ալ օրինակ ըլլայ ։

Մահը ինչ ըլլալը և Քրիստոսով մահը մտածելու համար պէտք է տեսնել որ մահը իրեն շարունակ ամէն օրվան ըրած զոհերովը ինչ կարգի մէջ կըդընուիլը · և ասիկայ հասկընալու համար գիտնալու է որ՝ զոհին գըլխաւոր մասը՝ զոհված բանին մեռնիլըն է ։ Սրբելը և նուիրելը՝ որ մահէն առաջ կըլլան, մէկ պատրաստութիւն մըն են · բուն կատարումը մահն է · և ասով կեանքը վերնալով և ոչընչանալով՝ արարածը իր արարչին աչքին առջևը ինքզինք բոլորովին կըոչընչացընէ · ինչ որ ունի նէ՝ լման Աստուծոյ կընուիրէ · և անոր գերագոյն էութեանը երկրպագութիւն կընէ · որ իր էութեամբը կենդանութիւն ունեցող միայն անիկայ է ։ Ան ալ ճշմարիտ է որ՝ զոհին մահէն ետքը ըլլալու բան մըն ալ կայ · որ մինչև որ այս չըլլայ նէ՝ զոհը անօգուտ բան մը կըլլայ · և այս այն է որ Աստուած այն զոհը ընդունի ։ Ու Աստուածաշունչ *գիրքին մէջ՝ “ Հոտոտեցաւ Տէր 'ի հոտ անուշից ” (Ծն. ը. 21) ըսածը այս է. զոհին հոտը Աստուած առած կըլլայ կոր։ Ահա այս է որ պատարագին կամ զոհին նուիրմանը վերջին կատարումը կուտայ. բայց անիկայ աւելի Աստուծոյ մէկ գործն է իր արարածին վրայ, քան թէ արարածին գործը. ուստի արարածին ընելիք բաներուն պինտ վերջինն է մահը։*

Այս ամէն բաներս Յիսուս Քրիստոսի վրայ կատարուած են։ Աշխարհք եկած ատենը Ինքզինք պատարագեց. “ Ի ձեռն Հոգւոյն յաւիտենականի մատոյց զանձն ” (Եբր. թ. 14). “ Ի մտանելն իւրում յաշխարհ՝ ասէ. ընդ զոհս և ընդ պատարագս ո՛չ հաճեցար, այլ մարմին հաստատեցեր ինձ ” (Եբր. ժ. 5. 7)։ “ Յայնժամ ասացի թէ ահաւասիկ գամ ես, 'ի գլուխս գրոց գրեալ է վասն իմ. առնել զկամս քո Աստուած իմ կամեցայ, և զօրէնս քո 'ի մէջ որովայնի իմոյ ” (Սաղ. լթ)։ Ինքզինք հոգւով սրբով նուիրեց։ Աշխարհք մտած ատենը ըսաւ. Տէ՛ր, զոհերը քեզի ընդունելի չեղան, այլ դուն ինծի մարմին հաստատեցիր. այն ատենը ըսի, ահա՛ կուգամ կոր. գրքին մէջ ինծի համար գրուած է. քու կամքդ ընելու համար Աստուած իմ։ Ահա՛ իմ ուզածս այս է. և քու օրէնքդ իմ սրտիս մէջն է։ Ահա՛ Ինքզինք նուիրելը այս է. և ասկէց անմիջապէս ետքն է սրբագործութիւնը։ Այս պատարագըս Քրիստոսի ամբողջ կենացը մէջ քըշեց, և մահուամբը կատարուեցաւ։ «Պարտ էր չարչարիլ Քրիստոսի և մտանել ՚ի փառս իւր» (Ղուկ. իդ. 26)։ «Յաւուրս մարմնոյ իւրոյ աղօթս և պաղատանս առ այն որ կարողն էր ապրեցուցանել զնա՝ ուժգին գոչմամբ և արտասուօք մատուցանէր, և լսելի լինէր առ լաւութեանն։ Թէպէտ և որդի է, ուսաւ ՚ի չարչարանաց անտի հնազանդութիւն» (Եբր. ե. 7. 8)։ Աստուած ալ անոր յարութիւն առնել տուաւ, և իր փառքը անոր խրկեց. որուն հին ատենը օրինակ էր այն կրակը՝ որ երկինքէն կիջնար և զոհված և պատարագված մարմինը կայրէր կըհատցընէր, և միայն փառաւոր կենօք անոնց ապրել կուտար։ Յիսուս Քրիստոս ալ ասիկայ տուաւ, և իր պատարագին կատարումը իրեն յարութիւն առնելովը եղաւ։

Այսպէս այս զոհս Յիսուսի Քրիստոսի մահուամբը կատարեալ ըլլալով, և իր յարութեամբը իրեն մարմնոյն վրայ ալ լրանալով, որով մեղանչական մարմինը փառաց մէջ որպէս թէ խեղդըվեցաւ, Յիսուս Քրիստոս իր կողմէն ամէն բան կատարած եղաւ. և միայն այն մնաց՝ որ պատարագը Աստուած ընդունի. և ինչպէս որ մուխը վեր կելլէր և ողջակէզին հոտը մինչև Աստուածութեան աթոռը կըհասցընէր , նմանապէս Յիսուս Քրիստոս ալ այս կատարեալ պատարագիս միջակին մէջ ընծայուեցաւ , մինչև Աստուծոյ աթոռը տարուեցաւ և ընդունելի եղաւ . և ասոր կատարումն ալ Քրիստոսի երկինք համբառնալովը եղաւ . որ իրեն և իր սուրբ Հոգւոյն զօրութեամբը վերացաւ , որ զինքը ամէն կողմէն պատած էր ։ Վեր ելաւ ողջակէզներուն մուխին պէս , որ Քրիստոսի ձեւ և օրինակ էր . և մուխը վեր տանող օդոյն օրինակն ալ՝ կամ մանաւանդ բուն էութիւնը՝ որուն այս օդս օրինակ է , Հոգին սուրբ էր ։ Եւ գործք առաքելոցին գիրքը մեզի յայտնապէս կըհասկըցընէ՝ որ ընդունելի եղաւ . և ասով մեզ կապահովցընէ որ՝ երկրիս վրայ կատարուած այս Պատարագս երկինքն ալ Աստուծոյ առաջը ընդունելի եղաւ ։

Ահա մեր գերագոյն Տիրոջը Յիսուսի Քրիստոսի վրայ այս բաները այս կերպովս է ։ Հիմա ասիկայ մեր վրան ինչպէս ըլլալը մտածեմք ։ Մենք երբոր Եկեղեցւոյ մէջ կըմըտնեմք , որ հաւատացեալներուն աշխարհքն է , և յատկապէս ընտրելոց տեղն է , որ Յիսուս Քրիստոս ալ մարդեղութեան ժամանակը հոն մտաւ , Աստուծոյ որդւոյն յատկացած մէկ արտօնութիւնով մը մենք ալ կընուիրուինք և կըսրբագործինք։ Այս պատարագս մեր կենօքը կըշարունակի, և մեռնելովնիս կըկատարուի. որով հոգին այս աշխարհքիս մոլորութիւններն ու ուէրը կատարելապէս ետ ձգելով, որուն գէշութիւնը զինքն ալ կըպղծէր քանի որ այս աշխարհքիս մէջն է. ատով իր պատարագը կըլըմընցընէ, և Աստուծոյ առաջը հաճոյ և ընդունելի կըլլայ։

Անանկ է նէ՝ յոյս չունեցող հեթանոսներուն պէս մենք ալ հաւատացելոց մահուանը վրայ չխորովինք պիտի։ Անոնք մեռնելովը մենք անոնք կորսընցուցած չենք ըլլար. ասանկ հասկընանք որ՝ երբ որ մկրտուելով Եկեղեցւոյ մէջ մտան նէ՝ մենք անոնք այն ատենը ձեռքէ հանեցինք. այն ատենը անոնք Աստուծոյ եղան. կեանքերնին այն ատենը Աստուծոյ նուիրեցին. և գործքերնին Աստուծոյ համար այս աշխարհիս կըվերաբերէր։ Մեռած ատեննին մեղքէն կատարելապէս զատուեցան. և այն ատենն է որ Աստուծոյ ընդունելի կըլլան, և անոնց պատարագը ատով կառնէ իրեն կատարումը և վերջին պսակը։

Ինչ բան որ կատարեցին նէ՝ առաջուց անիկայ ուխտած էին. Աստուած իրենց ինչ գործ տուաւ նէ գործելու՝ անիկայ ըրին ու կատարեցին. միայն մէկ բանի մը համար ստեղծուած էին, և այն ալ ըրին. գործերնին ըմբնցուցին ։ Աստուծոյ կամքը անոնց վրայ կատարուեցաւ, և անոնց կամքն ալ Աստուծոյ կամացը հետ մէկ տեղ եկաւ խառնուեցաւ ։ Անանկ է նէ՝ Աստուծոյ միացուցածը մեր կամքը թող իրարմէ չիզատէ. և ճշմարտութեան մտքով կամ՛ բոլորովին ջնջեմք, կամ՛ գոնէ չափի դնեմք և զսպեմք աւրուած և իրեն առաջին աղէկութիւնը կորսնցուցած բնութեան զգայմունքները, որ սուտ պատկերներէն զատ բան չունին, և իրենց խաբէութիւններովը՝ Աւետարանին ճշմարտութեանը մեզի տալու զգայմունքներուն սրբութիւնը կըպղտորեն ։

Անանկ է նէ՝ հեթանոսները մահուան ինչպէս կընային նէ՝ մենք ալ այն աչքովը չինայիմք, Քրիստոնէի պէս նայիմք. այսինքըն՝ յոյս ունենամք, ինչպէս որ Պօղոս առաքեալը կըպատուիրէ. որովհետեւ ասիկայ Քրիստոնէից յատուկ մէկ արտօնութիւն մըն է ։ Մարդոյս մարմինը լոկ հոտած շաքէղ (լէշ) մը չսեպեմք, այն պատճառաւ՝ որ խաբերայ բնութիւնը ասիկայ մեզի ասանկ կըցըցնէ կոր. այլ Հոգին սուրբ հաւատքով մեզի ինչպէս սորվեցուց նէ՝ Հոգւոյն սրբոյ յաւիտենական տաճար մը պիտի սեպեմք, որ անկէց զատ ուրիշ մը չիկրնար ըլլալ ։

Քանզի գիտեմք որ Սրբոց մարմնոյն մէջ Հոգին սուրբ կըբնակէ մինչեւ յարութեան օրը. և մարմիններուն յարութիւն առնելն ալ՝ այս իրենց մէջ բնակող Հոգւոյն զօրութեամբը պիտի ըլլայ: Հայրապետներն ալ այս մտքիս վրայ են: Նոր համար է որ մենք ալ մեռած մարդոց մարմնոյն յարգութիւն կուտանք. և այս ճշմարիտ սկզբանս վրայ հիմնած է նախնեաց այն սովորութիւնը՝ որ Հաղորդութեան կենարար խորհուրդէն կտոր մը կդնէին մեռելներուն բերանը[1]. Քանզի գիտնալով որ անոնք Հոգւոյն սրբոյ տաճար են, այս Սուրբ խորհրդոյս հաղորդ ըլլալու ալ արժանի կսեպէին: Բայց Եկեղեցին այս սովորութիւնս փոխեց. չէ թէ անոր համար՝ որ այս մարմիններուն սուրբ ըլլալուն չի հաւատար, այլ անոր համար որ՝ Հաղորդութիւնը կենաց և կենդանեաց հաց ըլլալովը մեռելներուն տալ չիվայլեր:

Աստուծոյ շնորհացը մէջ մեռած Քրիստոնեայները անկէց ետքը ապրելէն դադարած չիկարծենք, թէ և բնութիւնը մեզի անանկ կըթելադրէ. այլ ապրելու նոր սկըսած սեպելու ենք, ինչպէս որ ճշմարտութիւնը մեզի կըստրկեցընէ ։ Անոնց հոգին կորսըւած և ոչընչացած չիսեպեմք, այլ նոր կենդանութիւն տուած՝ և գերագոյն կենդանիին հետ միացած սեպեմք. և այս ճըշմարտութիւններուն մտադիր ըլլալով՝ մեր մտքին մէջ արմատացեալ ծուռ կարծիքները և մեզի բնապէս եկած սոսկումը զըսպեմք ։

---

[1] Այս սովորութեանս մէկ մնացորդը կայ մինչեւ հիմայ Հայոց մէջ, որ մեռելին չէ թէ բերանը, այլ կուրծքին վրայ՝ մէկ չսրբագործած նշխար մը կդնեն, ու անանկ կըթաղեն: Ասով հին սովորութիւնն ալ պահած կըլլան, փոխելուն պատճառ եղած անտեղութենէն ալ ազատ կըմնան:

3. Աստուած մարդս ստեղծեց նէ՝ անոր սրտին մէջ երկու տեսակ սէր տնկեց. մէկովը զԱստուած պիտի սիրեմք, և մէկալովը մեր անձը ։ Այլ սանկ օրէնք մըն ալ դըրաւ որ՝ զԱստուած սիրելնիս չափ պիտի չունենայ. այսինքն՝ Աստուծմէ զատ ուրիշ վախճան մը և նպատակ մը պիտի չունենայ, և մեր անձը սիրելնիս սահմանաւոր պիտի ըլլայ, նպատակը սահմանաւոր ըլլալուն համար. և առ Աստուած պիտի վերաբերի ։

Մարդըս այս վիճակիս մէջ չէ՛ թէ միայն ինքզինք սիրելովը մեղաց տէր չէր ըլլար, այլ և չէր կրնար ինքզինք չսիրել՝ առանց մեղքի մէջ իյնալու ։

Երբ մեղքը վրայ գալով՝ մարդս այս սէրերուն առաջինը կորսընցուց. և ինքզինք սիրելը մինակ մնալով անանկ մէկ հոգիի մը մէջ՝ որ անհուն սէր կրելու կարողութիւն ունի, այս անձնասիրութիւնը շատցաւ. և Աստուածսիրութիւնը երթալով և անոր տեղը բաց մնալով՝ անձնասիրութիւնն ասոր տեղն ալ բռնեց ։ Եւ այսպէս սկսաւ միայն զինքը սիրել . և ուրիշ բաներն ալ իրեն համար սիրել . ըսել է որ՝ իրեն վրայ ունեցած սէրը անհուն ըրաւ ։

Ահա՛ անձնասիրութեան սկիզբը այս է ։ Այս սէրըս Ադամայ վրայ բնական էր . և անոր անմեղութեան վիճակին մէջ՝ օրինաւոր ալ էր ։ Այլ ետքը չափը անցընելով փոխուեցաւ մեղք եղաւ , Ադամ մեղքի մէջ իյնալէն ետքը ։ Անձնասիրութեան չափազանց և պակասաւոր ըլլալուն ալ պատճառը այս է ։

Ասոր պէս են ուրիշներու սիրելուն սէրը , ծուլութիւնը , և ուրիշ մոլութիւնները ամէնն ալ այս բաներուս վրայ յարմարցընելը դիւրին է ։ Մեռնելէն վախնալնուս վրայ մտածելով , Ադամայ անմեղութեան վիճակին մէջը այս վախըս օրինաւոր և արդար էր . քանզի անոր կեանքը Աստուծոյ հաճելի ըլլալով՝ մարդոյն ալ հաճելի ըլլալու էր . անոր համար մահն ալ սոսկալի ըլլալու էր . քանզի Աստուծոյ կամացը համաձայն եղած կեանքը կըկըտրէր ։ Ետքը մարդս մեղաց մէջ իյնալով՝ կեանքը աւրըվեցաւ . մարմինն ու հոգին իրարու թշնամի եղան . և երկուքը մէկէն Աստուծոյ թըշնամի եղան ։

Այս փոփոխութիւնս ասանկ մէկ սուրբ և մաքուր կեանքի մը պըլըշկելով և պըղծելով ալ՝ ապրիլը սիրելնիս մնացած է . Նոյնպէս մեռնելէն վախնալնիս ալ միացած է ․ և այն բանը՝ որ Ադամայ օրինաւոր էր, մեր վրայ օրինաւոր չըլլար ։

Մահէն վախնալնուս սկիզբն ու ասոր պակասութիւն ըլլալուն պատճառն ալ այս է ։ Անանկ է նէ՝ բնութեան սխալը հաւատոյ լուսովը լուսաւորեմք ։

Մեռնելէն վախնալը բնական է ․ այլ անմեղութեան վիճակին համար ․ քանզի Դրախտին մէջ մահը մտնէր նէ՝ մէկ ամէնամաքուր կեանք մը վերջացընելու համար պիտի մտնէր ։ Քանի՛ որ մէկ սուրբ հոգի մը սուրբ մարմինէ մը զատելու պիտի գար նէ՝ անկէց սոսկալը իրաւունք էր ․ բայց երբ որ մաքուր հոգին անմաքուր մարմինէն զատելու կուգայ՝ սիրոյ արժանի է ։ Մարմնոյն և հոգւոյն մէջ եղած խաղաղութիւնը կոտրելու գար նէ՝ անկէց վախցիլը արդարութեան համեմատ էր ․ բայց երբ որ երկուքին մէջի անհաշտ խռովութիւնը վերջացընելու կուգայ նէ՝ վախցիլը անիրաւ կըլլայ ։ Անմեղ մարդու մը նեղութիւն տար, և մարմինէն Աստուած պաշտելու և պատուելու ազատութիւնը վերցընէր, և հնազանդ և հոգիին ամէն կամացը գործակից մէկ մարմին մը հոգիէն զատէր ․ և մարդս ի՛նչ բարիքի որ ընդունակ է նէ՝ անոնք ամէնն ալ ասով վերջանային նէ, մահը իրաւամբ գարշելի մէկ բան մը կըլլար ։ Այլ երբ որ անմաքուր մէկ կեանք մը կըվերջացընէ. և մարմնոյն մեղք գործելու ազատութիւնը կըվերցընէ. և հոգին անանկ զօրաւոր ապստամբի մը ձեռքէ կազատէ, որ անոր փրկութեանը ամէն միջոցներուն ալ դէմ կըդընէր, այսպէս բաներ ընող մահուանը վրայ նոյն աչքով նայիլը անիրաւութիւն է։

Անանկ է նէ՝ որովհետեւ մեր կեանքը սիրելը մեզի Աստուծմէ պարգեւ է. մենք ալ այս սէրը ետ չիձգեմք. բայց սէրերնիս այն նպատակին համար ըլլալու է՝ որուն համար որ Աստուած մեզի կեանքերնիս տուաւ. ուրիշ անոր հակառակ նպատակի համար ըլլալու չէ։ Ու այն սիրոյն հաճելով՝ որ Ադամ ունէր իր անմեղ կենացը համար, և Քրիստոս ալ ունեցաւ իր կեանքին վրայ, Յիսուսի Քրիստոսի սիրած կենացը հակառակ կեանքը առեմք, և միայն այն մահուանէն վախնամք՝ որկէց որ Քըրիստոս վախցաւ. այսինքն՝ մարմնով Աստուծոյ հաճոյ եղած կեանքին վերնալէն։ Անանկ մեռնելէն վախնալու չեմք, որ յանցաւոր մէկ մարմին մը պատժելով և անոր մոլութիւնները մաքրելով՝ բոլորովին մեր հիմակվան մտքին դէմ միտք մը կազդէ մեզի, թէ որ քիչ մը հաւատք և յոյս և սէր ունենամք նէ։

Քրիստոնէութեան մեծ սկզբունքներուն և կանոններուն մէկն ալ այս է որ՝

ինչ բան որ Քրիստոսի գլխուն եկաւ այս աշխարհքիս մէջ կեանք վարած ատենը, նոյն բաները ամէն Քրիստոնէի ալ մարմինէն և հոգիէն պիտի անցնի։ Ինչպէս որ Յիսուս Քրիստոս իր բոլոր մահկանացու կենացը ատենը չարչարանքի և նեղութեան մէջ էր, և այս մահկանացու կեանքս մահուամբ իր վրայէն նետելէն ետքը նոր կեանքով մը յարութիւն առաւ և երկինքը համբարձաւ. և հոն Հօր Աստուծոյ աջ կողմը նստած է. նոյնպէս մեր մարմինն ու հոգին ալ չարչարանք և նեղութիւն պիտի քաշեն, մեռնին, յարութիւն առնեն և երկինք ելլեն։

Այս ամէն բաներս մարդոյս հոգւոյն վրայ կըկատարին այս աշխարհքիս մէջ. բայց մարմնոյն վրայ չեն կատարիր։

Մարդոյս հոգին ապաշխարութեամբ և մկրտութեամբ կըչարչարուի, մեղանչական կեանքէն կըմեռնի, և յարութիւն կառնէ նոր կեանք ընդունելով այս խորհուրդներովս. երկիրս կըձըգէ. և երկնաւոր կեանք մը վարել սկսելով երկինք համբարձածի պէս կըլլայ։ Այս է որ Պօղոս առաքեալին ըսել տուաւ. “Մեր քաղաքավարութիւնն յերկինս է„։ (Փիլիպ. գ. 20)։

Այս աշխարհքիս մէջ՝ մեր մարմնոյն վրայ այս բաներուն մէկն ալ չըլլար։ Բայց ետքը ատոնք ամէնն ալ կըլլան։ Քանզի մահուամբ մարդ իրեն մահկանացու կեանքը կըձըգէ կըմեռնի . դատաստանին առենը նոր կենօք յարութիւն կառնէ . դատաստանէն ետքը երկինք կելլէ , և յաւիտեան հոն կըմընայ ։ Ուստի մի և նոյն բանն է որ մարմնոյն ալ կըպատահի՝ հոգւոյն ալ . բայց այլ և այլ ժամանակ ։ Եւ մարմնոյն փոփոխութիւնները այն առենը կըլլան՝ երբոր հոգւոյն ըլլալու փոփոխութիւնները եղած լըմընցած են . այսինքն՝ մեռնելէն ետքը ։ Անանկ որ՝ մահը հոգւոյն երանութեան լրումն է . և մարմնոյն երանութեան սկիզբը ։

Ահա՛ մարդոյս հոգւոյն փրկութեանը համար Աստուածային անհամեմատ իմաստութեանը բռնած ճամբան այս է ։ Եւ այս նիւթոյս վրայ սուրբն Օգոստինոս մեզի կըսորվեցընէ որ՝ Աստուած ասոնք այսպէս տնօրինած է որ՝ չըլլայ որ մարդս մըկրտըված առենը մարմնով ալ մեռնի և յաւիտենական կեանք ստանալով յարութիւն առնէ և անմահ մնայ նէ՝ յաւիտեան ապրելու համար մարդիկ Աւետարանին հնազանդութիւն ըրած ըլլան ։ Բայց երբոր մահուան սուսերներուն տակէն դէպ 'ի անմահութիւն կերթըլլի նէ՝ հաւատոյ մեծութիւնը աւելի պայծառ կըփայլի ։

4. Իրաւունք չէ՛ որ՝ մեր վրան մէկ ցաւ մը և վնաս մը գալու ըլլայ նէ՝ բնութեան բաներու հետ բնաւ կապակցութիւն չու-

նեցող մարդոց պէս մենք ալ ամենեւին չիտրտմինք և սրտերնիս չիցաւի։ Բայց շընորհաց վրայօք տեղեկութիւն և զգացմունք չունեցող հեթանոսներուն պէս անմխիթար մնալն ալ իրաւունք չէ՛։ Իրաւունքը այն է որ՝ պիտի տրտմինք և պիտի մխիթարվինք իբրեւ քրիստոնեայ· և շնորհօք գտած մխիթարութիւննիս՝ բնութեան զգացմունքներէն աւելի զօրաւոր ըլլալու է մեր վրան· որով շնորհքը չէ՛ թէ լոկ գըտնըվի մեր մէջը, այլ յաղթող գըտնըվի· և մեր հօր անունը սուրբ ընելով՝ անոր կամքը մեզի ալ կամք ըլլայ· և անոր շնորհքը բնութեան վրայ տիրէ և թագաւորէ· և մեր տրտմութիւնները մէկ զոհի մը և պատարագի մը նիւթ ըլլան, որ անոր շնորհօքը կատարվին և հասնին 'ի փառս Աստուծոյ· և այս մասնաւոր զոհերը և ողջակէզները ընդհանուր զոհին պատիւ ըլլան և անոր առաջէն երթան· որ այս ընդհանուր զոհիւս ամբողջ բնութիւնը պիտի զոհվի և հասնի Յիսուս Քրիստոսի զօրութեամբը։

Ասանկով մեր անկատարութենէն անգամ մեզի օգուտ քաղելու եմք· որովհետեւ ատոնք այս ողջակիզելս նիւթ կըլլան կոր։ Ու ճշմարիտ Քրիստոնէից մէկ յատկութիւն մըն է ասիկայ՝ որ իրենց անկատարութիւնը իրենց օգտին գործ կածեն· քանզի ընտրելոց համար ամէն բան աղէկի գործակից կըլլայ ։

Եւ թէ որ սատանի բաները մօտէն դիտելու ըլլանք նէ՝ առկէց շատ օգուտներ կըրնանք քաղել մեր շինութեանը համար՝ բանը ճշմարտութեան մէջ մտածելով․ քանզի մարմնոյն մահը հոգւոյն մահուան պատկերը ըլլալը ճշմարիտ ըլլալուն համար, և այս սկզբանս վրայ՝ որու մեռնելուն վրան որ կըցաւինք և կուլանք նէ՝ անոր հոգւոյն փըրկութեանը համար յոյս ունինք, հետեւաբար այս ալ ստոյգ՝ կըլլայ որ՝ թէ որ մեր սրտին ցաւը և տրտմութիւնը դադրեցընելը մեր ձեռքէն չիգար ալ նէ՝ անկէց սա՛ օգուտը պիտի քաղեմք, որ որովհետեւ մարմնոյն մահը այսքան ահագին է որ մեր սըրտին մէջը սատանի սաստիկ շարժմունքներ կընէ և կիրքեր կըշարուցանէ կոր, հոգւոյն մահը աւելի մեծ և անմխիթարելի կըսկիծ տալու է մեզի ։ Մարմնոյ մահը Աստուած անանկ մարդոց խրկեր է՝ որոց մեռնիլը մեզի ցաւ կուտայ․ բայց կըտեսնանք որ հոգւոյ մահէն ազատ են անոնք ։ Ապա ուրեմն՝ մեր աղէկութիւններուն և բարեքներնուս մեծութիւնը՝ մեր ցաւոյն մեծութիւնովը կըշռեմք․ և մեր սրտին կսկծին մեծութիւնը՝ մեր ուրախութեան մեծութեանը նշան ըլլայ ։

Մեռնողներուն վրայ սրտերնուս ուրախութիւնը չափաւորող բան մը միայն սա՛

կըրնայ ըլլալ. չըլլայ որ այս կենաց մէջ քաշելու պարտաւոր եղած պատիժնին լմընցընելու և անով մաքրըվելու հարկը՝ քիչ մը ատեն անոնք իրենց հասնելու փառքէն հեռացընէ. և ատոր համար մեզի հա՛րկ է որ Աստուծոյ անոնց դէմ ունեցած բարկութիւնը զիջուցանեմք, և զԱստուած 'ի գըթութիւն շարժելու համար ննջեցելոց հոգւոյն համար աղօթք ընեմք.

Աղօթքն ու Պատարագը անոնց այս կերպ տառապանացը շատ գերազանց դեղ են: Բայց մեռելներուն ընելու սիրոյ գործքերնուս պինդ անկասկածներուն և օգտակարներուն մէկը այն բաները ընելն է որ, թէ որ անոնք տակաւին աշխարհքի մէջ գըտնըվէին նէ՝ մեզի պիտի ապըսպըրէին որ ընեմք. և մենք մեզ անոնց համար անանկ վիճակի մէջ դնեմք՝ որ անոնց ալ ուզածը ըլլայ մեզի համար:

Սակայն ատանկ ընելով՝ որպէս թէ անոնք մեր վրայ նորէն կենդանացընելու պէս կըլլամք. քանզի մեր մէջը կենդանի մնացող և այն գործերը ընելնուս պատճառ եղող՝ անոնց խրատները կըլլան: Եւ ինչպէս որ աղանդապետները՝ իրենց հետեւելով մեղաց տէր եղողներուն համար ալ կըպատժըվին այն դիի աշխարհքը, քանզի իրենց թափած թոյնը իրենց հետեւողներուն սըրտին մէջ տակաւին կենդանի կըմընայ, նըմանապէս մեռնող մարդոց ալ՝ իրենց կենդանութեան ժամանակը ըրած բարեգործութիւններէն զատ՝ անոնց խրատովը և օրինակովը ուրիշներուն ըրած բարեգործութիւններն ալ անոնց փառքը և վարձքը կեւելցընեն ։

5. Մարդըս ըլլալու բաներուն վրայօք առողջ և իրարու հետ կապված դատում ընելու կողմէն շատ տկարութիւն ունենալուն վրայ ամենեւին կասկած չկայ ։ Ասանկ է նէ՝ Աստուծոյ դընեմք յոյսերնիս , և անխոհեմութեամբ և յանդգնութեամբ ըլլալիքը մրտմրտալով մենք մեզ չհօգնեցընեմք ։ Մեր կենացը ընթացքին համար Աստուծոյ ապաւինիմք , և տրտմութիւնը թող չտամք որ մեր վրան տիրէ ։

Սուրբ Օգոստինոս կըսէ որ՝ ամէն մարդու սրտին մէջ Օձ մը , Եւա մը և Ադամ մը կայ ։ Օձը՝ մեր զգայարանքները և մեր բնութիւնն են ։ Եւան՝ ցանկութեան ենթակայ եղող ախորժակնիս է . և Ադամը՝ խելքերնիս և բանականութիւննիս է ։

Բնութիւնը մեզ միշտ կըփորձէ . ցանկութեան ենթակայ ախորժակնիս յաճախ կըցանկանայ . այլ մինչեւ որ միտքը չհաճի նէ՝ կատարեալ մեղք գործած չիսեպվիր ։

Ուրեմն՝ թէ որ այս Օձը և այս Եւան չեմք կըրնար արգիլել նէ՝ թող տամք որ ուզածնին ընեն . այլ աղաչեմք Աստուծոյ որ մեր Ադամը իր շնորհօքը անանկ զօրացընէ՝ որ յաղթող ըլլայ . և Յիսուս Քըրիստոս անով յաղթէ՝ և մեր մէջը անիկայ թագաւորէ ։

ՎԵՐՋ

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

Մեր թարգմանութիւնը այս տեղ հասցընելով կըլմընցընեմք․ թէպէտ բնագրին մէջ երկու գլուխ ալ կայ՝ որ հոս միայն անոնց խորագիրը կըդընեմք։

Տասն և իններորդ յօդուած մը կայ․ որ հիւանդութիւնը աղէկի գործածելու կարողութիւն ուզելու համար աղօթք մըն է առ Աստուած, տասն և հինգ թիւ բաժնըված։ Փիլիսոփայութեան պարապող մարդիկ հասարակօրէն աղէկ աղօթք չինելու հոգի չեն ունենար․ աղօթից հոգին ուրիշ մէկ բան մըն է՝ որ սիրով վառված սիրտ կուզէ։ Պասքալայ համար չեմք կրնար ըսել որ ջերմեռանդութիւնը պակաս էր․ բայց Գաւառական նամակները գրելով ընդդէմ եղբայրական սիրոյ պակասութիւն ընող մարդուն առ Աստուած սէրը այնքան տաք չի կրնար ըլլալ՝ որ չինած աղօթքը կարդացողները ջերմեռանդութեան շարժէն։ Երկրորդ պատճառ մըն ալ այս կրնամք տալ, որ մեր աշխարհաբառ լեզուն աղօթքի յարմար գալու լեզու մը չէ՛․ ցամաքութիւն մըն ալ լեզուին կողմէն կըլլայ։ Անոնց համար այս յօդուածս չուզեցինք թարգմանել։

Վերջը մէկ յօդուած մըն ալ կայ. որուն մէջ հեղինակը հին ատենվան Քրիստոնեայներն ու իր ժամանակինները իրարու հետ կըբաղդատէ։ Ասոր վրայ Գաղղիացի տպագրիչը սա ծանօթութիւնս կու տայ։ "Թէպէտ այս խորհրդածութիւններըս աղէկ մը բացված չեն, բայց մեզի անանկ երեւցան որ՝ ասոնք ալ տպել կարժէն"։ Ասանկ խրթին բանը տպելու ինչո՞ւ համար արժանի տեսնելը տպագրիչը չէ՛ ըսեր։ Մենք թարգմանելու արժան չիտեսանք. և պատճառն ալ չեմք ծածկեր։ Բաքալ իր ատենի եկեղեցականներուն հակառակ ըլլալով՝ այս յօդուածըս յատկապէս անոնց դըպչելու համար շինած է. և իր ատենի եկեղեցականները պախարակելու համար անանկ բաներ ալ կըխօսի, որ մասնաւորաց համար իրաւ ըլլան ալ նէ՝ ընդհանուրի վրայ տանելով խօսիլը անիրաւութիւն է։ Օրինակի համար միայն յօդուածին սկիզբը դնեմք հոս։ "Եկեղեցւոյ Նոր հաստատված ատենը անանկ Քրիստոնեայներ կըտեսնըվէին՝ որ փրկութեան հարկաւոր եղած ամէն բաներուն մէջ աղէկ վարժըված էին։ Բայց հիմայ անանկ մէկ թանձր տգիտութիւն մը կըտեսնըվի՝ որ Եկեղեցւոյ վրայ սիրոյ զգացմունք ունեցողները ամէնն ալ ասոր վրայ կուլան"։ Ու ասիկայ կըգրէ Բաքալ իր ժամանակին համար · և այն ժամանակն էին Պօսիւէ, Ֆէնէլօն, Ֆլէօրի, և շատ երեւելի մարդիկ։ Այն տեղ Քրիստոնէական վարդապետութեան ուսանող և ուսուցիչ լեցուն էին · քարոզիչ, Աստուածաշունչի մեկնիչ, բարոյական գիրք գրողներ · և այլն։ Անանկ որ՝ Բասքալայ ըսածը սուտ հանելու ամէնէն յարմար ժամանակ՝ իր ժամանակն էր · բայց ուսուցիչները եկեղեցական. և Ճիզվիթ ըլլալնուն համար իրեն սիրած մարդիկը չըլլալով՝ բերած պտուղնին աչքին չէր երեւեր։

Առաջին մասին մէջն ալ մետասաներորդ յօդուածը չեմք թարգմանած, որ Մօնթէնեը և Էպիկտետոս փիլիսոփայներուն գիրքերուն իրարու հետ համեմատելով քննութիւնն է։ Այս գիրքերուն երկուքը մէկէն Հայոց ծանօթ չըլլալով՝ գըլուխն ալ պիտանութիւն մը չունենար · և անկէց զատ՝ Բասքալ Մօնթէնեըին հետ ալ մասնաւոր ատելութիւն մը ունեցած կերեւի։ Եւ մենք Բասքալայ կրկէք խօսածները մասնաւոր ըլլալուն համար՝ այս գրքիս կարգը առնել արժանի չսեպեցինք · որովհետեւ ասոր նպատակը աւելի ընդհանուր է։

ՑԱՆԿ ԳՐՈՑՍ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆԻ ԵՒ ԳԵՂԵՑԻԿ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆՑ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՅՕԴ. Ա. *Փիլիսոփայական նիւթոց մէջ հեղինակութեան վրայ .* 9

ՅՕԴ. Բ. *Ընդհանուր երկրաչափութեան վրայ խորհրդածութիւններ .* 25

ՅՕԴ. Գ. *Մէկուն խելքը պատկերցնելու արուեստին վրայ .* 63

Սահմաններուն համար կանոն . 75

Առածներուն համար կանոն . 75

Ապացոյցներուն համար կանոն . 76

Սահմաններուն համար հարկաւոր կանոններ . 78

Առածներուն համար հարկաւոր կանոն. 78

Ապացոյցներուն համար հարկաւոր կանոններ . 78

ՅՕԴ. Դ. *Մարդոյս ընդհանուր ծանօթութիւնը .* 91

ՅՕԴ. Ե. *Մարդոյս հպարտութիւնը՝ և անձնասիրութեան գործքերը .* 104

ՅՕԴ. Զ. *Մարդոյս տկարութիւնը . Բնականներուն վրայօք իրեն գիտցածներուն անհաստատութիւնը .* 113

ՅՕԴ. Է. *Մարդոյս թշուառութիւնը .* 142

ՅՕԴ. Ը. *Հասարակութեան մէջ եղած քանի մի կարծիքներուն պատճառը .* 162

ՅՕԴ. Թ. *Այլևայլ բարոյական խորհրդածութիւններ .* 175

ՅՕԴ. Ժ. Փիլիսոփայութեան և գիտութեան վրայ պէսպէս խորհրդածութիւններ. 204
ՅՕԴ. ԺԱ. Մեծերուն վիճակին վրայ. [1] 221

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՆՄԻՋԱՊԷՍ ԿՐՕՆԻՑ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՅՕԴ. Ա. Ճշմարտութեան և երջանկութեան և ուրիշ ատոնց նման շատ բաներու՝ մարդոյս բնութեանը մէջ եղած զարմանալի հակառակութիւնները. 235
ՅՕԴ. Բ. Կրօնքի վրայ մտածելուն հարկաւորութիւնը. 248
ՅՕԴ. Գ. Աստուծոյ գոյութիւնը բնական լուսով ապացուցանելը դժուարին ըլլար ալ նէ՝ հաւատալը աւելի ապահով է. 266
ՅՕԴ. Դ. Ճշմարիտ կրօնքին նշանները. 279
ՅՕԴ. Ե. Կրօնքին ճշմարտութիւնը՝ մարդոյս ներքին հակառակութիւնքը և սկզբնական մեղքով կը հաստատուի. 296
ՅՕԴ. Զ. Մարդկային խելքին հնազանդութիւնը, և անիկայ գործածելուն կերպը. 313
ՅՕԴ. Է. Լոկ տրամաբանութեամբ զԱստուած փնտռելէն հոգնելով Աստուածաշունչ գիրքը կարդալ սկսող մարդուն պատկերը. 318
ՅՕԴ. Ը. Հրեաներուն վրայ, մեր կրօնքին հետ համեմատելով. 329
ՅՕԴ. Թ. Ձեւերուն վրայ, և հին օրէնքը օրինակ ըլլալուն վրայ. 348

---

[1] Ասիկայ բնագրին մէջ երկոտասաներորդ յօդուածն է. Մետասաներորդը Եպիկտետոսի և Մոնթանեի վրայ խօսուածն է որ չթարգմանեցինք. տես Յառաջաբանութեան մէջ.

ՅՕԴ· Ժ· Յիսուսի Քրիստոսի վրայ · 363
ՅՕԴ· ԺԱ· Քրիստոսի համար Մարգարէներէն ապացոյցներ · 371
ՅՕԴ· ԺԲ· Քրիստոսի համար պէսպէս ապացոյցներ· 386
ՅՕԴ· ԺԳ· Աստուծոյ խորհուրդը՝ որ ոմանց կըյայտնըլլի · ուրիշներէն ծածուկ կըմնայ, չյայտնըվիր · 395
ՅՕԴ· ԺԴ· Ճշմարիտ Քրիստոնեայներուն ու Ճշմարիտ Հրեայներուն հաւատքը մէկ է · 404
ՅՕԴ· ԺԵ· Միայն Յիսուս Քրիստոսով Աստուած ճանչնալը օգտակար կրնայ ըլլալ· 409
ՅՕԴ· ԺԶ· Սքանչելեաց վրայ խորհրդածութիւններ · 416
ՅՕԴ· ԺԷ· Կրօնից վրայ այլեայլ խորհրդածութիւններ · 440
Տէքարթի փիլիսոփայութեանը վրայ · 512
ՅՕԴ· ԺԸ· Հեղինակին՝ իր հօրը մեռնելուն պատճառովը գրած մէկ նամակէն ժողված՝ մահուան վրայ խորհրդածութիւններ · 513
Վերջաբան տեղեկութիւնք · 536